

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1994

941/949

119940098,1

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1994 **1** letnik 48

ISSN 0350-5774

UDK 949.712(05)
UDC

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 48
LETO 1994

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

UDC 949.712(05)
UDK

ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 5. 1994.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Niko Hudelja (nemščina), Lidija Berden (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 12-50-001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 3200 SIT, za društvene člane 2200 SIT, za društvene članepokojence 1650 SIT, za društvene člane-studente 1100 SIT (vse za leto 1994)
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **680 SIT**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, junij 1994

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415- 348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Rajko Bratož, Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev	5–45
The Battle at Frigidus in the Tradition of Antique and Medieval Authors	
Ignacij Voje, Prikaz zgodovine Celjskih grofov v Kosovih delih	47–53
Review of the History of the Counts of Celje/Cilli in the Works of Milko Kos	
France Martin Dolinar, Cerkvenoupravna ureditev slovenskega prostora do ustanovitve slovenske metropolije 1968	55–61
Ecclesiastic-administrative Regulation of the Slovene Territory until Foundation of the Slovene Metropolis 1968	
Gerald Grimm, Raziskovanje gimnazijske zgodovine v Avstriji	63–78
Researching of History of the Gymnasium in Austria	

ZAPISI – NOTES

Igor Grdina, Srednji vek na Slovenskem v raziskavah literarne vede (Raziskovalno poročilo za obdobje 1968–1993)	79–102
Middle Ages in the Slovene Ethnic Territory in the Researches of the Literary Science (Research Report for the Period 1968–1993)	
Tone Ferenc, Poročilo o razmerah na Kočevskem spomladi 1939	103–116
Situation Report on the Kočevje/Gotschee Area in Spring 1939	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Dušan Nečak, Nekaj kratkih pripomb k prispevku Petre Svoltšak o prvi svetovni vojni in Slovencih	117–118
Some Short Remarks to the Petra Svoltšak's Study on the First World War and Slovenes	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Slovensko podjetništvo (Eva Holz)	119–120
Slovene Entrepreneurship	
Življenje in delo Dragotina Lončarja. Posvet ob 40-letnici smrti (Stane Granda)	120
Life and Work of Dragotin Lončar. Colloquium on the 40th Anniversary of his Death.	
Mednarodni simpozij o Leninu (Avgust Lešnik)	121–122
International Symposium on Lenin	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Argo XXXV (Jasna Horvat)	123–124
Zgodovina za vse. 1/1994 (Vasko Simoniti)	124–125
Oto Luthar, Med kronologijo in fikcijo. Strategija historičnega mišljenja (Boris M. Gombač)	125–126
Norbert Ohler, Sterben und Tod im Mittelalter (Janez Mlinar)	126–128
Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Darko Darovec)	128–130
Influenze ed echi della Rivoluzione francese a Trieste e nel Friuli (Branko Marušič)	130
Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem (Jože Prinčič)	130–132
Mario Gariup, La Val Canale fra le due guerre mondiali (Miran Komac)	132–133
Adrijan Pahor, Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952–1954) (Miran Komac)	133–134

OBVESTILA – INFORMATION

Priprave na 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (IO ZZDS)	134
Preparations for the 27th Convention of Slovene Historians	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvlečki razprav v Zgodovinskem časopisu 48, 1994, 1	I–II
Abstracts from Papers in Historical Review 48, 1994, 1	

Rajko Bratož

BITKA PRI FRIGIDU V IZROČILU ANTIČNIH IN SREDNJEVEŠKIH AVTORJEV

Spopad med vojskama cesarja Teodozija in proticesarja Evgenija 5. in 6. septembra 394 v zgornji Vipavski dolini je v vsej antični zgodovini našega prostora edini dogodek svetovnozgodovinskega pomena. Odras njegove velike pomembnosti je tudi veliko število sporočil o njem v antični in srednjeveški književnosti. Medtem ko druge dogodke iz vojaške in politične zgodovine našega prostora osvetljuje ponavadi en sam zapis, v prav redkih primerih dva ali trije, pa naletimo na opis ali vsaj omembo bitke pri Frigidu pri večini poznoantičnih zgodovinarjev, ki opisujejo dobo cesarja Teodozija. Njihovi opisi so podlaga za predstavitev tega dogodka pri bizantinskih in zahodnih srednjeveških piscih svetovnih kronik in cerkvenih zgodovin. Kljub velikemu številu poročil je rekonstrukcija dogodka, ki mora kritično upoštevati vsa antična poročila, po drugi strani pa geografske in strateške značilnosti kraja spopada, izjemno zapletena in v posameznih pomembnih segmentih hipotetična. Vzrok za tako stanje je tudi odsotnost kakršnihkoli materialnih najdb, ki bi mogle dati zanesljiv odgovor na vprašanja podrobnega poteka bitke. Namen našega prispevka je, predstaviti literarne vire o bitki, tako

Seznam okrajšav

AAAd	Antichità Altoadriatiche (Udine)
ANSI	Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975)
BT	Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Leipzig - Stuttgart)
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Wien)
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte (Berlin)
Hist. eccl.	Historia ecclesiastica
LCL	Loeb Classical Library (London - Cambridge, Mass.)
MGH AA	Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi (Berlin)
MGH SS	Monum. Germ. hist. Scriptores (Hannover - Berlin)
PG	Migne, Patrologia Graeca (Paris)
PL	Migne, Patrologia Latina (Paris)
PLRE I,II	The Prosopography of the Later Roman Empire I (A.H.M. Jones - J.R. Martindale - J. Morris, Cambridge 1975), II (J.R. Martindale, Cambridge 1980)
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum (Stuttgart)
RE	Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa, Stuttgart)
SC	Sources Chrétiennes (Paris)
ZČ	Zgodovinski časopis (Ljubljana)

¹ Kot tak nastopa v večjih zgodovinskih predstavitvah poznoantične dobe. Najvažnejše navedbe (izbor): O. SEECK, Geschichte des Untergangs der antiken Welt 5, Berlin 1913, 251-257; 542-544; E. STEIN, Histoire du Bas-Empire I, Bruxelles-Paris 1959, 216-217; 534; D. HOFFMANN, Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum, Epigraphische Studien 7/I-II, Düsseldorf 1969, I, 30; 102-103; II, 10-11; 37; A. PIGANIOL, L'empire chrétien (325-395), Paris 1972, 294-295; E. DEMOUGEOT, La formation de l'Europe et les invasions barbares 2, Paris 1979, 158-159; A. DEMANDT, Die Spätantike, München 1989, 136; H. WOLFRAM, Die Goten, München 1990, 145.

² Od dosedanjih poskusov rekonstrukcije spopada naj omenimo predvsem dva: O. SEECK - G. VEITH, Die Schlacht am Frigidus, Klio 13, 1913, 451-467 (študija temeljnega pomena); F. PASCHOU v delu: ZOSIME, Histoire nouvelle, Tome II, 2e partie (livre IV), Paris 1979, 474-485 (v poglavitnih rezultatih se ujema s prvo navedeno študijo). Od domačih avtorjev gl. D. VUGA, Vipavska dolina 1 - arheološki vodnik, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 134, Ljubljana 1984, 3-19 (pri razlagi dogodka izhaja iz rezultatov Seeck-Veithove študije, v mikrotopografiji prinaša dodatne elemente; gl. tudi poljuden prikaz istega avtorja: Bitka ob reki Frigidus-Vipavi, Revija obramba 10, oktober 1993, 52-54); krajše predstavitev bitke, predvsem na podlagi pisanih virov, prinašajo dalje: J. STRAUB, Eugenius, RAC 6, 1966, 860-877, zlasti 869 ss.; A. LIPPOLD, Theodosius I., RE Suppl. XIII, 1973, 837-961, zlasti 905-907; Isti, Theodosius der Grosse und seine Zeit, München 1980, 48-50; Y.M. DUVAL, Aquilée sur la route des invasions (350-452), AAAd 9, 1976, 237-298, zlasti 270-272.

³ Po našem vedenju je edini neliterarni vir, ki se nanaša na dogodke na bojišču 6. sept. 394, upodobitev premaganega Evgenija v Aleksandrijski svetovni kroniki iz 5. stol.; gl. F. THELAMON, Païens et chrétiens au IVE siècle, Paris 1981, 257; 320 op. 179; Documents iconographiques 36. Gl. sliko 3 (str. 26).

najpomembnejše, ki so bili že nekajkrat sistematično predstavljeni in analizirani,⁴ kot tudi manj poznane in kasnejšega nastanka, ki ne prispevajo novih podatkov, vendar kompletirajo podobo virov o bitki in dokumentirajo bogato izročilo o njej v srednjeveški historiografiji. Ker so bili ti pozni viri doslej bodisi povsem neopaženi, bodisi samo registrirani, in so težje dostopni, jih predstavljamo v izvirmiku in prevodu. Prav tako dodajamo prevode tistih antičnih in srednjeveških poročil, ki jih je Jaroslav Šašel v zbirki temeljnega pomena "Claustra Alpium Iuliarum I" predstavil le v povzetkih ali v krajših odlomkih.

Z ozirom na čas in kraj nastanka bi mogli poročila o bitki pri Frigidu razdeliti v naslednje večje skupine:

I. Latinski sodobni viri (394-417)

1. Claudius Claudianus: a. Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus, v. 103-112; b. Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti, v. 89-105; c. Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti, v. 80-93 (viri iz let 395, 396 in 398).
2. Ambrosius: a. Epistula 62,4; b. De obitu Theodosii 7; 23; c. Explanatio psalmi 36,25 (viri iz dobe 394/5).
3. Rufinus, Historia ecclesiastica 11,33 (iz dobe 402/3).
4. Augustinus, De civitate Dei 5,26 (iz leta 415).
5. Orosius, Historia adversus paganos 7,35,13-19 (iz leta 417).

II. Poročila grških zgodovinarjev iz prve polovice 5. stol. in njihovih posnemovalcev do začetka 7. stol.

6. Philostorgios, Hist. eccl. 11,2 (iz leta 433).
7. Socrates, Hist. eccl. 5,25 (okrog leta 439).
8. Sozomenos, Hist. eccl. 7,24,3-7 (med leti 439 in 450).
9. Theodoretos, Hist. eccl. 5,24,3-17 (ca. 449/450).
10. Zosimos, Hist. nea 4,58 (okrog leta 500).
11. Theodoros Anagnostes (Lector), Historia tripartita 9,45,9 (pred ca. 518).
12. Johannes Antiochenus, Fragm. 187 (okrog leta 610).

III. Poznoantični latinski povzetki in prevodi (ca. 400-580)

13. Kratki povzetki (brez opisa bitke):
 - a) Epitome de Caesaribus 48,7 (okrog leta 400).
 - b) Paulinus, Vita s. Ambrosii 31,3 (iz leta 422).
 - c) Prosperus Tiro, Chronica a. 394 (iz leta 433).
 - č) Chronica Gallica a. 394 (iz leta 452).
 - d) Marcellinus Comes, Chronicon a. 394 (iz leta 518).
14. Cassiodorus, Historia tripartita 9,45,9 (pred 580).

IV. Poročila bizantinskih kronistov in cerkvenih zgodovinarjev od 9. do 14. stol.

15. Theophanes, Chronographia A.M. 5885 (ca. 811-814).
16. Georgios Monachos, Chronicon 4, 200 (sreda 9. stol.).
17. Georgios Kedrenos, Chronicon, a. 394 (okrog 1100).
18. Nikephoros Kallistos, Hist. eccl. 12, 39 (pred 1335).

⁴ J. ŠAŠEL, Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes, Ljubljana 1971, 17-45, prinaša predstavitev vseh antičnih in bizantinskih avtorjev o dogodku (v celoti 17 poročil, v večini primerov v izvirmiku in prevodu ter s krajšim komentarjem, v nekaj primerih le v povzetku): F. PASCHOUD v delu: ZOSIME, Hist. nouvelle II/2, 488-500 (12 antičnih poročil o bitki v izvirmiku in franc. prevodu).

R. BRATOŽ, Poročila srednjeveških piscev o antični zgodovini prostora med Sirmijem in Oglejem, ZČ 47, 1993, 185-214; Isti, Die antike Geschichte des Gebietes zwischen Donau und Adria in den Vorstellungen der mittelalterlichen Autoren, v: Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung (Hg. K. Brunner und B. Merta), Wien-München 1994, 264-292.

V. Poročila srednjeveških zahodnih piscev od 8. do 14. stoletja

19. Paulus Diaconus, *Historia Romana* 12,1 (okrog 774).
20. Freculphus, *Chronica* II, 4,28 (leta 829).
21. Landolfus Sagax, *Additamenta ad Pauli Hist. Rom.* 190 (okrog leta 1000).
22. Frutolf-Ekkehard, *Chronica* a. 394 (pred 1103).
23. Hugo de St. Victore, *Excerptiones allegoricae* 8,8 (pred 1141).
24. Oton iz Freisinga, *Chronica* 4,18 (sreda 12. stol.).
25. Gottfried iz Viterba, *Pantheon* 16 (proti koncu 12. stol.).
26. *Annales Magdeburgenses* a. 397 (12. stol.).
27. Sicardus iz Kremone, *Chronica* a. 394 (okrog 1221).
28. Albertus Miliolus, *Chronica* 20 (konec 13. stol.).
29. Andreas Dandulus, *Chronica* a. 394 (sreda 14. stol.).

I. Latinski sodobni viri (394-417)

Izjemen odmev, ki ga je bitka pri Frigidu naredila na tedanji svet, dokazuje dejstvo, da je kar pet sodobnikov zapustilo krajše ali daljše opise dogodka, dva med njimi v času neposredno po bitki, trije pa s časovnim zamikom od čemih let do več kot dveh desetletij.

1. Poganski, le formalno pokristjanjeni pesnik **Klavdij Klavdijan iz Aleksandrije**⁶ je v začetku januarja 395 - le okroglo štiri mesece po bitki, ko je bil cesar Teodozij še živ - v Rimu nastopil s panegirikom v čast konzulov leta 395, bratov Probina in Olibrija iz rodu Anicijev. V pesnitvi je na dveh mestih omenil velik spopad v Alpah. Prvo mesto govori o tem, da je "Roma" (boginja in personifikacija mesta) izkazala čast Probinu potem, ko je cesar osvobodil Alpe. V nadaljevanju je pesnik naslikal podobo tega zgodovinskega trenutka. Težko dostopne Alpe z vijugastimi dolinami, silno utrjene po svoji naravi in z vojaškimi zaporami, niso mogle kljubovati cesarju. Na njegovo veliko zmago spominjajo napol podrti stolpi in razrušene utrdbe, iz katerih se vije ogenj. Gora mrličev je globoko dolino zravnala z alpskimi vrhovi, v jezeru krvi ležijo trupla, nad njimi blodijo duhovi pobitih. S to podobo bojišča po končani bitki, naslikano resda s pesniškim pretiravanjem, je pesnik očitno meril na to, da je bila bitka izredno krvava, in da je z velikim številom padlih kot le malokatera naredila izjemen vtis na sodobnike.

Isto leto (januarja 396, torej 16 mesecev po bitki in slabo leto po Teodozijevi smrti), je pesnik nastopil na dvoru v Milanu s panegirikom v čast tretjega konzulata cesarja Honorija. Pesnik je Teodozijeve zasluge v vojni prenesel na njegovega komaj desetletnega sina ("pugnastis uterque: tu fatis genitorque manu. Te propter..."), ki se je v času vojnega pohoda nahajal v Konstantinoplu. Pesnik posreduje izredno slikovit opis orkanskega vetra (to je "Aquilo", severni veter), ki je odločil izid spopada (v. 93-98). V nadaljevanju naletimo na pretiravanja, ki prehajajo razumne meje in obenem dokazujejo, da pesnik ni imel prave predstave o kraju dogodka. Sneg na alpskih vrhovih naj bi pordel od krvi, pri čemer je spopad potekal v poznem poletju, opisani dogodki so se odvijali na nadmorski višini od 858 metrov na Hrušici do manj kot 150 metrov ob spustu v Vipavsko dolino (!). Frigidus, ki se označuje kot

⁶ Klavdijanova poročila navaja v izvirniku in prevodu ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15. Gl. tudi PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 497-498. O Klavdijanu gl. A. CAMERON, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970; P.L. SCHMIDT, *Politik und Dichtung in der Panegyrik Claudians*, Konstanz 1976; S. DÖPP, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, *Hermes Einzelschriften* 43, Wiesbaden 1980; PLRE II, 299-300; W. PORTMANN, *Geschichte in der spätantiken Panegyrik*, *Europäische Hochschulschriften* III/363, 1988, 61 ss.; v tipkopisu dipl. naloga I. ČESNIK (Fil. fakulteta 1991).

⁷ *Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus* I (ed. M. Platnauer, LCL, 1976); o panegiriku gl. CAMERON, *Claudianus*, 30 ss.; PORTMANN, 61-62, o obeh konzulih gl. PLRE I, 734 sl.; R.S. BAGNALL - A. CAMERON - S.R. SCHWARTZ - K.A. WÖRPER, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987, 324 sl.

⁸ CLAUDIANUS, *Paneg.* I, 73-74: "Postquam fulmineis impellens viribus hostem / belliger Augustus trepidas laxaverat Alpes..." Aluzije na Teodozijevo zmago v Alpah najdemo še na dveh mestih v Klavdijanovem pesniškem opusu: *In Rufinum* II (V), 1-2 ("Iam post edomitas Alpes defensaue regna / Hesperiae merita complexus sede parentem..."); 389 ("bis domitum civile nefas, bis rupimus Alpes").

⁹ CLAUDIANUS, *Paneg. Prob. et Olyb. cons.*, 100-112; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15 (a).

¹⁰ *Paneg. III cons. Hon.*, 87-110; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15 (b); prim. CAMERON, *Claudian*, 40 ss.; 217; PORTMANN, 63.

"amnis",¹¹ naj bi spremenil barvo, iz njega naj bi se (zaradi dotoka tople krvi) kadilo. Reka bi zaradi kupov mrličev zastala, če ne bi njenega toka pospešil deroč dotok krvi. Glavni krivec pokola, Evgenijev vojskovodja Arbogast, naj bi se pokončal kar z dvema mečem(!).

Dve leti kasneje (v začetku 398) se je pesnik dotaknil dogodkov leta 394 v panegiriku ob 4. Honorijevem konzulatu. V pesnitvi, polni zgodovinskih reminiscenc, je povzel potek dveh uzurpacij in državljanskih vojn, ki ju je bojeval Teodozij. Pesnik je izpostavil precejšnje podobnosti med vojnama 388 in 394, pa tudi očitne razlike. Uzurpaciji sta se pričeli z zločinom nad legitimnima cesarjema Zahoda, v obeh je cesar samozvanca živa ujel in ju zaslužno kaznoval, vojaška poveljnika obeh samozvancev pa sta si sodila sama. Sam odlomek ne prinaša nobenih konkretnih podatkov o bitki pri Frigidu, pesnik le meri na Evgenijevo usmrnitev in Arbogastov samomor.

Klavdijanovi priložnostni in v propagandne namene sestavljeni pesniški opisi bitke pri Frigidu obenem z več kratkimi aluzijami dokazujejo, da je bil dogodek izjemno odmeven in v državni propagandi tako rekoč stalno navzoč. Opisi sami prinašajo malo uporabnih podatkov. Pesnikova pripoved gotovo temelji na pripovedovanju očividcev, saj pesnik kot prvi omenja rušenje in požig vojaških objektov v bitki, sicer malo znano reko Frigidus in kot drugi (za Ambrozijem) orkanski veter. Pesnik je šel ponekod v nesmiselna pretiravanja, poleg tega je bil očitno pod vplivom literarnih predlog, ki zmanjšujejo avtentičnost njegove pripovedi; tako se zdi prikaz skozi vse leto zasneženih Alp z globokimi dolinami, po katerih tečejo deroče in vodnate reke, literarni topos, oblikovan po splošnih predstavah o alpskem svetu.¹³ Opis orkanskega vetra je nedvomno najbolj avtentičen del Klavdijanovega sporočila. Pesnik ga v znamenitih verzih pripiše krščanskemu Bogu ("nimium dilecte Deo" v nagovoru je Honorij, na katerega je pesnik prenesel Teodozijeve zasluge), istočasno pa omenja vlogo poganskih bogov ozračja (Aeolus, Aether). Avtor, ki se sicer tako kot dvor in uradna politika opredeljuje za krščansko razlago dogodka, kot površen kristjan le tej ne da neke vsebinsko poglobljene razlage.¹⁴ Ker slika dogodka na bojišču ob nastopu orkanskega vetra, kot so jih videli vojaki na Teodozijevi strani, je upravičen sklep, da pesniška upodobitev vetra temelji na pripovedovanju Teodozijevih vojakov ali oficirjev, verjetno tudi samega Stilihona, s katerim je bil pesnik od svojega prihoda na dvor 395 dalje v tesnih stikih.

2. Sodobne vtise o dogodku posreduje tudi milanski škof Ambrozij, ki je bil kot visok cerkveni dostojanstvenik dostikrat v zelo zapletenih in obremenjenih odnosih s cesarjem Teodozijem. Pred bitko pri Frigidu je njune odnose obremenjevala zamera, ker se milanski škof ni odkrito postavil na Teodozijevo stran, čeprav tudi Evgenija ni odkrito priznal, temveč se je umaknil iz Milana in se tako izogibal stikov z njim.¹⁶ Po bitki je milanski škof takoj navezal stike s Teodozijem, Ta se je nekaj časa zadrževal v Ogleju, nato pa odšel v Milano, kjer je 17. januarja 395 umrl.

Ambrozij prinaša v različnih spisih več omemb epohalne bitke. Najstarejša je vsekakor omemba v pismu cesarju Teodoziju (epist. 61), ki ga je naslovil na cesarja po bitki pri Frigidu.

¹¹ Izraz označuje bodisi gorski hudournik, bodisi veliko vodnato reko (veletok); v obeh pomenih je za oznako Vipave neustrezen.

¹² Paneg. IV cons. Hon., 69-97; ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 15 (c). Prim. PORTMANN, 65-71.

¹³ Nekaj primerov: VERGILIUS, Ecl. 10,47 ("Alpinas... nives"); Aen. 4,442 ("Alpini Boreae..."); TIBULLUS 3,7,109 ("gelidas... Alpes"); HORATIUS, Sat. 2,5,41 ("hibernas cana nive conspuet Alpis"); LUCANUS 1,183 ("gelidas ... Alpes"); 302 ("hiemesque sub Alpibus"); 1,558/9 ("veteremque iugis nutanbitus Alpes / discussere nivem").

¹⁴ CAMERON, *Claudian*, 217.

¹⁵ Stilihu je bil skupaj s Timasijem poveljnik rimskih enot Teodozijeve vojske v vojni proti Evgeniju (ZOSIMUS 4,57,2) in s tem eden glavnih protagonistov bitke. Po bitki pri Frigidu je, morda zaradi velikih zaslug v sami bitki, postal vrhovni poveljnik armade na Zahodu ("magister utriusque militiae (praesentalis)") in po Teodozijevi smrti dejanski vladar zahodnega dela cesarstva. Gl. PLRE I, 853-858. Vsekakor je presenetljivo, da njegove vloge v bitki noben vir ne omenja, tudi Klavdijan ne, čeprav je bil z njim v tesnih stikih (prim. LIPPOLD, *Theodosius I*, RE Suppl. 13, 907).

O Ambrozijevem življenju in delu obstaja izjemno obširna bibliografija, zato navajamo le nekaj novejših del za orientacijo: A. DI BERARDINO - J. QUASTEN, *Patrologia III*, Casale 1983, 135-169; o odnosih med cesarjem in milanskim škofom po bitki pri Frigidu gl. J. MATTHEWS, *Western aristocracies and imperial court A.D. 364 - 425*, Oxford 1975, 247 sl.; LIPPOLD, *Theodosius I*, 907. O vprašanju Teodozijevega obiska Rima jeseni 394, ki ga omenja le ZOSIMUS 4,59, gl. PASCHOU v: ZOSIME II/2, 470-473.

¹⁷ O času in okoliščinah Teodozijeve smrti prim. MATTHEWS, *Western aristocracies*. 248; LIPPOLD, *Theodosius der Grosse*, 53.

Škof je cesarju pojasnil svoje ravnanje v času vojne in dosegel z njim spravo. V pismu je na dveh mestih meril na cesarjevo¹⁸ zmago z božjo pomočjo in obenem apeliral na cesarjevo prizanesljivost do nasprotnikov. V drugem pismu (epist. 62) se je milanski škof ponovno energično zavzel za pomilostitev Evgenijevih privržencev, ki so iskali azil v cerkvi. Da bi to dosegel, je nato poslal k Teodoziju v Oglej visokega uradnika ("tribunus et notarius") Janeza, nato pa je cesarja v Ogleju še sam obiskal. To srečanje je privedlo do popolne sprave med njima. Ob Ambrozijevem obisku je namreč cesar (tako kot že leta 390) pokleknil pred milanskega škofa in izjavil, da so ga v kritičnem trenutku vojne rešile škofove molitve.

Pismo, napisano pred tem srečanjem, prinaša (poleg prvo navedenega Klavdijanovega panegirika) edino konkretnjšo omembo dogodka iz časa, ko je bil cesar še živ. Iz kratke Ambrozijeve ocene in razlage dogodka je razvidno, da so krščanski sodobniki razumeli potek bitke z orkanskim vetrom kot poseg Boga, kot zanesljivo zmago nebeškega orožja nad neverniki. Ambrozij v pismu cesarju med drugim sporoča:

"Tvoja zmaga ti je bila prinešena, tako kot pri svetem Mojzesu, pri svetem Jozuetu, pri Samuelu in Davidu, na star način in s starodavnimi čudeži: ne s človeškim preudarkom, temveč z izlitjem nebeške milosti."²¹ Oglejska epizoda srečanja med cesarjem in milanskim škofom, ki je sledila temu pismu, jasno kaže, da je dogodek kot dar božje milosti razumel tudi sam cesar.

V pogrebem govoru ("De obitu Theodosii"), ki ga je imel Ambrozij v navzočnosti mladoletnega cesarja Honorija in regenta Stilihona v Milanu 25. feb. 395, na štirideseti dan po cesarjevi smrti ("nos celebramus Theodosii quadagesimam", c. 3 in 4), se je škof dotaknil dogodkov v Alpah izpred pol leta in jih je osvetlil z nekaj pomembnimi podrobnostmi. Teodozijevo vojsko se je zaradi tesnih prelazov in prateža ("locorum angustiis et impedimentis calorum") ob spustu v dolino nekoliko prepozno uredila v bojni red ("paulo serius in aciem descenderet"). Zaradi zamude je bil sovražnik pred spopadom v taktični prednosti. V kritičnem trenutku za svojo vojsko je Teodozij skočil s konja in ob vzkliku "Kje je Teodozijev Bog?" stopil pred kolono. S tem dejanjem je svoji vojski vlil poguma. To podrobnost je lahko milanskemu škofu zaupal sam cesar ali nekdo iz njegove bližine, zato jo moremo oceniti kot avtentično. Upoštevati moramo, da je škof nastopil s govorom v čast pokojnemu cesarju pred najvišjimi državnimi veljaki, med katerimi so bili tudi udeleženci bitke pri Frigidu (na primer Stilih). Cesarjev vzklik je nekoliko prirejen svetopisemski citat (Ps. 113,10 oz. 115,2), s katerim so se Judje in kristjani v kritičnih trenutkih, ko jih je ogrožala poganska nevarnost, neposredno obračali na Boga.²³ V nadaljevanju je Ambrozij še enkrat poudaril božjo zaslugo za Teodozijevo zmago, ki ni bila dosežena s cesarjevo hrabrostjo, temveč z božjo pomočjo ("non suis viribus, sed domini auxilio"). Cesar po Ambrozijevem prepričanju ne bi mogel zmagati, če ne bi poklical na pomoč Njega, ki je pomočnik v bitki.

¹⁸ AMBROSIIUS, Epistula 61 (PL 16, 1186-1188). Ambrozij že v tem pismu meri na božjo pomoč pri Teodozijevo zmago nad Evgenijem: (c. 1) "...coeleste auxilium pietati tuae adfore, quo Romanum imperium a barbari latronis immanitate et ab usurpatoris indigni solio vindicare. (c. 3) ... tantam in praeliis divini auxilii fuisse praesentiam, ut nulli vertices montium adventus tui cursum retardarent, non hostilia arma impedimentum aliquod afferrent."

¹⁹ PAULINUS, Vita Ambrosii 31,4-5 (ed. A.A.R. Bastiaensen, Milano 1975, 92 ss.). Ambrozij je pomilostitev za premagane, ki so se zatekali v cerkev ("ad tuitionem eorum qui ad ecclesiam confugerant, etiam ipse Aquileiam perrexit precandum pro eis") zlahka dosegel, kar biograf pojasnjuje z besedami: "...quia christianus imperator provolutus ad pedes sacerdotis testabatur meritis et orationibus eius se esse servatum." Prim. A. LIPPOLD, Theodosius d. Gr., 50; Isti, Theodosius I. 908.

²⁰ Epistula 62,4 (PL 16, 1188 C); F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 499.

²¹ Avtor postavlja bitko pri Frigidu ob bok najbolj znanim vojaškim dogodkom iz zgodovine Izraelcev, v katerih se je na strani svojega ljudstva boril Bog. Cesarja Teodozija s tem postavi v rang velikih osebnosti iz zgodovine božjega ljudstva, ki so bile deležne posebnega božjega varstva. Ambrozijeve besede bi se mogle nanašati na naslednja mesta iz Stare zaveze: Druga Mojzesova knjiga 14 (prehod Izraelcev čez Rdeče morje); 17 (zmaga nad Amalečani); Jozuetova knjiga 3 (prehod čez Jordan); 6 (zavzetje Jerihe); 10-11 (osvajanje Palestine); Prva Samuelova knjiga 7 (Samuelova zmaga nad Filistejci); 17 (Davidova zmaga nad Goljatom); 30 (Davidova zmaga nad Amalečani).

²² De obitu Theodosii 7 (ed. O. Faller, CSEL 73, 1955, 375); gl. ŠAŠEL, Claustura I, št. 13 (s prevodom); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 499. Prim. LIPPOLD, Theodosius d. Gr., 54.

²³ Prim. J. KRAŠOVEC - H. GROSS - H. REINELT, Psalmi, Celje 1989, 432 ss.; na omembe psalmskega verza naletimo večkrat v legendah o mučencih in drugih tekstih, ki govorijo o stiski in neposredni ogroženosti kristjanov zaradi preganjanja. Prim. Passio ss. Hermagorae et Fortunati 7 (R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 339).

²⁴ De obitu Theod. 23 (CSEL 73, 383): "Non enim potuisset vincere, nisi eum, qui certantes adjuvat, invocasset."

Nekoliko kasneje je Ambrozij v razlagi 36. psalma opisal čudežni veter kot največjo posebnost te bitke. Odlomek, ki prinaša opis tega pojava, se v prostem prevodu glasi:

"Kajti kopja se pogosto obračajo proti tistim, ki so jih zalučali. To se je zgodilo tudi v nedavni vojni ("proximo bello"). Neverniki in svetoskrunci so izzivali njega, ki je veroval v Boga, in si prizadevali, da bi mu odvzeli vladarsko oblast, gospodovim cerkvam pa so grozili z divjim preganjanjem. Nenadoma se je dvignil veter, ki je nevernikom zbijal ščite iz rok, njihova kopja in druge izstrelke pa je gnal nazaj proti grešnikov vojski. Sovražnik je bil še daleč, toda ti že niso mogli vzdržati napada vetrov. Pokončali so jih njihovi lastni izstrelki, in kar je še slabše, hujše rane kot na njihovih telesih so bile na njihovem duhu. Upadel jim je pogum, saj so spoznali, da se bojuje proti njim Bog. Izzivaje so torej šli (v spopad); proti krščanskemu ljudstvu so iz tulca svojega srca jemali puščice, zastrupljene s hinavščino, vendar jih je njihova nevera vračala njim v glavo. Naposled so se prevarali sami med seboj in Gospod je razgnal zasedo, ki so jo bili postavili vernim. Tako ne le da niso mogli škodovati vernim, temveč so bili ob svojo pomoč in njihovo orožje je prešlo na nasprotnikovo stran."

Ambrozij je kot prvi izpostavil dva dogodka, ki sta prinesla odločitev na bojnem polju v Teodozijevo korist: orkanski veter in izdajo znotraj poganke vojske, s katero je mišljen prestop Arbitionove armadne skupine na Teodozijevo stran. Oba dogodka je razložil kot božji poseg. Pri tem je očitno zaradi večjega pomena in bolj jasno izražene božje volje postavil na prvo mesto orkanski veter. S tem je kronološko zaporedje obeh dogodkov obrnil (Arbition je z vojsko, ki je čakala v zasedi, prestopil na Teodozijevo stran pred odločilnim delom bitke, ko je privršal veter). Ambrozij tudi govori o grožnjah poganke strani katoliški cerkvi ("ecclesiis domini persecutionum saevā minitantes"), ki naj bi se nanašale, kot poroča njegov biograf Pavlin, prav na milansko cerkev.

V razlagi 43. psalma iz še nekoliko kasnejšega časa je milanski škof ponovno meril na težak in v prvem delu za Teodozija kritičen potek bitke, z mislijo, da Gospod tiste, ki gredo v zmagovito bitko, včasih za nekaj časa zapusti, zato da bi nato dosegli zmago z vero in da njihova predanost Bogu ne bi popustila.²⁷

3. Rufin iz Ogleja v Cerkovni zgodovini (11,33)²⁸ posreduje prvi sistematičen opis bitke, ki je za poznavanje njenega poteka ključnega pomena. Pri oceni Rufinovega poročila moramo upoštevati, da se je v času bitke avtor nahajal še na Vzhodu (v Jeruzalemu) in se je šele 398 ali 399 vrnil v Oglej, ki ga je bil zapustil četrto stoletja pred tem (373).²⁹ Svoje pomembno delo, prevod Evzebijeve Cerkovne zgodovine z dodatkom v dveh knjigah za dobo "a temporibus Constantini post persecutionem usque ad obitum Theodosii Augusti" (kot sam pravi v sklepnem delu predgovora), je napisal neposredno po prvem Alarikovem vdoru v Italijo spomladi 402, torej v letih 402-403. Delo, ki ga je dokončal ob spodbudi oglejskega škofa Kromacija, je bilo v prvi vrsti namenjeno oglejski krščanski skupnosti.³⁰ Gre za poročilo sodobnika, nastalo približno osem let po dogodku, vendar najbližje kraju dogajanja (36 milj od Akvileje),³¹ v družbeni sredini, ki je zaradi prostorske ter časovne bližine in zvez dogodke gotovo dobro poznala, zlasti če upoštevamo dejstvo, da se je Teodozij po bitki dalj časa zadrževal v mestu. Ker je bilo prizorišče bitke v bližini itinerarske ceste Aquileia - Emona, glavne prometne

²⁵ Explanatio psalmi 36,25 (ed. M. Petschenig, CSEL 64, 1919, 91); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 498 sl. Prim. P. COURCELLE, Jugements de Rufin et de Saint Augustine sur les empereurs du IVe siècle et la défaite suprême du paganisme, Revue des Études Anciennes 71, 1969, 100-130, zlasti 116; THELAMON, Païens et chrétiens, 320 (z datiranjem komentarja na 20. marec 395).

²⁶ Prim. PAULINUS, Vita Ambrosii 31,2 (Bastiaensen 92): "Promiserat enim Arbogastes tunc comes et Flavianus praefectus Mediolanum egredientes, cum victores reversi fuissent, stabulum se esse facturos in basilica ecclesiae Mediolanensis atque clericos sub armis probaturos." O obojestranskih grožnjah in polemikah med krščansko in pogansko stranjo v Italiji 394 prim. A. PIGANJOL, L'Empire chrétien, 292 sl.; MATTHEWS, Western aristocracies, 245 sl.

²⁷ AMBROSIIUS, Explanatio Psalmi 43,32 (CSEL 104, 285); prim. THELAMON, Païens et chrétiens, 318.

²⁸ ŠAŠEL, Claustra I, št. 22; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 488-490. Odlično analizo Rufinovega poročila o bitki (zlasti njegove tendence) posreduje THELAMON, Païens et chrétiens, 311-322.

²⁹ DUVAL, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, AAAd 12, 1977, 263-322, zlasti 267; 280 ss.

³⁰ Prologus Rufini in libros historiarum Eusebii (ed. Th. Mommsen, GCS IX,2, 1908, 951-952); gl. THELAMON, Une oeuvre destinée à la communauté chrétienne d'Aquilée: l'Histoire ecclésiastique de Rufin, AAAd 22, 1982, 255-271; Ista, Rufin historien de son temps, AAAd 31, 1987, 41-59.

³¹ Itinerarium Antonini 128,6-7 (ANSI 77) navaja kot razdaljo "Aquileia civitas - Fluvio Frigidu" 36 milj, Itinerarium Burdigalense 559,11 - 560,2 (ANSI 78) kot razdaljo od Ogleja do tretje itinerarske postaje "mutatio Castra" (Ajdovščina) 35 milj. Gl. tudi ANSI 90 (Castra); 91 (Fluvius Frigidus); J. ŠAŠEL, Castra, RE Suppl. 12, 1970, 138-139.

povezave iz severne Italije v podonavski in balkanski prostor, je vsekakor možno, da je Rufin prizorišče spopada poznal iz avtopsijske.³²

Rufin je prikazal bitko kot odločilen spopad med krščanstvom ("vera religio") in poganstvom ("errores"), v katerem odigra odločilno vlogo Bog, Teodozij in njegova vojska pa nastopajo le kot izvajalci božje volje.³³ Začetek spopada je že duhovna priprava nanj na obeh straneh: Teodozij je dal ponovno vprašati za napoved "božjega moža" Janeza iz Likopolis, na spopad se je pripravil s postom, molitvami, bedenjem, prošnjami pred relikvijami apostolov in mučencev, skratka z "nebeškim orožjem", ki več zaleže kakor navadno orožje. Poganska stran (zlasti Evgenijev pretorijanski prefekt Nicomachus Flavianus) se je pripravljala z raznovrstnimi obredi žrtvovanja ("funestis victimis") in prerokovanj³⁴ ("inspicere exta pecudum et ex fibrarum praesentia...superstitiosus haec agente...Flaviano"). Rufin je dal spopadu bistveno večjo dimenzijo kot bi jo imela sama državljanska vojna, zanj je bil to odločilen spopad med krščanstvom in poganstvom. Tako razumevanje spopada je pripisal že samemu Teodoziju, ki naj bi mu po zmagi več kot tiranova smrt pomenila zmaga nad poganstvom ("religioso principi gloriosior victoria de frustratis opinionibus paganorum quam de tyranni interitu fuit"). Odločitev v spopadu ni padla šele na bojišču, pač pa že prej v nadzemeljski sferi. Ko se je Teodozij, oprt na pomoč prave vere ("verae religionis fretus auxilio"), pojavil z vojsko v alpskih soteskah ("Alpium fauces"), so se poganski bogovi ("daemones", po krščanskem gledanju zli duhovi oz. "hudiči"),³⁵ ki so jim zamam namenili toliko žrtev, zapodili v beg. Poganska stran je tako ostala brez duhovnega vodstva in s tem je bil izid spopada daljnoročno že odločen. Sledil je samomor prvega med duhovnimi voditelji poganske strani ("magistri horum et doctores errorum") Flavijana, ki je zaslužil tak konec bolj zaradi svoje zmotne vere ("pro errore") kot pa zato, ker je zagrešil zločin odpada od legitimnega cesarja ("pro crimine"). Armadna skupina v zasedi, ki jo je postavila poganska vojska "in superiore iugo", se je ob Teodozijevem prihodu predala legitimnemu cesarju.

Sledila je bitka. Glavnina poganske vojske je pričakala Teodozijevo vojsko ob vznožju gore ("in descensu montis"), nato se je vnel silovit spopad ("conflictus acerrimus") v globokih dolinah ("imis vallibus").³⁶ Bitka je bila nekaj časa neodločena, nato so začele Teodozijeve pomožne barbarske enote popuščati in so se končno zapodile v beg. To še ni pomenilo, da je Bog Teodozija zapustil, nasprotno, kritično stanje krščanske vojske zaradi poraza barbarskih oddelkov je imelo svoj globlji smisel: krščanska vojska ne more izbojevati zmage z barbari, temveč z božjo pomočjo. Potem, ko so ga zapustila "auxilia barbarorum", se je Teodozij obrnil kot običajno na božjo pomoč ("ad solita auxilia").

Sledi scena Teodozijeve prošnje Bogu na visoki skali, vidni s celotnega bojišča in obenem z razgledom po vsem bojišču. Cesar je odložil orožje in se v ponižnosti vrgel na tla pred božje obličje ("prostratus in conspectu dei"). V direktnem nagovoru Bogu je cesar neposredno prosil za božji poseg, za neke vrste božje prikazovanje (teofanijo), in je svojo usodo prepustil božji razsodbi. Prošnjo je zaključil s citatom iz psalmov (Ps. 113.10 oz. 115.2), ki so ga kristjani

³² Prim. A. JÜLICHER, Ein Wort zugunsten des Kirchenhistorikers Rufinus, Klio 14, 1914, 127-128; F.X. MURPHY, Rufinus of Aquileia (345-411). His Life and Works, Washington 1945, 171 (z domnevo, da je Rufin kraj spopada obiskal).

³³ THELAMON, Païens et chrétiens, 311 ss.; prim. tudi J. ZIEGLER, Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr., Frankfurter Althistorische Studien 4, 1970, 101 ss.

³⁴ Hist. eccl. 11,32-33 (Mommmsen 1036/7); o Teodozijevem obisku cerkve sv. Janeza Krstnika v Hebdomu ("Pri sedmem milijaku", to je 7 milj od prestolnice) poroča SOZOMENUS, Hist. eccl. 7,24 (PG 67, 1489 C in vir št. 8) in za njim NICEPHORUS CALLISTUS, Hist. eccl. 12, 39 (PG 146, 881 C). Gl. STRAUB, Eugenius, RAC 6, 872 sl.; LIPPOLD, Theodosius I, 903 sl.; THELAMON, Païens et chrétiens, 266; 313 sl.

³⁵ Hist. eccl. 11,33 (1037); prim. STRAUB, Eugenius, 870; R. KLEIN, Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums, Darmstadt 1971, 51-56; THELAMON, Païens et chrétiens, 313.

³⁶ Rufin teh bogov ne imenuje; med bogovi, ki naj bi posebej štiti pogansko stran, izstopata Jupiter (AUGUSTINUS, De civ. Dei 5,26; gl. št. 4) in Herkul (THEODORETUS, Hist. eccl. 5,24,4; NICEPHORUS CALLISTUS, Hist. eccl. 12,39; PG 146, 881 C; gl. vira št. 9 in 19), zaščitnika tetrahov kot zadnjih velikih preganjalcev krščanstva. Prim. STRAUB, Eugenius, 870; THELAMON, Païens et chrétiens, 317.

³⁷ O (Viriju Nikomahu) Flavijanu, pretorijanskem prefektu Italije in Evgenijevem konzulu leta 394, sicer duhovnem in intelektualnem voditelju poganske strani, gl. PLRE I, 347-349; prim. tudi ZIEGLER, Zur religiösen Haltung, 96 ss.; KLEIN, Symmachus, 51 ss.

³⁸ Rufinov opis prizorišča spopada, sicer zelo skop, ustreza geografski podobi prostora, moti le množinska oblika "v dolinah". Ne vemo, ali gre za avtorjevo napako, ali pa je hotel povedati, da je bitka potekala v dveh dolinah (pri Vrhpolju v soteski Bele in zatem v Vipavski dolini).

izgovarjali v kritičnih trenutkih ogroženosti od poganov.³⁹ Teodozijeve molitev pomeni pravzaprav nastop "božjega orožja"; cesar je nastopil v podobni vlogi kot svetnik, ki kot posrednik božje vsemoččnosti odloči izid bitke. Če je bila do tega trenutka bitka neodločena oziroma je poganška stran že zmagovala, pa je s posegom Boga v dogajanje postala krščanska stran nepremagljiva.

Molitve je imela takojšnje posledice v zemeljski in nebeški sferi. Na bojišču je dala poguma in bojnega poleta Teodozijevega poveljnikom ("hi qui aderant duces animantur ad caedem"). Med temi se je odlikoval zlasti Bakurij, cesarjev "comes" in "socius" (zavezniški kralj),⁴⁰ ki je prebil sovražne bojne vrste, uprizoril pravi pokol sovražne vojske in si skozi množico trupel utrl pot do uzurpatorja Evgenija. Sledil je dogodek v nebeški sferi, ki so ga pogani ("impii") komajda mogli dojeti. Po Teodozijevi molitvi se je dvignil silovit veter ("ventus ita vehemens... magna vi persistente vento"), ki je sovražne izstrelke obračal proti njim samim in je sovražno vojsko povsem onespobil za boj.⁴¹ Bitka je dobila z neposrednim božjim posegom nove dimenzije, tako kot pred tem bitka z deževnim čudežem leta 174. Sovražnikom je upadel pogum ("fracto adversariorum animo seu potius divinitus repulso"), Arbogastovo junaštvo zaradi nasprotovanja Boga ("deo adverso") ni nič zaleglo. Evgenij je bil ujet in pred Teodozijem usmrčen, o ostalih dogodkih v zvezi z bitko pa Rufin ne poroča. Pač pa je avtor v zaključnih mislih pojasnil smisel bitke. Za pobožnega cesarja to ni bila le državljanska vojna, temveč predvsem verska vojna z odločilno zmago krščanstva nad poganstvom. Avtor je zaključil predstavitev bitke s težko razumljivo mislijo, s katero je utemeljil smiselnost propada poganke strani. Manjša kazen za prazen up in zgrešena prerokovanja poganov je njihova smrt kot pa bi bila sramota, če bi živeli dalje. Njihova smrt je torej zaslužena. Zmagovalec nad njimi Teodozij je kmalu zatem odšel s sveta, da bi, kot pravi Rufin v sklepnem stavku svoje Cerkvene zgodovine, skupaj s pobožnimi cesarji dosegel zveličanje ("percepturus praemia meritorum").

Pri Rufinu je v ospredju izrazito verska dimenzija spopada, tako kot kasneje pri Oroziju. Ker je avtor opis bitke oblikoval v skladu z osrednjo idejo, je mnoge sicer običajne sestavine opisov bitk izpustil. Ne omenja datuma spopada, topografske oznake so pravilne, vendar se kraj spopada ne omenja. Cesarjeve molitev na visoki, z vseh strani vidni skali nad bojiščem ("in edita rupe"), je morda upodobljena po Mojzesovi prošnji Bogu med bitko Izraelcev proti Amalečanom.⁴² Avtor je vse dogajanje od prihoda Teodozija v Alpe do konca bitke združil v celoto, tako da iz njegove pripovedi ne dobimo vtisa, da gre za dvodnevno bitko. Vloga barbarskih federatov je skržena na najmanjšo možno mero. Od osebnosti nastopajo poleg Teodozija, ki izrazito izstopa, le Bakurij na Teodozijevi strani ter Flavijan in Arbogast na Evgenijevi strani. V delu, ki je nastalo v Ogleju in je bilo namenjeno v prvi vrsti oglejski krščanski skupnosti, so izraziti idejni poudarki razumljivi tudi spričo konfliktnih razmer v samem mestu in njegovi bližnji in daljni okolici okrog leta 400. Tudi drugi Rufinovi "oglejski" spisi odražajo polemiko proti poganstvu (pa tudi proti Judom in heretikom), prav tako pridige škofa Kromacija, ki mu je Rufin delo posvetil.⁴³ Doba po bitki pri Frigidu, v kateri je Rufin

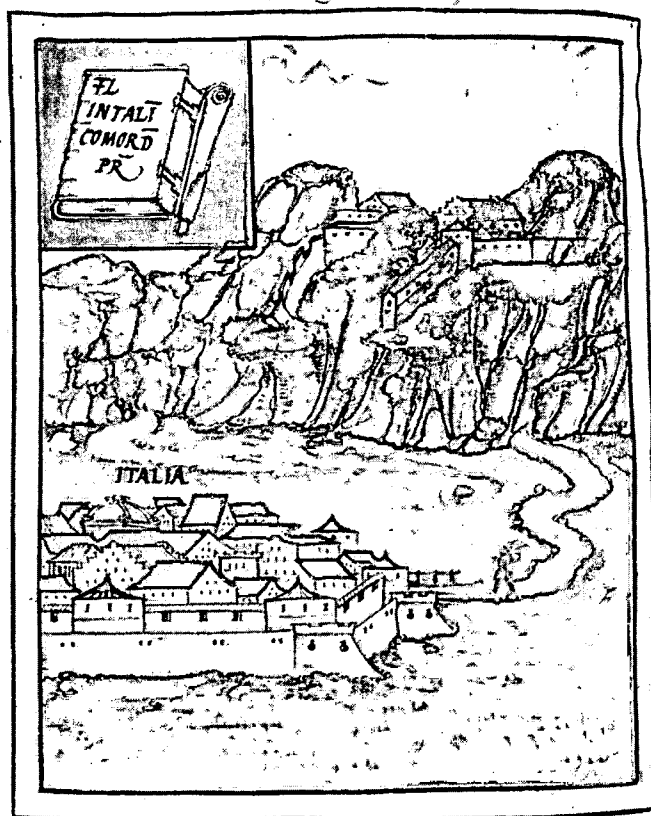
³⁹ Ker Ambrozijevo poročilo o tem, da je cesar v kritičnem trenutku stopil na čelo svoje vojske in izgovoril Ps. 115,2, izhaja iz časa neposredno po bitki, Rufinovo poročilo o Teodozijevi molitvi s končnim navajanjem istega psalma pa je vsaj osem let kasnejše, se postavlja vprašanje historičnosti tega dogodka, na katero ne moremo dati zanesljivega odgovora. Rufin je morda "preoblikoval" Teodozijeve nastop pred vojsko neposredno pred bitko v sceno molitve na skali; v tem primeru bi šlo za hagiografsko stilizacijo dogodka, ki ima pri Ambroziju dosti bolj skromno in stvarno zunanjo obliko. Vsekakor je možno, da je Teodozij pred odločilno fazo bitke resnično prosil Boga za pomoč, tako kot Juda Makabejec (Prva knjiga Makabejcev 7,40-42; Druga knjiga Makabejcev 15,21-24; prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 319). V tem primeru ostane kot predmet hagiografske stilizacije in spričo tega majhne vrednosti omemba kraja dogodka, visoke skale z razgledom čez bojišče. Starost lokalnega izročila iz Vrhpolja o skali, na kateri naj bi Teodozij molil, je neugotovljiva; po našem vedenju jo kot prvi omenja Valvasor (gl. op. 118 in slika 2 na str. 21).

⁴⁰ O Bakuriju gl. PLRE I, 144 (kralj kavkaških Iberijcev, poleg Gota Gainasa in Alana Saula eden od poveljnikov barbarskih oddelkov Teodozijeve vojske, sicer tako kot Teodozij katolik); ZOSIMUS ga najprej (napačno) označuje kot Armenca (4,57,3), v nadaljevanju pa poroča, da je v bitki pri Frigidu padel (4,58,3). Prim. tudi THELAMON, Paiens et chrétiens, 93 ss.; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 463 ss.

⁴¹ Rufinov opis orkanskega vetra je kratek, bistveno krajši kakor Ambrozijev, po katerem se je morda zgledoval (prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 320 sl.), in manj slikovit od Klavdijanovega. Avtor (tako kot pred njim Ambrozij) ne opisuje le fizičnih posledic vetra za sovražno stran, temveč omenja tudi padec morale v poganški vojski.

⁴² Druga Mojzesova knjiga 17,8-16; domnevo je izrazil DUVAL, L'éloge de Théodose dans la Cité de Dieu (V,26,1), Revue des Études Augustiniennes 4, 1966, 135-179 (zlasti 155); Isti, Aquilée sur la route (kot v op. 1), 271; prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 319.

⁴³ Prim. L. CRACCO RUGGINI, Il vescovo Cromazio e gli ebrei di Aquileia, AAAd 12, 1977, 353-381; Isti, Pagani, ebrei e cristiani: odio sociologico e odio teologico nel mondo antico, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto

Comes Italiae.

Slika 1: »Tractus Italiae circa Alpes«, sistem zapornih zidov, kot ga shematično prikazuje rokopis dela »Notitia dignitatum occ. XXIV« (Šašel, *Claustra I*, št. 23; ilustracija, ki jo prinaša rokopis iz Bavarške državne knjižnice v Münchnu, povzema po publikaciji: P. Petru, *Zaton antike v Sloveniji*, Ljubljana 1976 na zadnji strani ovitka)

Sub dispositione viri spectabilis Comitis Italiae tractus Italiae circa Alpes.

pisal Cerkveno zgodovino, je v Ogleju in na območju oglejske Cerkve čas dokončnega obračuna s poganstvom, ki se je odražal v zapiranju poganskih templjev, njihovem rušenju ali uporabi v druge namene. Rufinove poudarke moremo razumeti kot odraz časa in avtorjeve življenjske poti. Idealizirana podoba cesarja Teodozija, avtorjeva zavzetost za pravoverno krščanstvo proti poganstvu, so značilnosti zgodnjega meništva in meniških spisov, ki jih je Rufin spoznal med dolgim bivanjem na Vzhodu in jih v zbirki »Historia monachorum« malo pred Cerkveno zgodovino objavil v Ogleju. Ignoriranje vloge Gotov v Teodozijevo vojski in v sami bitki je morda reakcija na strah in stisko, ki ju je pretrpel Oglej spomladi 402, ko so se v bližini mudili Alarihovi Goti. »Vire« za svoj opis bitke pri Frigidu je Rufin zajemal iz poznavanja dogodka med oglejskimi kristjani, morda v majhni meri iz Ambrozija,⁴⁶ upodobitev spopada z njegovo nadzemeljsko razsežnostjo pa ustreza duhovnosti vzhodnega meništva.

medioevo 26, 1980, 13-101 (zlasti 92 ss.); G. CUSCITO, La »societas christiana« ad Aquileia nel IV secolo, *AAAd* 29, 1987, 183-210; S. TAVANO, Tensioni culturali e religiose in Aquileia, *AAAd* 29, 1987, 211-245.

⁴⁴ Za današnji slovenski in vzhodnoalpski prostor prim. kratko R. BRATOŽ v kolektivnem delu: *Zgodovina cerkve na Slovenskem*. Celje 1991, 19 sl.

⁴⁵ Kot pravi Rufin v prologu k zgodovini (Prologus Rufini, Mommsen 951), naj bi v skladu s spodbudo oglejskega škofa Kromacija Cerkvena zgodovina služila kot »medicina«, kot tolažba in pozaba (»oblivio... malorum«) v času, ko so Goti vdrlji v Italijo in povzročili strahotno opustošenje (»quo diruptis Italiae claustris Alarico duce Gothorum se pestifer morbus infudit et agros armenta viros longe lateque vastavit«). Gl. J. ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 21.

⁴⁶ THELAMON, *Païens et chrétiens*, 320.

Veliko zmago krščanstva nad poganstvom ob koncu Teodozijeve vlade je Rufin omenil tudi v "Zgodovini menihov", ne da bi izrecno omenjal bitko pri Frigidu.⁴⁷

4. Avguštinov prikaz bitke v Božji državi (De civitate Dei 5,26)⁴⁸ izhaja iz leta 415 (dobri dve desetletji po dogodku). Takrat sta izšli 4. in 5. knjiga tega monumentalnega dela v 22 knjigah, ki je izhajalo med leti 413 in 426.⁴⁹ Avguštinova vodilna ideja, da je namreč božja Previdnost tista, ki vodi človeštvo skozi njegovo zgodovino, je razvidna tudi v zadnjem (26.) poglavju pete knjige z naslovom "o veri in pobožnosti cesarja Teodozija".⁵⁰ Osrednja misel pri predstavitvi Teodozija kot krščanskega cesarja - le ta sledi prikazu Konstantina v 25. poglavju - je, da je Teodozij kot cesar vseskozi sledil ukazom božje volje. To je Avguštin pojasnil ob treh najbolj znanih dogodkih njegove vlade kot so vojna proti Maksimu, vojna proti Evgeniju in pokol v Solunu. Vojna proti Evgeniju je od teh primerov edina predstavljena nekoliko izčrpnje. Teodozij je tudi pred to vojno vprašal za svet asketa Janeza iz egiptovske puščave, moža svetniškega in preroškega slovesa ("Dei servus prophetandi spiritui praeditus"), ki mu je napovedal zmago. Proti Evgenijevi silni vojski ("robustissimus exercitus") se je vojskoval bolj z molitvijo kakor z bojem ("magis orando quam feriendo"), torej z "nebeškim orožjem", ki v vsakem primeru prinese zanesljivo zmago. Osrednji del poročila govori o orkanskem vetru, ki je odločil usodo bitke, ne da bi omenjal kraj ali čas dogodka. Avtor se kot edini od sodobnikov izrecno sklicuje na izjave vojakov, ki so se bitke udeležili na Evgenijevi strani ("milites nobis qui aderant rettulerunt"); le ti so mu povedali, kako jim je silen veter ("vehemens ventus"), ki je privršal z nasprotne strani, trgal kopja iz rok in že zalučana obračal proti njim samim. Kot "vir", ki potrjuje božjo zaščito nad cesarjem, je Avguštin navedel Klavdijana,⁵¹ ne da bi upošteval, da se pri poganskem pesniku verzi nanašajo na Honorija in ne na Teodozija. Avguštin poroča tudi o dogodkih neposredno po Teodozijevi zmagi. Jupitrove kipe ("Iovis simulacra"), ki jih je dala poganska stran pred vojno postaviti in posvetiti "in Alpibus", je Teodozij odstranil, zlate strele na njih pa je blagohotno poklonil svojim slom, da so se iz njih norčevali. Cesar državljanske vojne ni zaključil tako kot Cina, Marij, Sula in njim podobni - le ti so že končano vojno "podaljšali" v maščevanje nad nasprotniki - temveč z amnestijo. Otroke v bitki (in ne od maščevalne roke) padlih sovražnikov, ki so se zatekli v cerkev,⁵² je pozval, naj postanejo kristjani, in je z njimi postopal s krščansko ljubeznijo. Ni jim odvzel imetja, njihove časti pa je še povečal. Cesar ni dovolil, da bi po koncu vojne kdorkoli občutil osebno sovraštvo.

Avguštinov opis bitke posreduje nekaj izvirnih podatkov. Avtor se sklicuje na priče dogodka, in sicer na tiste, ki so se bojevale na Evgenijevi strani. Omenja Jupitrove kipe v Alpah, kar kaže na to, da poganska stran ni opravljala verskih obredov in priprav na spopad le v Rimu in Milanu, kot poroča vrsta virov,⁵³ temveč tudi na alpskih zaporah kot braniku Italije, ki naj zaustavi krščanskega cesarja. Teodozijevo zelo prizanesljivo ravnanje z nasprotniki, za katero je bil zelo zaslužen milanski škof Ambrozij, potrjujeta tudi zakona o amnestiji, na katera se verjetno sklicuje Avguštin.⁵⁴

⁴⁷ Historia monachorum I (PL 21, 404 D - 405 A); "božji mož" Janez iz Likopolis je menihom, ki so ga obiskali, povedal naslednje: "... hoc tamen scire vos volo, quod hodierna die victoriae religiosi Principis Theodosii Alexandriae nuntiatae sunt de Eugenio Tyranno."

⁴⁸ ŠAŠEL, Clastra I, št. 26; PASCHOUD v: ZOSIME II/2. 499-500.

⁴⁹ DI BERARDINO - QUASTEN, Patrologia III, 344.

⁵⁰ Gl. DUVAL, L'éloge de Théodose (kot v op. 42).

⁵¹ Avguštin je dva verza postavil iz treh Klavdijanovih verzov (de III cons. Hon. 96-98): iz prve polovice verza 96 (O nimium dilecte Deo), iz druge polovice verza 97 (cui militat aether), medtem ko je verz 98 pustil neokrmjen (Et coniurati veniunt ad classica venti). Na ta način je iz verzov odstranil vlogo poganškega boga Eola, ki se omenja v dveh izpuščenih delih verzov ("cui fundit ab antris / Aeolus armatas hiemes"). Prim. STRAUB, Eugenius, 872.

⁵² Na podlagi gole omembe dogodka ne vemo, kje naj bi se to zgodilo oziroma ali gre tukaj za vsesplošen pojav. Ambrozijevo 62. pismo (Ep. 62,3; PL 16, 1188 B) in Pavlinov življenjepis milanskega škofa (Vita Ambrosii 31,4: gl. op. 19) dokumentirata take prizore v prestolnici Milanu. Otroci padlih Evgenijevih vojakov so se zatekli v cerkev zaradi njenega azilnega prava (prim. H. LANGENFELD, Christianisierungspolitik und Sklavengesetzgebung der römischen Kaiser von Konstantin bis Theodosius II, Antiquitas 1,26, Bonn 1977, 107 ss.). Avguštinovo poročanje o splošni amnestiji potrjujeta zakona o amnestiji, ki ju je štiri oziroma pet mesecev po očetovi smrti (18. 5. 395 in 17. 6. 395) v duhu Teodozijeve uredbe izdal Honorij (Codex Theodosianus 15,14,11 in 12).

⁵³ STRAUB, Eugenius. 865-868; ZIEGLER, Zur religiösen Haltung, 96 ss.

⁵⁴ Zakona, ki ju je izdal Honorij (gl. op. 52) odrejata le povrnitev tistega dostojanstva, kot so ga prizadeti imeli "ante tyrannicum tempus", to je pred Evgenijevim nastopom ("statum priorem... statum veteris dignitatis"). Zakona ne predvidevata povišanja časti, kot sporoča Avguštin.

5. Najmlajši med sodobnimi opisovalci bitke pri Frigidu je bil hispanski prezbiter **Orozij**. V času svojega zadrževanja pri sv. Avguštinu v afriškem Hiponu je na njegovo spodbudo in v duhu njegove teologije v letih 415-417 napisal pomembno svetovno zgodovino v sedmih knjigah z naslovom "Historiae adversus paganos". V delu, ki sega od začetkov sveta do leta 416, je približno triindvajset let po bitki kot prvi po Rufinu predstavil dogodek v celoti.

Orozijev opis bitke prinaša v primerjavi s starejšimi poročili (zlasti Rufinovim) vrsto novosti. Avtor je še dosti bolj kot Rufin izpostavil vlogo cesarja Teodozija kot krščanskega vladarja s svetniškim načinom življenja. Pisec je uvodoma pravilno poudaril boljše strateško izhodišče Evgenijeve vojske pred bitko, obenem pa napačno meril na njeno večjo moč. Osrednji del opisa je namenjen Teodozijevi molitvi v kritičnih razmerah za njegovo vojsko. Ta molitev "in summis Alpibus" je združena s postom in bedenjem, kar omenja Rufin kot pripravo na vojno. Kot nov element v primerjavi z Rufinovim opisom Teodozijeve molitve na skali se omenja jok oz. "lacrimarum lacunae" kot tisti izraz cesarjeve ponižnosti pred božjo vsemogojnostjo, ki prikličče božjo pomoč ("pretium praesidii caelestis"). Teodozij stopi pred bralca kot vladar za asketsko držo in svetniškimi lastnostmi, ki prikličče božjo pomoč, nato pa sam z znamenjem križa ("signo crucis") začne zmagovito bitko. V sosledju Orozijeve pripovedi je imela prošnja Bogu dve neposredni posledici. Prva posledica ("prima salutis via") je bil prestop armadne skupine pod poveljstvom komesa Arbitiona, ki je čakala v zasedi ("praemissis callide insidiis ... circumpositis insidiis"), na Teodozijevo stran. Orozij je črpal tukaj iz nam neznanih virov, saj pred njim Arbitiona ne omenja noben ohranjeni vir.³⁵ Druga posledica Teodozijeve uslišane molitve je orkanski veter ("magnus ille et ineffabilis turbo ventorum... turbo continuus"), ki ga Orozij izmed vseh avtorjev opisuje najbolj izčrpno: njegov učinek na izstrelke s strani Teodozijeve vojske, ki jim je dal strahovit pospešek, nato učinek na vojske sovražne vojske, ki jim je trgal ščite, jih bil v obraz, jim razkrival nezaščiten telesa, kopja, ki so jih metali, pa obračal proti njim samim. Avtor ne daje nobenih topografskih ali siceršnjih podatkov v zvezi s potekom bitke, edini uporaben podatek ob opisu vetra je omemba padca morale v poganski vojski in njena predaja. Orozij kot prvi za Klavdijanom omenja Arbogastov samomor in kot prvi za Rufinom Evgenijevo usmrnitev. Opis bitke je Orozij zaključil s cinično opazko o vlogi Gotov. Državlјanska vojna ("bellum civile") se je končala s pomilostitvijo sovražne vojske in s smrtjo Evgenija in Arbogasta, če ne bi upoštevali deset tisoč padlih Gotov, ki jih je bil Teodozij poslal v prve vrste in jih je Arbogast pobil. Njihova smrt je bila za državo korist, njihov poraz je dejansko pomenil zmago.

Orozijev opis prinaša malo novih podatkov. Kot najvažnejšega moremo omeniti omembo vojaškega poveljnika zasede, ki je pred odločilnim drugim delom bitke prestopil na Teodozijevo stran. Avtor ne sporoča časa in kraja bitke in tako kot Rufin izpušča opis prvega dne. Topografske oznake so šablonske ("arta Alpium latera atque inevitabiles transitus"). Pisec vnaša v primerjavi z Rufinom v pripoved še več elementov, ki so značilni za svetniške življenjepise. Naj jih navedemo: celonočna molitev z jokom, začetek zmagovite bitke z znamenjem križa, majhna krščanska vojska ("parva manus") na čudežen način premaga sovražno vojsko ("hostilis exercitus"), ki se po bitki vrže pred cesarjem na kolena. Slednji postopa s premaganci zelo prizanesljivo. Bistveni sestavini opisa bitke sta - tako kot v svetniških spisih - molitev in čudež kot rezultat božjega posega, stvarno dogajanje na bojišču je le blede kulisa. Kot "dokument časa" moremo razumeti Orozijevo poročilo o Gotih. Le ti se označujejo kot Teodozijevi vojaki - cesar je bil po prvem dnevu bitke, ki se je končal s katastrofo gotskih federatov, "destitutus suis" - vendar državi dejansko pomenijo zlo, zato je bila njihova smrt koristna. Orozij je začel pisati "Zgodovino" pet let po Alarihovem zavzetju Rima in leto potem, ko je pred Vandali zbežal iz rodne Galicije v Afriko. Medtem ko Rufin petnajst let prej pri opisu dogodka izraža predvsem svoje protipogansko razpoloženje, pa Orozij v sklepnem delu izpostavi predvsem svoje sovraštvdo do barbarov. Pri Rufinu se sklepna misel, da so si nasprotniki smrt pravzaprav

³⁵ Historiae adversus paganos 7,35,13-19 (ed. K. Zangemeister, CSEL 5, 1882, 529-531); s slovenskim prevodom ŠAŠEL, Clastra I, št. 25, s francoskim PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 490-491, z nemškim prev. in komentarjem A. LIPPOLD v: OROSIUS, Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht II, Zürich - München 1986, 207-209; 296 sl. O Oroziju in posebej njegovi zgodovini gl. uvod v omenjeno nemško izdajo (OROSIUS, Die antike Weltgeschichte... I, 1985, 5-57) in DI BERARDINO - QUASTEN, Patrologia III, 466-470 (obe deli z izčrпно bibliografijo).

³⁶ Arbitiona omenja med antičnimi viri le Orozij, kasneje pa od njega odvisni srednjeveški viri, samo epizodo s predajo zasede pa omenjajo tudi drugi avtorji (prim. vire 2 c. 3, 8). Gl. kratko PLRE I, 94 (Arbitio I).

zaslužili, nanaša na pogansko vojsko, pri Oroziju pa na Teodozijeve gotske zaveznike. Orozijev podatek o smrti deset tisoč Gotov je morda nekoliko pretiran, vendar v realnih okvirih, in se ujema s tem, kar sporoča Jordanes o gotski udeležbi v državljanski vojni leta 394.⁵⁷ Očitno je od več kot dvajset tisoč gotskih federatov v bitki pri Frigidu padla kar polovica vojščakov.

II. Poročila grških zgodovinarjev iz prve polovice 5. stol. in njihovih posnemovalcev do začetka 7. stoletja

6. Cerkveni zgodovinar **Filostorgij**, doma iz Kapadokije, je med leti 424 in 433 v Konstantinoplu, kjer je preživel večji del svojega življenja, napisal Cerkveno zgodovino v 12 knjigah za obdobje od 300 do 425. Filostorgijeva zgodovina, ki nadaljuje Evzebijevo monumentalno delo, je bila izrazito proarijanska (kot apologija arijanskega teologa Evnomija). Delo se je v izvirniku izgubilo. Patriarh Fotij je v drugi polovici 9. stoletja pripravil obsežne izvlečke iz Filostorgijeve Cerkvene zgodovine in avtorja tudi izčrpno predstavil (Bibliothèque, cod. 40).

Filostorgijev kratek prikaz vojne med Teodozijem in Evgenijem (hist. eccl. 11,2)⁵⁹ prinaša malo novosti. Avtor je bil kot arijanec do katolika Teodozija kritičen in mu ni pripisal posebnih zaslug za zmago, prav tako ni bil naklonjen poganski strani. Teodozij naj bi se polastil Alp s pomočjo izdaje (morda je mišljen Arbitionov prestop na Teodozijevo stran, morda iz pisanih virov neznani spopad na alpskih prelazih, zlasti na Hrušici). Sledila je krvava in po poteku neodločena bitka pri "Mrzli vodi" (Psychrôn hýdor). Filostorgij kot edini prevaja latinsko ime reke ("Frigidus"), ki se v sodobnih latinskih virih omenja le pri Klavdijanu. Zmaga, ki je "zasovražila tirana", je ovenčala zakonito cesarsko oblast. Čudežni veter se ne omenja. Evgenij je bil zajet in obglavljen, Arbogast pa je napravil samomor tako, da se je vrgel na meč (način samomora omenja pred njim le Klavdijan).

Filostorgijevo poročilo ni odvisno od nobenega predstavljenega latinskega vira. Verjetno temelji na pričevanju udeležencev bitke, s katerimi se je avtor lahko srečal v prestolnici, in od katerih je mogel zvedeti za ime reke. Kot arijanski zgodovinar, ki katoliku Teodoziju ni bil naklonjen, ni omenil čudežnega vetra kot (po prepričanju sodobnikov) dokaza za poseg Boga v korist katoliškega cesarja.

7. **Sokrat**, ki je opravljal v Konstantinoplu v času Teodozija II. laični intelektualni poklic ("scholasticus"), je leta 439 dokončal obsežno Cerkveno zgodovino za čas od Dioklecijanovega odstopa 305 do leta 439. To delo je izmed vseh nadaljevanj Evzebijeve Cerkvene zgodovine najboljše. Avtor je za 4. stol. črpal iz Rufinove Cerkvene zgodovine, "pa tudi iz drugih avtorjev in tako, da je zbiral podatke in poročila živih prič" (kot pravi sam v uvodu v drugo knjigo). Sokratov opis bitke pri Frigidu (Hist. eccl. 5,25) prinaša vrsto novosti in je bistveno vplival na opise dogodka pri kasnejših grških in deloma latinskih avtorjih. Posredujemo prevod celotnega opisa:

"Zbral je torej vojaške sile in svojega sina Honorija razglasil za avgusta, ko sta bila konzula on sam tretjič in Abundantij (393). Na deseti dan meseca januarja je vnovič hitro odrinil z vojsko proti Zahodu, potem ko je svoja sinova pustil kot cesarja v Konstantinoplu. Ko je šel na pohod proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, ker so se želeli skupaj z njim bojevati proti samozvancu. Nedolgo časa zatem je z mogočno vojsko prispel v Galijo (!). Tam se je (Evgenij) pripravljal na spopad in tudi on je imel vojsko več desettisoč mož. Prišlo je do bitke pri reki, ki se imenuje Frigid (Frigdos), in ki je

⁵⁷ JORDANES, *Getica* 145 (ed. Th. Mommsen, MGH AA 5/1, 1882, 96): "Defuncto ergo Aithanarico cunctus eius exercitus in servitio Theodosii imperatoris perdurans Romano se imperio subdens cum milite velut unum corpus effecit militiaque illa dudum sub Constantino principe foederatorum renovata et ipsi dicti sunt foederati. E quibus imperator contra Eugenium tyrannum, qui occiso Gratiano Gallias occupasset, plus quam viginti milia armatorum fideles sibi et amicos intellegens secum duxit victoriaque de praedicto tyranno potius ultionem exegit." Prim. H. WOLFRAM, *Die Goten*, München 1990, 144 sl. in 423 op. 129.

⁵⁸ Edicije vira: PG 65, 459-624 in (tekstnokritična edicija): *Kirchengeschichte* (hg. J. Bidez), GCS 21, 1913, 1-150. O Filostorgiju gl. kratko QUASTEN, *Patrologia* II, 1980, 535-537 (s prevodom Fotijeve predstavitve Filostorgija in izčrpno lit.).

⁵⁹ GCS 21, 133; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 27 (s slov. prevodom); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 491-492.

⁶⁰ O Sokratu gl. kratko QUASTEN, *Patrologia* II, 537-539 (z izčrpno lit.). Edicija: PG 67, 29-872 (navedeno mesto: 2,1; PG 67, 185 A).

⁶¹ PG 67, 652 B - 653 B; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 492-493; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 29 (povzetek).

oddaljena.... Na tistem delu (bojišča), kjer so se Rimljani bojevali proti Rimljanom, je bil boj neodločen. Kjer pa so se bojevali za cesarja Teodozija barbarski zavezniki, je bila Evgenijeva stran dosti močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari povsem potolčeni, ga je navdala silna bolečina. Vrgel se je na tla in klical Boga na pomoč. Njegova prošnja ni bila zavrnjena. Bakurija, ki je bil njegov poveljnik (stratelátes), je nenadoma navdal tak pogum, da je z vojaki prve bojne vrste pohitel na tisti del (bojišča), kjer so se barbari spustili v beg. Razbil je (sovražne) bojne vrste (phálaggas) in zapodil v beg tiste, ki so malo pred tem zasledovali (barbare). Pripetil se je tudi čudežen dogodek. Zapihal je silen veter. Ta je kopja, ki so jih zalučali Evgenijevi vojaki, obrnil proti njim samim, medtem ko so izstrelki nasprotnikov leteli vanje še z večjo silovitostjo. Toliko je namreč zalega cesarjeva molitev. Na ta način se je bojna sreča obrnila. Samozvaneec je padel cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vendar so ga vojaki prav pred njegovimi nogami obglavili. To se je zgodilo na šesti dan meseca septembra, v letu Arkadijevega tretjega in Honorijevega drugega konzulata (394). Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, ki je dva dni na begu po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je prebodel z lastnim mečem."

Sokratovo poročilo vsebuje vrsto izvirnih potez. Po Rufinu je prevzel opis Bakurijeve vloge v bitki in opis orkanskega vetra, morda tudi opis Evgenijevega konca (vendar ne v celoti, saj Sokrat kot prvi avtor poroča, da so Evgenija pri cesarjevih nogah obglavili Teodozijeve vojaki neodvisno od Teodozijeve volje). Ostali elementi poročila so izvirni, vzeti očitno iz nam neznanih virov in iz poročil živih prič dogodka. Sokrat kot prvi omenja točen kraj in čas spopada (6. sept. 394). Avtor ne omenja Alp, pač pa reko Frigidus, za katero sporoča tudi oddaljenost (najverjetneje od Akvileje - tekst je na tem mestu pokvarjen), potem ko je zagrešil hudo napako in prizorišče vojne prestavil v Galijo. Sokrat je zagrešil še eno večjo napako pri opisu dogodka: dvodnevno bitko je opisal kot enotno (istočasno) dejanje. Cesar naj bi med bitko, ko je bilo barbarsko krilo njegove armade poraženo, prosil za božjo pomoč. Iz starejših latinskih virov (Rufin, Orozij) vemo, da gre za časovno zaporedno dogajanje: prvega dne bitke so bili "barbari" (predvsem Goti) pri preboju sovražne zapore neuspešni in so imeli strahovite izgube, nato je cesar prosil božje pomoči, ki naj bi se pokazala v obliki uspešnega Bakurijevega preboja sovražne bojne vrste in zlasti z nastopom čudežnega vetra.

8. Sozomenos, Sokratov sodobnik, ki je tako kot Sokrat opravljal v prestolnici laični intelektualni poklic advokata ("scholasticus"), je med leti 439 in 450 napisal (kot nadaljevalec Evzebiju) Cerkveno zgodovino v devetih knjigah, v kateri zajema obdobje od 324 (Konstantinova zmaga nad Licinijem) do 439. Znatni deli Sozomenove Cerkvene zgodovine so prepisani ali povzeti po Sokratu, ponekod pa je avtor uporabljal druge vire. Bolj kot Sokrat je uporabljal zahodne vire, in bolj kot Sokrat je poudarjal vlogo meništva ter je⁶² v pripoved v skladu z duhovnostjo zgodnjega meništva vnašal raznovrstne legendarne motive.

Sozomenov opis bitke (Hjst. eccl. 7,24,1-9) se od Sokratovega razen v uvodnem delu precej razlikuje. V prevodu se glasi:

"(1) Potem ko je pripravil vse, kar je za vojno potrebno, je Honorija, mlajšega sina, imenoval za cesarja, medtem ko je Arkadiju že pred tem dal cesarski naslov. Oba je pustil v Konstantinoplu, sam pa je z vojsko z Vzhoda pohitel proti Zahodu. Pridružila se mu je velika množica zaveznikov, barbarov (iz pokrajin) ob Donavi. (2) Ko je odšel iz Konstantinopla in je prišel do sedmega milnika (hēbdomon mīlion), je počastil Boga v tisti cerkvi, ki jo je bil zgradil v čast Janeza Krstnika. Prosil je za srečen izid vojne zase, za vojsko in za vse Rimljane, in imenoval Krstnika za svojega zaveznika. Ko je opravil te molitve, je odrinil proti Italiji. (3) Prodril je do Alp in zajel prednje straže. Ko je vzdolž prelaza dospel do vrha in se je že začel spuščati navzdol, je zagledal pred sabo ravnino, polno konjenikov in pešcev, ne daleč od njih pa na vrhu gore v ozadju množico sovražnikov, ki so dotlej mirovali. (4) Ko pa so se njegove prednje vrste približale in spoprijele z vojaki na ravnici, se je razplamtel srdit boj z negotovim izidom, medtem ko se je glavčina vojske šele približevala. Preudaril je (cesar), da rešitev, kolikor je odvisna od človeške moči in razuma, ni več mogoča, saj so se oni, ki so bili za hrbtom, začeli spuščati z gorskega vrha. Z obrazom se je vrgel na tla in med jekom goreče molil. Bog ga je takoj uslišal, kot kaže potek dogodkov. (5) Poveljniki tistih, ki so zasedli vrhove gora, so (prek glasnikov) sporočili, da bodo postali njegovi zavezniki, če bodo mogli pri njem doseči (visoka) dostojanstva. (Cesar) je iskal papir in črnilo, vendar ju ni našel; tedaj je prijel pisalno desko, ki jo je slučajno imel nekdo iz spremstva, in (nanjo) napisal znamenja dostojanstva in vojaških časti, ki jih bodo imeli pri njem, če bodo izpolnili obljubo. Pod temi pogoji so se le ti pridružili cesarju. (6) Ko nobena stran ni popustila, temveč je na bojnem polju bitka potekala z neodločenim izidom, je sovražnikom v obraz udaril silovit veter, o kakršnem nismo še nikdar prej slišali. Razgнал je njihove bojne vrste, kopja in sulice, ki so jih metali proti Rimljanom, je obrnil in pognal nazaj proti telesom tistih, ki so jih zalučali. Ščite

⁶² O avtorju gl. QUASTEN, *Patrologia* II, 539-541 (z izčrpnio lit.). Edicija: PG 67, 844-1630 ali (tekstnokritična izdaja) GCS 50, 1960 (J. Bidez - G.C. Hansen).

⁶³ PG 67, 1489 C - 1492; GCS 50, 337-338 (po tej izdaji PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 493-494); ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 34 (prevod izbranih delov poročila in povzetek celote).

jim je trgaj iz rok in jih z nesnago in prahom vred kotalil proti njim. (7) Zdaj, ko niso več imeli orožja, so jih večino na mah pobili, druge, ki so se z begom za kratek čas rešili, pa so kmalu zajeli. Evgenij se je cesarju vrgel k nogam in ga prosil za življenje. Ko ga je prosil, mu je neki vojak odsekal glavo. Arbogast, ki je zbežal, se je po bitki sam pokončal. (8) Govori se tudi, da naj bi v istem času kot je tekla bitka, v božji hiši v Hebdomu, v kateri je cesar pred pohodom na vojno molil, hudič nekega obsedenca dvignil kvišku. Le-ta je Janeza Krstnika ozmerjal, češ da je bil obglavljen, in med psovanjem je zavpil: 'Ti zmaguješ nad menoj in (ti) prežiš na mojo vojsko!' Navzoči, ki so se, kar je razumljivo, silno zanimali za to vojno, da bi kaj novega slišali ali brali, so si zaprepaščeni zabeležili datum (dogodka). Nedolgo zatem so tisti, ki so se bitke udeležili, potrdili, da je le ta potekala na isti dan. Pripoveduje se, da so se te stvari tako zgodile.

Sozomenov opis vojne med Teodozijem in Evgenijem je dragocen zato, ker nam najbolj podrobno slika prestop Arbitionove armadne skupine na Teodozijevo stran, dogodek, ki ga latinski sodobni viri (Rufin in Orozij) prav kratko omenjajo. Pripoved o motivih za prestop in o poteku razgovorov je legendarno obarvana. Z ozirom na to, da se avtor sklicuje na udeležence bitke pri Frigidu na Teodozijevo strani, je vsekakor verjetno, da bistveni del pripovedi o prestopu (pogajanja, Teodozijeve obljuba) ustreza resnici. Epizoda v Hebdomu, s katero Sozomen zaključuje opis vojnih dogodkov, kaže na to, da je bil avtor pod vplivom sodobne hagiografske književnosti.

9. Teodoret iz Kira v bližini Antiohije je v letih 449-450, v času pregnanstva v Apameji, napisal obsežno Cerkveno zgodovino za obdobje od 323 (začetek arianizma) do 428. Delo, napisano z močnimi apologetskimi in protiheretičnimi tendencami (zlasti proti arianizmu), temelji na Sokratu, Sozomenu in Rufinu, prinaša pa tudi vrsto novih podatkov.⁶⁴ Teodoret, avtor zbirke življenjepisov menihov iz sirijske puščave (*Historia religiosa*), je bil še bolj kot Sozomen pod vplivom hagiografske književnosti, kar odraža tudi njegov opis bitke pri Frigidu. V prevodu se opis (*Hist. eccl.* 5,24,1-17) glasi:

"(1) Na ta način je prepobojni cesar vzpostavil mir v cerkvah. Še prej kot je nastopil mir, je ob novicah o Valentinijanovi smrti in Evgenijevi uzurpaciji odšel z vojsko v Evropo. (2) V tistem času je živel v Egiptu neki Janez, ki je imel v časteh asketsko življenje. Deležen je bil duhovne milosti in tistim, ki so ga povprašali, je napovedal mnoge stvari v prihodnosti. K temu je poslal bogaljubeči cesar, da bi izvedel, ali naj se vojskuje proti samozvancema. Cesarju je napovedal, da bo v prvi vojni zmagal brez preliivanja krvi, v drugi pa bo zmagal šele po zelo krvavi bitki. (3) S tem upanjem je cesar šel na vojno, pobil v bitki številne sovražnike, vendar izgubil številne barbare, svoje zaveznike. Poveljniki, ki so bili mnenja, da je pod orožjem premalo vojakov, so svetovali, da bi ustavili vojno, nato pa bi z nastopom pomladi zbrali vojsko, s katero bi sovražnike presegali po številu. Prepobojni cesar tega predloga ni sprejel. (4) Dejal je, da se ne sme dopustiti, da bi se Odršenikovemu križu očitala tolikšna slabost, Herkulovi podobi pa priznala takšna moč. 'Kajti križ je vodnik te vojske, sovražne pa ona (podoba)'. S takšno vdano vero je izrekel te besede. Ker je bila vojska, ki mu je preostala, maloštevilna in brez pravega poguma, si je poiskal kapelico na vrhu gore, kjer je bil vojaški tabor, in vso noč prebil tako, da je ponižno molil h Gospodu vsega. (5) Ob petelinjem petju pa je njegovega duha premagal spanec. Ko je ležal na steptanih tleh, se mu je zdelo, da vidi dva moža, odeta v bela oblačila, ki jezdit na bleščeče belih konjih in mu zapovedujeta, naj bo pogumen, naj prežene strah, in naj ob zori oboroži in uredi vojsko v bojni red. Povedala sta mu, da sta bila poslana kot zavetnika in pomočnika (*epikouroi kai prómachoi*). (6) Eden se je predstavil za Janeza Evangelista, drugi za apostola Filipa. Po tem videnju cesar ni nehal moliti, temveč se je molitvi posvetil s še večjo gorečnostjo. (7) Isto videnje je imel tudi neki vojak, ki je to razodel svojemu stotniku (*lochagós*); ta je (novico) posredoval tribunu (*chiliárchos*), tribun je to (novico) prenesel generalu (*strategós*). General, ki je menil, da to naznanja nekaj novega, je novico sporočil cesarju. (8) On pa je dejal: 'Tale (vojak) tega ni videl zaradi mene, kajti jaz (sam) neomajno zaupam tistima, ki sta mi obljubila zmago. Da pa ne bi kdo mislil, da sem si videnje izmislil, ker si želim bitke, je On, ki je Varuh moje cesarske oblasti, naklonil to (videnje) tudi temu (vojaku), da bi postal verodostojen pričevalec mojih besed. Kajti skupni Gospod je kot prvemu razodel to videnje meni. (9) Opustimo torej strah in sledimo zavetnikoma in vojskovodjema (*prómachois kai polemárchois*). Nihče naj ne misli, da je zmaga odvisna od množice vojakov, temveč naj vsak upošteva moč tistih, ki poveljujejo.' S temi besedami je nagovoril vojake, in ko jim je vлил poguma, so se spustili z vrha gore. (10) Samozvaneč, ki je od daleč videl, da se (sovražni) vojaki pripravljajo na boj, je oborožil svojo vojsko in jo razporedil v bojni red. Sam pa je ostal na nekem griču; dejal je, da si cesar želi umreti in da se pripravlja na boj (z namenom), da bi se rešil tega življenja. Poveljnikom je ukazal, naj ga živega in v okovih privedejo predenj.

(11) Že sta si vojski pripravljeni na boj stali nasproti in pokazalo se je, da je bila sovražna vojska velikokrat večja, vojska, ki se je borila za cesarja, pa se je kajpada dala zlahka prešteti. Ko so se z ene in z druge strani vsuli izstrelki, so se uresničile obljube zaščitnikov v boju (*prómachoi*). (12) Kajti proti sovražnikom se je dvignil silen veter, ki je njihove puščice, kopja in druge izstrelke obračal nazaj, tako da

⁶⁴ Edicija: PG 82, 882-1280 oz. (tekstnokritična) GCS 19, 1954 (L. Parmentier - F. Scheidweiler). O avtorju gl. QUASTEN, *Patrologia II*, 541-559, zlasti 555 sl. (z izčrpn lit.).

⁶⁵ GCS 19, 324-327 oz. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 494-496; z latinskim prevodom v PG 82, 1249 D - 1253 C; ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 33 (povzetek s prevodom *Hist. eccl.* 5,24,4).

so bili vsi ti izstrelki brez haska, saj cesarjevi vojski niso mogli škodovati niti težko oboroženi pešci, niti lokostrelci, niti lahko oboroženi vojaki. (13) V obraz jim je nosilo oblake prahu, da so morali zapirati oči in varovati svoje ogrožene zenice. Cesarjevi vojaki, ki jih ta vihar ni prav nič prizadel, so neustrašeno pobijali sovražnike. (14) Ko so ti videli, kaj se dogaja, in ko so spoznali poseg božje pomoči, so odvrgli orožje in cesarja prosili, da bi jim izkazal usmiljenje. Ta jim je odpustil in naklonil milost, vendar jim je ukazal, naj nemudoma privedejo samozvanca. Stekli so in se povzpeli na grič, kjer se je oni mudil, ne da bi vedel, kaj se je medtem zgodilo. (15) Ko je videl, da so brez sape in s težkim dihanjem izdajajo (svoje) hitenje, je mislil, da mu sporočajo zmago; vprašal jih je, ali vodijo s seboj tudi zvezanega Teodozija, kot je bil naročil. Odgovorili so mu: 'Ne vodimo njega k tebi, temveč tebe odvedemo k njemu. Tako je namreč sklenil Vsemogočni.' (16) Po teh besedah so ga potegnili s prestola, mu nadeli okove in ga odvedli. Kot ujetnika so odvlekli njega, ki se je še malo pred tem oholo postavljaj. Cesar ga je spomnil na krivice, ki jih je storil Valentinijan, na nezakonito tiransko oblast in na vojno proti zakoniti cesarski oblasti. (17) Zasmehoval je Herkulovo podobo in prazen pogum, ki je od nje izhajal. Nato je izrekel sodbo, pravično in v skladu z zakonom o kaznovanju. Tako mogočen je bil (cesar) v miru in v vojni, ker je vedno prosil božje pomoči in jo vselej tudi prejel."

Teodoretov opis bitke je z ozirom na čas in kraj nastanka in z ozirom na avtorjevo izrazito tendenco manjše izpovedne vrednosti kot opisa obeh starejših sodobnikov iz prestolnice. Teodoret ne omenja ne časa ne kraja spopada, celo Alpe se ne omenjajo. Elementi božje navzočnosti so vseskozi v ospredju do take mere, kot da bi imeli pred seboj hagiografsko in ne zgodovinsko pripoved. Napoved Janeza iz Likopolis je podana v bolj precizni obliki: svetnik ni samo napovedal cesarju zmage v vojni, temveč naj bi tudi sporočil, da bo ta zmaga dosti bolj krvava kot v prvi vojni. Prvi, za Teodozija neuspešen dan bitke, je prikazan kot ločen del vojne, v kateri je cesar sicer pokončal veliko sovražnikov, vendar izgubil veliko barbarskih pomožnih enot. Teodoret kot edini poroča, da so zatem poveljniki Teodoziju svetovali, naj se umakne in pripravi na vojni pohod prihodnje leto. Cesar, ki naj bi bil prepričan v božjo pomoč, naj bi predlog odbil z utemeljitvijo, češ da se križ, v čigar imenu se bojuje, ne bo niti za trenutek uklonil Herkulovi podobi. Spričo takšne utemeljitve se zdi poročilo o posvetu vprašljivo, čeprav ga nekateri ocenjujejo kot enega redkih avtentičnih delov Teodoretovega opisa.⁶⁶ Teodozijevo nočno molitev, ki jo omenjata Sokrat in Sozomen, je Teodoret postavil v molilnico ("oikískon euktéion") v taboru vrhu gore. Ker molilnico omenja med zgodnjimi viri samo on, ne moremo te omembe šteti kot dokaz za obstoj molilnice (kapele) na Hrušici, tudi zato ne, ker se je Teodozij tedaj nahajal v bližini bojišča.⁶⁷ Teodozijeve sanjske vizije spominja na nadnaravne sanje kot božje naznanilo človeku v nekem kritičnem trenutku. Sanjska videnja nastopajo večkrat v Bibliji in v hagiografski književnosti, omenjajo se v poganski književnosti, v 4. stoletju pa pri cesarjih pred odločilnimi bitkami s pogansko vojsko.⁶⁸ Posebnost te sanjske vizije je, da v njej ne nastopa Bog, temveč "nebeška jezdec" angelskih lastnosti, in da ima kot potrditev božje pomoči isto vizijo še neki neimenovani Teodozijev vojak. Te sanje moremo označiti kot hagiografski element v zgodovinski pripovedi, katerega historičnost je sporna. Če upoštevamo dejstvo, da so s podobnimi videnji - dejanskimi ali izmišljenimi - vojskovodje v antiki skušali dvigniti moralo svoje vojske pred odločilnim spopadom, kot nam poroča Frontin, Teodoretovega poročila ne moremo a priori označiti za golo izmišljotino. Nerešljivo ostane le vprašanje, od kod bi lahko zvedel za Teodozijeve sanje pred odločilno bitko avtor iz Sirije več kot pol stoletja kasneje.

Teodozijeve sanjske vizije, ki jo omenja med viri iz 5. stol. samo Teodoret, je prek Kasiodorove latinske priredbe cerkvene zgodovine Teodorja Lektorja z začetka 6. stol. - le-ta prinaša povzetke iz predstavljenih cerkvenih zgodovin 5. stol. - prešla v zahodno srednjeveško historiografijo (Landolfus, Frutolf, Dandulus), prav tako je vplivala na predstave bizantinskih zgodovinarjev (Kedrenos, Nikephoros Kallistos).

Na elemente hagiografske stilizacije naletimo tudi pri samem prikazu bitke: Evgenijeve vojska je močnejša, ima ugodnejši bojni razpored in v zmago prepričani Evgenij, ki med bitko sedi na prestolu na vzpetini (tako kot Kserkses med bitko pri Salaminu), ukaže svojim, naj

⁶⁶ SEECK - VEITH, *Die Schlacht am Frigidus*, 465; LIPPOLD, *Theodosius I*, 906.

⁶⁷ Prim. nazadnje VUGA, *Bitka ob reki Frigidus* (kot v op. 2), 53.

⁶⁸ Prim. Prva Mojzesova knjiga 15,12-16; 20,3; 28,10-15; 37,5 ss; 40,5; Prva Samuelova knjiga 3,3 ss; Prva knjiga kraljev 3,5 ss; Danijel 4 in 7; Druga knjiga Makabejcev 15,12-17. A. BRASSEUR, *Le songe de Théodose le Grand*, Latomus 2, 1938, 190-195, opozarja na podobno vlogo Dioskurov kot nebeških jezdecov in pomočnikov v bitki v poganskih predstavah. "Prikazovanja" Dioskurov neposredno pred bitko so služila dvigu morale v vojski; prim. FRONTINUS, *Strategematon* 1,11,8-9 (ed. C.E. Bennett, LCL, 74). O prikazovanjih cesarjev Konstantina in Licinija gl. op. 137.

Teodozija ujamejo in privedejo k njemu. Opis orkanskega vetra ima pri Teodoretu nov element: veter naj bi dvignil prah, ki naj bi sovražno vojsko bil v oči in jo s tem onemogočil. Pomen oblaka prahu se zdi pretiran, saj v primeru Vipavske doline ne gre za puščavsko ali peščeno območje, kakršnega je avtor poznal iz svoje dežele. Sklepni del bitke z Evgenijevo aretacijo je prav tako prikazan v duhu hagiografske književnosti. Teodozijeva zmaga je zmaga krščanskega Boga nad Herkulom, prepobožni (pistótatos) cesar je spričo svoje bogaboječje drže vedno znova deležen božje zaščite.

10. Zosim, visok uradnik (comes, advocatus fisci) poganskega prepričanja iz časa cesarja Anastazija (498-518), je v svoji "Novejši zgodovini" posredoval pogansko videnje dogodka, ki se od vseh doslej obravnavanih razlag krščanskih avtorjev bistveno razlikuje. Zosimova zgodovina je v večjem delu skoraj dobesedno prepisana po neoplatoniku Evnapiju iz Sard (345-420). Fotij namreč pripoveduje, da posreduje Zosim le nekoliko skrajšano verzijo Evnapijevega dela z naslovom "Hypomnēmata historikā" v 14 knjigah (za čas 270-404, torej tudi za dogodke 394), zato bi z ozirom na čas nastanka predloge ta vir lahko uvrstili na prvo mesto med grškimi viri (pred Filostorgijem). Zosim nam torej približno eno stoletje po bitki pri Frigidu posreduje poročilo sodobnika dogodka, ki je bil edini med poročevalci odkrit pogan in kot tak izrazito nenaklonjen cesarju Teodoziju. Ker gre za zelo pomembno poročilo, ga v prevodu posredujemo v celoti.

"(1) Potem ko je uredil te stvari, je svojega mlajšega sina Honorija vzel s seboj na pohod, prešel z veliko naglico vse vmes ležeče dežele, se polastil prehodov čez Alpe in se pojavil popolnoma nepričakovano pred sovražnikom. (2) Evgenija je z nenadnim prihodom silno prestrašil. Ker je ocenil kot bolj primerno, da pošlje nad sovražnike barbarske enote in da najprej le te izpostavi nevarnosti, je ukazal Gainu, naj gre v napad z ljudstvi, ki so mu podložna, sledijo pa naj mu ostali poveljniki, ki so poveljevali barbarskim oddelkom, sestavljenim iz konjenikov, lokostrelcev na konjih in pešcev. (3) Ko jim je prišel nasproti Evgenij s celotno vojsko in sta armadi trčili druga ob drugo, je v trenutku, ko je potekala bitka, nastopil tak sončni mrk, da se je dolgo časa zdelo, kot da je padla noč. Vojski, ki sta na ta način bojevali nočno bitko, sta uprizorili tak pokol, da je še istega dne doletela smrt večji del Teodozijevih zaveznikov, od poveljnikov pa Bakurija, ki se je s svojimi najbolj hrabro pognal v nevarnosti. Drugi (poveljniki) so se s preostalimi (možmi) iznenada pognali v beg. (4) Ko je padla noč in sta se vojski ponovno uredili, je Evgenij, navdušen zaradi zmage, razdelil najbolj zaslužnim darila, vojakom pa je dovolil, da so se pogostili, saj je menil, da po tako težkih izgubah nadaljevanje vojne ni več mogoče. Ti so se še vedno gostili, ko je cesar Teodozij videl, da se bo kmalu pričelo daniti. Z vsvo vojsko je planil nad sovražnike, ki so še spali, in jih pobijal, ne da bi se ti sploh zavedali, kaj se dogaja. (5) Prodrli je celo do Evgenijevega šotora in pri tem pobil veliko število njegovih spremljevalcev. Nekateri, ki jih je strah vrgel iz spanja, so se zapodili v beg in so bili zajeti. Med njimi je bil tudi sam Evgenij, ki so ga zgrabili, mu odsekali glavo, jo natakili na dolg kol in jo nosili po taboru. Kazali so jo tistim, ki so še vztrajali na njegovi strani in jim dopovedovali, naj sedaj, kot se za Rimljane spodobi, prestopijo na cesarjevo stran, kajti samozvaneц je pokončan. (6) Vsi, ki so ostali živi po zmagoviti bitki, so planili k cesarju, ga oklicali za avgusta in ga prosili odpuščanja za svoja krivična dejanja. Cesar jim je rad odpustil. Arbogast, ki je menil, da pri cesarju ne bo našel milosti, se je zatekel v najbolj neprehodno gorovje. Ko je spoznal, da njegovi zasledovalci preiskujejo vsak kotiček, se je vrgel na meč; raje je šel v prostovoljno smrt kot pa da bi padel sovražnikom v roke."

Evnapijev opis bitke, ki ga posreduje Zosim, se od vseh dosedanjih precej razlikuje. Predvsem je vpadljiva popolna odsotnost religioznih elementov. Ne na Evgenijevi, ne na Teodozijeji strani bogovi ne nastopajo, vojna med Teodozijem in Evgenijem je opisana kot običajna državljanska in ne verska vojna, verska pripadnost ene in druge strani se pri opisu vojne sploh ne omenja. Pisec za poraz v sami bitki sicer bolj uspešne Evgenijeve vojske krivi Evgenija, njegovo naivnost, neizkušenost in neprevidnost po prvem uspešnem dnevu bitke. Kot neobičajen element, ki bitko spremlja, ne nastopa pa v korist ali škodo nobene od bojujočih se strani, nastopa pri Evnapiju-Zosimu sončni mrk. V obliki, v kakršni se omenja, je že spričo celodnevnega trajanja brez dvoma napačen element Evnapijeve pripovedi. Postavlja se

⁶⁹ PHOTIOS, Bibliothēke, Cod. 98; gl. PASCHOUD v: ZOSIME I (Paris 1971), IX-XI (izvirnik in franc. prevod). O Evnapiju kot zgodovinarju prim. R.C. BLOCKLEY, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, I (Liverpool 1981), 1-26; 97-106; II (1983), 1-150 (edicijski fragmenti s komentarjem).

⁷⁰ Historia nea 4.58. Temeljno edicijo in komentar je pripravil PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 327-328 in 466-468. ŠASEL, Claustria I, št. 32 (povzetek); gl. tudi ZOSIMOS, Neue Geschichte, übersetzt und eingeleitet von O. VEH, erläutert von S. REBENICH, Stuttgart 1990, 205 sl. in 355 sl. Kratko o Zosimu in njegovem delu tudi R. BRATOŽ, ZČ 46, 1992, 267-270 (predstavitve navedene nemške izdaje Zosima).

⁷¹ Časovno najbližji in v virih dokazani je sončni mrk 20. nov. 393 (Fasti Vindobonenses priores 520, z napačnim datumom 27. okt.; Mommsen, Chronica minora I, 298; MARCELLINUS COMES, Chron. a. 393 (brez datuma); Chron. min. II, 63). Ta mrk je bil gotovo viden v Konstantinoplu. Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 476-477.

Slika 2: Valvasorjeva grafična upodobitev bitke pri Frigidu (J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laibach-Nürnberg 1689, IV. Band, str. 207 (Buch XIV, Cap 16)): Vir avtorjevega navdiha je Rufin, ki omenja Teodozijevo molitev na visoki skali. Iz Valvasorjeve postavitve bitke na Kranjsko in upodobitve vipavskega gradu v ozadju je razvidno, da je avtor domneval kot kraj odločilne bitke ravnico med Vrhpoljem in Dupljem, čeprav teh krajev pri samem opisu bitke ne omenja

vprašanje, ali je poganski avtor orkanski veter, "nadnaravni" vremenski pojav v korist Teodozijeve vojske, ki so ga kristjani razumeli kot poseg Boga, samo nadomestil z drugim pojavom, ki mu je bil bližji in je bil po učinku "nevtralen". Pri tem je Zosim naravni pojav postavil na prvi dan bitke, medtem ko v izročilu krščanskih avtorjev orkanski veter nastopa na drugi odločilni dan bitke. Možno je, da se Evnapij-Zosimova omemba dnevne zamračitve nanaša na zatemnitev ozračja ob nastopu vetra, kar bi Evnapij lahko izvedel iz pripovedovanja udeležencev bitke.⁷² Sodbo o tem, do kakšne mere Evnapij-Zosimova pripoved lahko ustreza resnici, lahko da v tem primeru le vremenoslovec.

Evnapij-Zosimova pripoved prinaša še nekaj zanimivih podatkov, ki so v posameznih primerih podobni onim pri krščanskih avtorjih, spet drugič pa se od njih razlikujejo. Avtor kot edini poleg kronista Marcelina iz 6. st. (gl. št. 13 d) napačno poroča, da je Teodozij vzel s seboj na pohod mlajšega sina Honorija. Teodozijev pohod opisuje kot izredno hiter in omenja presenečenje na Evgenijevi strani, kar prav tako ne ustreza resnici. Teodozijev prihod ni bil tako hiter, da se Evgenijeva vojska nanj ne bi mogla pripraviti.⁷⁴ V nadaljevanju se ne omenjata kraj

⁷² Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 487 (Addendum).

⁷³ Gl. k temu PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 466 sl. (op. 210).

⁷⁴ Teodozij je šel na pohod v drugi polovici maja 394 (ne že v začetku januarja, kot poroča SOCRATES, *Hist. eccl.* 5.25, vir 7), torej je bil z vojsko na poti dobre tri mesece. Teodozijev pohod proti Magnu Maksimu 388 je bil hitrejši: cesar je bil ob koncu aprila še v Solunu, 21. junija še v Skupih, dobra dva meseca kasneje, 28. avgusta, pa je že zajel in usmrtil nasprotnika pred Oglejem; prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 442 sl.. Evgenij je odšel z vojsko iz Milana proti alpskim zaporam pred 1. avgustom (AMBROSIUS, *Epist.* 61,2; PL 16, 1186-1187).

ali datum bitke, prav tako ne zvemo nič o velikosti armad ali številu padlih. Federatska vojska na Teodozijevi strani se označuje le generično ("barbari") ali po poveljnikih (Gainas, Bacurius) ter po oborožitvi (konjeniki, pešci, "hippotoxotai", lokostrelci na konjih, s čimer so morda mišljeni Alani ali Huni). Evnapij-Zosim tudi edini daje smiselno razlago Evgenijevega takojšnjega obglavljenja še med bitko: njegovo glavo so na dolgem drogju kazali preostali sovražni vojski, da bi le ta čimprej položila orožje, ker je z uzurpatorjevo smrtjo državljanska vojna izgubila vsak smisel. Poročilo samo se zdi avtentično, saj spominja na podobne dogodke po zaključku drugih državljanskih vojn v rimskem cesarstvu.

11. Theodoros Anagnostes (Lector) (umrl po 518), je na podlagi Sokratove, Sozomenove in Teodoretove Cerkvene zgodovine napisal tako imenovano "tridelno zgodovino" (Historia tripartita), v kateri je opisal tudi bitko pri Frigidu. Njegovo delo je pred 580 Kasiodor (oz. njegov učenec Epifanij) prevedel v latinščino (gl. vir št. 14). Teodorovega zapisa o bitki, ki je kompilacija iz omenjenih cerkvenih zgodovinarjev, ne navajamo, ker ne vsebuje nobene izvirne poteze in ker navajamo v prevodu Kasiodorovo poročilo. Slednje je imelo na Zahodu precejšnje vpliv, medtem ko je Teodorova kompilacija ostala na Vzhodu brez pomembnejših odmevov.

12. Janez iz Antiohije, avtor le fragmentarno ohranjene svetovne kronike (do leta 610), je ustvarjal sicer že na pragu srednjebizantinske dobe, vendar je črpal iz del boljših zgodovinarjev poznoantične dobe (Evnapij-Zosim, pa tudi cerkveni zgodovinar Sokrat), zato smo ga uvrstili v skupino antičnih avtorjev. Fragment, ki ga je ohranil Konstantin Porfirogenet, prinaša tudi opis bitke pri Frigidu. Avtor se je zgledoval predvsem po poganskih zgodovinarjih Evnapiju in Zosimu. Janezov opis bitke omenja tudi Teodozijevo molitev, ki je standardni del opisov krščanskih avtorjev. V pripovedi, ki je vsebinsko skoraj identična z Evnapijevo oz. Zosimovo, naj izpostavimo le tista mesta, ki se od predloge razlikujejo, in ki kažejo na to, da je pisec uporabljal tudi druge, nam neznane vire. Janez iz Antiohije poroča, da je bitka trajala od srede dneva do tretje nočne straže, se pravi okrog 15 ur. Omenja sončni mrk, ki naj bi trajal ves dnevni del bitke (kar je povsem absurdno, saj traja popolni sončni mrk lahko le nekaj minut) in drugače kot Evnapij-Zosim omenja zvezde na nebu. Avtor omenja Teodozijevo molitev (morda po Sokratu, vendar je formulacija zelo kratka in se razlikuje od Sokratove ter se z uporabo izpeljanke iz glagola "hiketeúo" deloma približuje Teodoretovi). Po usmrtni Evgenijeve na kol nataknjene glave ne kažejo le po bojišču, temveč jo nosijo po italških deželah, kar se zdi spričo podobnih dogodkov med drugimi državljanskimi vojnami tudi avtentičen del pripovedi.⁷⁵ Arbogastov samomor je različno motiviran kot pri Evnapiju-Zosimu: medtem ko je pri prvem vzrok brezizglednost položaja (kar poudarjajo tudi vsi latinski viri), pa ga po Janezu pahne v samomor divja barbarska nprav. Očitno je imel Janez na razpolago poleg Zosima še neki drugi "poganski" vir s še bolj poudarjenimi elementi poganske razlage (dolžina sončnega mrka, usoda Evgenijeve odsekane glave) ali pa je bolj precizno povzemal iz Evnapija kot Zosim.⁸⁰ Poleg tega je Janez poznal tudi neki krščanski vir, ki pa ga je pritegnil v izjemno skromni meri. Iz njega je povzel zelo kratko omembo Teodozijeve molitve, ki je edini religiozni element Janezove pripovedi.

III. Poznoantični latinski povzetki in prevodi (ca. 400-580)

13. Med poznoantičnimi latinskimi viri o bitki pri Frigidu naj omenimo tudi pet kratkih zapisov o vojni med Teodozijem in Evgenijem. Ti zapisi ne omenjajo bitke pri Frigidu, pač pa

⁷⁵ Prostorsko najbližji podoben dogodek je iz leta šestih cesarjev 238, ko so odsekani glavi Maksimina Tračana in njegovega sina kazali Oglejcem, nato pa ju prek Italije ponesli v Rim; gl. Historia Augusta, Maximini duo 23,7; 24,4 (D. Magie, LCL, II, 358 ss.); HERODIANUS, 8,5,9 (C.R. Whitaker, LCL, II, 284). Prim. A. LIPPOLD, Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta, Bonn 1991, 563 in 569 sl. Primer iz 4. stol.: po bitki pri Milvijskem mostu, ki je po pomenu primerljiva z bitko pri Frigidu, so nosili po Rimu Maksencijevo odsekano glavo (Panegyricus 12 (9) 18,3; ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1973, 284).

⁷⁶ THEODOROS ANAGNOSTES, Kirchengeschichte, hrsg. v. G. Ch. Hansen, Berlin 1971; ŠAŠEL, Claustra I, št. 38; gl. PHILOSTORGIUS, Kirchengeschichte (ed. Bidez, GCS 21, 1913, 335 app.). Po Teodorju se je zgledoval le Kedrenos (vir 17).

⁷⁷ H. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 326-328.

⁷⁸ ŠAŠEL, Claustra I, št. 40 (izvirnik in prevod); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 488 (izvirnik in franc. prevod); prim. tudi STRAUB, Eugenius, 871.

⁷⁹ Gl. op. 75.

le vojno s Teodozijevo vojaško zmago nad Evgenijem in Arbogastom. Le Pavlin in "Chronica Gallica" očitno merita na božji poseg v dogajanje. Vire zaradi kompletnosti navedb navajamo v izvirniku in prevodu.

a. Epitome de Caesaribus (48,7), spis poganskega italskega avtorja iz časa okrog leta 400, poroča o Teodozijevi zmagi v vojni:

"Eugenium quoque tyrannum atque Arbogasten superavit deletis eorum decem milibus pugnatorum. - Premagal je tudi samozvanca Evgenija in Arbogasta in pokončal deset tisoč njunih vojščakov."

Avtor kot edini omenja izgube Evgenijeve vojske. Število deset tisoč zbuja pomisleke, ker Orozij navaja isto število padlih gotskih federatov na Teodozijevi strani.

b. Diakon Pavlin iz Milana, nekdanji Ambrozijev tajnik, je leta 422, v času svojega zadrževanja pri sv. Avguštinu v Afriki, napisal življenjepis škofa Ambrozija, v katerem je kratko omenil božjo naravo Teodozijeve zmage nad Evgenijem (Vita s. Ambrosii 31,3) z besedami:

"Sed Dominus, qui ecclesiam suam tueri consuevit, de caelo iaculatus est iudicium atque omnem victoriam ad religiosum imperatorem transtulit Theodosium."

"Gospod, ki ima navado varovati svojo cerkev, je z nebes razglasil sodbo (Ps. 76,9) in je popolno zmago naklonil pobožnemu cesarju Teodoziju."

c. Prosperus Tiro, Epitoma Chronicon 1201/1203 (a. 394/5), poroča o dogodkih 394 naslednje:

"Iohannes monachus anachorita clarus habetur, qui ornatus prophetiae gratia Theodosium consulentem de eventu belli, quod adversum Eugenium movebat, victorem futurum praedixit... Theodosius Eugenium tyrannum vincit et perimit."

"Slovel je menih - puščavnik Janez, ki ga je krasila milost prerokovanja. Ko ga je Teodozij vprašal po izidu vojne, ki jo je začel proti Evgeniju, mu je napovedal zmago... Teodozij je samozvanca Evgenija premagal in pokončal."

č. "Chronica Gallica" (pars posterior 30), poroča k letu 394 naslednje:⁸⁴

"Ad vindicandum Valentiniani interitum et opprimendam Eugenii tyrannidem Theodosius in Italiam transgreditur aperto dei favore conspirantibus in id ipsum elementis. Eugenio superato Theodosius XVII regni sui anno diem obiit."

"Da bi maščeval Valentinijanovo smrt in zatrl samozvanca Evgenija, je Teodozij vkorakal v Italijo, z očitno pomočjo Boga in naravnih pojavov, ki so (njegov podvig) podprli. Po zmagi nad Evgenijem je Teodozij v sedemnajstem letu vlade umrl."

d. Marcellinus v.c. Comes, Chronicon a. 394, povzema dogodke z besedami:⁸⁵

"Theodosius Augustus adsumpto Honorio Caesare eodemque filio contra Arbogasten, qui Eugenium tyrannum imperatorem facere ausus est, iterum properavit. Bello commisso Eugenius victus atque captus interfectus est. Arbogastes sua se manu perculit."

"Cesar Teodozij je vzel s seboj cesarja Honorija, svojega sina, in drugič pohitel proti Arbogastu, ki si je drznil postaviti za cesarja samozvanca Evgenija. V vojni je bil Evgenij premagan, zajet in usmrčen. Arbogast se je pokončal sam."

Poročilo je brez izvirnih potez. Avtor zastopa (tako kot Zosim, vir 10) napačno mnenje, da je Teodozij vzel na vojni pohod svojega desetletnega sina Honorija. Drugi stavek o Evgenijevem in Arbogastovem koncu je prepisan iz Orozija (Hist. 7,35,19).

Ostale poznoantične kronike prinašajo še bolj strnjena poročila o državljanski vojni, le ena med njimi ("Fasti Vindobonenses priores") kot edina poleg Sokrata (vir št. 7) navaja točen datum Evgenijeve smrti.⁸⁶

⁸⁰ Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 477.

⁸¹ edd. Fr. Pichlmayr - R. Gruendel (BT 1970), 175; o delu gl. J. SCHLUMBERGER, Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr., München 1974.

⁸² Ed. Bastiaensen, 92.

⁸³ Ed. Mommsen, Chronica minora I, MGH AA 9, 1961, 463.

⁸⁴ Ed. Mommsen, Chronica minora I, MGH AA 9, 1961, 650; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 500.

⁸⁵ Ed. Mommsen, Chronica minora II, MGH AA 11, 64.

⁸⁶ Kronika "Consularia Constantinopolitana", a. 392 (!) (Chronica minora I, MGH AA 9, 245) poroča le o Teodozijevi zmagi nad Evgenijem ("Postmodum Theodosius Aug. occidit Eugenium"), "Fasti Vindobonenses priores", a. 394 (Chron. min. I, MGH AA 9, 298) pa sporočajo dan Evgenijeve smrti ("his cons. occisus est Eugenius VIII idus Septembris").

14. Kasiodor je v zadnjem obdobju svojega življenja od ustanovitve "Vivarija" po povratku iz Bizanca okrog 555 pa vse do svoje smrti okrog leta 580 spodbujal prevajanje grških del v latinščino. Sad teh prizadevanj je prevod Teodorja Lektorja (vir 11), ki je pripravil izbor iz Cerkvenih zgodovin Sokrata, Sozomena in Teodoreta. Prevod je pripravil na Kasiodorovo spodbudo menih Epifanij.⁸⁷ Delo z naslovom "Historia ecclesiastica tripartita", ki je poznano pod Kasiodorovim imenom, prinaša tudi opis bitke pri Frigidu (Hist. trip. 9,45,9). Opis je kompilacija po Sokratu (Hist. eccl. 5,25) in Teodoretu (Hist. eccl. 5,24), brez kakršnihkoli izvirnih potez, zato ga ne bomo posebej komentirali. Zaradi večje popolnosti virov navajamo prevod tega opisa.

"Teodozij je pustil oba sinova v Konstantinoplu. Ko je šel na vojno proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, da bi se z njim vojskovali proti samozvancu. V kratkem času je z ogromno vojsko prispel v Galijo (!). Tam se je pripravljaj na spopad, potem ko je zbral zelo številno vojsko. (Socrates, Hist. eccl. 5,25)

Na neki gori je našel molilnico, kjer je vso noč molil k Bogu. Približno v času petelinjega petja pa ga je premagal spanec. V sanjah je videl, kot da leži na polju, ob njem pa jezditna na snežnobelih konjih dva moža v belih oblačilih, ki mu ukazujeta, naj ohrani upanje in naj ob svitu pripravi vojake za zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden izmed njiju se je predstavil za evangelista Janeza, drugi pa za apostola Filipa. Po tem videnju (cesar) ni nehal moliti, temveč je (med jokom) še bolj pretakal solze. Isto videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku in prek raznih (posrednikov) je to zvedel cesar. Tedaj je rekel: Ta (vojak) ni imel tega videnja zaradi mene, temveč zato, da ne bi kdo mislil, da sem si vse skupaj izmislil. Prav zato je bilo to razodeto tudi njemu. Vendar je skupni Gospod kot prvemu to razodel prav meni." (Theodoretus, Hist. eccl. 5,24,4-8)

Do spopada je prišlo ob reki, ki se imenuje Frigidus ("circa fluvium vocabulo Frigidum"). Na tistem delu (bojišča), kjer so se bojevali Rimljani proti Rimljanom, je bila bitka enakovredna, kjer pa so se bojevali barbari kot cesarjeve pomožne čete, je bila Evgenijeva stran močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari potolčeni, ga je to silno prizadelo; vrgel se je na tla in klical Boga na pomoč. Njegova prošnja ni bila zaman. Nekega Bakurija, ki je bil njegov "magister militum", je nenadoma navdal tak pogum, da je s prvimi poveljniki pohitel k tistemu delu (bojišča), kjer so bili barbari v hudi stiski. Razbil je (nasprotno) bojno vrsto in sovražnike pogнал v beg. V tisti uri pa se je zgodil čudež. Zapihal je veter orkanske moči, ki je kopja, zalučana od Evgenijevih vojakov, vračal proti njim samim, ona od vojakov cesarjeve strani pa je z veliko silo gnal proti sovražnikom. Toliko je namreč zalegla cesarjeva molitev. Na tak način je bilo bitke konec. Samozvane se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vojaki pa so ga njemu pri nogah obglavili. To se je zgodilo na sedemnajsti dan (!) v septembru, ko sta bila Arkadij tretjič in Honorij drugič konzula. Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, je zbežal. Ko je dva dni po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je pokončal z lastnim mečem." (Socrates, Hist. eccl. 5,25)

IV. Poročila bizantinskih kronistov in cerkvenih zgodovinarjev od 9. do 14. stoletja

15. Svetovna kronika, ki jo je med leti 811 in 814 napisal **Theophanes Homologetes (Confessor)**, prinaša zelo sumaren prikaz državljanske vojne med Teodozijem in Evgenijem z bitko "v Alpских vratih", z Evgenijevim zajetjem in usmrtnitvijo in z Arbogastovim samomorom.⁸⁸ Teofanov vir je eden od prej navedenih cerkvenih zgodovinarjev 5. stoletja, najverjetneje Sozomen.⁹⁰ Tega poročila majhne vrednosti ne najdemo v latinski priredbi Teofanove kronike, ki jo je (skupaj s kroniko patriarha Nikefora in Georgija Sinkela) v sedemdesetih letih 9. stol. oskrbel Anastasius Bibliothecarius.

16. Georgios Monachos (Hamartolos) je sredi 9. stol. v svetovni kroniki priobčil opis bitke pri Frigidu, pri katerem se je ravnal predvsem po Rufinu (gl. št. 3).⁹¹ Pisec je posamezne dele Rufinovega opisa v celoti prevedel, posamezne izpustil ali le kratko povzel. Osrednji del opisa

⁸⁷ Gl. A. MOMIGLIANO, Cassiodoro, Dizionario biografico degli Italiani 21, 1978, 494-504, zlasti 501 (z izčrпно literaturo); R. HANSLIK, Epiphanius Scholasticus oder Cassiodor?, Philologus 115, 1971, 107-113.

⁸⁸ PL 69, 1161-1162 oz. CSEL 71, 1952, 574 (edd. W. Jakob - R. Hanslik); vir je kratko predstavil ŠAŠEL, Claustura I, 39.

⁸⁹ THEOPHANES, Chronographia A.M. 5885 (ed. C. De Boor, vol. I, Lipsiae 1883, 73 v. 25-27); ŠAŠEL, Claustura I, št. 44 (izvirno poročilo s prevodom). O Teofanu gl. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur I, 334 sl. in kratko BRATOŽ, Poročila, 188.

⁹⁰ Tako meni ŠAŠEL, Claustura I, št. 44. Teofanes je imel na razpolago povzetek (Epitome) cerkvenih zgodovinarjev Sokrata, Sozomena in Teodoreta, ki ga je v drugem desetletju 6. stol. pripravil Theodoros Anagnostes (gl. vir št. 11).

⁹¹ GEORGIUS MONACHUS cognomento HAMARTOLUS, Chronicon breve 4,200 (PG 110, 725 A-B); v tekstnokritičnem aparatu edicije Rufinove zgodovine posreduje besedilo Mommsen (RUFINUS, Hist. eccl. 11,33; GCS 9,2, 1037-1039); povzetek vsebine z navedbo uvodnega stavka posreduje ŠAŠEL, Claustura I, št. 45. O avtorju gl. HUNGER, I, 347 ss.: kratko BRATOŽ, Poročila, 188.

sestavljata Teodozijevo molitev in Bakurijev preboj sovražnih vrst, medtem ko se veter ne omenja. Zaradi večje popolnosti virov posredujemo prevod ustreznega odlomka:

"Ko pa je Teodozij, ki je bil prepričan v resničnost vere, zavzel ustja Alp, so se najprej spustili v beg oni hudiči, ker so bili prestrašeni zaradi slabe vesti. Tedaj se je Teodozij, ki je stal na visoki skali, od koder je mogel videti obe vojski in kjer je bil (obema vojskama) na očeh, kakor po navadi obrnil k Njemu na pomoč. Z obrazom na tleh pred božjim obličjem je vzkliknil: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem se odpravil v te boje maščevanja - prepričan sem, da pravičnega - v imenu Kristusa, tvojega Sinu: če ni tako, me kaznuj, a če sem prišel sem iz hvalevrednega vzroka in z zaupanjem vate, podaj svojim roko, da ne bodo govorili pogani, kje je njihov Bog?' Gotovost, da je Bog uslišal to molitev pobožnega vladarja, je osrčila navzoče vojskovodje za boj. Zlasti Bakurij, mož, ki se je odlikoval v veri, pobožnosti in kreposti duha ter po telesni moči in ki je bil njemu (Teodoziju) najbližji, je zdaj s sulico, zdaj s kopji, zdaj z mečem uprizoril pravi pokol. Prebil je strnjene in zgnete sovražne vrste ter si skozi množico trupel in prek kupov mrtličev utrl pot prav do samozvanca. Ko je prišlo do srditega spopada, so Evgenija z rokami, zvezanimi na hrbtu, privedli pred cesarja. Tu je bil konec njegovega življenja in konec vojne.

17. Georgios Kedrenos je okrog leta 1100 v svetovni kroniki priobčil opis bitke med Teodozijem in Evgenijem, v katerem se je zgledoval predvsem po Teodoretovem opisu (vir 9).⁹² Tako kot v primeru Georgija Hamartola vsebuje bizantinska predstavitev bitke vse bistvene sestavine poznoantične predloge, manjka pa opis čudežnega vetra. Tako Kedrenos omenja (po Teodoretu) naslednje dogodke: Teodozijevo molitev v kapeli vrh gore; cesarjeve sanje s prikazom apostolov Janeza in Filipa, enako sanjsko vizijo ima eden od njegovih vojakov; spopad na bojnem polju v imenu "častitljivega križa" na Teodozijevi in Herkulove podobe na Evgenijevi strani; Teodozijevo zmago z Arbogastovo smrtjo in zajetjem Evgenija. V sklepnem delu avtor omenja napoved puščavnika Janeza in poudarja, da se je Teodozij v vojni zanašal na božjo pomoč in ne na lastne sile. Prevod odlomka:

"Ko se je veliki Teodozij vojskoval proti tiranu Evgeniju, je našel molilnico na gori. Tam je padel na tla in v solzah prosil Boga, naj mu pomaga. Ko je ves obupan nekoliko zaspal, je videl v sanjah dva jezdec na belih konjih, ki sta ga spodbujala, naj ne obupa in naj spodbudi vojsko za boj. Prvi se je predstavil kot apostol Janez, drugi kot apostol Filip. Isto videnje je imel tudi neki vojak, ki je to sporočil cesarju. Ko je prišlo do bitke, je Evgenijeva vojska prestopila k Teodoziju. Pred Evgenijevo vojsko so nosili podobo Herkula, pred Teodozijevo častitljivi križ. ... Ko je Evgenij postal samozanec, je bil njegov družabnik v samozvanstvu Arbogast iz Galije. ... Vojne proti samozvancu Evgeniju ni začel zanašajoč se na lastne sile; kot Janez, neki menih velikega slovesa iz Egipta, se je oborožil s popotno palico namesto s sulico, z ogrinjalom namesto s čelado, in ko je pobil njegovo spremstvo, ga je živega zajel."

Brez uporabne vrednosti so kratke omembe vojne med Teodozijem in Evgenijem pri Zonaru⁹³ iz prve polovice 12. stol. in v dveh kratkih rimanih kronikah iz visoke in pozne bizantinske dobe. Konstantinos Manasses je v drugi polovici 12. stol. napisal verzificirano svetovno kroniko, v kateri se je kratko (v šestih verzih) dotaknil vojne leta 394.⁹⁴ Ephraim je v prvi četrtini 14. stol. napisal verzificirano svetovno kroniko, v kateri je v štirih verzih predstavil vojno med Teodozijem in Evgenijem.⁹⁵

18. Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (u. 1335) je v izredno obsežni Cerkveni zgodovini, najobsežnejši, kar se jih je ohranilo iz antike in srednjega veka, priobčil v celoti najdaljši opis državljanske vojne med Teodozijem in Evgenijem z bitko pri Frigidu.⁹⁶ Avtor je skoraj v celoti prepisal ustrezne odlomke iz cerkvenih zgodovinarjev Sozomena in Teodoret (zlasti slednjega), ki jih je povezoval s svojim veznim tekstom. V zaporedju si sledijo naslednje epizode: (a) Teodozij poizve pri asketu Janezu iz Likopolis, kakšen bo izid vojne. (b) Cesar pusti sinova v prestolnici in gre na vojno, pridružio se mu barbari ob Donavi; oficirji ga skušajo odvrniti od pohoda, češ da armada ni dovolj velika, vendar jih cesar zavrne z besedami, da bo križ zmagal nad Herkulom. (c) Cesarjev postanek v Hebdomu v cerkvi Janeza Krstnika. (č) Teodozij z

⁹² GEORGIOS KEDRENOS. Synopsis historion, ed. I. Bekker, Bonn 1838, vol. I, 567-568 (PG 121, 617 B-C); kratko predstavitev z uvodnim stavkom opisa bitke posreduje ŠAŠEL, Claustura I, št. 47. O avtorju gl. kratko HUNGER, I, 393 sl.; BRATOŽ, Poročila, 189.

⁹³ Annales 13,18 (PG 134, 1172 C).

⁹⁴ Breviarium historiae metricum, v. 2460-2465 (ed. I. Bekker, Bonn 1838, str. 107 oz. PG 127, 311 B).

⁹⁵ Caesares, v. 622-625 (PG 143, 36 C). O obeh kronikah gl. HUNGER, I, 419 ss.; 478 ss.; kratko BRATOŽ, Poročila, 190.

⁹⁶ Historia ecclesiastica 12,39 (PG 146, 880 B - 888 B); ŠAŠEL, Claustura I, št. 47, prinaša v izvirniku in prevodu izbrane odlomke iz opisa dogodkov pred odločilnim delom bitke (PG 146, 880 D - 885 A).

Slika 3: Premagani Evgenij. Aleksandrijska svetovna kronika iz 5. stoletja (A. Bauer-J. Strzygowski, *Eine Alexandrinische Weltchronik*, Denkschriften d. Akad. d. Wiss. Wien 51, 2, Wien 1905, Tafel VI; Thélamon, *Paiens et chrétiens*, ilustracija 36 v prilogi) posreduje edino antično upodobitev, ki se nanaša na dogodke 6. sept. 394 pri Ajdovščini. Rokopis prikazuje premaganega Evgenija (napis pri glavi: EYΓEN [ioc]) v zadnjih trenutkih njegovega življenja, ko na kolenih in z iztegnjeno roko prosi za življenje

vojsko zavzame Alpe, ob spustu zagleda pred seboj ogromno Evgenijevo vojsko; sovražna armadna skupina v zasedi zapre Teodozijevo vojski pot nazaj. (d) Sledi spopad, v katerem je Evgenijeva stran močnejša in potolče Teodozijeve zavezniške barbarske oddelke. (e) Teodozijeva nočna molitev s sanjskim videnjem nebeških jezdecev. (f) Teodozij popelje svojo vojsko v bitko pri reki "Frindos". (g) Poveljniki sovražne armadne skupine, ki je bila za hrbotom, so se začeli pogajati s Teodozijem, po cesarjevi obljubi prestopijo na Teodozijevo stran.

Posredujemo sklepni del opisa bitke:

"Ko je na bojnem polju tekel oster spopad in se ni zmaga nagibala še na nobeno stran, je nenadoma privršal proti sovražnikom orkanski veter, ki jih je bil v obraz in zrahljal njihove vrste. Kopja in sulice, ki so jih zalučali proti Rimljanom, je s silo obračal in metal proti tistim, ki so jih zalučali. Njihove ščite je zatrpal z nesnago in s peskom, nato jih je trgal iz njihovih rok, jim pulil oklepe in jih metal njim samim v obraz. Kopja, ki so jih metali Teodozijevi vojaki, so letela proti onim (sovražnikom) z orjaško silo. Zaradi tega jih je navdal silen pogum, in ker niso bili (od sovražnikov) nič poškodovani, so z neizmernim zaupanjem planili na nasprotnike in jih pobijali. Sovražniki, ki so videli, da se to dogaja z očitno božjo pomočjo, so odvrgli orožje in se ponižno zatekli k cesarju ter ga prosili milosti. On je takoj uslišal njihove prošnje in jih pomilostil. Nje in druge prebežnike je poslal, da samozvanca ujamejo in privedejo k njemu. Ti so zavpili, hitro stekli na vzpetino, na kateri je bil on, ki ni vedel, kaj se je medtem zgodilo. Evgenij je zaradi njihovega hitenja in zasoplosti mislil, da prinašajo novice in da so znanilci zmage. Vprašal jih je: 'Ste privedli s seboj zvezanega živega Teodozija, kot je bilo zapovedano?' Ti pa so mu odvmili: 'Nismo poslani, da privedemo njega k tebi, temveč tebe k njemu. Zmaga je namreč zasovražila samozvanca in je na strani zakonitega cesarja. Tako je namreč zapovedal Vladar vsemirja.' Ko so to povedali, so zvezli s prestola in uklenili ter privedli k cesarju njega, ki je bil malo pred tem tako prevzet. Teodozij mu je očital to, kar je bil storil Valentinijanu, njegovo nezakonito in krivično vladanje ter državljansko vojno, poleg tega je zasmehoval Herkula kot njegovega zaveznika. Ko je samozvanec to slišal, se je vladarju ponižno vrgel k nogam in prosil, da bi mu poklonil življenje. Ko je tako ponižno prosil, je neki vojak izvil meč in mu odsekal

glavo. Arbogast (Arouagastes), povzročitelj takšnega in tolikšnega gorja, je dva dneva prebil na begu; ko je spoznal, da zanj ni več življenja, se je z mečem pokončal." (Sledi epizoda z obsedencem v cerkvi Janeza Krstnika v Hebdomu, gl. vir št. 8).

Bizantinska historiografija visokega in poznega obdobja prinaša tri daljše opise (Georgios Hamartolos, Kedrenos, Nikephoros Kallistos) in eno krajšo omembo bitke pri Frigidu (Theophanes). Ohranjeni zapisi temeljijo v treh primerih na grških cerkvenih zgodovinarjih 5. stol. (Sokrat, Sozomen, Teodoret) oz. kompilaciji z začetka 6. stol. (Theodoros Anagnostes), le Georgios Hamartolos zajema predvsem iz latinskega Rufinovega opisa. Poganska interpretacija dogodka, ki jo posreduje Zosim (na podlagi Evnapija) in za njim Janez iz Antiohije, v srednjeveškem Bizancu ni naletela na nikakršen odmev, prav tako ne kratek opis "heretika" Filostorgija. Pri uporabi svojih virov so bizantinski zgodovinarji zagrešili napake pri imenih (Theophanes, ki sledi Sozomenu, označuje Arbogasta z imenom "Argabastes", pri Nikephoru Kallistu se na podlagi Sokratove oblike "Frígdos" omenja reka "Fríndos", Evgenijev vojskovodja pa kot "Arouagastes"). Presenetljivo je dejstvo, da od treh daljših opisov kar dva (Georgios Hamartolos na podlagi Rufina in Kedrenos na podlagi Teodoreta), ne omenjata čudežnega vetra, tistega elementa, ki naj bi najbolj očitno dokazoval božji poseg v dogajanje in ki ga najdemo prav v vseh sočasnih zahodnih latinskih opisih.

V. Srednjeveški zahodni pisci od 8. do 14. stol. (dodatek h "Claustra Alpium Iuliarum I")

Bitko pri Frigidu na podlagi antičnih latinskih virov opisuje vrsta srednjeveških zahodnih avtorjev, ki v dosedanjih pregledih virov niso bili evidentirani. Predstavitev teh poročil naj služi kot dodatek zbirki virov, ki jih je v publikaciji temeljnega pomena "Claustra Alpium Iuliarum I" zbral Jaroslav Šašel.

19. Pavel Diakon v Rimski zgodovini (Historia Romana), napisani pred letom 774, prinaša precej podroben opis tega dogodka, ki ga navajamo v celoti:

Igitur Eugenius atque Arbogastes cum instructa acie Alpium transitus tenerent. Theodosius experts cibi ac somni orationi incumbens totam noctem pervigil exegit; cum tamen se esse a suis destitutum sciret, ab hostibus circumsaepum nesciret, fiducialiter arma corripens signoque crucis signum proelio dedit ac se in bellum, etiam si nemo sequeretur, victor futurus inmisit; nam consultus Iohannes anachoreta eum victurum sponderat. Quem cum Arbitio hostilium partium comes ignarum circumpositis excepisset insidiis, conversus mox ad reverentiam Augusti eum non solum periculo liberavit, verum etiam auxilio instruxit; cumque ad congressionem ventum esset, vehemens turbo ventorum a parte Theodosii in ora hostium ruit, qui et ab eius parte spicula missa valenter hosti infigeret et hostili manu missa repelleret. Nec mora parva suorum data strage victori se Theodosio hostilis exercitus prostravit. Eugenius captus atque interfectus est; Arbogastes sua se manu percussit. Praemiserat denique prius Theodosius decem milia auxiliatorum Gothorum quae ab Arbogaste comite funditus deleta sunt; quos utique Theodosio perdidisse magis lucrum quam detrimentum fuit. Ad cuius laudem ob insignem victoriam poeta quidam eximius sed infidelis inter cetera hos versiculos cecinit: 'o nimium dilecte dei tibi militat aether, et coniurati veniunt ad classica venti'."

Evgenij in Arbogast sta torej z vojsko, pripravljeno za boj, zasedla prehode čez Alpe. Teodozij pa se je postil in čul ter je predan goreči molitvi prebedel vso noč. Vedel je, da so ga njegovi zapustili, ni pa vedel, da je obkoljen od sovražnikov. Poln vere je zgrabil za orožje, dal z znamenjem križa znak za bitko in se pogнал v boj; zmagal bi bil, četudi bi mu nihče ne sledil, kajti puščavnik Janez, ki ga je bil vprašal za svet, mu je napovedal zmago. Arbition, komes sovražne vojske, ga je nič hudega slutečega zajel v krog in krog postavljene zasede; ko se je po nenadnem preobratu v njem zbudilo spoštovanje do cesarja, ga ni samo rešil nevarnosti, temveč mu je tudi izkazal pomoč. Ko je prišlo do spopada, je od Teodozijeve strani butnil sovražnikom v obraz veter orkanske moči. Le ta je kopja, ki so jih metali z njegove strani, s še večjo silo zalučal v sovražnika, ona, ki jih je vrgla sovražna stran, pa je zavračal nazaj. Nenadoma se je sovražna vojska vdala zmagovalcu Teodoziju, čigar vojska je utrpela prav majhne izgube. Evgenij je bil zajet in pokončan, Arbogast pa se je sam usmrtil. Deset tisoč Gotov, ki jih je bil Teodozij kot pomožne vojske poslal naprej, pa je komes Arbogast pobil do zadnjega moža. Izguba le teh je bila Teodoziju bolj v korist kakor v škodo. Zaradi imenitne zmage je v njegovo slavo neki slavni, vendar neverni pesnik spesnil med drugimi sledeče verze: 'S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, / tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.'"

Opis Pavla Diakona temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13-19). Orozijev opis je avtor mestoma precej skrčil, vendar tako, da je ohranil vse pglavitne poudarke izvirnika kot so: Teodozijeve molitve (precej skrčen opis), začetek bitke s Teodozijevim znamenjem križa, Arbitionova

⁹⁸ Historia Romana 12,4; ed. H. Droysen, MGH AA 2, 1879, 190.

predaja, orkanski veter (tukaj je opis najbolj skrčen), Evgenijeva in Arbogastova smrt s sklepno omembo smrti deset tisoč Gotov na Teodozijevi strani, kar naj bi bilo (prosto po Oroziju) "magis lucrum quam detrimentum". Poleg Orozija je Pavel Diakon uporabljal še Prosperovo Kroniko, iz katere je povzel notico o tem, da je dal Teodozij pred pohodom prositi za svet puščavnika Janeza. Klavdijanova verza, s katerima se zaključuje opis bitke, je Pavel povzel po Avguštinu (vir št. 4); njihovega avtorja je (kot Avguština, le z drugimi besedami) označil kot poganskega pesnika, vendar ga za razliko od Avguština ni imenoval. Pavlov opis temelji na treh poznanih latinskih virih iz 5. stol. in ne prinaša v proučevanje same bitke nikakršnih novih elementov.

20. Freculphus, škof iz Lisieuxa v Normandiji, je leta 829 napisal svetovno kroniko, v kateri je priobčil daljši opis bitke pri Frigidu.¹⁰⁰ Opis je dobesedno povzet po Oroziju (Hist. 7,35,13-19). Od danes uporabljenih izdaj Orozijeve zgodovine se razlikuje le v nekaterih nepomembnih ortografskih variantah, zato ga tukaj ne navajamo.

21. Landolfus Sagax, italški pisec iz časa okrog leta 1000, je v svojem obsežnem opisu bitke¹⁰¹ povzel Kasiodorovo poročilo, ki ga je na dveh mestih razširil. Prvemu delu Kasiodorovega poročila, ki je povzeto po Sokratu (5,25; Teodozij z veliko armado in barbarskimi pomožnimi enotami pride v Galijo (!)), je dodal uvodni odlomek iz Orozija (7,35,13; Evgenij in Arbogast zasedeta alpske prehode). Nadaljeval je po Kasiodoru (na podlagi Teodoreta 5,24,5-6; cesarjeva sanjska vizija), nato povzel Orozija (7,35,14-15; Teodozij je zapuščen od svojih, ne ve, da je obkoljen od sovražnikov, vendar kljub temu z znamenjem križa da znamenje za bitko in se spusti v spopad) in ga v nadaljevanju dobesedno prepisal (7,35,16; Arbitio prestopi na Teodozijevo stran; s tem kot "prima salutis via" Teodozija ne le osvobodi strahu, temveč mu tudi izkaže pomoč). Sledi opis Teodozijeve molitve na skali (po Rufinu, 11,33) in orkanskega vetra (po Oroziju, 7,35,17-18). Landolfus je nadaljeval opis bitke ponovno po Kasiodoru (na podlagi Sokrata 5,25; Evgenijeva usmrnitev, datirana na 17. sept.(!), Arbogastov samomor) in ga zaključil z odlomkom iz Avguština, ki prinaša Klavdijanova verza. Ker je osrednji del pripovedi povzet po Kasiodorovem opisu, ustrezni odlomki iz Rufina, Orozija in Avguština pa so tudi objavljeni,¹⁰² Landolfov zapis o bitki pri Frigidu - lepljenko iz štirih antičnih poročil - navajamo le v prevodu.

Teodozij je pustil oba sinova v Konstantinoplu. Ko je šel na vojno proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, da bi se z njim vojskovali proti samozvancu. V kratkem času je z ogromno vojsko prispel v Galijo. Tam se je pripravljaj na spopad, potem ko je zbral zelo številno vojsko. Evgenij in Arbogast sta s celotno na boj pripravljeno vojsko zasedla prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je postil in bedel in se ves v solzah predajal molitvi. Približno v času petelinjega petja ga je premagal spanec. V sanjah je videl, kot da leži na polju, ob njem pa sta dva moža v belih oblačilih in na snežnobelih konjih, ki mu ukazujeta, naj ohrani upanje in naj ob svitu pripravi vojake za zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden izmed njiju se je predstavil za evangelista Janeza, drugi za apostola Filipa. Po tem videnju (cesar) ni nehal moliti, temveč je (med jokom) še bolj pretakal solze. Isto videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku in prek raznih (posrednikov) je to zvedel cesar. Tedaj je rekel: 'Ta (vojak) ni imel tega videnja zaradi mene, temveč zato, da ne bi kdo mislil, da sem si vse skupaj izmislil. Prav zato je bilo to razodeto tudi njemu. Vendar je skupni Gospod kot prvemu to razodel prav meni.' Ko je vedel, da so ga njegovi zapustili, ni pa vedel, da je obkoljen od sovražnikov, je poln vere zgrabil za orožje, z znamenjem križa dal znamenje za bitko in se pognal v boj; zmagal bi bil, četudi ne bi nihče šel za njim. Najprej se je pot rešitve pokazala z Arbitionom, komesom sovražne vojske. Ko je ta v krog in krog razpostavljene zasede zajel nič hudega slutečega cesarja, se je po nenadnem preobratu v njem zbudilo spoštovanje do navzočega avgusta, tako da ga je ne le rešil nevarnosti, temveč mu tudi izkazal pomoč. Do spopada je prišlo ob reki, ki se imenuje Frigidus. Na tistem delu (bojišča), kjer so se bojevali Rimljani proti Rimljanom, je bila bitka enakovredna, kjer pa so se bojevali barbari kot cesarjeve pomožne čete, je bila Evgenijeva stran močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari potolčeni, ga je to silno prizadelo. Stoječ na visoki skali, od koder je mogel videti obe vojski in kjer je bil sam vsem na očeh, je vrgel orožje predse, se obrnil k običajni pomoči in z obrazom na tleh klical Boga kot pomočnika z besedami: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem se odpravil v te boje maščevanja - prepričan sem, da pravičnega - v imenu Kristusa, tvojega

⁹⁹ Med latinskimi viri poročata o tem, da je Teodozij vprašal za svet puščavnika Janeza, tudi (obširneje) RUFINUS. Hist. eccl. 11, 32 (ed. Mommsen, GCS IX.2, 1908, 1036) in s kratko omembo ("accepto rursus propheticis responso") AUGUSTINUS. De civitate Dei 5,26 (ed. W.M. Green, LCL, II,268). Pavlova formulacija je najbližja Prosperovi (gl. vir 13 c).

¹⁰⁰ Chronica II, 4,28 (PL 106, 1227).

¹⁰¹ Additamenta ad Pauli Historiam Romanam 190 (17-32) (ed. Droysen, MGH AA 2, 1879, 352-353).

¹⁰² ŠAŠEL, Claustra I, št. 22, 25-26.

Sina: če ni tako, me kaznuj, a če sem prišel sem iz hvalevrednega vzroka in z zaupanjem vate, podaj svojim roko, da ne bodo govorili pogani, kje je njih Bog? Njegova molitev je bila takoj uslišana. Nekega Bakurija, ki je bil njegov "magister militum" in se je odlikoval v veri, pobožnosti in kreposti duha, je navdal tak pogum, da je s prvimi poveljniki pohitel k tistemu delu (bojišča), kjer so bili barbari v hudi stiski. Razbil je (nasprotno) bojno vrsto in sovražnike pognal v beg. V tisti uri se je zgodil čudež. S Teodozijeve strani je proti sovražnikom zapihal veter orkanske moči, ki je udarjal ob ščite sovražnikov in z njimi bil ob njihove prsi, jim jih trdovratno tiščal v obraz in s tem zastiral pogled, jih trgal in tako razkrival njihova telesa, jih obračal in jim jih tiščal v hrbet. Kopja, ki so jih z vso silo vrgli sami, je sunek vetra prestregel, jih zasukal in pognal nazaj, da so se pogubno zabadala vanje. Tista, ki so jih zagnali njegovi (Teodozijevi) vojaki, je nosil po zraku silneje, kakor je bilo v človeški moči, tako da so se po letu skozi velikansko praznino silovito zabadala v sovražnika. Na ta način je bilo bitke konec. Samozvane se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vojaki so ga njemu pri nogah obglavili; (to se je zgodilo) na sedemnajsti dan meseca septembra v letu tretjega Arkadijevega in drugega Honorijevega konzulata. Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, je zbežal. Ko je dva dni po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je pokončal z lastnim mečem. V njegovo slavo je zaradi imenitne zmage Klavdijan, neki slavni, vendar poganski pesnik, med drugimi s temi verzi izrazil pričevanje Bogu in Človeku: 'S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.'

22. Svetovna kronika, ki jo je napisal **Frutolf iz Michelsberga** pri Bambergu (umrl 1103), nadaljeval in dokončal pa **Ekkehard iz Aure** (umrl 1125) prinaša daljši opis bitke, ki temelji na različnih¹⁰³ antičnih virih. Opis, enega najboljših v srednjeveški zahodni historiografiji, navajamo v celoti:

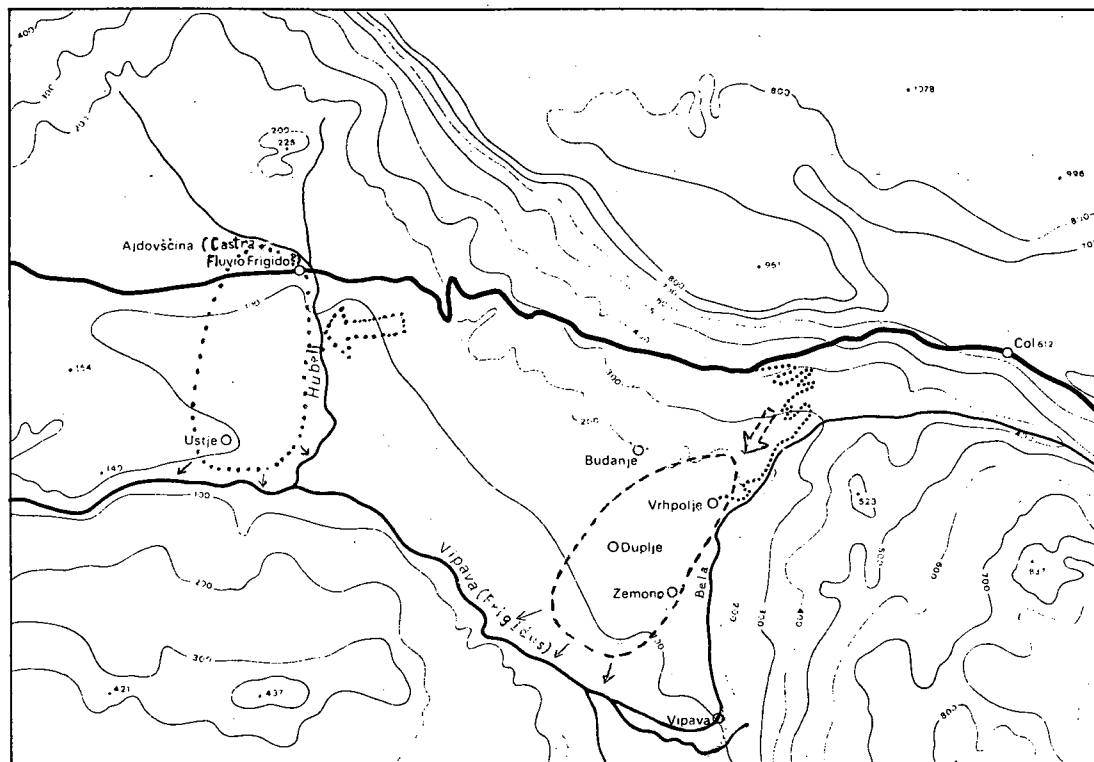
Relictis igitur ambobus filiis in urbe Constantinopolitana, Theodosius contra Eugenium pergit, moxque illi exercitus Wisigotharum plus quam viginti millium occurrit; Eugenius itaque et Arbogastus cum transitus Alpium teneret, Theodosius in summis Alpibus constitutus, jejuniis et orationibus intentus erat. Circa gallorum vero cantum sopore constrictus, vidit in somnis, quasi jaceret in campo et astarent ei duo quidam viri in vestibus albis, equis candidissimis residentes, jubentes eum habere fiduciam primoque diluculo preparare milites ad victoriam, seque dicebant ad solatium sibi destinatos. Quorum alter dicebat, se esse Johannem evangelistam, alter Philippum apostolum. Quae visio etiam alicui militi revelata est. Qua visione comperta, uberores in oratione lacrimas fudit, et in crastinum facta congressione, turbo ventorum maximus a parte Theodosii in ora hostium surrexit, qui tela, quae ipsi mittebant, in ipsos retorquebat, ea vero, quae ab ejus parte missa sunt, ultra mensuram humani jactus per magnum inane portata valenter hostibus infigebat. Eugenius itaque corruens ad pedes imperatoris, veniam rogabat, sed a militibus circa pedes ejus capite truncatus est; Arbogastus vero propria se manu interfecit, consulatus Archadii anno tercio et Honorii secundo. Ad laudem vero Theodosii ob insignem victoriam poeta quidam nomine Claudianus, sed paganus, inter cetera hujusmodi versibus Deo et homini testimonium cecinit:

*O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
et coniurati veniunt ad classica venti.*

Teodozij je oba sinova pustil v Konstantinoplu in pohitel proti Evgeniju. Brž se mu je pridružila vojska Zahodnih Gotov z več kot dvajset tisoč vojaki. Evgenij in Arbogast sta zasedla prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je ves predal postu in molitvi. Ob petelinjem petju ga je premagal spanec; v sanjah je videl, kako leži na polju, ob njem pa sedita na snežnobelih konjih dva moža v belih oblačilih, ki mu ukazujeta, naj ne izgubi upanja in naj ob svitu pripravi vojake na zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden od njiju se je predstavil kot evangelist Janez, drugi pa kot apostol Filip. To videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku. Ko je (cesar) zvedel za to (vojakovo) videnje, je molil med neutolažljivim jokom. Med spopadom naslednjega dne je s Teodozijeve strani butnil sovražnikom v obraz veter orkanske moči. Ta je kopja, ki jo jih zalučali, zasukal proti njim samim, ona pa, ki so jih metali z njegove (Teodozijeve) strani, pa je nosil silneje kot je v človeški moči skozi velik prostor in jih silovito zabadal v sovražnike. Evgenij se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil odpuščanja, vendar so ga vojaki ob njegovih nogah obglavili. Arbogast se je ubil sam. (To se je zgodilo) v letu tretjega Arkadijevega in drugega Honorijevega konzulata. V Teodozijevo slavo je zaradi sijajne zmage neki pesnik Klavdijan, ki je bil pogan, med drugimi s temi verzi spesnil pričevanje Bogu in Človeku: S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, / tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.

Frutolfov opis je centon na podlagi različnih latinskih virov. Avtor začne po Kasidororu (cesar pusti sinova v prestolnici in se odpravi na vojno), nadaljuje po Oroziju (povzema Hist. 7,35,13-14: Evgenij in Arbogast zasedeta alpske zapore, Teodozijeve molitev vrhu Alp), sledi daljši odlomek iz Kasidora (Teodozija proti jutru premaga spanec, sanjska vizija z nebeškima jezdecema), nato zopet iz Orozija (povzetek Hist. 7,35,17: orkanski veter udari v sovražnika, njegova kopja nese nazaj, izstrelkom Teodozijeve vojske da silno moč). Opis sklepnega dela bitke je povzet po Kasidoru (obglavljenje Evgenija, ko ta cesarju pri nogah prosi milosti, Arbogastov samomor, letnica bitke) in Avguštinu (Klavdijanova verza v pričevanje božje pomoči Teodoziju). Avtor prinaša v mozaiku že znanih virov le eno poročilo, ki ga je postavil v

¹⁰³ Chronicon universale A.D. 388 ss. (PL 154, 760 C - 761 A).

Slika 4: Prizorišče bitke pri Frigidu (na podlagi karte, ki jo posreduje F. Paschoud v prilogi k: Zosime II, 2; gl. tudi str. 486 sl., in »Pregledne karte občine Ajdovščina«, Ljubljana 1989). Po analizi O. Seecka in G. Veitha, ki se ji v glavnih rezultatih pridružuje več kasnejših avtorjev (gl. op. 119–121) in tudi avtor razprave, naj bi bitka potekala na območju Vrhpolja, Duplje in Zemona, premagano Evgenijevo vojsko pa naj bi zasledovali v jugovzhodni smeri proti reki Vipavi (Frigidu). Drugo, v dosedanji diskusiji »alternativno« bojno polje, naj bi bilo med Ajdovščino in izlivom Hublja v Vipavo pri Ustju (gl. op. 120). Kot odprto puščamo vprašanje, ali gre v primeru cestnih postaj »Fluvio Frigido« (36 milj od Ogleja, Itin. Anton. 128, 7) in »mutatio Castra« (35 milj od Ogleja, Itin. Burdig. 560, 2) za identična kraja (prim. op. 31). Poudarimo naj, da spričo odsotnosti kakršnihkoli zanesljivih materialnih najdb ostajata obe območji spopada (prvo, označeno s prekinjeno črto, in drugo, označeno s pikami) hipotetični.

uvodni del pripovedi. Teodoziju naj bi se pridružilo na začetku pohoda več kot dvajset tisoč Gotov. Poročilo prinaša med antičnimi viri samo Jordanes.¹⁰⁴

23. Hugo od sv. Viktorja (1097–1141) je v delu z naslovom "Excerptiones allegoricae" priobčil daljši opis bitke pri Frigidu,¹⁰⁵ ki je skoraj v celoti povzet po Oroziju (Hist. 7,35,13–19). Pri uporabi svojega vira je bil mestoma površen; tako je pri opisu posledic orkanskega vetra en stavek netočno prepisal, enega pa izpustil. Prav tako je izpustil Orozijev zadnji stavek, ki prinaša omembo smrti deset tisoč Gotov na Teodozijevi strani. Ker zapis prinaša le nekoliko skrčen Orozijev opis dogodka in ne vsebuje niti ene izvirne poteze, ga ne navajamo.

24. Oton iz Freisinga (umrl 1158) je v svetovni kroniki, ki velja za eno največjih del srednjeveške historiografije, sorazmeroma podrobno¹⁰⁶ predstavil tudi bitko pri Frigidu. Zapis prinaša nekaj izvirnih potez in ga navajamo v celoti:

Igitur religiosissimus imperator (sc. Theodosius) fide potius quam milite armatus, exercitum contra tyrannos movet, praemissisque Gothis, quorum 10 milia ab Arbogaste fusa dicuntur, et ipse cum aliis iter

¹⁰⁴ Gl. op. 57.

¹⁰⁵ Excerptiones allegoricae 8,8 (PL 177, 260 D - 261 B).

¹⁰⁶ Chronica 4,18 (ed. R. Wilmans, MGH SS 20, 204–205).

peragit. Dum ergo in Alpibus convenissent, tyrannique meliorem pugnandi facultatem in eminentiore loco haberent, augustus totam noctem lacrimis et orationibus pervigilem ducens, Deo se commitebat. Mane facto pugna conseritur, victisque tyrannis, Eugenius captus interficitur, Arbogastes vero propria manu sibi iniecta, vivendi finem fecit. Quam victoriam meritis piissimi imperatoris ac orationibus ecclesiae a Domino inpetratam, imber coelitus missus ventoque in ora hostium impulsus probavit. Quod quidam etiam ex paganis poeta, ex virtute Dei factum considerans, in laudem principis huiusmodi prosecutus est:

O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
et coniurati veniunt ad classica venti.

Prepobožni cesar (Teodozij) je, oborožen bolj z vero kot z vojaki, popeljal vojsko proti samozvancema. Naprej je poslal Gote, od katerih naj bi jih Arbogast deset tisoč pobil, sam pa je z ostalimi nadaljeval pot. Ko so se srečali v Alpah, sta imela samozvanca, ki sta bila na višje ležečem kraju, boljše pogoje za bojevanje. Cesar pa je vso noč prebedel med jokom in molitvami ter se je zaupal Bogu. Zjutraj je prišlo do bitke, v kateri sta bila samozvanca premagana. Evgenij je bil zajet in usmrčen, Arbogast pa je sam položil roko nase in si vzel življenje. Da je to zmago zaradi zaslug prepobožnega cesarja in molitev cerkve prinesel Bog, je potrdil dež, poslan z neba, ki je z vetrom bil sovražnik v obraz. Tudi neki poganski pesnik, ki je menil, da se je to zgodilo z božjo močjo, je v cesarjevo slavo spesnil take verzice:

S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje,
tvojemu zvoku zavezniške sile večrov so pokorne.

Otonov opis bitke temelji na treh poznoantičnih latinskih virih, vendar vsebuje nekaj izvirnih potez. Avtor svojih virov ne prepisuje, temveč samo povzema, vendar na tak način, da njegov opis bitke v celoti predstavlja vse dogodke v novi podobi. Orozijeve zaključni stavek o Gotih na Teodozijevi strani, ki so bili poslani naprej in jih je Arbogast deset tisoč pobil (Hist. 7,35,19), je postavil v uvodni del pred opis bitke, tako da lahko dobimo zmoten vtis, da gre za dva časovno in prostorsko med seboj neodvisna spopada. Iz Rufina (Hist. eccl. 11, 33) je povzel podatek, da se je Evgenijeva vojska pred spopadom nahajala na višjem mestu ("in eminentiori loco") in imela zaradi tega boljše taktično izhodišče. Podatek je napačen v toliko, ker se pri Rufinu nanaša na Arbitionovo armadno skupino "in superiore iugo", ki je prestopila pred odločilnim delom bitke na Teodozijevo stran. Osrednji del poročila (Teodozijeve nočne molitev, jutranja bitka z zmago, Evgenijeva usmrtitev in Arbogastov samomor) je povzet po Oroziju (Hist. 7,35,14-19), sklepni del s Klavdijanovima verzoma pa po Avguštinu. Oton je opisu bitke dodal dve novosti: božji poseg v dogajanje v obliki čudežnega vetra izzovejo ne le prošnje prepobožnega cesarja, temveč tudi molitve cerkve ("orationes ecclesiae"); najverjetnejša podlaga za to Otonovo misel je poročilo v Pavlinovem življenjepis milanskega škofa Ambrozija o srečanju med cesarjem in škofom v Ogleju jeseni 394.¹⁰⁷ Čudež orkanskega vetra je avtor "razširil" z dežjem, ki ga je postavil v opisu celo na prvo mesto in mu s tem dal osrednjo vlogo ("imber coelitus missus ventoque in ora hostium impulsus"). S tem se vloga čudežnega vremenskega pojava v bitki pri Frigidu približuje vlogi nevihte z dežjem v znameniti bitki z "deževnim čudežem" med rimsko vojsko in Kvadi leta 174.¹⁰⁸

25. Gottfried iz Viterba je v svetovni kroniki z naslovom "Pantheon sive memoriae saeculorum", ki sega do leta 1186, opisal bitko pri Frigidu z besedami:

Morte Valentiniani comperta, Theodosius in Eugenium tyrannum parat exercitum. Tunc etiam scripsit in Aegyptum ad Joannem monachum, Eutropium eunuchum, et eventum rei a viro ipso sanctissimo requisivit. Cui vir beatissimus plenam victoriam promisit. Theodosius, confisus in Deo, pergit, et Gothos contra tyrannos ante se praemittit. Quorum decem millia ab Arbogasto interimuntur: procedit imperator, et cum in Alpibus hostibus occurrissent, ibique Arbogastus in eminentiori loco positus, ut meliorem pugnandi opportunitatem videretur habere, Theodosius tota nocte prostratus in precibus, mane in Domino confisus, congregitur et gloriose triumphat. Ibi Eugenius captus occiditur. Arbogastus interfecit seipsum.

Ko je Teodozij zvedel za Valentinijanovo smrt, je pripravljval vojsko (za vojno) proti samozvancu Evgeniju. Tedaj je tudi pisal v Egipt menihu Janezu (in prek) evnuha Evtropija onega presvetega moža povprašal, kako se bo (vojna) končala. Preblaženi mož mu je obljubil popolno zmago. Teodozij je z zaupanjem v Boga šel na pot, Gote pa je poslal naprej proti samozvancu. Izmed teh jih je Arbogast deset tisoč pobil. Cesar je nadaljeval pohod. Ko so (njegovi) v Alpah naleteli na sovražnika, se je Arbogast nahajal na višje ležečem mestu, tako da je imel boljše pogoje za bojevanje. Teodozij je prebil vso noč tako,

¹⁰⁷ Gl. op. 19.

¹⁰⁸ Oton pred tem (Chron. 3,24; MGH SS 20, 186) opisuje to bitko, v kateri je odigral ključno vlogo "largus imber", ki so ga spremljala "crebra fulmina". O bitki z "deževnim čudežem" gl. M. ŠASEL KOS, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana 1986, 226 ss.; kratko BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju (kot v op. 23), 34 ss.; nazadnje izérpno H. WOLFF, Die Anfänge des Christentums in Ostraetien, Ufermoricum und Nordwestpannonien: Bemerkungen zum Regenwunder und zum hl. Florian, Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 27-45; Isti, Welchen Zeitraum stellt der Bilderfries der Marcus-Säule dar?, Ostbairische Grenzmarken 32, 1990, 9-29.

¹⁰⁹ Pantheon sive memoriae saeculorum 16 (PL 198, 893 D - 894 A); tekstnokritična ed. v MGH SS 22.

da je z obrazom na tleh molil. Zjutraj se je v zaupanju v Boga spopadel (s sovražnikom) in dosegel sijajno zmago. Evgenij je bil zajet in usmrčen, Arbogast pa se je sam pokončal.

Gottfriedov opis vsebuje elemente opisa dveh antičnih virov: Rufina (epizoda s puščavnikom Janezom, ki je cesarju napovedal zmago, boljše strateško izhodišče za Arbogasta pred bitko) in Orozija (usoda deset tisoč Gotov, Teodozijeve nočna molitev, Evgenijev in Arbogastov konec). Ker ne vsebuje nobene izvirne poteze, ga ne bomo podrobneje obravnavali.

26. ¹¹⁰Magdeburški anali iz 12. stoletja prinašajo k letu 397 (!) naslednji opis bitke pri Frigidu:

Relictis ergo ambobus filiis in urbe Constantinopolitana, Theodosius contra Eugenium pergit. Eugenius igitur et Arbogastus cum transitus Alpium tenerent, Theodosius in summis Alpibus constitutus, ieiuniis et orationibus erat intentus. Congressione autem facta, turbo ventorum maximus a parte Theodosii in ora hostium surgebat, qui tela que ipsi mittebant in ipsos retorquebat. Eugenius itaque corruens ad pedes imperatoris, veniam petebat, sed a militibus circa pedes eius capite truncatus est. Arbogastus vero propria se manu interfecit.

Potem ko je oba sinova pustil v Konstantinoplu, je Teodozij odšel (na vojno) proti Evgeniju. Evgenij in Arbogast sta zavzela prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je posvetil postu in molitvi. Ko je prišlo do spopada, se je s Teodozijeve strani dvignil proti sovražnikom silen veter. Ta je kopja, ki so jih metali, obračal proti njim samim. Evgenij se je zgrudil cesarju k nogam in prosil odpusčanja, vendar so ga vojaki pri njegovih nogah obglavili. Arbogast se je sam pokončal.

Opis v analih iz Magdeburga je (razen v uvodnem stavku, ki sledi Kasiodoru) kratek povzetek iz Orozija brez kakršnihkoli izvirnih potez.

27. ¹¹¹Kratko poročilo o bitki prinaša kremonski škof Sicardus v svetovni kroniki, ki sega do leta 1221. Bitko opisuje z besedami:

Theodosius hoc audiens, fultus prophetia cuiusdam Joannis monachi, imo auxilio Dei, Arbogasti et Eugenio qui, cum Mediolanum exirent, dixerunt, quod si victores redirent, in Ecclesia stabularent, et clericos sub armis ponerent, bellum intulit. Sed a suis quasi destitutus, signo crucis et oratione obtinuit. Ventus enim flavit ex parte Theodosii, qui spicula hostium repellebat, et sua fixius infigebat. Captus est igitur Eugenius, et occisus. Arbogastes se ipsum occidit, unde

O nimium dilecte Dei! Tibi militat aether,

Et coniurati veniunt ad classica venti.

Teodozij je ob teh novicah začel vojno proti Arbogastu in Evgeniju, zanašajoč se na prerokbo nekega menihi Janeza, še bolj pa na pomoč Boga. Ob odhodu iz Milana sta onadva izjavila, da bosta cerkev spremenila v hlev, duhovnike pa vpoklicala v vojsko, če se bosta vrnila kot zmagovalca. Ko je bil (Teodozij) od svojih kakor zapuščen, je zmagal z znamenjem križa in molitvijo. S Teodozijeve strani je namreč zavel veter, ki je sovražne izstrelke vračal nazaj, one (s Teodozijeve strani) pa je s še večjo silo zabadal (v sovražnika). Evgenij je bil zajet in usmrčen. Arbogastes se je sam pokončal. O tem (dogodku poročajo verzi)

S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje,

tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.

Poročilo, povzeto po Oroziju (osrednji del) in Avguštinu (sklepni del s Klavdijanovima verzoma), nima nikakršnih izvirnih potez.

28. Proti koncu 13. stol. je ¹¹²Albertus Miliolus v delu "Cronica imperatorum Latinorum et Grecorum et regum Langobardorum" opisal bitko pri Frigidu z besedami:

Theodosius hec audiens, fultus prophetia cuiusdam Johannis monachi, immo auxilio Dei, contra Arbogasten et Eugenium - qui cum Mediolanum exirent, dixerunt, quod, si victores reddirent, in ecclesia stabularent et clericos sub armis ponerent - bellum intulit, sed a suis quasi destitutus signo crucis et oratione optinuit; ventus enim flavit ex parte Theodosii, qui spicula hostium repellebat et sua fisis infigebat. Captus est igitur Eugenius et occisus. Arbogastes se ipsum occidit.

O nimium dilecte Dei, tibi militat aether,

Et coniurati veniunt ad classica venti.

Ko je Teodozij to slišal, je zanašajoč se na prerokbo nekega menihi Janeza, še bolj pa na božjo pomoč, začel vojno proti Arbogastu in Evgeniju. Ko sta ta dva zapuščala Milano, sta dejala, da bosta cerkev spremenila v hlev in duhovnike poklicala v vojsko, če se bosta vrnila kot zmagovalca. Tako rekoč zapuščen od svojih je zmagal z znamenjem križa in z molitvijo. S Teodozijeve strani je namreč zapihal veter, ki je izstrelke sovražnikov vračal nazaj, njegove pa še čvrsteje zabadal (v sovražnike). Evgenij je bil zajet in ubit, Arbogast pa se je pokončal sam.

¹¹⁰ Annales Magdeburgenses A. 397 (ed. G.H. Pertz, MGH SS 16, 1925, 126).

¹¹¹ Chronicon (PL 213, 473 D 474 A).

¹¹² Cronica, c. 50 (ed. O. Holder Egger, MHG SS 31, 1903, 609).

S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje,
tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.

Kratek Albertov opis je kompilacija iz štirih poznoantičnih latinskih avtorjev. Uvodni stavek z omembo prerokbe asketa Janeza in z zanašanjem na božjo pomoč je povzet po Rufinu (Hist. eccl. 11, 32). Albertus tako kot pred njim Sicardus omenja grožnjo poganse strani, da bodo po zmagi milansko cerkev spremenili v hlev in klerike poslali v vojsko. Kot grožnjo Arbogasta in prefekta Flavijana (ne pa Evgenija!) jo med antičnimi viri omenja Ambrozijev biograf Paulinus.¹¹³ Avtor v nadaljevanju povzema Orozija, zaključí pa s Klavdijanovima verzoma, ki ju je povzel po Avguštinu.

29. Sredi 14. stol. je bitko pri Frigidu opisal beneški dož in kronist **Andreas Dandulus**.¹¹⁴

Theodosius interea mortem Valentiniani, sicut et fratris, vindicaturus, antequam ad bellum procederet, cum sacerdotibus et populo loca orationum circuens, ante apostolorum et martirum thecas cilicio indutus se prosternebat, sanctorum deposcens auxilia; scripsit etiam in Egiptum ad Iohanem monachum et eventum rey requisivit; cui vir sanctus victoriam nunciavit. Ipse autem contra Eugenium Gothos ante se misit, quorum X m(ilia) ab Arbogasto cesa sunt, et cum in alpihus hostibus occurrisset, ibique Arbogastus in eminentiori loco meliorem pugnandi oportunitatem haberet, facto congressu, stetit aliquandiu anceps victoria; stetitque Theodosius in rupe, unde conspiceret posset et conspici, et abiectis armis oravit dicens: Omnipotens Deus, tu nosti quia in nomine Christi Filii tui ulcionis iuste, ut puto, bella ista suscepi, sin aliter in me vendica; si vero pro causa probabili, et in te confissus, huc veni, auxilium porige: confortatus enim prius in sompnis fuerat a duobus viris in vestibis albis et equis candidissimis, idest Iohane evangelista et Philippo apostolo. Facta oratione ventus vehementissimus iacula ex parte Eugenii revocabat, de quo Claudianus poeta: O nimium dilecte Deo cui militat aether. Et ceniurati veniunt ad classica venti. Ibi Eugenius captus occiditur, Arbogastus autem se ipsum interfecit.

Teodozij je medtem z namenom, da maščuje smrt Valentinijana kot (svojega) brata, še pred odhodom na vojno skupaj z duhovniki in ljudstvom obiskal svete kraje, oblečen v raševino klečal pred svetinjami apostolov in mučencev in prosil za pomoč svetnikov. Pisal je tudi menihu Janezu v Egipt, da bi izvedel o poteku vojne. Sveti mož mu je napovedal zmago. Proti Evgeniju je naprej poslal Gote, od katerih jih je Arbogast deset tisoč pobil. Ko je v Alpah trčil na sovražnike, je imel Arbogast boljše pogoje za bojevanje, saj je bil na višje ležečem kraju. Prišlo do spopada, katerega potek je bil nekaj časa neodločen. Teodozij je stal na skali, od koder je lahko vse videl in bil od vseh viden. Odložil je orožje in molil: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem začel to vojno v imenu Kristusa, tvojega Sina, da bi se po pravici maščeval. Če nisem storil tako, me kaznuj; če pa sem prišel sem za pravično stvar in v zaupanju vate, mi pomagaj.' Pred tem sta ga opogumila v sanjah dva moža v belih oblačilih na snežnobelih konjih. To sta bila evangelist Janez in apostol Filip. Ko je odmolil, je orkanski veter izstrelke z Evgenijeve strani vračal nazaj, o čemur poroča pesnik Klavdijan: S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje. Tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne. Evgenij je bil zajet in usmrčen, Arbogast pa se je sam pokončal.

Dandulov opis vsebuje elemente različnih poročil. Priprava na vojno je opisana po Rufinu (Hist. eccl. 11, 32-33). Za omembo usode deset tisoč Gotov, ki so bili poslani v smrt (po Oroziju, Hist. 7,35,19), sledi pripoved, ki se izrazito ravna po Rufinu (Hist. eccl. 11,33; Teodozijeva molitev na visoki, od vseh strani vidni skali). V nadaljevanju omenja sanjsko vizijo z nebeškima jezdecema (po Kasiodoru, ki prek Teodorja Lektorja temelji na Teodoretu) in zelo kratko spregovori o orkanskem vetru. Sledi kot tako rekoč standardni del srednjeveških opisov bitke citat iz Avgušтина z navedbo obeh Klavdijanovih verzov in zaključek (po Oroziju) z omembo Evgenijeve usmrtitve in Arbogastovega samomora.

Navedenim latinskim srednjeveškim opisom bitke pri Frigidu bi mogli dodati nekaj krajših zapisov v kronikah, ki vsebujejo aluzijo na ta dogodek v obliki kratkih omemb Teodozijeve zmage nad Evgenijem. V nobenem od teh zapisov ne naletimo na omembo kraja in okoliščin spopada v zgornji Vipavski dolini. Le v posameznih primerih (kot na primer¹¹⁵ pri Hermanu iz Reichenaua) pa se omenja Teodozijeva zmaga kot posledica božjega posega.

Enajst zahodnih srednjeveških opisov bitke pri Frigidu temelji na poznoantičnih latinskih opisih dogodka. Če poznoantične avtorje razvrstimo z ozirom na intenzivnost uporabe, je daleč

¹¹³ Prim. op. 26.

¹¹⁴ Chronica per extensum descripta aa. 46-1280, a. 394 (Rerum Italicarum scriptores XII/1, ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 44).

¹¹⁵ Nekaj primerov ADO, Chronicon (PL 123, 97 A-B: "Qui (Joannes anachoreta) etiam Theodosio consulenti de Eugenio tyranno, victoriam illi praedixit"); HERMANNUS CONTRACTUS, Chronicon a. 395 (PL 143, 86 A: "Theodosius imperator divinitus adiutus Eugenium tyrannum pugna victum peremit"); MARIANUS SCOTTUS, Chronicon III, 415.11 (PL 147, 715 D: "Theodosius Eugenium tyrannum vincit et perimit"); BERNOLDUS, Chronica, a. 395 (PL 148, 1320 B: "Theodosius imperator Eugenium tyrannum vicit").

na prvem mestu Orozij, ki mu sledijo Avguštin, Kasiodor in Rufin. Orozijeve opis so uporabljali prav vsi srednjeveški avtorji. Kot najbolj branemu avtorju sta mu bolj ali manj dobesedno sledila Freculphus in Hugo od Sv. Viktorja, deloma pa so povzemali iz njegovega opisa tudi Pavel Diakon (precej), Landolfus (malo), Frutolf, Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus in Dandulus. Avguštinov opis bitke je služil kot podlaga za navajanje dveh Klavdijanovih verzov o božji pomoči cesarju Teodoziju, ki jih navaja kar sedem srednjeveških avtorjev (Pavel Diakon, Landolfus, Frutolf, Oton iz Freisinga, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus). Kasiodorov opis, ki prinaša na Zahod prek Teodorja Lektorja izročilo grških cerkvenih zgodovinarjev Sokrata in Teodoreta iz 5. stol., so kot vir uporabljali Landolfus (nosilni del opisa), v manjši meri tudi Frutolf in Dandulus. Sorazmeroma majhna je bila uporaba Rufina kot najboljšega vira, saj elemente njegovega opisa prinašajo le Oton iz Freisinga (ki ga napačno razume), Albertus Miliolus in Dandulus. Uporaba ostalih poznoantičnih virov je izjemna, saj se zoži na eno navedbo iz Jordanesove zgodovine Gotov (Frutolf) in dve navedbi iz Pavlinovega življenjepisa milanskega škofa Ambrozija (Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus). Samo dva srednjeveška opisa (Freculphus, Hugo od Sv. Viktorja) temeljita na enem samem viru (Oroziju), vsi ostali opisi pa so sestavljeni kot kompilacija različnih poročil. Le ta so povzeta po dveh avtorjih (Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone), treh (Pavel Diakon, Landolfus, Oton iz Freisinga) ali celo štirih (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Topografske oznake spopada pri srednjeveških avtorjih ne prinašajo nobene novosti. Reka Frigidus se kot kraj spopada omenja samo pri Landolfu,¹¹⁶ ki je zajemal iz Kasiodora (ta pa prek Teodorja Lektorja iz Sokrata). Vsi drugi avtorji navajajo kot kraj spopada - tako kot njihove poznoantične latinske predloge - z zelo splošnimi oznakami območje alpskih zapor.¹¹⁷ Nobeden od avtorjev (niti Benečan Dandulus iz relativne bližine tega prostora) ni poskušal kraja spopada precizneje določiti. Očitno je bil srednjeveškimi avtorjem točen kraj spopada tako malo poznan kot njihovim poznoantičnim predhodnikom.

Omembo nebeškega posega s čudežnim vetrom najdemo (z izjemo Gottfrieda) pri vseh srednjeveških avtorjih, vendar pa le ti njegovi vlogi dajejo različno težo v primerjavi z drugimi okoliščinami, ki so vplivale na dogajanja na bojnem polju (na primer Arbitonov prestop na Teodozijevo stran). Samo Oton iz Freisinga omenja poleg vetra vlogo dežja, ki naj bi ob močnem vetru bil sovražni vojski v obraz. Podatek je očitno sad avtorjeve fantazije in zaradi tega brez vrednosti.

Srednjeveški latinski viri o bitki pri Frigidu ne prispevajo k samemu raziskovanju dogodka nobenega uporabnega podatka. Posredujejo nam le bogato izročilo o bitki v srednjeveški svetovni kronistiki. Ti viri dokazujejo, da so se srednjeveški avtorji zavedali velikega pomena tega dogodka, ki je v svetovnih kronikah pri prikazu zgodovine rimskega cesarstva med najbolj podrobno opisanimi. Navedeni srednjeveški viri so nastali v Italiji, na Nemškem ali v Franciji, daleč stran od prizorišča dogodka, in z izjemo Dandula tudi izven območja severnojadranskih in jugovzhodnoalpskih pokrajin.

V slovenskem prostoru naletimo na opise bitke pri novoveških avtorjih od 17. stol. dalje. Temeljna obogatitev v proučevanju bitke pri Frigidu je njeno pravilno lociranje v zgornjo Vipavsko dolino, kjer ga zastopajo Bavčar (1663), Schönleben (1681) in v najbolj izdelani obliki Valvasor (1689). Raziskave 20. stoletja, ki so postavile v ospredje dve možni

¹¹⁶ Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (MGH AA 2, 353): "Fit ergo congressio circa fluvium vocabulo Frigidum"

¹¹⁷ Teodozij naj bi bil pred odločilnim spopadom "in summis Alpibus constitutus" (po Oroziju, Hist. 7,35,14 posredujejo to oznako Freculphus, Landolfus, Frutolf, Hugo od Sv. Viktorja, Magdeburški anali) oz. skrajšano "in Alpibus" (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba). Prav tako temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13) oznaka "transitus" (sc. Alpium), ki jo najdemo pri Pavlu Diakonu in v Magdeburških analih. Teodozijevo molitev na skali, vidni z vseh strani, omenja Dandulus (po Rufinu, Hist. eccl. 11, 33, Mommsen 1038,9-10). Več avtorjev (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Dandulus) omenja, da se je Arbogast kot poveljnik Evgenijeve vojske nahajal na višjem mestu ("in eminentiori loco"), ki mu je dajalo boljše taktično izhodišče za bitko. Omemba je očitno napačno interpretirano poročilo Rufina o sovražni zasedi "in superiore iugo", ki zaradi Arbitonovega prestopa na Teodozijevo stran ni vplivala na potek bitke.

¹¹⁸ M. BAUZER, *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* II,123 (rokopis iz leta 1663, odkrit 1773; topografske oznake kot "Theodosius ex monte in Vipacensem campum qui ad Hemonam procurrat... Eugenio in colliculo quodam constituto... Eugenius in colle Hemonae proximo finem pugnae opperiens" jasno kažejo na avtorjevo lociranje spopada na območje Vrhpolja in Zemonja); J.L. SCHÖNLEBEN, *Carniolia antiqua et nova*, Labaci 1681, 252 sl. ("ad fluvium Frigidum qui consensu auctorum non est alius, quam hodie dictus Vipacus..."); J.V. VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg* 1689, XIV,16 (Bd. IV, 202-210; v topografskih oznakah nejasen; ker Frigidus enači v Vipavo in bitko locira na

mikrotopografski lokaciji bitke, vzhodno na področju Vrhpolja, Duplja in Zemon, ¹¹⁹ ter približno štiri kilometre oddaljeno zahodno na področju Ajdovskega polja, ¹²⁰ spričo odsotnosti kakršnihkoli terenskih raziskav in materialnih najdb niso prinesle bolj jasne, splošno sprejemljive razlage bitke pri Frigidu (prim. sliko 4 na str. 30).

VI. Sklep: potek bitke pri Frigidu

V sklepnem razmišljanju želimo na podlagi pisanih virov orisati okvirni potek bitke, ne da bi se spuščali v vprašanja kraja odločilnega spopada - čeprav se nam zdi lociranje bitke na področje Vrhpolja, Duplja in Zemon verjetnejše od lokacije na Ajdovsko polje, ravnino med Ajdovščino in Ustjem ¹²¹ - in ne da bi načenjali taktična in logistična vprašanja.

Pri uporabi literarnih virov moremo postaviti ugotovitev, da uporabne podatke prinašajo samo antična poročila (I., II. in III. skupina, viri 1-14, od katerih sta viri 11 in 14 le povzetek virov 7 in 9 in zato zelo majhne vrednosti). Najpomembnejša so vsekakor poročila sodobnikov, pri čemer se dva avtorja sklicujeta na poročila udeležencev bitke (vira 4 in deloma 8). Bizantinska in zahodna latinska poročila (viri 15-29) so le kompilacije znanih antičnih virov, ki se med seboj razlikujejo v obsegu, natančnosti, številu uporabljenih virov, zato ne prinašajo nobenega novega uporabnega podatka. Kjer se od antičnih virov vsebinsko razlikujejo (npr. vir 24), gre le za površnost ali sad domišljije srednjeveškega pisca.

Državljska vojna med Teodozijem in Evgenijem se je pričela s Teodozijevim pohodom. Tega je začel cesar po obsežnih pripravah v prvih mesecih leta 394, ki so se nanašale po eni strani na urejevanje vojaških, diplomatsko-političnih in družinsko-dinastičnih zadev, ¹²² po drugi strani pa zlasti na versko, duhovno in idejno področje (obisk svetih krajev, molitve in post, poizvedovanje o izidu bodoče vojne pri asketu Janezu iz Likopolis; viri 3,4,8,9, 13 c, 18,25,28,29). ¹²³ Cesar je z veliko vojsko, potem ko je v veliki meri pritegnil obmejne enote vzhodnih provinc, ¹²⁴ v drugi polovici maja 394 krenil iz Konstantinopla. ¹²⁵ V Trakiji so se mu pridružili številni "barbari" (viri 7,8,11,14,21,22), zlasti Goti (po Jordanesu več kot dvajset tisoč mož), pa tudi pripadniki drugih ljudstev z območja ob spodnjem toku Donave in iz pokrajin

Kranjsko, je jasno, da je mišljeno kot kraj spopada - enako kot pri Bavčarju in Schönlebnu - področje Vipave); kratko oznako "ob reki Frigidu v Vipavski dolini" prinaša tudi A. LINHART, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs II (1791), I, 17 (Poskus zgodovine Kranjske..... Ljubljana 1981. 189). Raziskave 19. in 20. stol. (do 1971) navaja J. ŠAŠEL, *Claustra* I, 11-15.

¹¹⁹ O. SEECK - G. VEITH, Die Schlacht am Frigidus, *Klio* 13, 1913, 459 ss.; G. VEITH, Metullum und Fluvius Frigidus, *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 489-494; 509-510; F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 481 ss.; D. VUGA, Vipavska dolina I, 14 ss.

¹²⁰ K. PICK - W. SCHMID, Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Isonzofront, *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 307-308; W. SCHMID, Metullum und Fluvius Frigidus. Eine Erwiderung, *ibidem*, 503-508; P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum und die spätrömische Verteidigung in Slowenien*, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 509 (Castra oz. Fluvio Frigido (Ajdovščina) Evgenijevo oporišče v boju proti Teodoziju). K temu mnenju se je nagibal tudi J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 802 (z lociranjem bitke "v ravnino rek Hubelj in Vipava, ki sta obe nosili ime Fluvius Frigidus"); z rahlo nianso Isti, *Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 159, Ljubljana 1988, 15 (to je "boj za sesto in soteski pri Vipavi"...kot reka je mišljen "Hubelj pri trdnjavi Castra (Ajdovščina)").

¹²¹ V prid lociranja spopada na področje Vrhpolja in Zemon naj navedemo dva argumenta. 1. Po antičnih virih je veter udaril frontalno proti Evgenijevi vojski, tako da je njene izstrelke zavračal. Ker močan veter (bodisi burja, bodisi orkanski veter ob nevihti) pihajo od severo-severovzhoda, bi bilo to možno le v primeru, če bi bila Evgenijeva obrambna črta - pravokotno na smer vetra - na relaciji Vrhpolje-Duplje. Če bi obrambna črta potekala od Ajdovščine proti Ustju, bi moral veter potegniti od vzhoda, da bi frontalno udaril v to bojno črto (prim. že G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, 491). 2. Kot strateško izhodišče, iz katerega naj bi preprečili Teodozijevi vojski spust v Vipavsko dolino, je bilo območje Vrhpolja vsekakor bolj primerno. Če bi bila obrambna črta šele pri Ajdovščini, bi Teodozijeva vojska lahko pri Vrhpolju sestopila v Vipavsko dolino. V tem primeru bi bila nasprotna stran prisiljena zaustavljati Teodozijovo vojsko na dosti širši in zato dosti bolj ranljivi obrambni črti, taktična prednost Evgenijeve vojske bi bila v znatni meri izničena.

¹²² ZOSIMUS 4,57 (PASCHOUD II/2, 326; 462 ss).

¹²³ O poizvedovanju o izidu pohoda pri asketu Janezu poroča tudi PALLADIUS, *Historia Lausiaca* 35,2 (ed. G.J.M. Bartelink, Milano 1974, 168), o razmerah v cesarjevi družini (smrt žene Galle tik pred začetkom pohoda) ZOSIMUS 4,57,3 (326). Prim. LIPPOLD, *Theodosius I.*, 903 sl.

¹²⁴ HIERONYMUS, *Epist.* 77,8 (ed. J. Labourt, tome V, 1954, 48): "Aberat tunc Romanus exercitus, et bellis civilibus in Italia tenebatur." Zaradi odsotnosti rimske vojske je prišlo do hudega vpada Hunov v vzhodne province. Prim. tudi CLAUDIANUS, *De III cons. Honorii* 68-72 (Platnauer, LCL I, 274; Teodozij naj bi poklical pod orožje tudi ljudstva daleč z Vzhoda, iz dežel ob Evfratu, Halisu in Orontu, kot so "Arabes... Medi... Armenii... Parthi"); *De consulatu Stilichonis* 1,154-158 (Platnauer 374 ss.; kot udeleženci pohoda se omenjajo prebivalci Kolhide, Iberiji, Arabci, Armeni, Saki, Medijci in Indijci(!)).

¹²⁵ Cesar se je nahajal 20. maja v bližnji Herakleji in 20. junija v Adrianoplu (gl. *Codex Theodosianus* 1,13,1 in 16,5,23); LIPPOLD, *Theodosius I.*, *RE Suppl.* 13, 1973, 905.

na prvem mestu Orozij, ki mu sledijo Avguštin, Kasiodor in Rufin. Orozijeve opis so uporabljali prav vsi srednjeveški avtorji. Kot najbolj branemu avtorju sta mu bolj ali manj dobesedno sledila Freculphus in Hugo od Sv. Viktorja, deloma pa so povzemali iz njegovega opisa tudi Pavel Diakon (precej), Landolfus (malo), Frutolf, Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus in Dandulus. Avguštinov opis bitke je služil kot podlaga za navajanje dveh Klavdijanovih verzov o božji pomoči cesarju Teodoziju, ki jih navaja kar sedem srednjeveških avtorjev (Pavel Diakon, Landolfus, Frutolf, Oton iz Freisinga, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus). Kasiodorov opis, ki prinaša na Zahod prek Teodorja Lektorja izročilo grških cerkvenih zgodovinarjev Sokrata in Teodoreta iz 5. stol., so kot vir uporabljali Landolfus (nosilni del opisa), v manjši meri tudi Frutolf in Dandulus. Sorazmeroma majhna je bila uporaba Rufina kot najboljšega vira, saj elemente njegovega opisa prinašajo le Oton iz Freisinga (ki ga napačno razume), Albertus Miliolus in Dandulus. Uporaba ostalih poznoantičnih virov je izjemna, saj se zoži na eno navedbo iz Jordanesove zgodovine Gotov (Frutolf) in dve navedbi iz Pavlinovega življenjepisa milanskega škofa Ambrozija (Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus). Samo dva srednjeveška opisa (Freculphus, Hugo od Sv. Viktorja) temeljita na enem samem viru (Oroziju), vsi ostali opisi pa so sestavljeni kot kompilacija različnih poročil. Le ta so povzeta po dveh avtorjih (Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone), treh (Pavel Diakon, Landolfus, Oton iz Freisinga) ali celo štirih (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Topografske oznake spopada pri srednjeveških avtorjih ne prinašajo nobene novosti. Reka Frigidus se kot kraj spopada omenja samo pri Landolfu,¹¹⁶ ki je zajemal iz Kasiodora (ta pa prek Teodorja Lektorja iz Sokrata). Vsi drugi avtorji navajajo kot kraj spopada - tako ¹¹⁷kot njihove poznoantične latinske predloge - z zelo splošnimi oznakami območje alpskih zapor. Nobeden od avtorjev (niti Benečan Dandulus iz relativne bližine tega prostora) ni poskušal kraja spopada precizneje določiti. Očitno je bil srednjeveškemu avtorjem točen kraj spopada tako malo poznan kot njihovim poznoantičnim predhodnikom.

Omembo nebeškega posega s čudežnim vetrom najdemo (z izjemo Gottfrieda) pri vseh srednjeveških avtorjih, vendar pa le ti njegovi vlogi dajejo različno težo v primerjavi z drugimi okoliščinami, ki so vplivale na dogajanja na bojnem polju (na primer Arbitonov prestop na Teodozijevo stran). Samo Oton iz Freisinga omenja poleg vetra vlogo dežja, ki naj bi ob močnem vetru bil sovražni vojski v obraz. Podatek je očitno sad avtorjeve fantazije in zaradi tega brez vrednosti.

Srednjeveški latinski viri o bitki pri Frigidu ne prispevajo k samemu raziskovanju dogodka nobenega uporabnega podatka. Posredujejo nam le bogato izročilo o bitki v srednjeveški svetovni kronistiki. Ti viri dokazujejo, da so se srednjeveški avtorji zavedali velikega pomena tega dogodka, ki je v svetovnih kronikah pri prikazu zgodovine rimskega cesarstva med najbolj podrobno opisanimi. Navedeni srednjeveški viri so nastali v Italiji, na Nemškem ali v Franciji, daleč stran od prizorišča dogodka, in z izjemo Dandula tudi izven območja severnojadranskih in jugovzhodnoalpskih pokrajin.

V slovenskem prostoru naletimo na opise bitke pri novoveških avtorjih od 17. stol. dalje. Temeljna obogatitev v proučevanju bitke pri Frigidu je njeno pravilno lociranje v zgornjo Vipavsko dolino, kjer ¹¹⁸zastopajo Bavčar (1663), Schönleben (1681) in v najbolj izdelani obliki Valvasor (1689). Raziskave 20. stoletja, ki so postavile v ospredje dve možni

¹¹⁶ Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (MGH AA 2, 353): "Fit ergo congressio circa fluvium vocabulo Frigidum."

¹¹⁷ Teodozij naj bi bil pred odločilnim spopadom "in summis Alpibus constitutus" (po Oroziju, Hist. 7,35,14 posredujejo to oznako Freculphus, Landolfus, Frutolf, Hugo od Sv. Viktorja, Magdeburški anali) oz. skrajšano "in Alpibus" (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba). Prav tako temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13) oznaka "transitus" (sc. Alpium), ki jo najdemo pri Pavlu Diakonu in v Magdeburških analih. Teodozijevo molitev na skali, vidni z vseh strani, omenja Dandulus (po Rufinu, Hist. eccl. 11, 33, Mommsen 1038,9-10). Več avtorjev (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Dandulus) omenja, da se je Arbogast kot poveljnik Evgenijeve vojske nahajal na višjem mestu ("in eminentiori loco"), ki mu je dajalo boljše taktično izhodišče za bitko. Omemba je očitno napačno interpretirano poročilo Rufina o sovražni zasedi "in superiore iugo", ki zaradi Arbitonovega prestopa na Teodozijevo stran ni vplivala na potek bitke.

¹¹⁸ M. BAUZER, *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* II,123 (rokopis iz leta 1663, odkrit 1773; topografske oznake kot "Theodosius ex monte in Vipacensem campum qui ad Hemonam procurrit... Eugenio in colliculo quodam constituto... Eugenius in colle Hemonae proximo finem pugnae operiens" jasno kažejo na avtorjevo lociranje spopada na območje Vrhpolja in Zemonja); J.L. SCHÖNLEBEN, *Carniola antiqua et nova*, Labaci 1681, 252 sl. ("ad fluvium Frigidum qui consensu auctorum non est alius, quam hodie dictus Vipacus..."); J.V. VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laibach-Nürnberg 1689, XIV,16 (Bd. IV, 202-210; v topografskih oznakah nejasen; ker Frigidus enači v Vipavo in bitko locira na

mikrotopografski lokaciji bitke, vzhodno na področju Vrhpolja, Duplja in Zemona,¹¹⁹ ter približno štiri kilometre oddaljeno zahodno na področju Ajdovskega polja,¹²⁰ spričo odsotnosti kakršnihkoli terenskih raziskav in materialnih najdb niso prinesle bolj jasne, splošno sprejemljive razlage bitke pri Frigidu (prim. sliko 4 na str. 30).

VI. Sklep: potek bitke pri Frigidu

V sklepnem razmišljanju želimo na podlagi pisanih virov orisati okvirni potek bitke, ne da bi se spuščali v vprašanja kraja odločilnega spopada - čeprav se nam zdi lociranje bitke na področje Vrhpolja, Duplja in Zemona verjetnejše od lokacije na Ajdovsko polje, ravnino med Ajdovščino in Ustjem¹²¹ - in ne da bi načenjali taktična in logistična vprašanja.

Pri uporabi literarnih virov moremo postaviti ugotovitev, da uporabne podatke prinašajo samo antična poročila (I., II. in III. skupina, viri 1-14, od katerih sta vira 11 in 14 le povzetek virov 7 in 9 in zato zelo majhne vrednosti). Najpomembnejša so vsekakor poročila sodobnikov, pri čemer se dvo avtorja sklicujeta na poročila udeležencev bitke (vira 4 in deloma 8). Bizantinska in zahodna latinska poročila (viri 15-29) so le kompilacije znanih antičnih virov, ki se med seboj razlikujejo v obsegu, natančnosti, številu uporabljenih virov, zato ne prinašajo nobenega novega uporabnega podatka. Kjer se od antičnih virov vsebinsko razlikujejo (npr. vir 24), gre le za površnost ali sad domišljije srednjeveškega pisca.

Državljska vojna med Teodozijem in Evgenijem se je pričela s Teodozijevim pohodom. Tega je začel cesar po obsežnih pripravah v prvih mesecih leta 394, ki so se nanašale po eni strani na urejevanje vojaških, diplomatsko-političnih in družinsko-dinastičnih zadev,¹²² po drugi strani pa zlasti na versko, duhovno in idejno področje (obisk svetih krajev, molitve in post, poizvedovanje o izidu bodoče vojne pri asketu Janezu iz Likopolis; viri 3,4,8,9, 13 c, 18,25,28,29).¹²³ Cesar je z veliko vojsko, potem ko je v veliki meri prižegnil obmejne enote vzhodnih provinc,¹²⁴ v drugi polovici maja 394 krenil iz Konstantinopla.¹²⁵ V Trakiji so se mu pridružili številni "barbari" (viri 7,8,11,14,21,22), zlasti Goti (po Jordanesu več kot dvajset tisoč mož), pa tudi pripadniki drugih ljudstev z območja ob spodnjem toku Donave in iz pokrajin

Kranjsko, je jasno, da je mišljeno kot kraj spopada - enako kot pri Bavčarju in Schönlebnu - področje Vipave); kratko oznako "ob reki Frigidus v Vipavski dolini" prinaša tudi A. LINHART, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs II. (1791), I. 17 (Poskus zgodovine Kranjske..., Ljubljana 1981. 189). Raziskave 19. in 20. stol. (do 1971) navaja J. ŠAŠEL, *Claustra I*, 11-15.

¹¹⁹ O. SEECK - G. VEITH, Die Schlacht am Frigidus, *Klio* 13, 1913, 459 ss.; G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 489-494; 509-510; F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 481 ss.; D. VUGA, *Vipavska dolina I*, 14 ss.

¹²⁰ K. PICK - W. SCHMID, Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Isonzofront, *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 307-308; W. SCHMID, *Metullum und Fluvius Frigidus*. Eine Erwiderung, *ibidem*, 503-508; P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum und die spätrömische Verteidigung in Slowenien*, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 509 (Castra oz. Fluvio Frigido (Ajdovščina) Evgenijevo oporišče v boju proti Teodoziju). K temu mnenju se je nagibal tudi J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 802 (z lociranjem bitke "v ravnino rek Hubelj in Vipava, ki sta obe nosili ime Fluvius Frigidus"); z rahlo nianso Isti, *Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 159, Ljubljana 1988, 15 (to je "boj za sesto in soteski pri Vipavi"...kot reka je mišljen "Hubelj pri trdnjavi Castra (Ajdovščina)").

¹²¹ V prid lociranja spopada na področje Vrhpolja in Zemona naj navedemo dva argumenta. 1. Po antičnih virih je veter udaril frontalno proti Evgenijevi vojski, tako da je njene izstrelke zavračal. Ker močan veter (bodisi burja, bodisi orkanski veter ob nevihti) pihajo od severo-severovzhoda, bi bilo to možno le v primeru, če bi bila Evgenijeva obrambna črta - pravokotno na smer vetra - na relaciji Vrhpolje-Duplje. Če bi obrambna črta potekala od Ajdovščine proti Ustju, bi moral veter potegniti od vzhoda, da bi frontalno udaril v to bojno črto (prim. že G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, 491). 2. Kot strateško izhodišče, iz katerega naj bi preprečili Teodozijevi vojski spust v Vipavsko dolino, je bilo območje Vrhpolja vsekakor bolj primerno. Če bi bila obrambna črta šele pri Ajdovščini, bi Teodozijeva vojska lahko pri Vrhpolju sestopila v Vipavsko dolino. V tem primeru bi bila nasprotna stran prisiljena zaustavljati Teodozijovo vojsko na dosti širši in zato dosti bolj ranljivi obrambni črti, taktična prednost Evgenijeve vojske bi bila v znatni meri izničena.

¹²² ZOSIMUS 4,57 (PASCHOUD II/2, 326; 462 ss).

¹²³ O poizvedovanju o izidu pohoda pri asketu Janezu poroča tudi PALLADIUS, *Historia Lausiaca* 35,2 (ed. G.J.M. Bartelink, Milano 1974, 168), o razmerah v cesarjevi družini (smrt žene Galle tik pred začetkom pohoda) ZOSIMUS 4,57,3 (326). Prim. LIPPOLD, *Theodosius I.*, 903 sl.

¹²⁴ HIERONYMUS, *Epist.* 77,8 (ed. J. Labourt, tome V, 1954, 48): "Aberat tunc Romanus exercitus, et bellis civilibus in Italia tenebatur." Zaradi odsotnosti rimske vojske je prišlo do hudega vpada Hunov v vzhodne province. Prim. tudi CLAUDIANUS, *De III cons. Honorii* 68-72 (Platnauer, LCL I, 274; Teodozij naj bi poklical pod orožje tudi ljudstva daleč z Vzhoda, iz dežel ob Evfratu, Halisu in Orontu, kot so "Arabes... Medi... Armenii... Parthi"); *De consulatu Stilichonis* 1,154-158 (Platnauer 374 ss.; kot udeleženci pohoda se omenjajo prebivalci Kolhide, Iberiji, Arabci, Armeni, Saki, Medijci in Indijci(!)).

¹²⁵ Cesar se je nahajal 20. maja v bližnji Herakleji in 20. junija v Adrianoplu (gl. *Codex Theodosianus* I.13.1 in 16.5.23); LIPPOLD, *Theodosius I.*, RE Suppl. 13, 1973, 905.

severno od Črnega morja, med njimi zlasti Huni in Alani.¹²⁶ Teodozij je poveljevanje velike armade, katere številčnosti viri ne navajajo,¹²⁷ zaupal petim poveljnikom: Timasiju in Stilihonu rimske enote, barbarske zavezniške enote pa Gotu Gainu, Alanu Saulu in Iberiju Bakuriju.¹²⁸ Teodozijeve armada je prodirala po glavni prometni povezavi čez balkanske in podonavske province in je v dobrih dveh mesecih (od konca junija do začetka septembra) prišla do alpskih zapor. Dogodkov na alpskih zaporah antični viri ne opisujejo, ker za celoten potek vojne očitno niso bili ključnega pomena. Le Filostorgij (vir 6) omenja Teodozijevo zavzetje Alp "z izdajo" (prodosfa), Sozomen (vir 8) pa omenja zajetje prvih straž (tās prōtas phylakás). Poročila se očitno nanašajo na dogodke na Hrušici (Ad pirum), ki so jih osvetlile arheološke raziskave izpred dveh desetletij. Kastel Ad pirum je očitno padel po resnem spopadu, na kar kažejo novčnice in druge najdbe. Kastel je po vsej verjetnosti zavzela Teodozijeve zavezniške predhodnice, ki so jo sestavljali v prvi vrsti Goti.

Evgenijeva vojska, ki ji je poveljeval Frank Arbogast, je bila sestavljena iz zahodnih rimskih enot ("Romanorum praesidia"), iz vojske iz Galije s številnimi germanskimi najemniki ("auxilia barbarorum"), zlasti Franki ("Gallorum Francorumque vires").¹³⁰ Njena velikost ni znana (le Sokrat, vir 7, jo ocenjuje na "več deset tisoč mož"), očitno pa ni dosegala velikosti Teodozijeve vojske, saj so bile vojaške sile zahodnega dela cesarstva šibkejšje od onih na Vzhodu, poleg tega Evgenij in Arbogast nista (vsaj do take mere) pritegnila vojske z meje. Z ozirom na podatke o številčnosti armad zahodnega dela cesarstva v državljanskih vojnah 4. stol. bi jo mogli okvirno oceniti na okrog 30-40 000 mož.¹³¹ Od vojaških poveljnikov je poznan samo še Arbition, medtem ko je bila navzočnost Nikomaha Flavijana bolj ideološko-propagandne narave. Cesar je z vojsko pred prvim avgustom 394 zapustil Milano.¹³² Vojska se je do začetka septembra razporedila za obrambo izstopa iz Julijskih Alp. Pri tem je Arbogastov načrt predstavljal pomembno novost v antičnem vojskovanju. Bistvo tega načrta je naslednje: ne braniti za vsako ceno dostopa v obrambno območje (čemur je bil pravzaprav namenjen obrambni sistem "claustra Alpium Iuliarum" in kot nam kaže - kot morda najbolj znan primer iz antične vojaške zgodovine - bitka pri Termopilah 480 pr. Kr.), temveč po prehodu sovražnika na težko prehodno in vojaško posebej zavarovano ozemlje le temu preprečiti izstop iz obrambnega območja.¹³³ Temu je služil tudi obkoljevalni manever Arbitionove armadne skupine, ki je Teodozijevo

¹²⁶ O gotski udeležbi gl. op. 57. Medtem ko Sokrat in Sozomen (št. 7 in 8) govorita le splošno o obdonavskih barbarih, omenja CLAUDIANUS, De bello Gildonico 243-245 (Platnauer I, 116) med Teodozijevimi zavezniki kralja Armenije (morda Bacurius, ki se mestoma označuje tudi kot armenski kralj, gl. PLRE I, 144), neznanega kralja z območja Azovskega morja, "Gete" in "Gelone" (tedaj že neobstoječi ljudstvi, ki nastopata kot metonimija za prebivalce dan. Vlaške in severne črnomoške obale). ZOSIMOS 4,57 (PASCHOUD 326) omenja tudi alanskega kralja Saula (PLRE I, 809).

¹²⁷ SEECK - VEITH, Die Schlacht am Frigidus, 463, sta moč Teodozijeve vojske ocenila, verjetno previsoko, na okrog sto tisoč mož. Če upoštevamo, da je Teodozijevo vojsko sestavljala večina mobilnih enot vzhodne državne polovice, znatni del obmejnih enot (gl. op. 124), in da se ji je pridružilo najmanj 20 000 zavezniških (barbarskih) vojščakov, si moremo njeno številčno moč predstavljati v okviru najmanj 50 000 do okrog 80 000 mož (kot je štela vojska Konstancija II. v bitki pri Mursi: prim. op. 131).

¹²⁸ ZOSIMOS 4,57,2-3 (PASCHOUD II/2, 326; 463 ss.). Problematično je bilo imenovanje Gota Gaina namesto kralja Alarika, ki je bil tedaj res še mlad (komaj dobrih dvajset let), vendar je taka odločitev sprožila med Goti notranje napetosti in nezadovoljstvo, ki se je še stopnjevalo po strahotnih izgubah v bitki. Povratak Gotov na Balkan od konca januarja 395 dalje je vodil že Alarih. Prim. WOLFRAM, Die Goten, 144 sl.

¹²⁹ Th. ULBERT (s sodelavci), Ad pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen, München 1981, 46-49; 160 (s sklepom, da je po 394 življenja Hrušice kot trdnjave konec); analizo novčnic najdb posreduje P. KOS. The monetary circulation in the Southeastern Alpine region ca. 300 B.C. - A.D. 1000 (Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. št. - 1000), Situla 24, 1986, 205-207; 247 (s sklepom, da je bilo uničenje kastela 394 začasno, saj najdbe tečejo tudi po letu 395); Isti, Denarni obtok v slovenskem prostoru v pozni antiki (referat v gradivu kolokvija "Zaton rimskega cesarstva in poznoantična doba na Slovenskem" (Ljubljana, marec 1994), z ugotovitvijo, da na osnovi novčnic najdb ni mogoče ugotavljati kakršnihkoli znakov nasilne prekinitve življenja v trdnjavah Casura in Ad Pirum; obrambna funkcija obeh trdnjav naj bi trajala do začetka 5. stol.).

¹³⁰ O Arbogastu gl. PLRE I, 95-97; o sestavi Evgenijeve vojske (kot "robustissimus exercitus" jo značuje AUGUSTINUS, De civ. Dei 5,26) gl. OROSIUS, 7,35,11-12; prim. SEECK - VEITH, Die Schlacht, 458; HOFFMANN, I, 30; II, 10 (op. 35).

¹³¹ SEECK - VEITH, Die Schlacht, 463; orientacijo o velikosti armad v državljanskih vojnah 4. stol. dajejo poročila o bitki pri Mursi 351 med Konstancijem II. z vzhodno armado in Magnencijem z zahodno armado. Prva je štela okrog 80 000 vojakov, druga le 36 000 (DEMANDT, Spätantike, 84). Podobne številke si moremo predstavljati v bitki pri Frigidu. Večje so bile armade v državljanskih vojnah v začetku 4. stol. (leta 324 Licinij z vojsko 165 000 mož proti Konstantinu s 130 000 vojaki. DEMANDT, Spätantike, 70). O vojaškem potencialu rimskega cesarstva oz. njegovih delov v tem času prim. DEMANDT, Spätantike, 256.

¹³² AMBROSIIUS, Epist. 61,2 (PL 16, 1186 sl.); Ambrozij, ki se je izogibal srečanju z Evgenijem, se je (po Evgenijevem odhodu na vojno) "circiter Kalendas Augustas" vrnil v Milano. O Arbitionu in Flavijanu gl. PLRE I, 94; 347 ss.

¹³³ SEECK - VEITH, Die Schlacht, 460; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 482.

vojsko zaprla v težko prehodni in hribovit svet med Logatcem in Ajdovščino, brez možnosti, da bi na gozdnatem kraškem območju le ta prišla do vode ali zadostne količine krme za konje, če bi se morala zadrževati v njem dalj časa. Izhodiščno stanje za bitko naj bi bilo naslednje: Evgenijeva vojska je po duhovni in verski pripravi na položaju (postavitev Jupitrovih kipov po okoliških hribih, priprava Herkulovih podob kot bojnih znakov, viri 4,9,18) in po opravljenih obrambnih inženirskih delih (lesene in zidane utrdbe s stolpi, "turres...moenia", vir 1 a) v ravnini ("campis", vir 5) čakala na prihod nasprotnika. Glavnina Teodozijeve vojske je zaradi slabih poti, svoje velikosti in obsežnega prateža z bojno ureditvijo in bojno pripravljenostjo zamujala. Pred glavnino so šle barbarske federatske enote, ki so se kot prve približale sovražni vojski.

Sledil je prvi dan bitke (5. sept.), ki mu viri posvečajo zelo malo pozornosti. Teodozij je z visokega prelaza zagledal v ravnini pred seboj za boj pripravljeno nasprotno vojsko, sestavljeno in pehote in konjenice (vir 8). V prepričanju, da bo preboj zapore ob izstopu v dolino zelo težak, je poslal v napad federatske oddelke, morda prav zato, ker je želel rimske enote obvarovati pred prevelikim krvnim davkom; le tega naj bi dali "barbari" (arianski Goti in ostali, ki so bili z delno izjemo kavkaških ljudstev pogani). Napad federatskih enot, v katerih so prevladovali kot konjeniki in pešci Goti (ob njih pa so se najbrž borili "lokestrelci na konjih", s čimer so mišljeni lahko Alani, Huni, Iberijci ali pripadniki drugih vzhodnih ljudstev, vir 10), ni uspel. Na bojnem polju naj bi obležalo deset tisoč Gotov ali polovica gotskega kontingenta (viri 5,20,24,25,29). Teodozij je poskušal svojim federatom v stiski pomagati, vendar je bilo to zaradi ozkih poti ("locorum angustii") in prateža ("impedimentis calonum") nemogoče. Njegova vojska je zamujala z bojno pripravo ("paulo serius in aciem descenderet"), kar je cesar opazil z veliko mero zaskrbljenosti. V kritičnem trenutku popolnega poraza zavezniške predhodnice, ki ji glavnina vojske ni mogla priskočiti na pomoč, je razjahal in stopil pred kolono ob vzkliku prirejenega verza iz Psalmov (115,2; "Ubi est Theodosii deus", vir 2 b). Sončni mrk na ta dan bitke ni dokazljiv in je očitno izmišljotina nekaterih vzhodnih zgodovinarjev, ki so napačno razumeli stranski pojav ob nastopu orkanskega vetra naslednjega dne (vira 10 in 12). Vprašanje zase je vloga Teodozijevega zavezniškega poveljnika Iberijca Bakurija prvega dne bitke. Medtem ko naj bi po enem (verjetno napačnem) poročilu junaško padel (vir 10), pa naj bi po drugih poročilih prav on drugega dne izvedel odločilni preboj sovražne obrambe črte (viri 3,7,11,14).

Posledice prvega dneva bitke so odločilno vplivale na dogodke naslednjega dne. Teodoziju naj bi po neuspehu federatov poveljniki svetovali, naj se z vojsko umakne in pripravi za naslednjo pomlad močnejšo armado, s katero bi v vsakem primeru zmagal. Ker bi to pomenilo očitni poraz, naj bi Teodozij, prepričan v pravilnost prerokbe asketa Janeza iz Likopolis in s tem v zmago krščanskega Boga, ta predlog zavrnil (vira 9,18). Teodozijevega odločitev, da nadaljuje nedokončano bitko, je dobila potrditev s prestopom Arbitionove armadne skupine na njegovo stran (viri 5,20,23) in s Flavijanovim samomorom (vir 3). Motivi za odpad dela Evgenijeve vojske niso znani in o njih lahko le ugibamo. Morda je v ozadju prokrščanska usmeritev samega poveljnika, morda njegova podkupljivost ali prepričanje, da bo Teodozijevega zmagala (prim. vira 8,18). Vsekakor je možno, da je ta armadna skupina, ki naj bi izvedla obkoljevalni manever in naj bi se potemtakem nahajala nekje na postojnskem ali celo logaškem območju,¹³⁴ izgubila stik z glavnino Evgenijeve vojske in ji ni bil jasen izid prvega dne bitke. Flavijanov samomor, po pripovedi virov v zelo boleči obliki,¹³⁵ je verjetna posledica te izdaje v Evgenijevi vojski. Močno hagiografsko so obarvana poročila o tem, da je Teodozij vso noč molil in jokal (kar je vsekakor vsaj za del noči verjetno, viri 5,8,9,20,23,24). Cesarjeva molitev pred odločilnim delom bitke spominja na podobno obnašanje starozaveznih izraelskih vojskovodij, pa tudi na obnašanje nekaterih krščanskih cesarjev 4. stol., po katerih bi se mogel cesar, sam globoko veren kristjan, zgledovati.¹³⁶ Hagiografska poteza pripovedi je Teodozijeve

¹³⁴ Obkoljevalni manever je bil mogoč bodisi po cesti s pivške strani (Razdrto - Predjama - Bukovje - Hrušica), bodisi na unško-logaškem področju (zveza čez postojnska vrata, Planinsko polje proti Martinj Hribu), gl. Th. ULBERT, *Ad pirum*, 5: 10; J. ŠAŠEL, *Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušici*, 17 ss.

¹³⁵ "Carmen adversus Flavianum", ohranjena v pariškem rokopisu, omenja zelo bolečo obliko smrti ("tracta mors"); prim. PIGANIOL, *L'empire chrétien*, 291. PASCHOD (ZOSIME II.2, 485) domneva, da je Rufinova pripoved o bitki v kronologiji napačna in postavlja Flavijanov samomor v čas po koncu bitke.

¹³⁶ Cesar Konstancij II. se je ves čas poteka bitke pri Mursi 351 skupaj s škofom Valensom iz Murse zadrževal "in basilica martyrum extra oppidum sita" (SULPICIUS SEVERUS, *Chronica* 2,38,5; ed. C. Halm, CSEL 1, 1866, 91).

sanjska vizija z nebeškima jezdecema (viri 9,11,14,17,18,21,22,29), za katero zopet najdemo vzporednice v Stari zavezi, zlasti pa v znameniti Konstantinovi viziji v noči pred bitko pri Milvijskem mostu 312.¹³⁷ Obstoje "molilnice vrhu gore" (viri 9, 11,14), kjer naj bi cesar imel sanjsko videnje, je sporen, saj gre za močno hagiografsko stilizirano pripoved avtorja, doma iz Sirije, ki je bil pod močnim vplivom duhovnosti zgodnjega meništvja. Evgenijeva vojska naj bi se po prvem zmagovitem dnevu zaradi lahkomišelnosti samega cesarja predajala prezgodnjemu slavlju v prepričanju, da po tako hudem porazu tega dne nasprotna vojska ni več sposobna za vojskovanje (vir 10).

Noči s 5. na 6. sept., ki naj bi jo poveljniki obeh vojsk preživeli na tako različen način, je sledil drugi odločilni dan bitke takoj ob jutranji zori. Po Teodozijevi jutranji molitvi - njeno lociranje na visoko skalo nad bojiščem ("in edita rupe") pri Vrhpolju je hagiografsko obarvano in zato nezanesljivo (vir 3) - se je pričel masovni napad glavnine vzhodne vojske v času, ko naj bi Evgenijeva vojska še ne bila pripravljena na spopad (vir 10). Napad se je pričel s Teodozijevim znamenjem križa (viri 5,20,21,23) malo pred nastopom orkanskega vetra, ki je Teodozijevo vojsko potiskal proti sovražniku, tega pa izjemno oviral pri bojevanju. Izstrelki Evgenijeve vojske so izgubili vso moč in naj bi jih orkanski veter obračal; veter je trgal ščite vojakom iz rok, prah jim je silil v oči in jim oviral vid (viri 1 b,2 c,3,4,5,7,8,9,11,14,18,19-24,26-29). Ob nastopu vetra je verjetno prišlo do delne zatemnitve ozračja, ki naj bi jo nekateri napačno razlagali kot velik del dneva trajajoč sončni mrk (vira 10,12). Preboj sovražnih vrst je tudi drugega dne vodil zavezniški poveljnik, tokrat Iberijec Bakurij z (očitno vzhodnimi barbarskimi) oddelki, ki so uprizorili pravi pokol Evgenijeve vojske (vira 3,7). Po preboju sovražnih vrst in požigu sovražnih utrdbenih gradenj (vir 1 a) se je nadaljevalo zasledovanje in pobijanje sovražnih vojakov vse do reke Frigidus (Vipave), katere tok naj bi zaradi grmade trupel zastal (vir 1 a-b). Evgenij je bil zajet.¹³⁸ Ko so ga privedli zvezanega pred Teodozija, je prosil milosti, vendar so ga vojaki takoj obglavili, verjetno neodvisno od Teodozijeve volje oziroma še pred cesarjevo sodbo (viri 3,5,7,8).¹³⁹ Njegovo glavo naj bi nataknil na drog in kazali po bojišču (vir 10), po bitki pa morda tudi po italjskih mestih (vir 12). Preostali Evgenijevi vojaki so se predali (viri 5, 9, 18), prosili Teodozija odpuščanja in bili takoj na bojnem polju deležni pomilostitve (viri 9,10,18).

Spopad se je zaključil z zasledovanjem pobeglega vojskovodja Arbogasta, ki se je zatekel v nepretraden hribovit svet in dva dni kasneje (torej 8. sept.) napravil samomor tako da se je vrغل na lastni meč (viri 1 b,5,6,10,12). Nato so med smešenjem odstranili Jupitrove kipe (vir 4) in se posvetili pokopu padlih vojakov in oficirjev; del teh so prepeljali na vojaško pokopališče v Konkordiji.¹⁴⁰ Cesar je po zmagi denarno obdaroval zaslužne vojake - tudi tiste, ki so se borili na nasprotni strani (!) - in jih odlikoval.¹⁴¹ Zdi se, da je šele po tej bitki Stiliho postal cesarjev vrhovni vojaški poveljnik ("magister militum"), prav tako sta napredovala Bakurij (ki je, v nasprotju z virom 10, bitko očitno preživel; prej "comes domesticorum", sedaj "magister militum vacans") in Gainas (postal je "comes rei militaris"), medtem ko je Timasius ("magister equitum et peditum") ohranil svoj prejšnji naslov, usoda Saula pa ni znana. Število padlih v bitki ni znano, gotovo pa je precej presegalo dvajset tisoč vojakov. Na Teodozijevi strani je samo prvega dne padlo deset tisoč Gotov (viri 5,20,24,29), izgube Evgenijeve strani pa ocenjuje samo en vir na okrog deset tisoč vojakov (vir 13 a); ker oba vira navajata isto število na nasprotnih straneh, je podatek nezanesljiv. S tem je bila ta bitka za bitko pri Mursi 351 (z okrog

¹³⁷ LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* 44,5 (ed. J. Moreau, SC 39, 1954, 127 in 433 sl.; videnje kristograma); EUSEBIUS, *Vita Constantini* I, 28 (PG 20, 944; videnje križa z napisom "louito nika"); prim. DEMANDT, *Die Spätantike*, 67 (s podrobno lit.). LACTANTIUS, *De mort. pers.* 46,3-4 (SC 39, 129; 449 sl.) opisuje nočno videnje cesarja Licinija pred odločilno bitko z Maksiminom Dajo, v kateri se mu je prikazal "angelus dei".

¹³⁸ Premaganega Evgenija prikazuje kot edini "ikonografski" vir iz antike, ki se nanaša na dogodke pri Ajdovščini. Aleksandrijska kronika iz 5. stol. (gl. op. 3).

¹³⁹ Le Teodoret (vir 9, na njegovi podlagi 18) poroča o tem, da je Teodozij izrekel sodbo, ki ji je sledilo obglavljenje; na to meri tudi Klavdijan (vir 10). Drugi viri (7,8,11,14,22,26) poročajo o obglavljenju kot o spontanem dejanju nekega vojaka (ali več vojakov).

¹⁴⁰ HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer* I, 83 ss.; prim. G. LETTICH, *Le iscrizioni sepolcrali tardoantiche di Concordia*, Trieste 1983, 35 ss.

¹⁴¹ HOFFMANN, I, 101 ss.; LIPPOLD, *Theodosius I.*, 908.

štiriinpetdeset tisoč padlimi vojaki)¹⁴² ena najbolj krvavih v državljanskih vojnah 4. stol. in ena najbolj krvavih v vsej poznoantični dobi. Vest o zmagi se je širila po državi, v velikih mestih kot je bila na primer Aleksandrija so novico uradno objavili.

Po bitki je Teodozij krenil proti Italiji in se je z vojsko dalj časa zadrževal na območju Benečije (gotovo v Ogleju, verjetno tudi v Konkordiji).¹⁴³ Osrednje vprašanje po zaključku državljanske vojne je bilo vprašanje odnosa do premaganih nasprotnikov. Teodozij se je iz različnih razlogov nagibal k splošni amnestiji. Bil je prepričan, da je zmagal s pomočjo Boga, zato sam nima pravice kaznovati nasprotnikov. Milanski škof Ambrozij, ki je imel na cesarja izjemno velik vpliv, je vladarja utrdil v prepričanju o božji naravi zmage (vir 2 a). Že pred srečanjem z njim v Ogleju se je zavzel za premagano stran, zlasti za tiste, ki so iskali zatočišče v cerkvah.¹⁴⁵ Kaznovanje premagane vojske bi bilo nesmiselno; vojaki so bili v tej dobi preveč dragoceni, da bi jih pobijali, in v poznoantični dobi so masovne eksekucije vojakov, ki so bili udeleženi v državljanskih vojnah, izjemno redek pojav.¹⁴⁶ Državljska vojna 394 se je zaključila s splošno in popolno pomilostitvijo poražene strani. Ta je dobila potrditev z dvema zakonoma o amnestiji, ki ju je izdal cesar Honorij nekaj mesecev po Teodozijevi smrti, vendar v duhu uredb in politike pokojnega cesarja.¹⁴⁷ V tem oziru se vojna 394 razlikuje od večine državljanskih vojn kasne republikanske in zgodnje cesarske dobe, ki so se praviloma zaključevale z obračunom s poraženo stranjo. Epilog državljanske vojne 394 je zaradi globoko krščanskega zadržanja cesarja Teodozija in zaradi posebnih okoliščin - poteka odločilne bitke z "božjim" posegom, velikega vpliva splošni pomilostitvi naklonjenega škofa Ambrozija - dobil morda najbolj civilizirane poteze v vsej zgodovini državljanskih vojn v rimski državi.

¹⁴² Epitome de Caesaribus 42,4; EUTROPIUS 10,12; ZOSIMUS 2,50-53 (PASCHOUD I, 123 ss.; 258 ss.); ZONARAS 13,8 (PG 134, 1128-1130); STEIN, Histoire I, 140; DEMANDT, Spätantike, 84.

¹⁴³ Gl. op. 47.

¹⁴⁴ HOFFMANN I, 101.

¹⁴⁵ Gl. op. 19.

¹⁴⁶ HOFFMANN, II, op. 11 sl. (z navedenimi primeri državljanskih vojn, ki se z redkimi izjemami končajo z amnestijo vojakov poražene armade).

¹⁴⁷ Teodozijevo prizanesljivost do nasprotnikov dokazujejo viri za obdobje vojne 388 (vire navaja HOFFMANN II, 198 op. 67) in za vojno proti Eugeniju 394 (viri 4,5,8; gl. k temu AMBROSIIUS, Epist. 61,6 in 62,3-4 (PL 16, 1187/8); prim. op. 19 in HOFFMANN II, 12 op. 42). Zakona o amnestiji (Cod. Theod. 15,14,11 in 12) je Honorij izdal maja in junija 394 v skladu s politiko pokojnega očeta ("Fas est sequi nos paternae dispositionis arbitrium...").

Zusammenfassung

DIE SCHLACHT AM FRIGIDUS IN DER ÜBERLIEFERUNG DER ANTIKEN UND MITTELALTERLICHEN AUTOREN

Rajko Bratož

Der Autor stellt die literarischen Quellen über die Schlacht am Frigidus dar, sowohl die bedeutendsten, die bereits mehrmals systematisch vorgestellt und analysiert wurden (Anm.4), wie auch die weniger bekannten, neueren Datums, die zwar keine neuen Daten zutage fördern, die Quellenangaben über die Schlacht jedoch vervollständigen und von einer reichen Überlieferung der letzteren in der mittelalterlichen Historiographie zeugen. Gerade der späteren Überlieferung der Schlacht widmet der Autor besondere Aufmerksamkeit. Durch das Heranziehen von zwölf mittelalterlichen abendländischen Beschreibungen versucht der Autor, die Quellensammlung zu vervollständigen, die in der grundlegenden Publikation "Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes" (Ljubljana 1971) von J. Šašel herausgegeben wurde (unter Berücksichtigung von 17 Quellen über die Schlacht, die wichtigsten in ihrer Gesamtheit und mit einem Kommentar versehen, die anderen zusammengefaßt wiedergegeben). Der Autor schließt in die Abhandlung auch Übersetzungen jener antiken Berichte ein, die bisher noch nicht übersetzt worden sind (vor allem die der griechischen Autoren), und stellt die Übersetzungen der Berichte der byzantinischen Autoren dar sowie Originale und Übersetzungen der Berichte der lateinischen Autoren des Abendlandes. Die Zeitspanne, die in der Abhandlung berücksichtigt wird, reicht bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, also beinahe ein Jahrtausend nach der Schlacht, als in der mittelalterlichen Historiographie noch keine Einflüsse des Humanismus und der Anfänge der historischen Kritik zu verzeichnen sind.

Im Hinblick auf Zeit und Ort der Entstehung werden die Berichte über die Schlacht am Frigidus in folgende größere Gruppen gegliedert:

I. Die lateinischen zeitgenössischen Quellen (394-417)

1. Claudius Claudianus: a. Panegyricus dictus Probrino et Olybrio consulibus, v. 103-112; b. Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti, v. 89-105; c. Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti, v. 80-93 (die Quellen aus den Jahren 395, 396 und 398).
2. Ambrosius: a. Epistula 62,4; b. De obitu Theodosii 7; 23; c. Explanatio psalmi 36,25 (die Quellen aus dem Zeitabschnitt 394/5-396).
3. Rufinus, Historia ecclesiastica II,33 (aus dem Zeitabschnitt 402/3).
4. Augustinus, De civitate Dei 5,26 (aus dem Jahre 415).
5. Orosius, Historia adversus paganos 7,35,13-19 (aus dem Jahre 417).

II. Die Berichte der griechischen Geschichtsschreiber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts und ihrer Nachahmer bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts

6. Philostorgios, Hist. eccl. II,2 (aus dem Jahre 433).
7. Socrates, Hist. eccl. 5,25 (um 439).
8. Sozomenos, Hist. eccl. 7,24,3-7 (zwischen 439 und 450).
9. Theodoretos, Hist. eccl. 5,24,3-17 (ca. 449/450).
10. Zosimos, Hist. nea 4,58 (um 500).
11. Theodoros Anagnostes (Lector), Historia tripartita 9,45,9 (vor ca. 518).
12. Johannes Antiochenus, Fragm. 187 (um 610).

III. Die spätantiken lateinischen Zusammenfassungen und Übersetzungen (ca. 400-580)

13. Kurze Zusammenfassungen (ohne Beschreibung der Schlacht):
 - a. Epitome de Caesaribus 48,7 (um 400)
 - b. Paulinus, Vita s. Ambrosii 31,3 (aus dem Jahre 422).
 - c. Prosperus Tiro, Chronica a. 394 (aus dem Jahre 433).
 - d. Chronica Gallica a. 394 (aus dem Jahre 452).
 - e. Marcellinus Comes, Chronicon a. 394 (aus dem Jahre 518).
14. Cassiodorus, Historia tripartita 9,45,9 (vor 580).

IV. Die Berichte der byzantinischen Chronisten und Kirchenhistoriker vom 9. bis 14. Jahrhundert

15. Theophanes, Chronographia A.M. 5885 (ca. 811-814).
16. Georgios Monachos, Chronicon 4, 200 (Mitte des 9. Jahrhunderts).
17. Georgios Kedrenos, Chronicon, a. 394 (um 1100).
18. Nikephoros Kallistos, Hist. eccl. 12, 39 (vor 1335).

V. Die Berichte der mittelalterlichen abendländischen Autoren vom 8. bis 14. Jahrhundert

19. Paulus Diaconus, Historia Romana 12,1 (um 774).
20. Freculphus, Chronica II, 4,28 (aus dem Jahre 829).
21. Landolfus Sagax, Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (um 1000).
22. Frutolf-Ekkehard, Chronica a. 394 (vor 1103).
23. Hugo de St. Victore, Excerptiones allegoricae 8,8 (vor 1141).
24. Otto von Freising, Chronica 4,18 (Mitte des 12. Jahrhunderts).
25. Gottfried von Viterbo, Pantheon 16 (gegen Ende des 12. Jahrhunderts).
26. Annales Magdeburgenses a. 397 (12. Jahrhundert).
27. Sicardus von Cremona, Chronica a. 394 (um 1221).
28. Albertus Miliolus, Chronica 20 (Ende des 13. Jahrhunderts).
29. Andreas Dandulus, Chronica a. 394 (Mitte des 14. Jahrhunderts).

I. Beim Kommentar der zeitgenössischen lateinischen Quellen widmet der Autor der Art der Quelle und ihren Tendenzen besondere Aufmerksamkeit. Bei Claudian (I a-c) treten bei aller dichterischen Freiheit Übertreibungen, literarische Klischees und propagandistische Zwecke hervor (s. Anm.6-15). Ambrosius' Schlachtbericht (2 a-c) ist viel realistischer, handelt es sich doch um eine Person, die unmittelbar nach der Schlacht persönliche Kontakte zum Kaiser selbst hatte. Kurze Angaben, durch welche er den Kaiser zu beeinflussen trachtete (2 a), die Anrede des Bischofs anlässlich der Begräbnisfeierlichkeiten (2 b) und die älteste Beschreibung des plötzlich ausbrechenden Windes (2 c) können zwar als tendenziöse, trotzdem jedoch als ziemlich realistische Schilderungen bezeichnet werden, die auf guten Informationen beruhen (Anm.16-27). Die Darstellung von Rufinus (3) stellt den ersten systematischen Schlachtbericht dar. Von den lateinischen Berichten ist er am längsten und beruht ebenso auf sicheren Quellen. Dieses Werk, das in Aquileia im Chromatius-Kreis der christlichen Intellektuellen mit hohen Verbindungen entstand, verrät bei der Schilderung von Ereignissen dennoch ausgeprägte Züge einer hagiographischen Stilisierung. Die Schlacht ist in erster Linie als ein Religionskrieg dargestellt, die Figur des Kaisers hagiographisch idealisiert (Anm.28-46). Augustins Darstellung (4) ist wegen des plötzlich losbrechenden Windes

interessant, wobei sich der Autor als erster ausdrücklich auf Zeugen beruft, nämlich auf die Soldaten des besiegt Eugenius (Anm.48-54).

Orosius verfällt in seiner Schilderung (5) in noch größerem Maße als Rufinus der hagiographischen Stilisierung. Im Vordergrund steht die Figur des Kaisers als Herrscher mit asketischer Haltung und Eigenschaften eines Heiligen, der mit Gottes Hilfe als Sieger aus dem Religionskrieg hervorgeht. Neu bei Orosius ist nur der Bericht über die katastrophale Niederlage der Goten am ersten Schlachttag. Diese wird vom Autor - dem Zeitgeist völlig entsprechend - als eine positive Tatsache für das Römische Reich bewertet (Anm. 55-57).

II. Die griechische Historiographie liefert uns seit der ersten Hälfte des 5. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts sogar sieben Darstellungen, von denen eine eine wertlose Kompilation (Theodoros Anagnostes, II) (Anm.76) darstellt, die Aussage der anderen zwei, die in äußerst kurzer und fragmentarischer Form erhalten sind (Philostorgios (6) (Anm.58-59) und Johannes von Antiochia (12) (Anm. 77-80)), ist sehr bescheiden. Die Beschreibung von Sokrates (7) ist am sachlichsten von allen, sie allein enthält von allen Quellen die Angaben über Ort (am Fluß Frigidus) und Tag (6. September 394) (Anm. 60-61). Die Beschreibung von Sozomenus (8) steht bereits unter dem Einfluß der hagiographischen Literatur (etwa der Zwischenfall in der Kirche Johannes des Täufers in Hebdom) (Anm. 62-63), während die Erzählung von Theodore! charakteristische Züge des Denkens der Mönchsgeistlichkeit und zahlreiche Elemente der hagiographischen Stilisierung enthält (erwähnt seien die Elemente und Symbole des Religionskrieges und die Traumvision des Kaisers) (Anm. 64-68). Zosimos (10) (Anm. 69-75) und nach ihm Johannes von Antiochia, die bei der Beschreibung der Ereignisse von Eunapius von Sardes ausgehen, vermitteln eine heidnische Version der Schlacht, die sich von der christlichen zwar stark unterscheidet, jedoch mit ihr nicht unvereinbar ist. Die Charakteristika der ersteren sind: die Hervorhebung der Ereignisse des ersten Tages (was von den christlichen Autoren in der Regel ausgelassen wird), als Eugenius einen Sieg errang; anstelle des plötzlich losbrechenden Windes wird von einer langen Sonnenfinsternis berichtet (Folge einer Verdunkelung der Atmosphäre infolge des orkanartigen Sturms?); das Schicksal des verbündeten Befehlshabers von Theodosius Bacurius wird anders geschildert (nach Zosimos fällt er am ersten Schlachttag, bei den christlichen Autoren ist er der Held des zweiten Schlachttages). Dasselbe gilt auch für den Kaisersohn Honorius, der Zosimos und der späteren Chronik von Marcellinus nach (13 d) (Anm.85) am Feldzug teilgenommen haben soll, laut zuverlässigeren Berichten der christlichen Autoren soll ihn aber Theodosius in Konstantinopel zurückgelassen haben.

III. Spätantike literarische Zusammenfassungen und Kompilationen bringen nur wenig Neues. Das heidnische "Epitome de caesaribus" (13 a) (Anm.81) gibt eine (unzuverlässige) Zahl der gefallenen Soldaten von Eugenius an, Paulinus und die "Chronica Gallica" lassen ein göttliches Wunder als Ursache für Theodosius' Sieg durchblicken (Anm. 82,84). Cassiodorus' Übersetzung von Theodoros Anagnostes ist deswegen von Bedeutung, weil sie die Darstellung von Sokrates und Theodoretos in einer zusammengefaßten Form in den lateinischen Westen bringen mit zwei im Westen unbekannten Elementen: die Lokalisierung der Schlacht am Fluß Frigidus (die westlichen Autoren erwähnen in diesem Zusammenhang nur die Alpen bzw. die Alpenpässe) und Theodosius' Traumvision (Anm. 87-88).

IV. Die byzantinische Historiographie des hohen und späten Zeitalters des byzantinischen Reiches bringt drei längere Darstellungen (Georgios Hamartolos, Anm.91), Kedrenos (Anm.92), Nikephoros Kallistos (Anm.96-97) und einen kürzeren Bericht der Schlacht am Frigidus (Theophanes) (Anm.89-90) sowie einige Erwähnungen des Krieges (394) (Anm.93-95). Die erhaltenen Notizen beruhen in drei Fällen auf griechischen Kirchenhistorikern des 5. Jahrhunderts (Sokrates, Sozomenos, Theodoretos) bzw. auf einer Kompilation vom Anfang des 6. Jahrhunderts (Theodoros Anagnostes). Nur Georgios Hamartolos stützt sich vorwiegend auf die lateinische Darstellung von Rufinus. Die heidnische Interpretation des Ereignisses, die Zosimos (von Eunapius ausgehend) vermittelt, und nach ihm Johannes von Antiochia, fand im mittelalterlichen Byzanz kein Echo, ebenso die kurze Darstellung des "Häretikers" Philostorgios. Bei der Verwendung ihrer Quellen haben die byzantinischen Historiker Fehler bei den Namen begangen (Theophanes, der Sozomenus folgt, bezeichnet Arbogast mit dem Namen "Argabastes", bei Nikephoros Kallistos wird in Anlehnung an die Form "Frigidos" von Sokrates der Fluß "Frindos" erwähnt, Eugenius' Feldherr aber als "Arouagastes" bezeichnet). Es überrascht die Tatsache, daß sogar in zwei von den drei längeren Darstellungen (Georgios Hamartolos von Rufinus und Kedrenos von Theodore! ausgehend) der wundertätige Wind nicht erwähnt wird, jenes Element, welches das göttliche Eingreifen in das Geschehen am deutlichsten bezeugen sollte und das, von einer einzigen Ausnahme abgesehen, in allen zeitgenössischen abendländischen lateinischen Darstellungen zu finden ist.

V. Die mittelalterlichen abendländischen Autoren (Anhang zur "Clastra Alpium Iuliarum I.) (Anm.98-117)

Elf mittelalterliche abendländische Darstellungen der Schlacht am Frigidus beruhen auf spätantiken lateinischen Darstellungen dieses Ereignisses. Wenn man die spätantiken Autoren als Quelle in einer Reihenfolge aufzählen sollte, dann stünde Orosius weit vorne, gefolgt von Augustinus, Cassiodorus und Rufinus. Auf Orosius' Darstellung gehen ohne Ausnahme alle mittelalterlichen Autoren zurück. Als dem meist gelesenen Autor folgen ihm mehr oder weniger wortwörtlich Freculphus und Hugo von St. Viktor, seine Darstellung benutzen zum Teil auch Paulus Diaconus (viel), Landolfus (wenig), Frutolf, Otto von

Freising, Gottfried von Viterbo, die *Annales Magdeburgenses*, Sicardus von Cremona, Albertus Miliolus und Dandulus. Augustins Darstellung der Schlacht dient als Grundlage für das Anführen von zwei Versen von Claudian über die göttliche Hilfe für Kaiser Theodosius, die sogar von sieben mittelalterlichen Autoren aufgegriffen werden (Paulus Diaconus, Landolfus, Frutolf, Otto von Freising, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus).

Cassiodorus' Darstellung, die über Theodorus Lector die Überlieferung der griechischen Kirchenhistoriker Sokrates und Theodoret aus dem 5. Jahrhundert in das Abendland vermittelte, wird als Quelle von Landolfus (der zentrale Teil der Beschreibung), in geringerem Maße aber auch von Frutolf und Dandulus verwendet. Verhältnismäßig gering ist die Benutzung des Rufinus als die beste Quelle: Elemente seiner Erzählung bringen nur Otto von Freising (der ihn mißverstehet), Albertus Miliolus und Dandulus. Die Benutzung anderer spätantiker Quellen bildet eher eine Ausnahme und beschränkt sich auf ein Zitat aus Jordanes' Geschichte der Goten (Frutolf) und zwei Zitate aus Paulinus' Biographie des Mailänder Bischofs Ambrosius (Sicardus von Cremona, Albertus Miliolus). Nur zwei mittelalterliche Darstellungen (Freculphus, Hugo von St. Viktor) beruhen auf einer einzigen Quelle (Orosius), alle anderen stellen Kompilationen verschiedener Berichte dar. Letztere erzählen zwei Autoren nach (Gottfried von Viterbo, *Annales Magdeburgenses*, Sicardus von Cremona), drei (Paulus Diaconus, Landolfus, Otto von Freising) oder sogar vier (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Die topographischen Angaben über die Schlacht bringen bei den mittelalterlichen Autoren nichts Neues. Der Fluvius Frigidus wird als Lokalisierung der Schlacht nur bei Landolfus (Anm.116) erwähnt, der aus Cassiodorus schöpfte (letzterer aber über Theodorus Lector aus Sokrates). Alle anderen Autoren führen als Kampfplatz - so wie ihre spätantiken lateinischen Vorlagen auch - ganz allgemein das Gebiet der Alpensperren an (Anm.117). Kein Autor (nicht einmal der Venezianer Dandulus, in der relativen Nähe zu diesem Raum beheimatet) versuchte, den Kampfplatz genauer festzulegen. Offensichtlich war dieser den mittelalterlichen Autoren ebenso wenig bekannt wie ihren spätantiken Vorgängern.

Die Erwähnung des göttlichen Eingreifens durch den wundertätigen Wind findet man (mit Ausnahme von Gottfried) bei allen mittelalterlichen Autoren, doch messen sie ihr verschiedene Bedeutung bei im Vergleich zu anderen Umständen, die das Geschehen auf dem Schlachtfelde beeinflussten (etwa Arbitrions Übertritt auf Theodosius' Seite). Nur Otto von Freising erwähnt neben dem Wind die Rolle des Regens, der das feindliche Heer neben dem starken Wind von vorn getroffen haben soll. Diese Angabe ist offensichtlich Produkt der Phantasie des Autors und aus diesem Grunde wertlos.

Die mittelalterlichen lateinischen Quellen über die Schlacht am Frigidus stellen der Forschung dieses Ereignisses keine verwendbaren Angaben zur Verfügung. Sie bieten uns nur eine reiche Überlieferung über die Schlacht in der mittelalterlichen Weltchronistik. Diese Quellen zeugen davon, daß sich die mittelalterlichen Autoren der großen Bedeutung dieses Ereignisses bewußt waren, das in den Weltchroniken bei der historischen Darstellung des Römischen Reiches zu den ausführlichsten zählt. Die angeführten mittelalterlichen Quellen entstanden in Italien, in Deutschland oder in Frankreich, weit weg vom Ort des Geschehens und mit Ausnahme von Dandulus auch außerhalb der nordadriatischen und südostalpinen Gebiete.

Im slowenischen Raum findet man die ersten Darstellungen der Schlacht bei den neuzeitlichen Autoren seit dem 17. Jahrhundert. Die grundlegende Ergänzung bei der Erforschung der Schlacht am Frigidus ist die richtige Lokalisierung der Schlacht in das obere Vipava-Tal (Vippach-Tal), eine Meinung, die von M.Bauzer (1663), J.L. Schönleben (1681) und am gründlichsten von J.W.Valvasor (1689) dargelegt worden ist (Anm. 118; Abb. 2 auf S. 21).

VI. Im Schlußteil versucht der Autor, aufgrund der schriftlichen Quellen und unter Berücksichtigung der bisherigen Versuche (längere Analysen von O. Seeck - G. Veith (1913) und F. Paschoud (1979), kürzere von J. Straub (1966), A. Lippold (1973, 1980) u.a.) (Anm.2), den Verlauf des Krieges, insbesondere der Schlacht zu umreißen. Dabei geht er auf die bisher noch ungelöste Frage der mikrotopographischen Lokalisierung der Schlacht nicht ein, die aus Mangel jeglicher materiellen Funde unlösbar ist. Dabei scheint ihm die Lokalisierung auf dem Gebiet von Vrhoplje, Duplje und Zemono wahrscheinlicher als die auf dem Feld bei Ajdovščina (Heidenschaft) (Anm. 119-121; Abb. 4 auf S. 30).

Bei der Verwendung von literarischen Quellen steht fest, daß nur die antiken Berichte brauchbare Angaben liefern (Gruppen I., II. und III, Quellen 1-14, von denen die Quellen II und 14 nur Zusammenfassungen der Quellen 7 und 9 darstellen und deshalb geringen Wert besitzen). Am bedeutendsten sind zweifellos die Darstellungen der zeitgenössischen Autoren, von denen sich zwei auf die Berichte der Soldaten, die an der Schlacht teilgenommen haben, berufen (Quellen 4 und teilweise 9). Die byzantinischen und abendländischen lateinischen Berichte (Quellen 15-29) sind nur Kompilationen bekannter antiker Quellen, die sich untereinander nach Umfang, Genauigkeit, nach der Zahl der verwendeten Quellen unterscheiden, und folglich keine neuen brauchbaren Angaben bringen. An den Stellen, wo sie sich inhaltlich von den antiken Quellen unterscheiden (z.B. Quelle 24), handelt es sich nur um Oberflächlichkeit oder um ein Produkt der Phantasie des mittelalterlichen Autors.

Der Bürgerkrieg zwischen Theodosius und Eugenius begann mit Theodosius' Feldzug, der in den ersten Monaten des Jahres 394 nach umfangreichen Vorbereitungen vonstatten ging. Die letzteren bezogen sich einerseits auf militärische, diplomatisch-politische und familiäre bzw. dynastische Angelegenheiten (Anm.122), andererseits aber vor allem auf religiöse und geistige Verrichtungen (Besuch der Heiligen Stätten, Beten und Fasten, Erkundung über den Ausgang des künftigen Krieges bei dem Asketen Johannes von Likopolis; Quellen 3,4,8,9,13c,18,25, 28,29) (Anm.123). Nachdem der Kaiser in großem Maße die Grenzeinheiten seiner Ostprovinzen herangezogen hatte (Anm.124), brach er mit einem großen Heer in der zweiten Maihälfte 394 von Konstantinopel auf (Anm.125). In Thrakien schlossen sich ihm zahlreiche

"Barbaren" an (Quellen 7,8,11,14,21,22), vor allem Goten (nach Jordanes mehr als 20.000 Mann, Anm.57), aber auch Angehörige anderer Völker vom Unterlauf der Donau und aus dem Gebiet nördlich des Schwarzen Meeres, unter ihnen vor allem Hunnen und Alanen (Anm.126). Theodosius vertraute den Befehl über das große Heer, von dessen zahlenmäßiger Stärke in den Quellen nicht berichtet wird (Anm.127), fünf Befehlshabern an: die römischen Einheiten erhielten Timasius und Stilicho, die Bundestruppen der Barbaren aber gab er dem Goten Gainas, Alane Saul und dem Iberer Bacurius (Anm.128). Theodosius' Armee drang auf dem Hauptverkehrsweg durch die Balkan- und Donauprovinzen vor und erreichte in gut zwei Monaten (von Ende Juni bis Anfang September) die Alpensperren. Über die Ereignisse an den Alpensperren wird in den antiken Quellen nicht berichtet, weil sie für den gesamten Kriegsverlauf offensichtlich nicht ausschlaggebend waren. Nur Philostorgios (Quelle 6) erwähnt die "Einnahme der Alpen" durch Theodosius mit Hilfe "eines Verrats", Sozomenos (Quelle 8) aber die Festnahme der Vorhut. Die Quellenangaben beziehen sich offenbar auf Hrušica (Ad pirum), die durch archäologische Ausgrabungen vor zwei Jahrzehnten beleuchtet worden sind. Das Kastell Ad pirum fiel anscheinend nach einer ersten Auseinandersetzung, worauf die Münzen- und anderen Funde hindeuten. Das Kastell wurde allem Anschein nach von Theodosius' Verbündeten Vorhut eingenommen, der in erster Linie Goten angehörten (Anm.129).

Eugenius' Heer unter dem Befehl des Franken Arbogast, setzte sich aus weströmischen Einheiten ("Romanorum praesidia"), aus dem Heer aus Gallien mit zahlreichen germanischen Söldnern ("auxilia barbarorum") vor allem Franken ("Gallorum Francorumque vires") (Anm.130) Ihre zahlenmäßige Stärke ist unbekannt (nur Sokrates, Quelle 7, schätzt sie auf "mehrere zehntausend Mann"), offensichtlich erreichte sie nicht die von Theodosius, die militärischen Kräfte des westlichen Teiles des Kaiserreiches waren doch schwächer als die im Osten, außerdem setzten Eugenius und Arbogast (wenigstens nicht in dem Maße) die Grenzeinheiten ein. Im Hinblick auf die Angaben über die zahlenmäßige Stärke der Heere des westlichen Teils des Kaiserreiches in den Bürgerkriegen des 4. Jahrhunderts könnte sie auf ungefähr 30.000 - 40.000 Mann geschätzt werden (Anm.131). Von den Kriegsbefehlshabern ist nur noch Arbogast bekannt, während die Anwesenheit von Nicomachus Flavianus eher ideologisch-propagandistischer Natur ist. Der Kaiser verließ mit seinem Heer vor dem ersten August 394 Mailand (Anm.132). Das Heer nahm bis September Aufstellung zur Sperrung des Ausganges aus den Julischen Alpen. Dabei schuf Arbogast eine bedeutende Strategie in der antiken Kriegsführung. Sein Kriegsplan sah nämlich vor, den Zugang zum Wehrgebiet nicht um jeden Preis zu verteidigen, wie das Wehrsystem "claustra Alpium Iuliarum" vorsieht, sondern nach dem Einmarsch des Feindes in dieses schwer passierbare und militärisch besonders gesicherte Gebiet wird der Ausgang aus diesem Wehrgebiet versperrt (Anm.133).

Diesem Ziel diente auch das Einkreisungsmanöver der Heeresgruppe von Arbogast, die Theodosius' Heer in dem schwer passierbaren und gebirgigen Gebiet zwischen Logatec (Loitsch) und Ajdovščina (Heidenschaft) einkesselt hat, dessen waldige Karstlandschaft eine ausreichende Wasserversorgung oder Heuversorgung für die Pferde bei längerer Stationierung unmöglich machte. Der Ausgangspunkt der Schlacht war folgender: Eugenius' Heer wartete auf die Ankunft des Feindes - nach geistiger und religiöser Vorbereitung auf der eingenommenen Stellung (Aufstellung von Jupitersstatuen auf den umliegenden Hügeln, Vorbereitung von Herculesbildern als Kriegssymbolen, Quellen 4,9,18) und nach Errichtung von hölzernen und gemauerten Wehranlagen mit Türmen ("turres...moenia", Quelle 1 a) in den Niederungen ("campis", Quelle 5). Die Kampfaufstellung und die Kampfvorbereitung des Großteils des Heeres von Theodosius erfolgte wegen der schlechten Wege, seiner Größe und eines umfangreichen Trosses mit Verspätung. Dem Haupttrupp gingen die föderaten Barbarentruppen voraus, die als erste Feindberührung aufnahmen.

Es folgte der erste Schlachttag (5.September), dem die Quellen, von zwei Ausnahmen abgesehen (10 und 12), nur sehr wenig Aufmerksamkeit widmen. Von einer Paßhöhe erblickte Theodosius in der vor ihm gelegenen Ebene das kampfbereite feindliche Heer, das sich aus Fußtruppen und Reiterei zusammensetzte (Quelle 8) In der Überzeugung, daß die Öffnung der Sperre am Talausgang einen hohen Blutzoll verlangen werde, schickte er die föderaten Truppen in den Kampf, um seine römischen Truppen davor zu bewahren. Dieses Opfer sollten die "Barbaren" bringen (die aranischen Goten und andere, die mit teilweiser Ausnahme von den kaukasischen Völkern Heiden waren). Der Angriff der föderaten Einheiten, in denen als Soldaten zu Pferd und zu Fuß die Goten überwogen (neben ihnen dürften "Armbrustschützen zu Pferd" gekämpft haben - es könnte sich dabei um Alanen, Hunnen, Iberer oder Angehörige anderer Ostvölker handeln, Quelle 10), ist mißlungen. Auf dem Schlachtfeld sollen 10.000 Goten oder die Hälfte des gotischen Kontingents ihr Leben gelassen haben (Quellen 5,20,24,25,29).

Theodosius versuchte, seinen Föderaten in der Not zu helfen, dies war jedoch wegen der schmalen Wege ("locorum angustis") und wegen des Trosses ("impedimentis calorum") unmöglich. Sein Heer machte sich nur langsam kampfbereit ("paulo serius in aciem descenderet"), was den Kaiser mit großer Sorge erfüllte. Im kritischen Augenblick der totalen Niederlage der verbündeten Vorhut, der die Haupttruppe nicht zu Hilfe kommen konnte, stieg er vom Pferd ab und stellte sich vor die Kolonne den abgeänderten Vers aus den Psalmen ausrufend (Ps.115,2; "Ubi est Theodosii deus", Quelle 2 b).

Die Sonnenfinsternis am Schlachttag ist nicht beweisbar, es handelt sich offensichtlich um eine Erfindung einiger östlichen Historiker, welche die Nebenerscheinung des plötzlich losbrechenden Windes am zweiten Tage (Quellen 10 und 12) mißverstanden haben. Eine Frage für sich stellt die Rolle des verbündeten Befehlshabers von Theodosius dar, des Iberers Bacurius, am ersten Schlachttag. Während er laut einem (wahrscheinlich falschen) Bericht den Heldentod gestorben sein soll (Quelle 10), wird nach anderen Berichten gerade ihm der entscheidende Durchbruch der feindlichen Verteidigungslinie am zweiten Schlachttag zugeschrieben (Quellen 3,7,11,14).

Die Folgen des ersten Schlachttags bestimmten auf entscheidende Weise das Geschehen des folgenden Tages. Theodosius wurde nach dem Mißerfolg der Verbündeten von den Befehlshabern geraten, sich mit seinem Heer zurückzuziehen und für den kommenden Frühling ein stärkeres Heer aufzustellen, mit dem er auf jeden Fall einen Sieg erringen würde. Da dies eine klare Niederlage bedeuten würde, soll Theodosius, überzeugt von der Richtigkeit der Prophezeiung des Asketen Johannes von Likopolis und dadurch vom Sieg des Christengottes, diesen Vorschlag abgelehnt haben (Quellen 9,18). Theodosius' Entscheidung, die unausgefochtene Schlacht fortzusetzen, erhielt eine Bestätigung im Übertritt der Armeegruppe von Arbitio auf seine Seite (Quellen 5,20,23) und im Selbstmord von Flavianus (Quelle 3). Die Motive für den Abfall eines Teils des Heeres von Eugenius sind nicht bekannt und können nur vermutet werden. Vielleicht liegen die Ursachen in der prochristlichen Ausrichtung des Befehlshabers selbst, vielleicht in seiner Bestechlichkeit oder Überzeugung vom Sieg des Theodosius (Quellen 8,18). Es ist durchaus möglich, daß diese Armeegruppe, die das Einkreisungsmanöver ausführen und sich demzufolge irgendwo im Gebiet von Postojna (Adelsberg) oder sogar jenem von Logatec (Loitsch) aufgehalten haben soll (Anm.134), die Verbindung mit Eugenius' Haupttruppe verloren hatte und über den Ausgang des ersten Schlachttags völlig im unklaren geblieben war. Flavianus' Selbstmord, laut Quellen in einer sehr schmerzhaften Form verübt (Anm.135), ist wahrscheinlich die Folge dieses Verrats in Eugenius' Heer. Stark hagiographisch gefärbt sind die Berichte darüber, wie Theodosius die ganze Nacht hindurch betete und weinte (was wenigstens für einen Teil der Nacht durchaus wahrscheinlich ist, Quellen 5,8,9,20,23,24). Des Kaisers Gebet vor dem entscheidenden Schlachteil erinnert an ähnliches Verhalten der israelitischen Feldherren des Alten Testaments, aber auch an das Verhalten einiger christlicher Kaiser des 4. Jahrhunderts, die sich der Kaiser, selbst ein zutiefst gläubiger Christ, zum Vorbild genommen haben mag (Anm.136). Der hagiographische Charakter der Erzählung kommt in der traumhaften Vision mit zwei himmlischen Reitern zum Ausdruck (Quellen 9,11,14,17,18,21,22,29), wofür sich wieder Parallelen im Alten Testament finden lassen, vor allem aber in der berühmten Vision Konstantins in der Nacht vor der Schlacht bei der Milvischen Brücke im Jahre 312 (Anm.137). Der Bestand des "Oratoriums am Berggipfel" (Quellen 9,11,14), wo der Kaiser eine Traumvision gehabt haben soll, ist fragwürdig, es handelt sich dabei doch um eine stark hagiographisch stilisierte Erzählung des Autors aus Syrien, der unter einem starken geistigen Einfluß des frühen Mönchtums stand. Eugenius' Heer soll nach dem ersten siegreichen Tag von Leichtsinns des Kaisers selbst einer verfrühten Siegesfreude verfallen sein in der Überzeugung, daß nach der furchtbaren Niederlage des ersten Tages das feindliche Heer nicht mehr kampffähig gewesen sei (Quelle 10).

Der Nacht vom 5. zum 6. September, die die Befehlshaber der beiden Heere auf so verschiedene Weise verbracht haben sollen, folgte gleich nach dem Morgengrauen der zweite entscheidende Schlachttag. Nach Theodosius' Morgengebet - seine Lokalisierung auf einem hohen Felsvorsprung über dem Schlachtfeld ("in edita rupe") bei Vrhoplje (Oberfeld) ist hagiographisch gefärbt und deshalb unzuverlässig (Quelle 3) - begann der Massenangriff der östlichen Haupttruppe zu einem Zeitpunkt, als Eugenius' Heer noch nicht kampfbereit gewesen sein soll (Quelle 10). Der Angriff begann mit dem Kreuzzeichen des Theodosius (Quellen 5,20,21,23) kurz vor Ausbruch des orkanartigen Sturms, der Theodosius' Heer vor sich her gegen den Feind trieb, letzteren aber im Kampf stark behinderte. Eugenius' Pfeile verloren jede Kraft und sollen vom starken Wind umgedreht worden sein. Der Wind riß den Soldaten ihre Schilde fort, trieb ihnen Staub in die Augen und schränkte ihre Sicht ein (Quellen 1 b, 2 c, 3,4,5,7,8,9,11,14,18,19-24,26-29). Beim Ausbruch des Windes könnte es zu einer teilweisen Verdunkelung der Atmosphäre gekommen sein, die von einigen irrümlicherweise als eine den überwiegenden Teil des Tages dauernde Sonnenfinsternis gedeutet werden soll (Quellen 10,12). Der Durchbruch durch die feindlichen Reihen wurde auch am zweiten Tage von einem verbündeten Befehlshaber geleitet, diesmal von dem Iberer Bacurius mit (offenbar östlichen barbarischen) Aufgeboten, die ein echtes Gemetzel des Heeres von Eugenius anrichteten (Quellen 3,7). Nach dem Durchbruch durch die feindlichen Reihen und dem Niederbrennen der feindlichen Wehranlagen (Quelle 1 a) wurde die Verfolgung und Hinrichtung von feindlichen Soldaten bis zum Fluß Frigidus (Vipava/Wippach) fortgesetzt, dessen Lauf von dem Leichenberge behindert worden sein soll (Quelle 1 a-b). Eugenius wurde gefangengenommen (s. Anm.138). Als man ihn gefesselt dem Theodosius vorführte, flehte er um Gnade, wurde jedoch von den Soldaten sofort geköpft, wahrscheinlich nicht auf Theodosius' Geheiß, sondern noch vor dem kaiserlichen Urteilsspruch (Quellen 3,5,7,8) (Anm.139). Sein Kopf wurde auf eine Stange gespießt und auf dem Schlachtfeld herumgezogen (Quelle 10), nach der Schlacht vielleicht auch in den italienischen Städten (Quelle 12). Die übrigen Soldaten des Eugenius ergaben sich (Quellen 5,9,18), baten Theodosius um Vergebung und wurden unmittelbar darauf auf dem Schlachtfeld begnadigt (Quellen 9,10,18).

Die Auseinandersetzung fand ihr Ende mit der Verfolgung des geflüchteten Feldherrn Arbogast, der in einem unzugänglichen Berggelände zwei Tage später (am 8. September also) Selbstmord verübte, indem er sich auf sein eigenes Schwert stützte (Quellen 1 b, 5,6,10,12). Dann wurden unter Verhöhnungen die Jupiterstatuen entfernt (Quelle 4) und anschließend die gefallenen Soldaten und Offiziere beigesetzt; ein Teil der Letzteren wurde auf den Soldatenfriedhof in Concordia überführt (Anm.140). Nach dem Sieg belohnte der Kaiser die verdienstvollen Soldaten - auch diejenigen auf der feindlichen Seite(!) - mit Geld und zeichnete sie aus (Anm.141). Die Zahl der Gefallenen in der Schlacht ist unbekannt, zweifellos übertraf sie 20.000 Soldaten bei weitem. Auf Theodosius' Seite sind allein am ersten Tage 10.000 Goten gefallen (Quellen 5,20,24,29). Die Verluste auf Eugenius' Seite werden in einer einzigen Quelle auf ungefähr 10.000 Soldaten geschätzt (Quelle 13 a). Da beide Quellen dieselbe Zahl auf der jeweils gegnerischen Seite angeben, ist die Angabe unzuverlässig. Damit ist diese Schlacht nach der Schlacht bei Mursa im Jahre 351 (mit ca. 54.000 gefallenen Soldaten) (Anm.142) eine der blutigsten in den Bürgerkriegen des 4. Jahrhunderts und eine der blutigsten des ganzen spätantiken Zeitalters. Die Nachricht vom Siege verbreitete sich im Staate, in großen Städten wie etwa Alexandria wurde die Nachricht offiziell verkündet (Anm.47). Nach der

Schlacht brach Theodosius nach Italien auf und hielt sich mit seinem Heer längere Zeit in Venetien auf (mit Sicherheit in Aquileia, vielleicht auch in Concordia) (Anm.144). Die zentrale Frage am Ende des Bürgerkriegs war die Frage des Verhältnisses zu dem besiegten Gegner. Theodosius neigte aus verschiedenen Gründen zu einer allgemeinen Amnestie. Er war davon überzeugt, daß er den Sieg mit Gottes Hilfe errungen hatte. Der Mailänder Bischof Ambrosius, der einen außerordentlich großen Einfluß auf den Kaiser ausübte, bekräftigte den Herrscher in seiner Überzeugung von der göttlichen Natur des Sieges (Quelle 2 a). Bereits vor seinem Treffen mit ihm in Aquileia setzte er sich für die besiegte Seite ein, vor allem für diejenigen, die Zuflucht in Kirchen suchten (Anm.19). Der Bürgerkrieg von 394 endete mit einer allgemeinen und vollständigen Amnestie der besiegten Seite. Dies wurde durch zwei Amnestiegesetze bestätigt, die ein paar Monate nach Theodosius' Tod von Kaiser Honorius im Geiste der Regelungen und der Politik des verstorbenen Kaisers erlassen wurden (Anm.147). In dieser Hinsicht unterscheidet sich der Krieg von 394 von den meisten Bürgerkriegen des späten republikanischen und des frühen kaiserlichen Zeitalters, die in der Regel durch eine Abrechnung mit der besiegten Seite endeten. Der Epilog des Bürgerkriegs von 394 erhielt durch die zutiefst christliche Haltung der Kaisers Theodosius und durch die besonderen Umstände (das "göttliche" Eingreifen in die entscheidende Schlacht, der starke Einfluß des einer allgemeinen Amnestie zuneigenden Bischofs Ambrosius) vielleicht die zivilisiertesten Züge in der ganzen Geschichte der Bürgerkriege des Römischen Reiches.

SLOVENSKA MATICA, SI-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 12-63-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwitterovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove vrste obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospodarstva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM V 16. STOLETJU

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitijeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

SI-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979. Instrukcija papeža Klemen VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczyja o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajini med Muro in Rabo v letih 1607–1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980. M. Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; F. M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v Ljubljanski škofiji; I. Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982. J. Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761–1784.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983. J. Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovno na Štajerskem; I. Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; I. Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); M. Jevnikar, Ivan Trinko 1902–1923; V. Novak, Ivanu Škafarju v spomin; I. Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592–1637.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Grafenauer); *Italska legenda* (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 8, 1986. R. Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987. J. Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1764.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 10, 1988. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); P. Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 11, 1989. F. M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 12, 1990. A. Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632.

Acta Ecclesiastica, št. 13, 1991. I. Tadina, Ignacij Knoblehar 1819–1858.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 14, 1992. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); B. Kolar, K zgodovini malega semenišča v Kopru; V. Škafar, Prošnje salzburškemu nadškofu F. Schwarzenbergu za priključitev slovenskih dekanij sekovske (graške) škofije k lavantinski škofiji leta 1848; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (prazupnija Mengeš); M. Senica, Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771.

Acta Ecclesiastica Sloveniae št. 15, 1993. M. Ambrožič, **Zvonarstvo na Slovenskem.**

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pleterje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984.

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič – B. Natalija Palac, Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa kralja. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986.

Redovništvo na Slovenskem, 3. zvezek: Jezuiti na Slovenskem, Ljubljana 1992.

Zgodovina cerkve na Slovenskem. Pripravil Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti (20 avtorjev), uredil Metod Benedik z uredniškim odborom, Celje, Mohorjeva družba, 1991.

Ignacij Voje

PRIKAZ ZGODOVINE CELJSKIH GROFOV V KOSOVIH DELIH

*Referat na kolokviju ob stoletnici rojstva
Milka Kosa v Ljubljani, 10. december 1992*

V razpravi »Pregled slovenske historiografije«, ki je izšla leta 1935¹ in v kateri daje Milko Kos dotlej najobsežnejši pregled slovenskega zgodovinopisja do začetka tridesetih let, je zapisal med drugim tudi naslednjo misel: »Pomanjkanje politične aktivnosti v slovenski zgodovini je eden med vzroki, da posvečajo Slovenci – posebno v zadnjih desetletjih – svoje raziskovanje radi problemom gospodarske, socialne, pravne in kolonizacijske zgodovine. V teh iščejo po pravici mnogo več 'slovenskega' nego v velikem delu svoje politične preteklosti.« To je bil tudi nekakšen moto Kosovega znanstvenega dela, kar potrjuje njegova obsežna bibliografija.² Obravnaval je sicer nekatera politična vprašanja slovenske srednjeveške zgodovine (vprašanja, vezana na delovanje Konstantina in Metoda, kneževino Karantanijo), vendar je ob pripravi izdaj srednjeveških urbarjev Slovenije posvetil največ dela obravnavi kolonizacijske in zlasti gospodarske zgodovine. To je potisnilo v zadnjih treh desetletjih njegovega življenja zanimanje za politično zgodovino srednjega veka precej v ozadje. Temeljito poznavanje virov za starejšo slovensko zgodovino je dalo Milku Kosu možnost, da je svoje raziskave strnil že leta 1933 v temeljni obdelavi slovenske zgodovine v srednjem veku v sintezi »Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije« (v predelani in dopolnjeni izdaji je izšla »Zgodovina Slovencev od naselitve do konca 15. stoletja« leta 1955 pri Slovenski Matici). Ko preletimo vsebino obeh izdaj, lahko ugotovimo, da je v sintezi slovenske srednjeveške zgodovine dal poseben poudarek temam svoje znanstvene usmeritve, t.j. smerem in tokovom poselitve slovenskega prostora, kolonizaciji in germanizaciji, oblikovanju slovenske etnične meje, agrarnim odnosom in položaju kmeta, toda ni zanemaril obravnave vrhnje plasti družbe na slovenskih tleh, plemstvu. Tu mislim predvsem na prikaz dinastičnih teritorijev, položaja in vloge posameznih plemiških rodbin, širjenja Habsburžanov v slovenski prostor. Poseben poudarek je dal razvoju Celjskih grofov in njihovemu pomenu v slovenski zgodovini. Takšna koncepcija pregleda slovenske srednjeveške zgodovine je pri Kosu povsem uravnotežena in zanika trditve tistih kritikov, ki očitajo slovenskim zgodovinarjem, da so v svojih obravnavah enostavno izključili tisti sloj, ki je zgoraj, to je plemstvo.³ Milko Kos je v zvezi s Celjskimi grofi, ki jim je v svojih zgodovinskih pregledih namenil posebno mesto, zapisal: »Njihova zgodovina ni neposredno zgodovina slovenskega ljudstva, kvečjemu je del zgodovine slovenske zemlje, pomembna pa ker kaže, kako je bila tudi zemlja naseljena po Slovencih, obvladovana po politiki in posestih Celjskih, eden faktorjev onodobne dinastične politike v širšem evropskem prostoru.«⁴

Milko Kos se znanstveno ni posebej ukvarjal s Celjskimi grofi, ni napisal o razvoju te fevdalne rodbine obsežne monografije, je pa napisal več zanimivih pogledov na njihov razvoj in prispeval k raščiščevanju njihovega pomena in vloge v slovenski zgodovini. Ker je nakazal pri obravnavi njihove zgodovine nekaj originalnih izhodišč, predvsem pa, ker je odklonil določene attribute, ki so jih nekateri pripisovali Celjskim grofom iz političnih motivov, sem se odločil, da opozorim na te Kosove poglede.

¹ Jugoslavenski istorijski časopis, zv. 1, 1935, str. 8–21.

² B. Grafenauer, Bibliografski pregled del Milka Kosa, M. Kos, Srednjeveška zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, str. 371–384.

³ N. Klaić na okrogli mizi v Celju 1. 10. 1982 »Celjani v slovenskem in srednjeveškem prostoru«, Zgodovinski časopis, 37/1–2, Ljubljana 1983, str. 93–94, 110–111.

⁴ M. Kos, Grofje Celjski, Srednjeveška zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, str. 266–267.

Najobsežnejši pregled zgodovine Celjskih grofov je Milko Kos podal v obeh izdajah Zgodovine Slovencev (1933, 1955), ki pa ni povsem identičen. Krajši, zgoščen pregled je zajet v »Istoriji Slovenaca« v publikaciji »Slovenačka«, ki je izšla v Beogradu leta 1927, in v Zgodovini narodov Jugoslavije v I. delu (1953). Nadalje je v enciklopedični obliki obdelal Celjske grofe v Narodni enciklopediji SHS (1925, 1929), v Hrvatski enciklopediji (1942) in v Enciklopediji Jugoslavije v prvi hrvaški (1956) in drugi slovenski (1985) izdaji. Poleg tega je probleme zgodovinskega razvoja Celjskih grofov obdelal v polemičnem članku »Jesu li Celjski grofovi bili Jugosloveni?«⁵ in v predavanju »Grofje Celjski« leta 1937.⁶ Če strnemo vse te preglede in obravnave, ugotovimo, da so v 10 oziroma 12 delih, če upoštevamo, da je enak tekst izšel v dveh izdajah Narodne enciklopedije (latinični in cirilični) in obeh izdajah Enciklopedije Jugoslavije (hrvaški in slovenski). Prav te številke pa povedo, da je bil M. Kos tisti slovenski zgodovinar, ki je največkrat obravnaval v svojih delih zgodovino Celjskih grofov.

Ker pri Kosovih pregledih zgodovine Celjskih grofov ne gre za znanstvene študije, ni možno ugotoviti, kakšne vire je pri pisanju upošteval in na podlagi kakšne literature je te svoje preglede napisal. V nekaterih prispevkih se sicer sklicuje na posamezna historiografska dela (Celjska kronika, Thuroczy, pobožen kronist iz Porenja, Georgius Seruiensis) in prinaša krajše citate iz njih. Kot ugotavlja Bogo Grafenauer, so vsi slovenski zgodovinarji doslej obravnavali zgodovinski razvoj Celjskih grofov predvsem po regestih originalnih listin, ki so bile hranjene v dunajskem državnem arhivu. Kot mu je povedal Milko Kos, je tudi njegov oče Franc Kos na Dunaju prepisoval le regeste, ni pa šel skozi same dokumente.⁷ Tega dela tudi M. Kos ni opravil.

Ker je nekatere dogodke v zgodovini Celjskih grofov verjetno obravnaval le po dostopni literaturi, nas ne sme čuditi, da so se v objavljenih tekstih prikradle nekatere napake oziroma neskladja. Na nekatere takšne pomanjkljivosti bom skušal v referatu opozoriti in pri tem navesti novejšje izsledke zgodovinske znanosti. S sklepanjem rodbinskih zvez so skušali Celjani širiti svoj vpliv tudi izven teritorija, ki je bil v njihovi neposredni posesti. Grof Herman I. se je poročil s Katarino Kotromanić in s tem vzpostavil z Bosno neposredne stike, kar je Celjskim kasneje odpiralo možnosti za zasedbo bosanskega prestola. V prvih dveh prikazih (Narodni enciklopediji in Slovenački) je M. Kos zapisal, da je Heman I. vzel za ženo Katarino, hčerko bosanskega bana in kasneje kralja Tvrtka I. V Celjski kroniki beremo, »da je Ludvik Ogrski dal svojo svakinjo gospo Katarino, ki je bila upravičena dedinja bosanskega kraljestva, za zakonsko ženo omenjenemu grofu Hermanu zavoljo njegove velike vrline, potem, ko so ji dali veliko časti in premoženja«⁸. Vest v Celjski kroniki so nekateri zgodovinarji razlagali, da je bila Katarina hčerka kralja Tvrtka I.⁹ Srbski zgodovinar Ilaron Ruvarac je že leta 1892 zelo prepričljivo dokazal, da Katarina ni mogla biti hčerka Tvrtka I., kajti ta leta 1361 ni mogel imeti hčerke, godne za poroko. Po nekih ocenah naj bi bila rojena 1339.¹⁰ Katarina je bila rojena v enem treh zakonov bosanskega bana Stjepana II. Kotromanića.¹¹

⁵ Pravda 29. letn., Beograd 1933, Božični dodatek 6, 7, 8 in 9 januar, str. 31.

⁶ Predavanje je izšlo šele leta 1985 v publikaciji »Srednjeveška zgodovina Slovencev, str. 258–270.

⁷ Okrogla miza »Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru«, str. 94.

⁸ L. M. Golia, Kronika grofov Celjskih, Maribor 1972, str. 12.

⁹ V. Klaić, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882. », . . . obrati se Tvrtko II (bil je sin Tvrtka I.) za pomoč tadanjemu banu slavonskomu Hermanu knezu celjskomu i zagoskomu, koji je bio sin sestre njegove Katarine . . .«; L. M. Golia, n.d., str. 94. », . . . Herman I. si je probodil nevesto globoko proti jugu pri bosanskom kralju Štefanu Tvrtku . . .«.

¹⁰ Ilaron Ruvarac, Katarina, kći Tvrtka I. bana (od 1358–1377) i od 1377–1391 kralja bosanskog, Glasnik Zemaljskog muzeja, god. IV, knj. III. Sarajevo 1892, str. 205–211; Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, I. del, Celje 1971, str. 140; Vladimir Čorović, Historija Bosne, Beograd 1940, str. 273, op. 1; Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463, knj. I. Sarajevo 1942, str. 283; H. Dopsch, Die Grafen von Cilli – ein Forschungsproblem?, Südostdeutsches Archiv, Bd. XVII/XVIII, 1974/75, str. 14, op. 1; Pavo Živković, Tvrtko II. Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća, Sarajevo 1981, str. 112; Ignacij Voje, Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, Radovi Muzeja grada Zenica, knj. III, 1973, str. 56.

¹¹ O porokah Stjepana II. Kotromanića je v Povijesti hrvatskih zemalja BiH zapisano: »Općenito se, i ako bez dokaza, uzima da nije došlo do ženidbe Stjepana Kotromanića sa kćerkom Majnharda I. grofa Ortenburškoga g. 1319, kako je zagovarao Mladen Šubić. Stjepan se onda oženio g. 1323. s poljskom princezom Elizabetom. Medjutin mu je domalo umrla i prema dubrovačkim spomenicima Stjepan se opet oženio u lipnju g. 1328. a po treći put, takodje u lipnju g. 1335. u g. 1333. spominju mu se tri sina i nasljednika, a iste godine nalaze se vijesti da mu se rodio četvrti sin« (str. 284, op. 150). S. Čirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964, navaja na str. 364 tudi najnoviješjo literaturu o porokah Stjepana II. Kotromanića.

Kljub bolj ali manj jasnim dokazom gre srbski zgodovinar Sima Ćirković molče preko omejenih ugotovitev in sorodstvenim zvezam med Celjani in Kotromanići ne pripisuje posebne veljave.¹² V potrditev rodbinskih zvez med Celjskimi grofi in bosensko vladarsko rodbino Kotromanićev obstaja še en trden dokaz. To je pečat grofice Katarine na listini iz leta 1374, na katerem sta upodobljena dva ščita srčaste oblike: na levem je upodobljen celjski grb s tremi zvezdami, na desnem pa bosenski pečatni simbol s povševno progno z desne na levo.¹³

V kasnejših pregledih M. Kos pravilno navaja, da je bila Katarina hčerka bana Stjepana Kotromanića. Kaj je vplivalo na spremembo tega podatka v Kosovih pregledih, bi težko ugotovili. Morda je Kos odkril razpravo I. Rugarca, ali pa je podatke povzel po Zgodovini Celja Janka Orožna, ki je izšla leta 1927. Različen je v Kosovih pregledih tudi datum poroke. Večinoma navaja letnico 1361 ali 1362, le v Enciklopediji Jugoslavije omenja letnico 1360 (ali 1361) in se tako približa verjetni letnici.

Na nekaj dilem in različnih datumov naletimo v zvezi s poroko Hermanove hčerke Barbare z ogrskim kraljem Sigismundom. V prvi izdaji Zgodovine Slovencev (1933) navaja Kos, da je postala Barbara Sigismundova žena leta 1406 (ali 1408?). V drugi izdaji Zgodovine Slovencev (1955) navaja letnico 1406 z opombo »prejkone«, kar se ponovi še v nekaterih drugih pregledih. Različna je letnica v Enciklopediji Jugoslavije (1956). V tekstu nasledimo letnico 1406, v genealoški tablici pa 1404 (verjetno gre za napako). Bogo Grafenauer v Enciklopediji Slovenije dopušča celo leto 1405. Dubrovniško gradivo v nekem smislu potrjuje, da se je Sigismund poročil z Barbaro konec leta 1405.¹⁴

Poroka Hermana I. s Katarino Kotromanič je pomenila spremembo visoke politike Celjskih grofov. Na te rodbinske zveze sta se sklicevala grof Herman II. in bosenski kralj Tvrtko II., ko sta sklepala dedno pogodbo. Tej pogodbi je Milko Kos posvetil še posebno pozornost. Ugotavlja, da je politika transverzalne črte ob Dravi in Savi navzdol, iz osrčja Alp na Balkan, politika ki ji je bil s pridobitvijo ortenburške dediščine na Koroškem in Kranjskem položen temeljni kamen na zahodu. Po zamisli grofa Hermana pa naj bi dobila svojo vzhodno osnovo v Bosni, kamor so posegle rodbinske zveze že za Hermanovega očeta. Grof Herman II., ki je bil, kot poudarja Kos, po svoji materi slovanske krvi,¹⁵ je leta 1427 pod konec svojih dni dosegel od bosenskega kralja Tvrtka II. odločitev, naj pripade kraljevinu Bosna grofu Hermanu in njegovim potomcem, če bi Tvrtko II. umrl brez zakonitih dedičev. Listina je bila izdana na gradu Bobovac 12. septembra 1427.¹⁶ M. Kos žal ni omenil predzgovine tega dejanja. Zaradi turške nevarnosti se je kralj Tvrtko II. že leta 1425 začel dogovarjati z ogrsko-hrvaškim kraljem Sigismundom. Posrednik pri teh pogajanjih je bil Celjski grof Herman II., sorodnik obeh kraljev. Tvrtko II. se je ponovno opredelil za Ogrsko in, kot je videti, je že tedaj pristal, da Hermana II. proglasi za svojega naslednika.¹⁷

Do uresničitve dedne pogodbe po smrti Tvrtka II. ni prišlo. M. Kos meni, da se je to zgodilo zaradi ogrskega in turškega nasprotovanja.¹⁸ Mislim, da je takšna Kosova trditev zelo pavšalna in ne ustreza povsem dejstvu. S tem aktom je kralj Tvrtko II. kar dvakrat prelomil bosensko srednjeveško pravno pojmovanje glede dedovanja v vladarski rodbini Kotromanićev. Na eni strani je Tvrtko ponujal krono velikašu, ki je bil le daljni sorodnik Kotromanićev, na drugi strani pa je obšel vse še živeče moške člane rodbine Kotromanić in predvsem sabor plemstva. Temu je namreč pripadala izrecna pravica, da izmed Kotromanićev izbere vladarja. Od te pogodbe Celjani niso imeli nobene koristi, kajti bosenski fevdalci so jo proglasili za nično. Ko je Tvrtko II. leta 1443 umrl brez potomcev, bosenski fevdalci niso hoteli priznati Celjskega grofa Friderika II. (Herman je bil že mrtev) za svojega kralja. Izvolili

¹² S. Ćirković, n.d. str. 387, glej genealoške tablice.

¹³ I. Voje, Katarina Celjska-Kotromanička in njen pečat, Celjski zbornik 1977–1981, Celje 1981, str. 287–290.

¹⁴ I. Voje, Celjski grofi in Dubrovnik, Celjski zbornik 1990, str. 28; B. Grafenauer, Celjski grofje, Enciklopedija Slovenije, zv. 2, Ljubljana 1988, str. 13.

¹⁵ M. Kos, Grofje Celjski, str. 265.

¹⁶ V. Klaić, Povijest Hrvata, sv. II, Zagreb 1900, str. 110; S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 259, 260; VI. Ćorović, Historija Bosne, str. 435. L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München–Leipzig 1914, str. 208.

¹⁷ P. Živković, Tvrtko II. Tvrtković, str. 115–118; J. Radonić, Zapadna Evropa i balkanski narodi, Novi Sad 1905, str. 48–49.

¹⁸ M. Kos, Grofje Celjski, str. 264.

so za kralja Stjepana Tomaša, prijatelja in zaveznika ogrskega magnata Ivana Zapolje, ki je bil znan nasprotnik Celjskih grofov.¹⁹ Ker so Turki, ki so sicer podpirali hercega Stjepana Kosačo, ta je namreč nasprotoval izvolitvi Stjepana Tomaša za kralja, pretrpeli več porazov, se je nadaljna usoda bosenskega kralja reševala le na ogrskem dvoru. Nastalo politično situacijo je nameraval izkoristiti tudi celjski grof Ulrik II. Skušal je uveljaviti pravico do bosenske krone na podlagi pogodbe, ki sta jo leta 1427 sklenila Tvrtko II. in Herman II.²⁰

Več netočnosti ali razlik zasledimo tudi v zvezi z ubojem Friderikove žene Elizabete Frankopanske, pri označbi porekla Veronike in navedbi datuma njene usmrtitve. Kos navaja, da Friderik II. ni živel v najboljših odnosih z ženo Elizabeto. Ljubezen do male plemkinje Veronike je privdela leta 1422 do uboja Elizabete. Kos zapiše, da so jo našli mrtvo v postelji ter da je ta zločin napravil mož Friderik II, vendar dostavlja, »tako je šel ljudski glas.«²¹ Bogo Grafenauer omenja možnost, da se je to zgodilo najkasneje konec leta 1423, ker Friderik v začetku leta 1424 ponuja posesti, ki ji je dobil iz njene dediščine, Benetkam.²²

Po smrti Elizabete naj bi se Friderik II. poročil z Veroniko, vendar Kos ne navaja točnega datuma poroke. B. Grafenauer meni, naj bi se to zgodilo pred sredo leta 1425, kajti tedaj je po aktih, ki jih je objavil Cusin, prosil Friderik zase in za Veroniko v Benetkah zatočišče.²³ Sporna je tudi letnica usmrtitve Veronike. M. Kos v Narodni enciklopediji (1925) navaja, da je je dal Herman II. kot čarovnico utopiti v kadi 18. oktobra 1428 (?). V ostalih pregledih navaja kot leto smrti 1425. Bogo Grafenauer je raziskal tudi ta dogodek in ugotovil, da se je to zgodilo gotovo 17. oktobra 1425. leta. Za njen oktobrski dan vemo, leta 1425 pa je bil edini oktober preden je bil Friderik izpuščen iz zapora.²⁴

Glede porekla Veronike prinaša M. Kos podatek iz Celjske kronike, da je njenemu imenu dodan atribut »von Dessinitz«. Ta atribut so spravljali v zvezo z imenom vasi Desinić v Hrvaškem Zagorju, kjer naj bi živel njen rod. Prav tako se Kos sklicuje na nek vir, ki pravi, da je bila iz viteške rodbine, ki jo po plemiškem položaju bila nižja od rodbine njenega moža.²⁵ Drugačno tezo o poreklu Veronike omenja le v Hrvaški enciklopediji. Tu pravi, da je bila Veronika plemkinja iz šleskega Tešina. Šleski historiografi iz 17. in 18. stoletja (N. Henelius, F. Luca, F. M. Sommerberg) beležijo, da se je celjski grof Friderik oženil z Veroniko iz Cieszina, s hčerko cieszynsko-novoglogovskega vojvode Boleslava I. Ta teza je neutemeljena, kajti Veronika gotovo ne izvira iz linije šleskih Piastov.²⁶ Vprašanje Veronikinega izvora se odpira tudi ob dokumentu, s katerim je Friderik II. prosil leta 1425 za zatočišče v Benetkah, pri tem predstavlja Veroniko kot visoko dvorjanko ogrskega kralja in tudi kot »la figlia di un gran baron di Ungheria«.²⁷ M. Kos je bil dovolj previden, da je zapisal, da so trditve o njenem izvoru samo domneve in da vprašanje ni rešeno. Friderikovo pismo beneškemu senatu leta 1425 nas gotovo svari pred izrecnimi trditvami o njenem nizkem rodu.

Uboj zadnjega Celjana Ulrika II. v beograjski trdnjavi leta 1456 prikazuje M. Kos dokaj podrobno, vendar v enem članku navaja, da je bil Ulrik žrtev političnega atentata.²⁸ Težko je reči, zakaj je Kos uporabil to formulacijo.

V Zgodovini Slovencev (v obeh idajah) Kos precej obsežno opisuje boj za celjsko dediščino po uboju Ulrika II. Pri tem ga zanima usoda Ulrikove vdove Katarine Branković. Veliko novih podatkov o dejavnosti Ulrikove vdove Katarine vse do njene odločitve 1469, da

¹⁹ S. Širković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 176–177; *Povijest hrvatskih zemalja BiH*, str. 505–507.

²⁰ I. Voje, *Odnos celjskih grofova prema političkim prilikama u BiH*, str. 57.

²¹ M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1933, str. 216, po Kosu naj bi se Friderik II. poročil z Elizabeto leta 1388; B. Grafenauer pa navaja letnico poroke 1405, geslo Veronika Deseniška, *Slovenski biografski leksikon*, 13. zvezek, Ljubljana 1982, str. 412.

²² B. Grafenauer, *Geslo Veronike Deseniške*, SBL, 13. zv., str. 412.

²³ F. Cusin, *Il Confine Orientale d'Italia nella politica Europea del' XIV e XV secolo*, vol. I, Milano 1937, str. 356–365; isti, *Archeografo triestino*, 1936, št. 14 in 17.

²⁴ B. Grafenauer, *Okrogla miza »Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru«*, str. 109.

²⁵ M. Kos, *Deseniška, Veronika*, *Enciklopedija Jugoslavije*, zv. 2, Zagreb 1956, str. 693.

²⁶ M. Kos, *Celjski grofovi*, *Hrvatska enciklopedija*, zv. III., Zagreb 1942, str. 668.

²⁷ B. Grafenauer, *Okrogla miza »Celjani v slovenskem ...«*, str. 109.

²⁸ M. Kos, *Jesu li Celjski grofovi bili Jugoslaveni?*, str. 31.

zapusti Zahod in se preseli k sesti Mari na turško ozemlje v Makedonijo, je bilo odkritih v dubrovniškem arhivu in objavljenih v nekaterih novejših publikacijah.²⁹

Odprto ostaja vprašanje o povezanosti in stikih Celjanov s turškimi sultani. Še posebej to velja za zadnjega Celjskega grofa Ulrika II., ki naj bi te stike vzpostavil preko žene Katarine oziroma njene sestre Mare, vodilne osebnosti v sultanovem haremu. M. Kos se je tega vprašanja dotaknil v predavanju Grofje Celjski leta 1937. Zastavlja si namreč vprašanje, kaj je bilo mišljeno glede zvez s krivoverniki in neverniki? Pri tem se Kos sklicuje na papeškega kardinala legata, ki je poročal o beograjski katastrofi svojemu mecenu neapeljskemu kralju Alfonzu, da sta Mohamed (sultan) in grof Ulrik sovražnika vere, oni zunanji, ta pa domači. Kos poudarja, da ne smemo prezreti Celjske kronike, ki poroča o sultanu Muratu, da je bil despotov zet in grofa Ulrika Celjskega svak. Rad naj bi imel celjski rod in rad mu je vedno nudil pomoč in oporo. Na smrtni postelji naj bi priporočil svojemu nasledniku, naj ne dela in ne dopusti, da bi se prizadejale celjskim zemljam in ljudem škoda. Leto dni na to naj bi Mohamed II., Muratov naslednik poslal Celjskemu grofu poslanstvo, mu izrazil pripravljenost pomagati in mu poslal čete iz Turčije. K temu poročilu Kos nima pripomb ali komentarja, vendar tega teksta ni vključil v drugo izdajo *Zgodovine Slovencev*. Z drugimi viri teh vesti zaenkrat ne moremo potrditi, morda bi našli odgovor v turških virih, ki pa nam zaenkrat žal niso dostopni.

Zelo jasno stališče je Milko Kos ob razpravi o nacionalnih tendencah Celjskih grofov, povezanih z njihovo ekspanzijo proti jugu in jugovzhodu oziroma poseganju v balkanski prostor. Nekateri so jih prikazovali kot dinaste, ki so imeli v mislih in načrtih veliko državno tvorbo na jugu, nekakšno predhodnico Jugoslavije. V pregledu slovenske zgodovine v »Slovenački« (1927) je Kos sicer v skladu s takratno politično orientacijo poudaril, da o nacionalnih tendencah in nameri Celjanov, ustvariti veliko jugoslovansko državo, ne more biti govora, vendar je še dopuščal možnost, da »su snage i imanje grofova Celjskih na slovenskom jugu mogli dati osnovo za jednu državo na teritoriju Srba, Hrvata i Slovenaca, koja bi vremenom mogla postati in narodna«. Toda, ko je prišlo ob premieri drame Bratka Krefta »Celjski grofi« v Slovenskem narodnem gledališču jeseni leta 1932,³¹ v slovenskem časopisju do polemik o zgodovinskem pomenu Celjskih grofov in predvsem o njihovi vlogi v jugoslovanski zgodovini,³² je bilo stališče M. Kosa do teh vprašanj dokončno izoblikovano. V članku »Jesu li Celjski grofovi bili Jugoslaveni?« je poudaril, da so posamezne članke o teh vprašanjih napisali književniki, ne pa zgodovinarji. Motiv o Hermanu, Frideriku in Veroniki je v razgibani snovi dobival v različnih obdobjih slovenske zgodovine različno politično in socialno obravnavo. Predvsem so v ospredju štiri dela slovenske dramatike s to snovjo: Jurčičeva in Župančičeva Veronika Deseniška, Novačanov Herman Celjski in tem dramam idejno nasprotni Kreftovi Celjski grofi. Snov iz zgodovine Celjskih grofov je večinoma rabila za izpovedovanje slovenske oziroma jugoslovanske nacionalne misli, medtem ko je Bratko Kreft z marksistično interpretacijo nameraval razbiti meščanski mit o slovenstvu Celjskih grofov.

Politika Celjskih grofov je bila resda bolj kot katera drugih fevdalnih rodbin na slovenskih tleh v srednjem veku usmerjena proti jugu in vzhodu. Celjani so bili v sorodstvu s srbskim despotom, bosenskim banom in hrvaškim plemstvom, imeli so posest na Hrvaškem in Ogrskem, vmešavali so se v politične zadeve Hrvaške in Bosne. Tisti, ki so videli v celjskem gospodarstvu zametek neke bodoče države na slovanskem jugu, pozabljajo po mnenju M. Kosa, da niso bili politični cilji Celjskih usmerjeni le na slovanski jug, marveč tudi na Ogrsko, Avstrijo in dalje proti severu na Češko. Če so Celjani to svojo dinastično politiko usmerjali

²⁹ R. Čuk, Carica Mara, Istorijški časopis, knj. XXV, Beograd 1978, str. 84–86; I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Pos. izd. SANU, Beograd 1952, str. 160; J. Tadić, Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939, str. 95–96.

³⁰ I. Voje, Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u BiH, str. 61; isti, Vplivi osmanskega inperija na slovenske dežele v 15. in 16. stol., ZČ, 30/1–2, Ljubljana 1976, str. 5.

³¹ Bratko Kreft, Celjski grofje. Drama iz življenja srednjeveških fevdalcev, katerim so tlačnili naši predniki, Ljubljana 1932.

³² Karel Verstovšek, Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje, Ilustrovani narodni koledar, I. XVII, Celje 1906; Emilijan Lilek, Jugoslavenska politika celjskih grofova, Nova doba, I. II, št. 7, 8, 9, Celje 1920; Štefan Sagadin, Celjski grofje, Pokret za državno ujedinjenje jugoslovanskih dežel pred 500 leti, Vojnički glasnik, g. II, Beograd 1921, št. 11/12, str. 129–131, št. 12, str. 155–157.

tudi proti vzhodu in jugovzhodu, so to delali pač zato, ker jim je tako kazalo in so srečna naključja to s seboj prinesla. Na sever so jim zvezo branila nasprotstva do njihovih najmočnejših tekmecev Habsburžanov, na jug v Italijo pa so njihovo dinastično politiko onemogočale Benetke. Za zadnjega Celjana Ulrika II. Kos ugotavlja, da je bilo težišče njegove širokopotezne politike na Ogrskem. Tukaj in ne južno od Drave in Save bi bilo nemara središče politične sile Celjskih. To zelo rigorozno stališče je M. Kos do neke mere omilil v zadnjem pregledu zgodovine Celjskih grofov v Enciklopediji Jugoslavije s formulacijo, da je bila politika celjskih dinastov pomembna za naše dežele zato, ker so imeli svoj sedež v Sloveniji in je njihova oblast na tem teritoriju ogrožala oblast Habsburžanov.

V teh razpravljanih se M. Kos dotakne tudi vprašanja nacionalne pripadnosti Celjanov. Med drugim navaja, da so Celjani pripadali rimsko-nemški državi in bili od leta 1436 tudi državni knezi. Zaradi tega so Celjani, v kolikor viri o tem sploh govorijo, označeni kot Nemci (Deutsche, Alamani, Theotoni). Kot take jih označujejo ne le nemški marveč tudi ogrski, srbski, poljski, češki in španski viri. Ogrski zgodovinopisec Thuroczy, ki je pisal svojo kroniko nedolgo po koncu Celjanov, pripisuje Ulriku II. nemško-nacionalne namene. Tudi v domači hiši naj bi bili Celjani Nemci, vendar Kos dodaja, da tega seveda ne smemo pojmovati v današnjem smislu. M. Kos v zvezi z nacionalno opredelitvijo plemstva poudarja, da v 14. in 15. stoletju pri nas še ne poznamo nacionalnega gibanja in o kakem nacionalizmu ni govora. Znana je pač pripadnost državi, neke vrste državni nacionalizem.³³

Po letu 1955, ko je izšla druga dopolnjena izdaja Zgodovine Slovencev, Kos ni več napisal članka ali razprave o Celjskih grofih. Verjetno bi z ozirom na novejša dela, ki obravnavajo Celjske grofe in navajajo nove vire ter dopolnjujejo znano sliko, spremenil ali dopolnil prikaz zgodovinskega razvoja in pomena Celjskih grofov v slovenski zgodovini. Tu mislim predvsem na študije Vl. Čorovića,³⁴ Sime Čirkovića,³⁵ in Dušanke Dinić-Knežević,³⁶ ki so na podlagi novega arhivskega gradiva iz dubrovniškega arhiva opozorili npr. na povezave Ulrika II. s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačo in Dubrovniško republiko, ali pa študije Nade Klaić³⁷ in Heinza Dopscha,³⁸ ki sta osvetlila vlogo Celjanov v hrvaško-ogrskem oziroma avstrijskem prostoru.

Zaključil bi z mislijo Milka Kosa, ko je v nekem članku o Celjskih grofih razmišljal takole: »Med plemiški rodovi slovenske zemlje ni nobenega, ki bi ga po njegovem sijaju in naglem dvigu, po zgodovinskem pomenu in po ostri izklesanosti posameznih njegovih članov mogli primerjati s celjskim . . . Po preteku pol tisočletja moremo historično podobo grofov celjskih očrtati z večjo objektivnostjo kot so jo mogli, smeli ali hoteli njihovi sočasniki. Historikovo objektivno prizadevanje mora biti povedati le to, kar so grofje celjski bili, pokazati kaj so hoteli, dosegli ozir. nedosegli ter kaj so pomenili, nasprotno pa odkloniti vse, kar se temu rodu le pripisuje«. ³⁹ Milko Kos je prav pri obravnavi Celjskih grofov začrtal pravo smer nadaljnjih raziskav in vloge Celjskih grofov v slovenski zgodovini, pri čemer se je zavedal, da bi kaj več o državno-političnih ciljih te fevdalne rodbine dala šele kritična, na virih zasnovana zgodovina Celjskih grofov.

³³ M. Kos, Grofje Celjski, str. 467–468.

³⁴ Vl. Čorović, Historija Bosne.

³⁵ S. Čirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Pos. izd. SANU, Beograd 1964.

³⁶ D. Dinić-Knežević, Dubrovnik i Ugarska.

³⁷ N. Klaić, Zadnji knezi celjski v deželah sv. krone, Celje 1982 (ponatis 1991).

³⁸ H. Dopsch, Die Grafen von Cilli – ein Forschungsproblem?

³⁹ M. Kos, Grofje Celjski, str. 269.

Zusammenfassung

DIE GESCHICHTE DER GRAFEN VON CILLI IN DEN WERKEN VON MILKO KOS

Ignacij Voje

Die umfassendste übersicht der Geschichte der Grafen von Cilli gibt Milko Kos in den beiden nicht ganz identischen Ausgaben der »Zgodovina Slovencev« (Die Geschichte der Slowenen, 1933 und ergänzte Ausgabe 1955). Ein kürzerer, zusammengefaßter Überblick ist in der »Istorija Slovenaca« (Die Geschichte der Slowenen) im Sammelband »Slovenacka« (Slowenien, Beograd 1927) und in der »Zgodovina narodov Jugoslavije« (Die Geschichte der jugoslawischen Nationen, Bd. 1, 1953) enthalten. Ferner behandelt M. Kos die Grafen von Cilli in enzyklopädischer Form in der »Narodna enciklopedija SHS« (Die nationale Enzyklopädie der Serben, Kroaten und Slowenen, 1925, 1929), in der »Hrvatska enciklopedija« (Die kroatische Enzyklopädie, 1942) und in der »Enciklopedija Jugoslavije« (Die Enzyklopädie Jugoslawiens) in der ersten kroatischen (1956) und der zweiten slowenischen Ausgabe (1985). Außerdem setzte er sich mit den Problemen der Grafen von Cilli in dem polemischen Artikel »Jesu li Celjski grofovi bili Jugoslovenci?« (Waren die Grafen von Cilli Jugoslawen?, Pravda 1933) auseinander sowie in seinem Vortrag »Grofje Celjski« (Die Grafen von Cilli) im Jahre 1937, der erst 1985 in der Publikation »Srednjeveška zgodovina Slovencev« (Die mittelalterliche Geschichte der Slowenen, Sammelband mit Abhandlungen von M. Kos) erschienen ist. Insgesamt gab M. Kos 10 Übersichten und Abhandlungen über die Grafen von Cilli heraus, bzw. 12, wenn dazu noch der gleiche Text in zwei verschiedenen Enzyklopädieausgaben berücksichtigt wird. Gerade diese Zahlen zeugen davon, daß M. Kos jener slowenische Historiker war, der sich mit der Geschichte der Grafen von Cilli am intensivsten auseinandergesetzt hat.

Obwohl sich M. Kos nicht wissenschaftlich mit den Grafen von Cilli befaßte, lieferte er mehrere interessante Auffassungen über ihre Entwicklung und trug zur Klärung ihrer Bedeutung und Rolle in der slowenischen Geschichte bei. Gerade auf diese Auffassungen weist der Autor in seiner Abhandlung hin, setzt sich mit einigen von ihnen kritisch auseinander und deutet auf einige Fehler und Unstimmigkeiten hin. Eine deutliche Stellung nahm M. Kos in der Debatte über die nationalen Tendenzen der Grafen von Cilli ein im Zusammenhang mit ihrer Expansion im Süden und im Südosten bzw. ihrem Eingreifen in den Balkanraum. In diesen Diskussionen berührte M. Kos auch die Frage der nationalen Zugehörigkeit der Grafen von Cilli, wobei er die Auffassung vertrat, bei ihnen habe es sich um eine Art staatlichen deutschen Nationalismus gehandelt.

CELJSKI ZBORNIK

lokalni zbornik z najstarejšo tradicijo na Slovenskem

Celjski zbornik 1993 obsega več kot 350 strani, predstavlja pa kar 15 kvalitetnih razprav uglednih slovenskih raziskovalcev, ki se na tak ali drugačen način ukvarjajo z zgodovino Celja in celjske regije, posegajo pa tudi v širši slovenski in evropski prostor (mdr.: D. KOS – Lastniki, posestniki in prebivalci grajskih poslopij na Celjskem do začetka 15. stoletja; I. STOPAR – Kuwassegove vedute Slovenske Štajerske (1840–1845); I. ZAJC-CIZELJ – Učni jezik in materinščina na celjskih osnovnih šolah 1777–1918; B. GOROPEVŠEK – Razpad sloge na Slovenskem Štajerskem; B. HIMMELREICH – Slovenski člani jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci 1919–1920; A. ŽIŽEK – Oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941–1945; M. MIKOLA – Delovanje partizanskih in vojaških sodišč na Celjskem v letih 1941–1945; I. GRDINA – Avtobiografsko in avtotematsko v Prešernovem opusu; J. CVIRN – Ludvik Gumplowicz in Slovenci).

Publikacija, ki se je v zadnjih letih preoblikovala v kvalitetno domoznansko revijo, je tudi v oblikovnem smislu sodobno urejena. Opremljena je z angleškimi izvlečki in obsežnimi nemškimi povzetki. Njena vsebina pa je zanimiva za vsakogar, ki ga zanimajo zgodovinska, družbena in kulturna vprašanja.

Cena letnika 1993 s 5% davkom znaša 2.000 SIT, starejši letniki pa so naprodaj za polovično ceno. Če postanete stalni naročnik, imate 20% popusta. Zbornik lahko naročite preko telefona 063/26-731, faksa 063/25-350 ali pa pisno na naslov: Osrednja knjižnica Celje, Muzejski trg 1a, 63000 Celje s pripisom za Celjski zbornik.

ANNALES

Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin
Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine
izdajatelj: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko

Tretja št. Annales je kot prvi dve tiskana v formatu A₄, z barvnim ovitkom in 10 barvnimi ter številnimi črno-belimi posnetki, tokrat na 440 straneh kvalitetnega papirja. Zajema območje kot ga opredeljuje podnaslov revije, v njej pa nastopa 61 avtorjev.

V 3. št. so poleg prispevkov o živalstvu (kiti, postovke, bršinke in kačji pastirji), morskih raziskavah, raziskavi o ogozditvah Krasa in kraških spodmolih, arheoloških najdbah in zgodovinskih raziskavah (denarni obtok in gostilne v srednjem veku, Pirančani v Benetkah in beneške risbe koprškega teritorija, pomen dela Rovinjšana Pavla Pelizzerja (17. stol.), pogled NDH na Istro, delovanje Delavske enotnosti v Trstu med zadnjo vojno, kronološki pregled zgodovine Istre), raziskave o preseljevanju Istranov v Trst in druge kraje, o turistični privlačnosti oziroma možnostih razvoja turizma v slovenski Istri, številnih poročilih o znanstveni in kulturni dejavnosti ter ocenah knjig, izoblikovani trije načrtno usmerjeni tematski sklopi, in sicer o **pomorstvu, obmejnosti in istrijskih govorih v Istri**.

Na zalogi imamo še naslednje publikacije društva, ki jih nudimo po enkratno ugodnejših cenah:

1. **Annales 2/92**; to je verjetno ena zadnjih priložnosti za naročilo 2. št. revije Annales, saj je na razpolago le še nekaj deset izvodov.
cena s prom. davkom 1.700 SIT
2. **Annales 3/93**
cena s prom. davkom 2.500 SIT
3. **Darko Darovec: Pregled zgodovine Istre**. Knjižnica Annales 1, 1992. Delo je naletelo na velik odmev in številne ocene: doživelo je že dva ponatisa.
cena s prom. davkom 800 SIT
4. **Duška Žitko: Ex voto: votivne podobe pomorcev — immagini votive della gente di mare**. Knjižnica Annales 2, 1992. Dvojezična (slov.-it.) knjižnica o manj znanih običajih zaobljube, ki so jo z izdelavo in izobešanjem slikarskih platen v cerkvi Marijinega prikazanja v Strunjanu izpolnjevali naši verni predniki. Publikacijo krasi 17 barvnih posnetkov.
cena s prom. davkom 800 SIT
5. **Darja Mihelič: Hazard**. Knjižnica Annales 3, 1993. Razburljiva trojezična (slov.-it.-nem.) publikacija o zgodovini iger na srečo, zlasti na Slovenskem in Primorskem. Delo želi osvetliti določeni aspekt človekovega vsakdanjika, ki ga pravzaprav spremlja od začetkov človeške civilizacije in od človekovih najzgodnejših let. Krasi ga poleg številnih črno-belih še 30 barvnih ilustracij.
cena s prom. davkom 1.300 SIT
6. **Goran Filipi: Lexicon ornitologicum Histriae Slovenicae**. Knjižnica Annales 4, 1993. Slovar ptičjih imen v slovenski Istri je prvo tovrstno delo na Slovenskem, ki se vključuje v podobne raziskave že dalj časa znane v Evropi. Na podlagi terenskega dela povzema znana imena ptic v vseh še živčih jezikih, slovenščini, italijanščini (istro-beneščini) in hrvaščini, vsaka ptica pa ima še ustrezno latinsko poimenovanje. Delo vsekakor služi tako jezikoslovcem za nadaljnja preučevanja kot ornitologom in nenazadnje vsem, ki radi opazujejo naravo.
cena s prom. davkom 900 SIT
7. **Darko Darovec: Rassegna di storia istriana**. Biblioteca Annales 5, 1993. Prevod dopolnjenega dela Pregled zgodovine Istre v italijanščini.
cena s prom. davkom 1.200 SIT
8. **Acta Histriae I**. Koper–Milje, 1993. Razprave z dveh mednarodnih znanstvenih sestankov o zgodovini Istre. Poleg tega je v zborniku objavljeno delo akademika Boga Grafenauerja, ki je svojčas izhajalo kot podlistek v reviji Svobodna misel: Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka.
cena s prom. davkom 1.000 SIT
9. **Acta Histriae II**. Koper, 1994. Zbrani so dopolnjeni referati z mednarodnega srečanja, ki se je na temo Rižanski placit, Istra in Furlanija odvijal na Kortini pri Sv. Antonu pri Kopru maja 1993.
cena s prom. davkom 1.200 SIT
10. **Acta Histriae III**. Koper–Milje, 1994. Objavljeni so dopolnjeni referati z mednarodnega znanstvenega sestanka Istra in Beneška republika: ustanove, pravo, uprava, ki se je odvijal v Kopru junija 1993.
cena s prom. davkom 1.400 SIT

Na našeta dela se lahko naročite na naslov: **Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Goriška 6, 66000 Koper**, tudi tako, da navedete št. pred posamezno publikacijo in vsaj del naslova izdaje. Knjige boste prejeli po pošti.

France M. Dolinar

CERKVENOUPRAVNA UREDITEV SLOVENSKEGA PROSTORA DO
USTANOVITVE SLOVENSKE METROPOLIJE 1968*Predavanje na sestanku zgodovinske-
ga društva Ljubljana, 3. marca 1994.*

Na god sv. Cecilije, dne 22. novembra 1968 je papež Pavel VI. podpisal listino, s katero je **ustanovil samostojno slovensko pokrajino**.¹ S tem je bil uresničen dolgoleten sen slovenskih katoličanov za cerkvenoupravno samostojnost znotraj Katoliške cerkve. V tej listini je papež med drugim zapisal: "Ko se je ... zboru jugoslovanskih škofov zdelo primerno v blagor in korist vernikov, da se na ozemlju Slovenije ustanovi nova cerkvena pokrajina ... smo z našo vrhovno oblastjo ustanovili na ozemlju Slovenije cerkveno pokrajino, imenovano ljubljansko, katere metropolitni sedež bo ista ljubljanska Cerkev".² Prvi metropolit novoustanovljene cerkvene pokrajine je postal ljubljanski nadškof dr. Jožef Pogačnik. Novi metropoliji je bila kot sufragana priključena lavantinsko - mariborska škofija.

Kaj je pravzaprav **metropolija** ali po slovensko cerkvena pokrajina, včasih tudi cerkvena provinca? Zakonik cerkvenega prava jo danes opredeljuje kot upravno enoto Katoliške cerkve, ki obsega škofije določenega ozemlja. Namen tega združevanja je poenotenje pastoralne dejavnosti glede na osebne in krajevne razmere. Metropolijo določi in potrdi papež. Na čelu cerkvene pokrajine je nadškof - metropolit, ki v podrejenih škofijah nadzoruje pravovernost in cerkveno disciplino, opravlja naloge, ki mu jih določi Sveti sedež, s papeževim dovoljenjem pa sme opravljati tudi kanonično vizitacijo in določiti škofijskega upravitelja.

Zakonik cerkvenega prava je seveda uzakonil zaključno fazo nekega razvoja od skorajda neomejene oblasti metropolitov v preteklosti, k postopnemu zmanjševanju njihovih pristojnosti v korist rimskemu papežu. Oblast metropolitov sta bistveno okrnila že tridentinski (1545-63) in prvi vatikanski cerkveni zbor (1869-70), avstrijske in nemške škofove, vključno z metropoliti, pa so v roke papežev popolnoma izročile jožefinske cerkvene reforme v Avstriji (1780-90) in sekularizacija v Nemčiji (1803).

Popolnoma **neodvisni od papeža** so bili v srednjem veku predvsem tisti metropoliti, ki so bili istočasno tudi svetni knezi. Tako je n.pr. salzburški nadškof kot metropolit in primas Germaniae sam, brez predhodne odobritve Rima, ustanavljal nove škofije, jim določal teritorij in opredeljeval pristojnosti njihovih škofov z ozirom na svoje lastne potrebe, oziroma na potrebe salzburške nadškofije. Prav tako je sam imenoval, posvečal in nastavljal škofove. V tistih škofijah, ki so bile ustanovljene na ozemlju takratne salzburške nadškofije, pa je ravnal s podrejenimi škofi kot s svojimi generalnimi vikarji s škofovskim posvečenjem in ne kot z ordinariji podrejenih mu škofij. To velja za vse tri škofije ob robu slovenskega narodnostnega prostora, krško, lavantinsko in sekovsko škofijo.

Metropolija združuje torej škofije nekega zaokroženega ozemlja v novo cerkvenoupravno enoto med škofom in vrhovnim vodstvom Cerkve oziroma papežem. Sedež metropolita, ki je vedno nadškof (ni pa vsak nadškof tudi metropolit), je praviloma v glavnem mestu pokrajine. Na vzhodu so se metropolije razvijale hkrati z upravno delitvijo države na province. Na zahodu pa so se po razpadu zahodnorimskega cesarstva in pogostim menjavanjem upravnih in državnih

¹ France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11), Ljubljana 1989, 213-215 (citirano: AES 11/1989).

² AES 11/1989, 215.

³ Dober zgodovinski in teološki pregled problematike v Theologische Realenzyklopädie, Band XIX., Berlin 1990, 110-147 (Kirchenverfassung). Za slovenske razmere: AES 11/1989 in članek Metropolija v Enciklopediji Slovenije, 7. zvezek, Ljubljana 1993, 109.

⁴ Zakonik cerkvenega prava, Ljubljana 1983, kan. 431-438 (str. 203-207).

meja razvijale deloma ločeno od trenutnih notranjeupravnih državnih struktur in so se le tem prilagajale šele naknadno. Metropolitje praviloma niso segale čez državno mejo. Poznejši razvoj je prinesel občasno tudi nekatere izjeme. Tako je n.pr. ljubljanska škofija v Jugoslaviji po prvi svetovni vojni formalno še vse do leta 1933 spadala v goriško cerkveno pokrajino z metropolitanskim sedežem v Gorici, torej v Italiji.

Poleg svoje cerkvenoupravne funkcije, pa je metropolija odigrala pomembno vlogo tudi na političnem področju. V srednjem veku je bila metropolija namreč čisto **eden od stebrov državne suverenosti**. Interes svetnih vladarjev je vedno bil, da bi škofje njihovih držav ne bili podrejeni cerkvenim predstojnikom v tujini. Samostojnost in neodvisnost metropolitov od papeža so favorizirali zlasti tisti vladarji, ki so načrtovali lastno nacionalno Cerkev, oziroma so samostojnost metropolitov uporabili kot orožje proti vmešavanju Svetega sedeža in konkretno papeža v cerkvene in politične razmere v državi. To jim je seveda uspevalo toliko bolj, ker si je večina evropskih vladarjev izborila od papeža pravico, da na ozemlju svoje države sami imenujejo škofe. Papež jih je mogel le potrditi. In čeprav je teoretično imel možnosti neprimerne kandidata odkloniti, je bil nasproti svetnemu vladarju večinoma brez moči in ni mogel uporabiti veta. Poleg drugih sredstev prisile, so imeli svetni vladarji v svojih rokah predvsem finančno vzdrževanje cerkvenih dostojanstvenikov. Jasno je, da so si vladarji za škofijska mesta izbirali svoje ljudi, in to ne pod pastoralnim vidikom, kot bi rekli teologi danes. Pri izbiri škofov so odločali izrazito državni in politični interesi. Pri utrjevanju svoje oblasti so zlasti francoski kralji in Habsburžani namenili posebno pozornost preureditvi metropolitanske uprave tako, da je kar najbolj odgovarjala njihovim strateškim in političnim ciljem.

Ta vdor politične oblasti na cerkvenoupravno področje je bil toliko lažji, ker vodstvo Cerkve ni imelo vedno enotnih in jasnih stališč do upravne razdelitve cerkvenih struktur v posameznih deželah. Različno gledanje na ureditev cerkvene uprave na ozemlju današnje Nemčije je n.pr. že sredi 8. stoletja razdvojilo celo dva svetnika. Anglosaški menih sv. Bonifacij (673/741-754) je kot papežev legat za Nemške dežele načrtoval enotno, strogo centralistično metropolijo.⁵ Pri uresničevanju svojih načrtov pa je ob opatu, in nato salzburškem škofu sv. Virgilu (700/745-784) trčil na irsko meniško dediščino, ki je svojo cerkvenoupravno organizacijo gradila na monastičnem izročilu irske Cerkve.⁶ Spor, ki je zaradi tega nastal med njima, je Rim rešil v prid Virgilu, morda tudi za to, ker je pri Bonifaciju vendarle čutil preveliko koncentracijo moči v metropolitovi roki.

Pomena samostojnosti na cerkvenem področju so se zavedali tudi tisti državniki, ki so si prizadevali za politično osamosvojitve in ustanovitve svoje lastne države. Zato sta si n.pr. kneza Rastislav in Kocelj tako prizadevala za samostojno metropolijo znotraj njihovih kneževin, ki bi bila neodvisna od salzburškega, torej nemškega nadškofa in metropolita. V tem je veličina in seveda tudi že jabolko spora Metodove panonske nadškofije. Oster boj nemških škofov proti Metodu se ni odvijal na ravni cerkvenega nauka ali pravovernosti. Tudi ne na ravni cerkvene organizacije, saj je bil rimski papež glede tega ves čas na Metodovi strani. Tu je šlo za politični boj. Šlo je za boj proti samostojnosti Rastislavove in Kocljeve države. Nemški škofje so v tem boju nastopali kot svetni knezi v interesu nemške države, kateri so pripadali. Zato so morali nujno pasti vsi trije, Rastislav, Kocelj in nazadnje še Metodova nadškofija.

S tem v zvezi se nam seveda poraja vprašanje, zakaj se je želja po narodovi združitvi in po **politični osamosvojitvi** Slovencev rodila tako pozno in bila uresničena šele pred nedavnim? Gotovo ne zato, ker ne bi imeli v preteklosti v svoji sredi sposobnih mož. Vzrokov zato je nedvomno več. Eden od tehničnih razlogov pa je tudi ta, da nas je politična oblast tako rekoč na začetku naše zgodovine tudi v cerkvenem pogledu tako nesrečno razdelila. Po odločitvi Pipina leta 796, oziroma Karla Velikega 811, je bila večina slovenskega ozemlja razdeljena med nadškofiji v Ogleju in Salzburgu, oba nadškofa pa sta bila istočasno tudi metropolita. Slovenci smo predstavljali le majhen, neznaten odstotek prebivalstva v popolnoma nemški salzburški,

⁵ Leto svetnikov, II. zvezek, Ljubljana 1970, 549-554.

⁶ Leto svetnikov, IV. zvezek, Ljubljana 1973, 387-390.

⁷ Dokumenti o Cirilu in Metodu so zbrani v: Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, Ljubljana 1985 z naslovom Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti.

⁸ Sufragani salzburškega metropolita so bili škofje v: Regensburg, Passau, Freising, Brixen (990), Säben (990), Krka

oziroma italijanski oglejski metropoliji,⁹ ne glede na to, da je bil prav Oglej v tem času obnem "največja slovenska škofija".¹⁰ Meja med obema nadškofijama in istočasno med obema cerkvenima pokrajinama (metropolijama) je za več kot tisoč let postala reka Drava.

Nič bolje se ni godilo prekmurkim Slovencem, ki so bili vse do Jožefa II. preko škofij v Győr(u), Veszprem(u) in Zagrebu priključeni najprej metropoliji v Ostrogonu (Esztergon), po ustanovitvi nove metropolije v Kalosci leta 1180 pa so¹² Slovenci v t.im. "Districtus Transmuranus" skupaj z zagrebško škofijo bili pridruženi le tej.

Z ustanovitvijo salzburških miniaturnih škofij v Krki, Št. Andražu v Labodski dolini in v Sekovi Slovenci nismo ničesar pridobili. Nobena od teh škofij namreč ni bila slovenska, škofje pa zaradi svoje popolne podrejenosti salzburškemu nadškofu tudi niso imele praktično nobene možnosti za uresničitev svojih lastnih pobud na pastoralnem področju.¹³ Kako ljubosumno je salzburški nadškof čuval svoje pravice, je dokazal že ob primeru pokrajinskega škofa Ožbalta pri Gospe Sveti. Ko se je ta mimo salzburškega nadškofa obrnil direktno na rimskega papeža, je salzburški nadškof ustanovo pokrajinskih škofov pri Gospe Sveti preprosto ukinil.

Prvo večjo spremembo v cerkveni upravi na Slovenskem je prinesla **ustanovitev ljubljanske škofije** leta 1461 (cesarska), oziroma 1462 (papeževa potrditev). Vendar Ljubljana v tem času še ni mogla prevzeti vloge osrednje slovenske škofije, ker zaradi nasprotovanja oglejskega patriarha ni dobila zaokroženega ozemlja v slovenskem narodnostnem prostoru. Cesar ji je mogel dodeliti le tiste župnije na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, nad katerimi je imel sam patronat. Na ta način je nastala umetna tvorba sedmih, med seboj nepovezanih otokov župnij, ki so bile dodeljene ljubljanski škofiji. Zaradi patriarhovega nasprotovanja novi škofiji, se ljubljanski škof ni vključil v oglejsko metropolijo, ampak je papež ljubljansko škofijo neposredno podredil Svetemu sedežu.

Novo podobo cerkveni upravi v osrednjem slovenskem prostoru so dale **terezijansko-jožefinske reforme**. Zanimivo je, da je pri reorganizaciji cerkvene uprave **Marija Terezija** (1740-1780) jasno vedela kaj hoče in kaj si sme na tem področju dovoliti. Marija Terezija je hotela predvsem za habsburški del oglejskega patriarhata samostojno škofijo s sedežem na habsburškem ozemlju in jo je tudi dobila. Patriarh je namreč že od leta 1236 bival v Benečanom podrejenem Vidmu. Ko je Marija Terezija predlagala spremembe škofijskih meja in naletela na odločen odpor pri avstrijskih škofih in v Rimu, je takoj odnehala. Brez posebnih težav pa je leta 1749 dosegla ustanovitev apostolskega vikariata za habsburški del oglejskega patriarhata s sedežem v Gorici. Leta 1751 je bil oglejski patriarhat končno ukinjen. Namesto njega sta bili ustanovljeni dve nadškofiji, **goriška** za habsburški del patriarhata s sufragani v škofijah: Como, Trento, Trst in Pičan, ter **videmska** za beneški del patriarhata s sufragani v škofijah: Padova, Vicenza, Verona, Treviso, Ceneda, Belluno-Feltre, Concordia, Koper, Novigrad in Poreč-Pulj. Ljubljanski škof je vključitev v goriško metropolijo odklonil (najprej Ernest Amadej grof Attems in za njim Leopold Jožef grof Petazzi). Na ponovna posredovanja goriškega nadškofa Rudolfa Edlinga (1774-1784) v Rimu in na Dunaju, naj ga ljubljanski škof prizna kot svojega

(Gurk. 1072). Seckau (1219). Lavant (1228). Chiemsee (1215). Berchtesgaden (1455). Dunaj (1469) in Dunajsko novo mesto (1469). Prim.: Atlas zur Kirchengeschichte, Freiburg (Herder) 1978, karta 46.

⁹ Sufragani oglejskega metropolita so od leta 1132 bili škofje v: Pula, Trst, Poreč, Pičan, Novigrad, Concordia, Treviso, Ceneda, Belluno, Feltre, Padova, Vicenza, Trento, Mantova (se odcepi 1453), Verona, Como in od leta 1180 še Koper. Prim.: Pio Paschini, Storia del Friuli, Udine 1975, 258.

¹⁰ Pregledna karta teritorialne razsežnosti oglejskega patriarhata v posameznih zgodovinskih obdobjih v prvi izdaji: Lexikon für Theologie und Kirche. 1. zvezek, Freiburg 1930, 584.

¹¹ Ostrogonski (Esztergon) nadškof je bil prvi metropolit na Madžarskem, ki so mu bile do ustanovitve nove metropolije v Kalosci podrejene vse madžarske škofije. Leta 1239 je dobil častni naslov Primas Madžarske. Od leta 1180 so bili ostrogonskemu metropolitu kot sufraganu podrejeni škofje v škofijah: Győr, Veszprem, Pécs, Nitra, Vác in Egger. Od leta 1777 je bila metropoliji pridružena še novoustanovljena škofija Szombathely, v kateri so bili iz škofij Győr in Zagreb združeni prekmurški Slovenci.

¹² Sufragani Kalosce so bili: Zagreb, Djakovo, Csanád, Nagyvárad in Gyne Fehérwary (Alba Julia). Nekaj časa so bili metropolitu v Kalosci podrejeni tudi škofje v Bosni, Kninu in Subotici.

¹³ AES 11/1989, 11.

¹⁴ France M. Dolinar, Misijonske metode Salzburga in Ogleja in njihove posledice za delo svetih bratov, v: Bogoslovni vestnik, 45 (1985) 139-153.

¹⁵ Celotna problematika v: Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems (1752-1774) med rimsko kurijo in habsburško državo. II. del, Zbornik predavanj, Gorica 1990.

metropolita, si je škof Janez Karel grof Herberstein (1772-1787) v zadevah, ki so v pristojnosti metropolita (n.pr. drugostopenjsko sodišče v cerkvenih zadevah), izbral ostrogonskega nadškofa. Šlo je za svojevrsten Herbersteinov protest proti cerkveni politiki Gorice in Rima, ki sta zavestno ohranjala anahronistične meje nekdanjega oglejskega patriarhata na habsburškem ozemlju, čeprav so bile te meje v nasprotju z vsemi načeli urejene in učinkovite pastoralne dejavnosti, o kateri je govoril že tridentinski cerkveni zbor in ki je bila v tem času tako pri srcu prenoviteljem v duhu italijanskega duhovnika in učenjaka Ludovika Muratorija.

Za razliko od Marije Terezije pa **Jožef II.** (1780-1790) glede reorganizacije cerkvene uprave v habsburških deželah ni imel tako jasne predstave, kot njegova mati. Človek ima občutek, da večkrat ni prav vedel, kaj hoče in da je velikokrat "v imenu racionalizma" ravnal popolnoma iracionalno. Dokaj posrečene so bile njegove reforme župnijskih meja, ki so jih izvedli v letih 1782 do 1785. Ugodno so jih sprejeli škofje, duhovniki in verniki.¹⁶ Vse drugače pa je bilo z reorganizacijo škofijskih meja. Tu je bilo v igri preveč različnih interesov, ki jih ni bilo mogoče vedno uskladiti med seboj.

Ljubljanski škof Janez Karel Herberstein je Jožefu II. malodane vsilil primerno rešitev teritorialnega preoblikovanja ljubljanske škofije, ki se je umaknila s Štajerske in Koroške in prevzela vse župnije na Kranjskem. Tako je Ljubljana postala osrednja in obenem največja slovenska škofija in s tem prvič v svoji zgodovini dobila možnost, da bi se ob bolj naklonjenih političnih razmerah lahko razvila v osrednjo cerkvenoupravno ustanovo na Slovenskem.

Žal Jožef II. ni imel jasne vizije, kaj hoče doseči s preoblikovanjem škofijskih meja v notranjeavstrijskih deželah. Ko so iz še ne čisto pojasnenih razlogov odstopili od načela, da naj ima vsaka dežela svojo in to eno samo škofijo, je Jožef II. tudi glede preoblikovanja škofijskih meja ravnal preveč čustveno in premalo premišljeno. Za vsako ceno je hotel zlomiti odpor slehernega, ki se mu je postavil po robu, ali je zgolj izrazil svoje pomisleke proti načrtovanim spremembam in to tudi takrat, ko je bilo to na škodo stvari same. Ta Jožefova iracionalnost je prišla najbolj do izraza pri goriški nadškofiji.

Jožef II. je za notranjeavstrijske dežele sicer načrtoval **samostojno cerkveno pokrajino** s sedežem v Gradcu kot glavnem mestu notranjeavstrijskih dežel. Upošteval je torej načelo, ki je bilo v Cerkvi v veljavi že vse od antike naprej, namreč, da naj bo sedež metropolita v glavnem mestu dežele. K takšni odločitvi so Jožefa II. sicer vodili politični razlogi in njegovo prizadevanje za centralizacijo državne uprave, vendar je bila načrtovana graška metropolija tudi z vidika cerkvene uprave smiselna in posrečena. V graško metropolijo naj bi se vključile krška (Gurk), lavantinska, novoustanovljena leobenska, ljubljanska in goriška škofija. Gorica bi bila tako degradirana iz nadškofije na raven navadne škofije. V graško metropolijo bi bila torej razen koprske škofije in prekmurskih Slovencev prvič vključena večina slovenskega narodnostnega prostora.

Načrtovani graški metropoliji pa sta se odločno uprla salzburški in goriški nadškof. Proti salzburškemu nadškofu, ki se ni bil pripravljen odreči kar trem svojim sufraganom (Krka, Lavant, Sekau) in predvsem ne delu svoje nadškofije, je bil Jožef II. brez moči. Salzburški nadškof in metropolit je bil istočasno nemški deželni knez s svojo lastno kneževino in torej politično neodvisen od Jožefa II.

Drugače pa je bilo seveda z goriškim nadškofom, ki ga je imenoval deželni knez. Goriški nadškof je bil tudi v finančnem pogledu povsem odvisen od svojega vladarja. Ko se je nadškof Rudolf Jožef Gunekar Edling odločno uprl načrtovanim spremembam škofijskih meja in s tem tudi degradaciji Gorice od sedeža metropolije v navadno škofijo, mu je Jožef II. kratkomalo zaplenil celotno premoženje in ga prisilil k odstopu.¹⁷ Na pritisk cesarja Jožefa II. je papež Pij VI. nato 8. marca 1788 goriško nadškofijo ukinil in namesto nje povzdignil v **nadškofijo in sedež metropolije Ljubljano**.¹⁸ Celotno ozemlje nekdanjih škofij v Trstu, Kopru, Gorici in Pičnu je papež istega leta združil v novoustanovljeni gradiščanski škofiji (Gradiška ob Soči) in

¹⁶ O jožefinskih reformah kot celoti še vedno najbolj pregledno Radoslav Kušej, Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs, Stuttgart 1908 (ponatis Amsterdam 1965).

¹⁷ Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Celje 1991, 153-171. 18. AES 11/1989, 22.

¹⁹ AES 11/1989, 22.

²⁰ Bula "In universa gregis dominici cura" v: AES 11/1989, št. 14 (str. 117-136).

novo škofijo skupaj s senjsko modruško kot sufragane podvrge Ljubljanskemu metropolitu.²¹ Tokrat se torej Ljubljana prvič pojavi kot sedež metropolije.

Takšna nenaravna tvorba, ki je bila popolnoma izven konteksta načel jožefinskih cerkvenoupravnih reform, in istočasno popolnoma izven konteksta prenovitvenih prizadevanj cerkvene uprave na našem ozemlju s strani osrednjega cerkvenega vodstva v Rimu, seveda ni mogla dolgo obstajati. Ko so se politične razmere spremenile in se je cesar Franc II. leta 1806 odpovedal kroni Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, je bila²² zapečaten tudi usoda²³ ljubljanske metropolije. 17. septembra 1807 jo je papež Pij VII. ukinil.²⁴ Ljubljana in Gorica²⁵ sta postali navadni škofiji, neposredno podrejeni Svetemu sedežu. Enako tudi tržaška in koprška škofija,²⁶ ki sta se leta 1791 razdružili od goriško-gradiščanske škofije. Tako je ostalo do leta 1828/30, ko je papež Pij VIII. v širšem kontekstu preurejanja cerkvene uprave v Istri in Dalmaciji, obnovil goriško nadškofijo in ustanovil t.im. Ilirsko cerkveno pokrajino. Novi metropoliji so bili²⁷ kot sufragani pridruženi ljubljanski, tržaško-koprski, poreško-puljski in krški (otok Krk) škofje. Tudi pri tej ureditvi se seveda ni nihče oziral na narodnost. Slovenci so bili znotraj ilirske metropolije²⁸ pridruženi Hrvatom in Italijanom, znotraj salzburške so ostali še naprej podrejeni Nemcem²⁹ in znotraj ostrogoške metropolije Madžarom.

Politična razdelitev slovenskega ozemlja **po prvi svetovni vojni** je seveda narekovala tudi njegovo cerkvenoupravno preureditev. Na pritisk fašističnih oblasti je Vatikan razmeroma zgodaj urejal vprašanje škofijskih meja tudi na Italiji anektiranem ozemlju. Do metropolitanske ureditve pa je bil v začetku zadržan. Šele leta 1924 je papež Pij XI. lavantinsko škofijo izločil iz salzburške metropolije in jo neposredno podredil sebi. Ljubljanska škofija je ostala formalno podrejena goriškemu metropolitu vse do leta 1933. Kako malo so v Rimu poznali konkreten položaj na zasedenem ozemlju, zgovorno priča dopis Koncilske kongregacije z dne 6. novembra 1923 ljubljanskemu škofu Antonu Bonaventuri Jegliču (1888-1930), v katerem ga sprašujejo, če se redno udeležuje sestankov škofov goriške metropolije. Na dopis je škof Jeglič kratko odgovoril 15. novembra 1923, da se sestankov ne more udeleževati, ker je "sedež goriške nadškofije³⁰ jzven političnih meja Jugoslavije in je kakršna koli komunikacija (z metropolitom) nemogoča.

V tem času pa se je že začela bitka za **samostojno slovensko metropolijo**. Celotno slovensko ozemlje, ki je pripadlo takratni Jugoslaviji, je državnopravno vendarle bilo enotno upravno področje, od 7. novembra 1929 dalje kot Dravska banovina. Ministrstvo vera v Beogradu je pri urejanju razmerij med pravoslavno Cerkvijo s patriarhom na čelu in katoliško³¹, katere predstavnik naj bi postal zagrebški nadškof (ta naj bi bil poslej vedno kardinal), Svetemu sedežu predlagalo, da naj bi ljubljansko in mariborsko škofijo priključili zagrebški metropoliji. Na predlog jugoslovanske vlade je takoj odločno reagiral ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. V pismu papežu Benediktu XV. je odločno zavrnil takšno rešitev in papežu predlagal ustanovitev samostojne slovenske metropolije s sedežem v Ljubljani in sufraganom v

²¹ Bula "Super specula militantis ecclesiae" v: AES 11/1989, št. 15 (str. 136-150).

²² Bula "Quaedam tenebrosa" v: AES 11/1989, št. 25 (str. 176-178).

²³ Papež Pij VI. je 12. septembra 1791 sedež gradiščanske škofije prenesel nazaj v Gorico. Bula "Recti prudentissimae consilii" v: AES 11/1989, št. 24 (str. 172-176).

²⁴ Bula "Ad supremum militantis ecclesiae regimen" v: AES 11/1989, št. 23 (str. 159-172).

²⁵ Koprsko škofijo je papež Leon XII. združil (ne ukinil) s tržaško z bulo "Locum beati Petri" 28. junija 1828, v: AES 11/1989, št. 26 (str. 178-186).

²⁶ Bula "In supereminenti apostolicae dignitatis specula" z dne 27. julija 1830 v: AES 11/1989, št. 27 (str. 187-189).

²⁷ O nedorečenosti jožefinskih reform na Koroškem in Štajerskem: France M. Dolinar, Načrti za reorganizacijo lavantinske škofije od Jožefa II. do Slomška, v: 130 let visokega šolstva v Mariboru (Zbornik simpozija), Maribor-Celje 1991, 55-64.

²⁸ Ivan Zelko, Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228.1978, Maribor 1978, 103-109; Stanislav Zver, Cerkevna pripadnost Prekmurja v zgodovini in priključitev prekmurskih župnij mariborski škofiji (tipkopis diplomske naloge na Teološki fakulteti v Ljubljani), Črna 1976/77.

²⁹ AES 11/1989, 31-32.

³⁰ France M. Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, v: Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 8), Celje 1991, 320.

³¹ Zagreb je postal metropolija leta 1852 (bula papeža Pija IX. "Ubi primum placuit" z dne 11. decembra 1852). V hrvaško slavonsko cerkveno pokrajino so kot sufraganske spadale škofije Djakovo, Senj-Modruš in Križevci.

Mariboru. To bi bila edina pravična cerkvenopravna ureditev v Jugoslaviji tudi v odnosu do Hrvatov, ki že imajo tri cerkvene pokrajine, je v svojem pismu pribil škof Jeglič.³² Tokrat je torej prvič govoril o slovenski metropoliji.

Rim je Jegličeve razloge upošteval in vprašanje ustanovitve samostojne slovenske metropolije postavil kot eno izmed točk pri pogajanjih z jugoslovansko vlado glede konkordata. Ko sta konkordat 25. julija 1935 v Vatikanu podpisala državni tajnik Evgenij Pacelli (poznejši papež Pij XII.) v imenu papeža Pija XI. in jugoslovanski pravosodni minister ter varuh pečata dr. Ljudevit Auer v imenu kralja Petra II., je bila v konkordatu določena tudi ustanovitev slovenske metropolije s sedežem v Ljubljani in sufraganom v Mariboru. Presenetljivo pa je, da je ustanovitvi slovenske cerkvene pokrajine s sedežem v Ljubljani nasprotoval mariborski stolni kapitelj in proti njej pismeno protestiral v Vatikanu. Toda takrat so jim šli na roko (če smem biti nekoliko zloben) poslanci v jugoslovanskem parlamentu, ki konkordat Vatikana z Jugoslavijo niso ratificirali in so tako preprečili tudi ustanovitev samostojne slovenske cerkvene pokrajine leta 1935. Obe slovenski škofiji sta nato še naprej ostali neposredno podrejeni Svetemu sedežu. Tako je ostalo tudi še po drugi svetovni vojni.

Drugi vatikanski cerkveni zbor (1962-65) se je pri obravnavanju vprašanj povezanih s škofovsko službo v Cerkvi ponovno spoprijel z vprašanjem neposredno Svetemu sedežu podrejenih škofij in predlagal, naj se vključijo v najbližjo cerkveno pokrajino. To zahtevo so še zaostriili v osnutku prelogov novega zakonika cerkvenega prava.³⁴ In tako je postalo ponovno aktualno vprašanje slovenske metropolije. Nisem še uspel odkriti, kdo je prvi dal pobudo zanjo. Morda se je porodila ob praznovanju 500 letice ustanovitve ljubljanske škofije. Ob tej obletnici je namreč papež Janez XXIII. povzdignil Ljubljano v nadškofijo brez sufraganov.³⁵ Predlog, ki je glede slovenske metropolije prevzel tekst neratificiranega konkordata iz leta 1935 pa so oblikovali v okviru jugoslovanske škofovske konference in ga poslali v Rim. Za vse pa je bilo presenetljivo, da se je mariborski stolni kapitelj ponovno izrekel proti ustanovitvi slovenske metropolije. Vendar jim zunanje okoliščine tokrat niso bile naklonjene.

Ustanovitev slovenske cerkvene pokrajine je nesporno **osrednji dogodek** v celotni zgodovini Katoliške cerkve na Slovenskem. Je uresničitev dolgoletnega sna malega slovenskega naroda po samostojnosti in svobodi. Je dokaz narodove zrelosti. Logična posledica tega dejanja, če se smem nekoliko poigrati s paralelami na političnem področju slovenskega naroda, je bila volja ljudstva, izražena na referendumu 23. decembra 1990 in udejanjena z razglasitvijo slovenske samostojnosti 26. junija 1991.

Slovenska Cerkev se je namreč že po slovesni razglasitvi metropolije v ljubljanski stolnici 19. marca 1969 začela na nek način pripravljati na svojo samostojnost. Danes nam zvenijo skorajda preroško besede mariborskega škofa dr. Maksimilijana Drževnika, ki je v svojem slavnostnem nagovoru ob njeni razglasitvi med drugim dejal: "Ustanovitev slovenske cerkvene province pomeni za nas danes potrditev naše narodne samobitnosti: da smo Slovenci samostojen narod, ki ima v zboru drugih krščanskih narodov svojo posebno nalogo (in) svoje zgodovinsko poslanstvo".³⁶

Ko je Italija končno priznala državno mejo med Jugoslavijo in Italijo, je papež Pavel VI. 12. oktobra 1977 nekdanjo koprsko škofijo razdružil s tržaško, ji dodelil celotno ozemlje dotedanje Apostolske administracije za slovensko Primorje in jo pridružil slovenski metropoliji.³⁷ Že pred

³² Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, 318.

³³ V II. členu, št. 5 konkordata je rečeno: "Cerkvena pokrajina ljubljanska (Labacensis) obsega ljubljansko nadškofijo, - sedanja škofija se povzdigne v nadškofijo - in podrejeno lavantinsko (Lavantina) s sedežem v Mariboru. // Ljubljanska nadškofija obsega svoje sedanje ozemlje v mejah kraljevine Jugoslavije, poleg tega se z njo združijo župnije ali deli župnij, ki so do sedaj spadale pod krško (celovško) škofijo (Gurcensis), in katerih apostolski administrator je sedaj ljubljanski škof. // Lavantinska škofija obsega vsa ozemlja, ki leži v mejah Jugoslavije in dokončno se ji priključijo župnije ali deli župnij, ki so nekdanj spadali pod krško škofijo, pod sekovsko (secoviensis) in somboteljsko škofijo (Sabariensis), v katerih apostolski administrator je sedaj ordinarij lavantinski". Rado Kušej, Konkordat. Ustava in verska ravnopravnost, Ljubljana 1937, 10-11.

³⁴ Papež je že med koncilom ustanovil posebno komisijo, ki je pripravljala tekst prenovljenega Zakonika cerkvenega prava. Prenovljeni zakonik cerkvenega prava je odobril in razglasil papež Janez Pavel II. leta 1983.

³⁵ Bula "Quandoquidem canonicorum" z dne 22. decembra 1961, v: AES 11/1989, št. 32 (str. 210-213).

³⁶ AES 11/1989, 36.

³⁷ AES 11/1989, št. 34 (str. 216-219).

tem so bile z državnimi mejami Republike Slovenije izenačene meje ljubljanske in mariborske škofije. Edina izjema je župnija Razkrižje, ki je "kot izjemen dokaz naklonjenosti in prijateljstva zagrebških škofov do Slovenije" še vedno v zagrebški nadškofiji, čeprav meja med Slovenijo in Hrvaško na tem mestu sploh ni sporna.

Naslednji korak k samostojnosti na cerkvenem področju je bila **ustanovitev Slovenske pokrajinske škofovske konference** 20. junija 1983, čeprav so slovenski škofje seveda zaradi takratnih političnih razmer še naprej ostali člani jugoslovanske škofovske konference. Samostojnost slovenske škofovske konference, ki se je po osamosvojitvi Slovenije **ločila** od jugoslovanske, je Sveti sedež priznal presenetljivo pozno, namreč šele 19. februarja 1993.³⁸ Presenetljivo zato, ker je bil Vatikan 13. januarja 1992 med prvimi, ki je uradno priznal samostojnost Slovenije in z njo navezal diplomatske stike (8.2.1992). S svojo diplomacijo pa je bistveno pomagal k priznanju neodvisnosti Slovenije s strani Evropske skupnosti. V tem pogledu se pač ni izkazala takratna slovenska diplomacija.

"Naša želja je", je zapisal papež Pavel VI. v svoji buli, s katero je leta 1968 ustanovil slovensko cerkveno pokrajino, "da ostane ta konstitucija (o ustanovitvi slovenske metropolije) v veljavi sedaj in v bodoče in to tako, da bodo tisti, ki jih zadeva, verno izpolnjevali vse, kar je z njo določeno ..."³⁹ Naj mar v teh papeževih besedah vendarle slutimo zagotovilo, da se tokratni ljubljanski metropoliji ne bo godilo kot prvi, ki je bila leta 1807 ukinjena?

Seveda bi se morali sedaj ob koncu tega prikaza vprašati še po bilanci 25-letnega življenja in delovanja slovenske metropolije. Vprašati bi se morali, ali je opravičila svojo ustanovitev in svoj obstoj?

Iz že povedanega je mogoče slutiti, da je odgovor na to vprašanje nedvomno pozitiven. Za podrobno analizo tega obdobja in predvsem za analizo navzočnosti in delovanja slovenske metropolije v življenju slovenske Cerkve in slovenskega naroda kot takega, pa si bo potrebno vzeti več časa in podrobneje analizirati tudi življenje in delo ter vlogo in pomen prvih dveh slovenskih metropolitov, pesnika in pravnika dr. Jožefa Pogačnika (1963-1980), ter bistrega in uglednega moralnega teologa dr. Alojzija Šuštarja (od 1980).

³⁸ Prva seja samostojne Slovenske škofovske konference je bila 22. marca 1993 v Mariboru. Za njenega prvega predsednika je bil izvoljen dotedanji predsednik Slovenske pokrajinske škofovske konference, ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar.

³⁹ AES 11/1989, 215.

Zusammenfassung

DIE KIRCHENRECHTLICHE EINTEILUNG DES SLOWENISCHEN RAUMES BIS ZUR GRÜNDUNG DER SLOWENISCHEN KIRCHENPROVINZ IM JAHRE 1968

F. M. Dolinar

Kirchenrechtlich waren die Slowenen bis zum Jahre 1968 hin fremden Metropolitene unterstellt (Aquileia, Salzburg, Veszprém, Kalocsa). Die zur Zeit Kaiser Josephs II. geplante Grazer Kirchenprovinz für die innerösterreichischen Länder wurde nie ins Leben gerufen, die an ihrer Stelle gegründete Kirchenprovinz Ljubljana/Laibach war aber nur von kurzer Dauer (1788–1807). Die erste slowenische Kirchenprovinz mit Sitz in Ljubljana und einem Suffragan in Maribor war in dem Konkordat vorgesehen, das zwischen dem Heiligen Stuhl und der jugoslawischen Regierung im Jahre 1935 geschlossen wurde. Da das Konkordat im jugoslawischen Parlament nicht ratifiziert wurde, kam es auch nicht zur Gründung der slowenischen Kirchenprovinz. Erst am 22. November 1968 gründete Papst Paul VI. die erste, zur Gänze slowenische Kirchenprovinz. Der erste Metropolit der neugegründeten Kirchenprovinz mit Sitz in Ljubljana und einem Suffragan in Maribor/Marburg wurde der Ljubljanaer Erzbischof Dr. Jožef Pogačnik. Als im Jahre 1977 noch das Bistum Koper/Capodistria von dem Triester getrennt und der Kirchenprovinz Ljubljana angeschlossen wurde, war endlich das ganze Gebiet der Republik Slowenien (mit Ausnahme von der Pfarre Razkrižje, die noch immer dem Zagreber/Agramer Bistum untersteht) dem slowenischen Metropoliten in Ljubljana unterstellt. Dadurch ging der beinahe tausendjährige Traum der slowenischen Katholiken von einer kirchenrechtlichen Selbständigkeit innerhalb der katholischen Kirche in Erfüllung.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

1. Različnost mer in razvojne silnice. Lahko rečemo, da so mere eno izmed najjasnejših zrcal, ki prikazujejo razdrobljene pravne razmere, nastale iz srednjeveškega fevdalnega partikularizma. Imena, vrste, sistemi in obsegi mer so bili v pretežnem delu fevdalnega obdobja pokrajinsko in krajevno tako *različni*, da sta bila točen pregled in poznavanje mer že tedaj, ko so še veljale, praktično izključena.

(Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletja), ZČ 8/1954, str. 27)

. . . pred tremi desetletji?

Drugod se je nacionalna zavest oprla na obstoj zgodovinske pokrajine, ki ji je bila v okviru večje države priznana široka avtonomija. Celo že propadla država, ki je pa njena tradicija še vedno živa, more imeti velik pomen za narodno zavest svojega naroda. Kjer razlike v veri ali v pripadnosti konfesionalni organizaciji sovpadajo z etničnimi razlikami, ima to seveda tudi za nacionalno problematiko XIX. stoletja velik pomen. Ta prejšnja razdobja pa poznajo tudi že narodno zavest in to celo tam, kjer se ta zavest ne more opirati na nobeno obstoječo politično tvorbo. Današnje oznake za narode so zelo stare in nekatere od njih imajo že pred XIX. stoletjem točno opredeljen pomen, medtem ko je drugod smisel teh izrazov nejasen ali dvoumen in se uporabljajo tudi različne oznake.

(Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZČ 18/1964, str. 75)

. . . pred dvema desetletjema?

Zaradi uvajanja mnogo težjega fevdalnega režima kot pa so ga bili navajeni pod Benečani in zaradi Neuhauserjevega izkoriščanja so se Tolminci čutili globoko ponižane in prizadete. Ta boleča zavest jih je gnala v obup in upor. Najprej so se uprli kmetje iz kobariškega kota. Kmetje iz Kreda, Sužida in Potokov so sklenili kmečko zvezo proti Neuhauserju. Kot je nekdajni župan iz Kreda, Martin po imenu, leta 1523 izpovedoval cesarskim komisarjem, se je to zgodilo v tistem času, ko je bil Schrot v Neuhauserjevi službi kot glavar, župan Maver Kakel iz Kreda pa je trdil, da je bil takrat tolminski glavar Urban Oberweinmar.

(Marija Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori Tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, ZČ 28/1974, št. 1–2, str. 27)

. . . pred desetletjem?

Tudi Slovenci so bili med tistimi nesrbskimi narodi, katerih nacionalno vprašanje v skupni državi jugoslovanskih narodov ni bilo rešeno. Položaj slovenskega naroda v tej državi namreč ni bil tak, da bi predstavljal uresničenje pričakovanj, ki jih je izražalo slovensko nacionalno gibanje ob zlomu Avstro-Ogrske monarhije in so bila novembra 1918 za kratek čas uresničena znotraj Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

(Jure Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922–april 1923), ZČ 38/1984, št. 1–2, str. 5)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Gerald Grimm

RAZISKOVANJE GIMNAZIJSKE ZGODOVINE V AVSTRIJI

Razširjeno besedilo predavanja v Slovenskem šolskem muzeju 23. maja 1991

1. Geneza historiografije zgodovine avstrijske gimnazije – želja zgodovinsko-pedagoškega raziskovanja

Pedagoška historiografija je imela v avstrijskem zgodovinopisju vselej obroben položaj. Vzrok temu ni samo skoraj kronična ignoranca zgodovinarjev-strokovnjakov¹ na tem interdisciplinarnem področju, ampak tudi dejstvo, da ni velikih, odličnih prispevkov k zgodovini avstrijskega šolstva in izobraževanja – izjem je le malo.² Tudi zanemarjanje historiografskih nalog, neupoštevanje zgodovinske perspektive, ki meji na nezgodovinskost, s strani avstrijskega vzgojeslovja,³ je verjetno prispevala k takemu stanju. V prav zadnjem času pa je le opaziti spremembo. Izid epohalne Geschichte des österreichischen Bildungswesens v petih delih, ki jo je napisal Helmut Engelbrecht (1982–1988), in ustanovitev posebnega oddelka za zgodovinsko pedagogiko (Abteilung für historische Pädagogik) na univerzi v Celovcu (1986) kažeta osamosvojitvev in profesionalizacijo zgodovinsko-pedagoškega raziskovanja v Avstriji.

To novo interdisciplinarno delovno področje »zgodovinska pedagogika« (Historische Pädagogik, Historische Bildungsforschung), ki je mednarodno že dolgo priznana kot samostojna znanstvena disciplina,⁴ ima tudi v Avstriji tradicijo, ki sicer ni impozantna, pa le vredna omembe. Vendar pa do zdaj manjka kritična obdelava geneze avstrijske pedagoške historiografije. Trije prispevki Helmuta Engelbrechta,⁵ ki se tematike vsaj po namenu dotikajo, se namreč kot pionirske študije (saj ni pravih preddel) omejujejo na »bolj kvantifikacijsko kot kvalifikacijsko registriranje, dokumentiranje in inventariziranje historično-pedagoških aktivnosti . . . ali le na njihove institucionalne nosilce«⁶ in puščajo s tem važno vprašanje po motivih, namenih in interesih avstrijske pedagoške historiografije brez odgovora. Pri tem je teoretično-metodološka pomembnost kvalifikacijskega in sistematizacijskega historiografskega raziskovanja že od temeljnega prispevka Josefa Dolcha o predmetih in oblikah pedagoškega zgodovinopisja (1930)⁷ nesporna in je bila pred nedavnim znova poudarjena v

¹ Pedagoška historiografija se v standardnem delu Alphons LHOTSKY, Österreichische Historiographie (Österreich Archiv, Schriftenreihe des Arbeitskreises für österreichische Geschichte). Wien 1962 še ne pojavlja.

² Mednje šteje (kljub enostranski neoabsolutistični tendenci) Joseph Alexander Freiherr von HELFERT, Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia (isti, Die österreichische Volksschule. Geschichte-System-Statistik, 1. Bd.). Prag 1860.

³ Avstrijski univ. profesorji pedagogike so podpirali zgodovinsko pedagoške raziskave le indirektno z disertacijami (z izjemami kot sta Helmut ENGELBRECHT, Die österreichische pädagogische Historiographie im 20. Jahrhundert. V: Die historische Pädagogik in Europa und den USA. Berichte über die historische Bildungsforschung. Tl. 1, hrsg. von Manfred Heinemann (Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft, Bd. 3.1). Stuttgart 1979, S. 204 isti Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 1. Wien 1982, S. 46.

⁴ Glej Die HISTORISCHE PÄDAGOGIK in Europa und den USA. Berichte über die historische Bildungsforschung. 2 Tle., hrsg. von Manfred Heinemann (Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft, Bde. 3.1–3.2). Stuttgart 1979/85.

⁵ Glej Helmut ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie in Österreich. V: Jahresbericht des Bundesgymnasiums Krems am Schlusse des Schuljahres 1976/77. Krems 1977, S. 5–33; isti, Die österreichische pädagogische Historiographie, S. 187–218; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 27–53.

⁶ Gerald GRIMM/Wilhelm KERSCH/Elmar LECHNER, Zwischen Glorifikation und Subversion. Der Funktionswandel der pädagogischen Historiographie in Österreich am Beispiel der Darstellung der Theresianischen Schulreform – Systematische Untersuchung und Reflexion in Hinsicht auf seine forschungstheoretische Bedeutsamkeit. V: Didaktische Reflexion und Wissenschaft in einer sich ändernden Welt. Forschungsperspektiven '84, hrsg. von der Forschungskommission der Universität für Bildungswissenschaften. Klagenfurt 1984, S. 119–177; citat S. 125.

⁷ Glej Josef DOLCH, Gegenstände und Formen der Pädagogischen Geschichtsschreibung. V: Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts 20 (1930), S. 275–300. Dolch polemizira proti pomanjkanju teorije pri »völlig ungeschichtlich denkenden Pädagogen«.

neki celovški študiji ob primeru razvoja historiografije terezijanske šolske reforme.⁸ Začetke kritične analize historično-pedagoške raziskovalne tradicije v Avstriji, ki bi mogla dati važen prispevek k osamosveščenju stroke, najdemo za zdaj le za posamezna obdobja in pokrajine.⁹ Obsežne obravnave celotne tematike (zgornjim zahtevam ustrezajoče zgodovine pedagoške historiografije v Avstriji) pa še ni in se uvršča med deziderata historično-pedagoške stroke.

Posebno težko se kaže ugotovljeni deficit raziskovanja zgodovine pedagoške historiografije v Avstriji na področju zgodovine gimnazij. Tu imamo luknjo v raziskovanju. To nam kaže pogled na sedanje stanje. Edini prispevek, ki ga imamo, je študija Geralda Grimma o razvoju raziskovanja zgodovine avstrijske gimnazije v razsvetljskem času,¹⁰ medtem ko se omenjena Engelbrechtova dela te tematike le dotaknejo. Posebno otežkoča sistematično historiografsko raziskovanje izobraževanja nasploh in gimnazij posebej pomanjkanje primerne bibliografije. Gustav Strakosch-Großmann je napravil v tej smeri ob začetku 20. stoletja le pregled starejše literature.¹¹ Precej popolno so zajeti samo za lokalno in regionalno zgodovino pomembni prispevki in izvestjih in zbornikih posameznih zavodov.¹²

Iz takega stanja raste potreba, zanemariti kvantitativno naštevaje del iz avstrijske gimnazijske zgodovine v korist kvalitativne analize, ki je mnogo pomembnejša tudi v znanstvenoteoretičnem, metodološkem oziru, in se omejiti na signifikantne mejnike. Namen tega mojega prispevka je, pokazati na bistvene faze v genezi historiografije avstrijskih gimnazij, jih karakterizirati in analizirati. Pri tem ne gre za popolno dokumentacijo, ampak za strukturiranje in diferenciranje zadevnega zgodovinskega pisanja, z namenom, dati kronologijo in tipologijo avstrijske gimnazijske historiografije.

Preučevanje zgodovine avstrijske gimnazije ima skoraj dvestoletno tradicijo. Čeprav se je sistematično preučevanje zgodovine avstrijske gimnazije začelo šele z izdajami virov Karla Wotkeja v začetku 20. stoletja, segajo malo znani začetki zgodovinopisja gimnazijskega šolstva v Avstriji v čas poznega prosvetljenstva. Ti predstavljajo izhodiščno točko mojega predavanja.

2. Med avtobiografijo in analizmom: predstopnje zgodovinopisja gimnazij v Avstriji okoli leta 1880

Do terezijansko-jožefinske dobe predstavljajo po uradnem naročilu izdelani opisi stanja, obračunska poročila in letni zapisi najvažnejših dogodkov – ki so jih sestavljali predstavniki redov, ki so prevladovali v avstrijskem gimnazijskem šolstvu – edine vesti o srednjem šolstvu

⁸ Glej GRIMM/KERSCH/LECHNER, *Zwischen Glorifikation und Subversion*, S. 156–169.

⁹ Glej Elmar LECHNER, *Die Anfänge der österreichischen Pädagogischen Historiographie. Dimensionen und Konturen. V: Informationen zur erziehungs- und bildungshistorischen Forschung (IZEBF), Heft 29 (1986), S. 69–110; isti, Über die Kulturgeschichte zur Bildungsgeschichte/ Heinrich Hermann und die Anfänge der Pädagogischen Historiographie in Kärnten. V: Carinthia I 177 (1987), S. 403–414; Gerald GRIMM, Von der Reform der Schule zur Reform der Forschung: die Entwicklung der pädagogischen Historiographie in Österreich im Kontext der Schulreformdiskussion seit dem Schulgesetzwerk 1962. V: Informationen zur erziehungs- und bildungshistorischen Forschung (IZEBF), Heft 32 (1988), S. 169–206.*

¹⁰ Glej Gerald GRIMM, *Wege, Probleme und Defizite der Forschung zur Geschichte des österreichischen Gymnasiums im 18. Jahrhundert. V: Informationen zur erziehungs- und bildungshistorischen Forschung (IZEBF), Heft 27 (1986), S. 59–110.*

¹¹ Glej Gustav STRAKOSCH-GROSSMANN, *Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens. V: Dritter Jahres-Bericht des städt. Kaiser Franz Josef-Jubiläums-Realgymnasiums in Korneuburg. Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1900–1901. Korneuburg 1901, S. 3–64; Vierter Jahres-Bericht des städt. Kaiser Franz Josef-Jubiläums-Realgymnasiums in Korneuburg. Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1901–1902. Korneuburg 1902, S. 3–60. Tu navaja Strakosch-Großmann ca. 2000 naslovov od tega 543 k zgodovini gimnazij (1901, S. 36–52). Dopolnila in register so ostali neobjavljeni, ker ni bilo subvencij.*

¹² Glej Franz HÜBL (Hrsg.), *Systematisch-geordnetes Verzeichnis derjenigen Abhandlungen, Reden, Gedichte u.d.g., welche in den Mittelschulprogrammen Oesterreich-Ungarns seit d.J. 1850 bis 1869 und in jenen von Preussen seit 1852 und von Baiern seit 1863 bis 1868 enthalten sind. Czernowitz 1869; isti, (Hrsg.), Systematisch geordnetes Verzeichnis derjenigen Abhandlungen, Reden und Gedichte, welche in den Mittelschulprogrammen Oesterreichs seit 1870–1873 und in jenen von Preussen und Baiern seit 1869–1872 enthalten sind. Wien 1874; Josef BITTNER (Hrsg.), Systematisch geordnetes Verzeichnis der Programmabhandlungen österreichischer Mittelschulen aus den Jahren 1874–1889. I. und II. Thl., Teschen 1891 und III. Thl. (z deli iz let 1890–1905), Czernowitz 1906.*

Za novejšje: Wilhelm KRAUSE (Hrsg.), *Gesamtverzeichnis der Programme und Festschriften der Schulen Österreichs 1945–1955. Wien 1956; isti (Hrsg.), Gesamtverzeichnis der Festschriften und Jahresberichte der Schulen Österreichs. II. Bd.: 1955/56 bis 1962/63. Wien/München 1966, III. Bd.: 1963/64 bis 1969/70. Wien 1974.*

v habsburški monarhiji, ki pa jih lahko le pogojno označimo kot »historiografska sporočila«. ¹³ Za prvo delo zgodovinopisja gimnazijskega šolstva v ožjem pomenu besede lahko smatramo anonimni, danes še komajda poznani spis »Zgodovina najimenitnejših katoliških in protestantskih gimnazij in šol v Nemčiji«. ¹⁴ Za avtorja tega prikaza, ki se sam označuje kot »pragmatičen«, posnet »iz avtentičnih originalnih poročil«, velja berlinski pridigar Johann Heinrich Friedrich Ulrich. ¹⁵ Omejuje se na opis svojega časa; konkretno je to jednat, v pripovednem slogu napisan opis poskusov reforme avstrijskega gimnazijskega šolstva po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773. Pri tem – seveda brez navedbe virov – površno navaja značilnosti treh reformnih načrtov, o katerih so takrat razpravljali (Franz Adam Kollar, Ignaz Mathes von Heß in Gratian Marx) in podaja enostavno razlago, zakaj se je Marija Terezija odločila za tretji načrt. ¹⁶

Začetki avstrijskega pedagoškega zgodovinopisja na splošno in zgodovinopisja gimnazijskega šolstva posebej – pragmatične zgodovine Berlinčana Ulricha ne moremo šteti k njim – segajo v čas okrog leta 1800. ¹⁷ Začetek predstavljata dve skici z močnimi avtobiografskimi poudarki, ki sta ju napisala nekdanja jezuita Johann Michael Denis (1729–1800) in Ignaz Cornova (1740–1822), in sta izšli v prvih letih 19. stoletja. ¹⁸ Oba sta sama več let poučevala na različnih avstrijskih gimnazijah in njuni razpravi dajeta pomembna pojasnila o gimnazijski stvarnosti v terezijansko-jožefinski Avstriji. Pesnik in kasnejši knjižničar Denis ostaja v svoji po smrti izdani in iz latinščine prevedeni »Mladinski zgodbi« vsekakor ves čas avtobiografski pripovednik in tako lahko njegovo delo le pogojno smatramo za historiografski prispevek. Nasprotno pa zgodovinar Cornova, ki je bil od 1784 do 1795 na Univerzi v Pragi profesor za splošno zgodovino, dokaj kritično razpravlja o gimnazijski pedagogiki svojega nekdanjega reda. Natančno analizira pomanjkljivosti jezuitskega sistema izobraževanja gimnazijskih profesorjev in izrecno pozdravlja posege terezijanskih oblasti v dotakrat pretežno avtonomno jezuitsko šolstvo:

»V letu 1753 je že zaradi tega nesmrtna Marija Terezija s svojo modro odredbo prižgala spet luč v naših šolah . . . Od takrat izhajajo izšle šolske knjige, priložnostni govori in razprave spet v pravi latinski preobleki.« ¹⁹

Seveda se tudi Cornova v svojem prikazu omejuje na aspekte v razvoju avstrijskih gimnazij v svojem času, t.j. v drugi polovici 18. stoletja.

V nasprotju z Ulrichom, Denisom in Cornovo pa nekdanji oficir in kasnejši uradnik na dunajskem magistratu Anton von Geusau (1746–1809) v svoji obširni, na lastne stroške natisnjeni »Zgodovini zavodov, vzgojnih in izobraževalnih ustanov na Dunaju« obravnava tudi obdobje zgodovine avstrijskega šolstva pred njim. ²⁰ Njegov prikaz sicer temelji – kot nam sam navaja v »Predgovoru« – delno na »arhivskih in registraturnih listinah«, ²¹ a vseeno

¹³ Sem spadajo »Litterae Annuae provinciae Austriae Societatis Jesu«, »Annales Provinciae« piaristov. Helmut Engelbrecht jih šteje kot »Jahres-Haupt-Berichte« der Studien-Hof-Kommission v kategorije »Historiographische Mitteilungen aus dem pädagogischen Bereich«. Glej ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie, S. 6–8; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd 1, S. 28–30. To so bolj viri kot zgodovinski doneski.

¹⁴ Pragmatische GESCHICHTE der vornehmsten katholischen und protestantischen Gymnasien und Schulen in Deutschland aus authentischen Originalnachrichten. 1. Bd., Leipzig 1780.

¹⁵ Glej Deutsches ANONYMEN-LEXIKON 1501-1850. Aus den Quellen bearbeitet von Michael Holzmann und Hanns Bohatta. Bd. II. Weimar 1903, S. 210, Nr. 7030. Posvetilo »Pragmatische Geschichte« (ki je posvečena Leopoldu Friedrichu Franzu, knezu Anhalt-Dessau) pa podpisane: »Joh. Heinr. Fried. Ulrich, reformirter Prediger an der Charité und beim Invalidenkorps« (Pragmatische GESCHICHTE, 1. Bd.) Učenjaka tega imena pa v »Allgemeine Deutsche Biographie« ni.

¹⁶ Glej Pragmatische GESCHICHTE, 1. Bd., S. 502–505. Po Ulrichu je Marx izkoristil kontroverzno med Kollarjem in Martinijem, ki je podpiral Heßa, in koncipiral gimnazijski načrt, ki ga je predložil kot srednjo pot tema obema; Marija Terezija, ki ni hotela užaliti Kollarja niti Martinija, pa je končno odobrila Marxov načrt, da bi napravila konec prepiru med Kollarjem in Martinijem.

¹⁷ Glej LECHNER, Die Anfänge der österreichischen Pädagogischen Historiographie. S. 69–110.

¹⁸ Glej Johann Michael DENIS, Jugendgeschichte, von ihm selbst beschrieben. Aus dem Lateinischen übersetzt. Winterthur 1802 in Ignaz CORNOVA, Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, in freundschaftlichen Briefen an den k.k. Kämmerer und Vizepräsidenten in Gallizien Grafen von Lazanzky. Prag 1804.

¹⁹ CORNOVA, Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, s. 12.

²⁰ Anton Reichsritter von GEUSAU, Geschichte der Stiftungen, Erziehungs- und Unterrichtsanstalten in Wien, von den ältesten Zeiten bis auf gegenwärtiges Jahr. Aus echten Urkunden und Nachrichten. Wien 1803.

²¹ Vorrede. S. IV: »Bey Verfassung der Geschichte der Erziehungs- und Unterrichtsanstalten . . . habe ich mich in den älteren Zeitepothen theils an die besten und zuverlässigsten Schriftsteller gehalten, theils habe ich dieselbe aus Archival- und Registratururkunden, so viel ich davon auffinden konnte, erläutert.«

podaja le kratek oris zgodovine posameznih šol in vzgojnih ustanov glavnega mesta cesarstva v obliki kronike. Poleg tega razvoj gimnazij omenja le zelo na kratko, ker se v delu posveča predvsem zgodovini samostanskih zavodov.

Navedena dela Denisa, Cornove in Geusaua predstavljajo predstopnje »pravega« zgodovinopisja avstrijskega gimnazijskega šolstva, ki se je začelo v sredini 19. stoletja.²² Njihove značilnosti so bolj pripovedni kot analitični slog, skromna uporaba virov in v celoti gledano precej nekritičen in omejen na zgodovino avstrijske gimnazije, ki se je v glavnem izoblikoval na osnovi lastnih doživetij. Avtobiografske poteze namesto navedb virov, pa tudi delno nagibanje k analizmu so nadaljnje značilnosti zgodnjega zgodovinopisja gimnazijskega šolstva v Avstriji, ki ga moramo po njegovi zasnovi prej prištevati k literaturi kot k zgodovinopisju.²³

Na skromne začetke zgodovinopisja gimnazijskega šolstva v Avstriji ni sledilo neposredno nadaljevanje oz. le ti niso imeli odmeva. V predmračni dobi (1815–1848) in njeni restriktivni izobraževalni politiki je namreč opaziti precejšnje zatišje pri preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije.²⁴ Šele liberalnejša politična klima po letu 1848 oz. 1860, temeljita reorganizacija srednjega in visokega šolstva, s tem pa tudi splošen napredek v znanosti so utrli pot sistematičnejšemu raziskovanju zgodovine avstrijskega šolstva in gimnazij.

3. Zgodovinopisje gimnazije v službi legitimacije statusa quo na področju izobraževalne politike: ministrsko-uradniška doba v preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije (druga polovica 19. stoletja)

V sredini 19. stoletja so bile v habsburški monarhiji na področju znanosti zastavljene nove razvojne smernice, ki so posredno vplivale tudi na pedagoško zgodovinopisje in še zlasti na zgodovinopisje gimnazijskega šolstva. Ustanovitev »Cesarske akademije znanosti« leta 1847 in »Instituta za preučevanje avstrijske zgodovine« leta 1854, oboje na Dunaju, zlasti pa reorganizacija in višje ovrednotenje Filozofske fakultete, izvedeno v okviru univerzitetne reforme, so v Avstriji povzročili splošen razmah humanističnih znanosti, zlasti zgodovine. To je ugodno vplivalo tudi na raziskave na področju zgodovine avstrijskih šolskih in izobraževalnih ustanov.²⁵ V letnih poročilih (»programih«) posameznih srednjih šol, ki so od sredine stoletja večinoma redno izhajala, so zdaj strokovno usposobljeni profesorji na gimnazijah in realkah objavljali tudi vedno več zgodovinsko pedagoških razprav.²⁶ Večinoma so bili to sestavki, ki bi jih mogli šteti k pedagoškemu zgodovinopisju lokalne in regionalne zgodovine – t.j. dela, ki so obravnavala vidike razvoja srednjega šolstva v posameznih mestih in kronovinah – in so skorajda brez pomena za raziskovalca, ki ga zanima splošna zgodovina avstrijske gimnazije. V letnih poročilih so se ponekod pojavile tudi obravnave, ki kljub svoji specifični lokalni zgodovinski tematiki predstavljajo tudi pomemben material za razvoj avstrijskega srednjega šolstva nasploh. V to kategorijo spada zlasti Gimnazijska zgodovina z mnogimi detaljnimi podatki, ki jo je objavil v 7 člankih v letih 1864–1874 srednješolski direktor Richard Peinlich iz Gradca (1819–1882).²⁷ Kljub starinskemu kronističnemu prika-

²² Glej ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie, S. 14; isti, Die österreichische pädagogische Historiographie, S. 187; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 35: »Die methodische Erforschung des Bereiches Unterricht und Erziehung und damit die eigentliche Historiographie setzte in Österreich erst um die Mitte des 19. Jahrhunderts ein.«

²³ »Die Grundlinien der historischen Methode waren im 18. Jahrhundert voll ausgeprägt und wurden sogar von den Rationalisten anerkannt . . . Es gab allerdings noch keine selbstverständliche Tradition der kritischen Forschung; die großen 'pragmatischen' Historiker der Aufklärung – wie Voltaire und Gibbon – zogen die Konstruktion großartiger Synthesen einer stichhaltigen Belegsammlung vor« (Georg G. IGGERS, Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart (dtv Wissenschaftliche Reihe, 4059). 2. Aufl., München 1972, S. 43).

²⁴ Glej Ignaz BEIDTEL, Uebersicht der Geschichte des österreichischen Kaiserthums von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten, Brünn 1842, S. 322.

²⁵ Glej ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie, S. 14; isti, Die österreichische pädagogische Historiographie, S. 187–189; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 35.

²⁶ Od leta 1850 so srednješolska izvestja izhajala tu in tam, po letu 1875 pa redno. Pregled tem posameznih člankov dajejo v opombi 12 navedeni sezname.

²⁷ Glej Richard PEINLICH, Geschichte des Gymnasiums in Graz. Separat-Abdruck aus den Programmen des k.k. Gymnasiums zu Graz von 1864–1874. Graz 1874.

zovanju v precejšnjem delu študije je obaravnava zaradi obsežnih arhivskih študij avtorja še do začetka 20. stoletja veljalo za standardno delo o razvoju srednjega šolstva v Avstriji.²⁸

Temeljita reorganizacija splošno izobraževalnih srednjih in višjih šol v Avstriji po »organizacijskem osnutku«²⁹ Franza Exnerja in Hermanna Bonitza iz leta 1849 predstavlja pomembno prelomnico tudi v preučevanju zgodovine gimnazijskega šolstva. Reforma gimnazij in realk je namreč predstavljala izhodišče in aktualno osnovo izobraževalne politike za sistematičnejše raziskovanje zgodovine avstrijskega splošno izobraževalnega srednjega šolstva, ki se je začelo v drugi polovici petdesetih let 19. stoletja. Vendar je izvajanje liberalnega reformnega programa iz leta 1849 ogrožala poudarjena katoliško konzervativna izobraževalna politika neoabsolutističnega sistema,²⁹ sekularizacijo šolstva, ki se je začela leta 1848, pa je postavil pod vprašaj konkordat iz leta 1855. Proti tem restavracijskim tendencam v avstrijski izobraževalni politiki neoabsolutizma se je borilo politično angažirano zgodovinarstvo, ki se je zavzemalo za Exner-Bonitzov koncept reforme in se je v začetku skrivalo v anonimnosti oz. izdajalo svoja dela v inozemstvu. Zastavljeni cilj oz. vodilni motiv teh zgodovinarstev je bila zgodovinska legitimacija gimnazijske reforme 1848/49.

Prva razprava v tem smislu je izšla anonimno v konkordatskem letu 1855.³⁰ Avtor, očitno antiklerikalen nasprotnik neabsolutističnega režima, v njem s sklicevanjem na razvoj avstrijskega srednjega šolstva od Marije Terezije dalje svari pred razvojenitvijo liberalne gimnazijske reforme iz leta 1849 zaradi konkordata. Avtor kritizira odločitev cesarice proti naprednemu in pedagoško utemeljenemu načrtu dunajskega profesorja Ignaza Mathesa von Heßa leta 1775; njena odločitev naj bi povzročila »rakovo pot«³¹ razvoja avstrijske gimnazije do leta 1848. Prelom s »starim sistemom«, ki je bil že dolgo potreben, pa je nastopil šele z organizacijskim osnutkom za gimnazije in realke iz leta 1849; s tem se je v habsburški monarhiji začela »nova doba v duhovnem izobraževanju«.³² Članek torej nedvoumno odobrava obstoječe stanje v izobraževanju.

Na ostrejšje antiklerikalne in antijezuitske tone naletimo v anonimnem spisu, ki je izšel štiri leta kasneje (1859), zopet v Nemčiji, pod naslovom »Avstrijske gimnazije in jezuiti«.³³ Avtor je bil liberalni avstrijski zgodovinar Ottokar Lorenz (1832–1904), ki je svoj opis zgodovine avstrijske gimnazije 18. in 19. stoletja objavil še enkrat leta 1876 z nekoliko spremenjenim naslovom.³⁴ Lorenz, ki je leta 1860 postal profesor za splošno in avstrijsko zgodovino na Univerzi na Dunaju, sicer pa eden prvih absolventov Inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave na Dunaju, je bil odločen nasprotnik samostanskih šol in prepričan zagovornik popolne sekularizacije šolstva. Njegova antiklerikalna načela so izražena v razpravi iz leta 1859, ki je huda kritika gimnazijske pedagogike Jezusove družbe, pri čemer se avtor delno opira na že omenjeni sestavek nekdanjega jezuita Cornove, ki ga je zelo cenil.³⁵ Tudi Lorenz kritizira odločitev Marije Terezije proti Heßovemu načrtu, ki je po

²⁸ Karl WOTKE (Hrsg.), *Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*. 1. (und einziger erschienen) Bd.: Texte nebst Erläuterungen (Monumenta Germaniae Paedagogica, Bd. XXX). Berlin 1905, Vorwort, S. VII: »Die größten Verdienst um die Geschichte unseres Gymnasialwesens hat sich der Direktor des k.k. ersten Staats-Gymnasiums in Graz Dr. Richard Peinlich erworben. . . Er hat sich die Sache nicht leicht gemacht, er hat archivalische Studien getrieben und die gedruckte Literatur eifrig durchforscht. Doch hat er den Wert seiner Arbeit dadurch etwas beeinträchtigt, daß er mit der Geschichte des Gymnasialwesens auch die seiner Anstalt in ausführlichster Weise verflochten hat. Dennoch bleibt sie von grundlegendem Wert für alle Zeiten.«

²⁹ Gley Gerald GRIMM, *Vaterländische Erziehung im Rahmen der Thunschen Bildungsreform und des neoabsolutistischen Systems*. Dipl.-Arb., Klagenfurt 1980, S. 64–173.

³⁰ BEITRÄGE zur Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens. V: Deutsche Vierteljahrsschrift 18 (1855), S. 63–108.

³¹ Prav tam, s. 82: »Es war die ganze Bewegung für die Reform des Unterrichtswesens, welche unter Maria Theresia stattfand und in Heß ihren begabtesten Vertreter fand, ein Lichtpunkt in der Entwicklung des österreichischen Gymnasialwesens, der freilich sehr bald erlosch. Denn von nun an . . . bietet die Entwicklung der Gymnasien Oesterreichs den traurigen Anblick einer krebstartigen Bewegung dar.«

³² Prav tam, s. 108.

³³ Die GYMNASIEN Oesterreichs und die Jesuiten. Leipzig 1859.

³⁴ Ottokar LORENZ, *Die Jesuiten und die Gründung der österreichischen Staatschule* (1859). V: isti, *Drei Bücher Geschichte und Politik* (Bibliothek für Wissenschaft und Literatur, 4. Bd./Historische Abth., 1. Bd.). Berlin 1876, S. 199–260.

³⁵ Die GYMNASIEN Oesterreichs und die Jesuiten, S. 57; LORENZ, *Die Jesuiten und die Gründung der österreichischen Staatsschule*, S. 246: »Sein (Cornovas) Werk betrachtet die Leistungen der Jesuiten unter dem Gesichtspunkt der Lehrbefähigung und Lehrthätigkeit. Ihre gesammten Leistungen vertheidigt der Verfasser auf das heftigste, aber er bewahrt sich doch auch einen offenen Blick für die Mängel derselben.«

njegovem privedla do zmage jezuitskega sistema. V svoj zgodovinski prikaz neprikrito vgrajuje povezave s tedanjo izobraževalno politiko, ko primerja polemiko nekdanjega jezuita Kollarja proti »osnutku« prosvetljenca Heßa iz leta 1775 z bojem privrženec jezuitov proti liberalni ureditvi srednjega šolstva leta 1849.

»O Kollarjevih nazorih lahko sklepamo, ko beremo, da bi bilo po njegovem mnenju boljše v celoti obdržati jezuitski sistem kot pa dopustiti tako »nevarno spremembo«, kot jo želi uvesti osnutek; prav tako v naših dneh mnogi pod krinko praznega liberalizma stalno rezonirajo o potrebnosti šolskih reform, ko pa so se tudi zares pojavile z organizacijskim osnutkom, vsi prepevajo hvalo krasnemu staremu sistemu. A prav tako kot ti najbolj očitno pomagajo jezuitskemu sistemu, tako je tudi Kollar – kot je omenil že njegov, sodobnik – rehabilitiral sistem jezuitskih latinskih šol.«³⁶

V tem citatu se jasno kaže, kako močno je na Lorenzova stališča do zgodovine avstrijskega gimnazijskega šolstva vplivala njegova angažiranost v izobraževalno-politični diskusiji njegovega časa.

Po padcu neoabsolutističnega sistema in postopnem prehodu na ustavno obliko vladavine so se tendence, ki jih ugotavljamo v obeh omenjenih delih, začele močneje odražati tudi v uradnem, včasih oficioznem avstrijskem pedagoškem zgodovinopisju. Zgodovinsko pedagoško raziskovalno delo v Avstriji je namreč zlasti v dobi nemškega liberalizma (1860–1879) postajalo vse bolj domena novih, večinoma liberalno usmerjenih oz. liberalnim nazorom naklonjenih ministrskih uradnikov, šolske birokracije ter učiteljstva, torej predstavnikov vladajočega (izobraževalno) političnega sistema. Pod okriljem liberalno usmerjene države doživlja status quo izobraževalne politike (organizacijski osnutek iz leta 1849) v pedagoškem zgodovinopisju šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja svojo pedagoško in politično legitimacijo – s sklicevanjem na zgodovino srednjega šolstva od prosvetljenstva dalje. S tem je povezana tudi precej kritična ocena izobraževalne politike deželnih knezov glede gimnazij in realk pred letom 1848, ki ne prizanaša niti cesarici Mariji Tereziji, tako zaslužni za nižje šolstvo.³⁷ Antiklerikalizem oz. antijeuitizem se v pedagoškem zgodovinopisju liberalno-ustavne dobe pojavlja v bistveno zmernejši obliki kot v razpravah iz neoabsolutistične dobe, ki so izhajale anonimno v Nemčiji.

V tem pogledu predstavlja izjemo le kontroverza med praškim germanistom Johannom Kellejem in jezuitom Rupertom Ebnerjem v sedemdesetih letih 19. stoletja, edinstvena v zgodovini avstrijskega pedagoškega zgodovinopisja. Leta 1873 je Kelle objavil delo o razvoju jezuitskih gimnazij v Avstriji od 18. stoletja, v katerem je na osnovi obsežnega študija virov izrekel izredno kritično oceno delovanja Jezusove družbe na področju gimnazijskega šolstva v Habsburški monarhiji.³⁸ Na to hudo, a z dokazi podkrepljeno kritiko je le leto kasneje odgovoril jezuitski red v osebi Ruperta Ebnerja, ki je v obsežnem polemičnem spisu z naslovom »Osvetlitev spisa gospoda dr. Johanna Kelleja« praškega filologa obtožil poneverb in neresnic.³⁹ Zato se je Kelle čutil prisiljenega, da svoje teze podkrepi z delno novimi arhivskimi in natančnejše citiranimi viri.⁴⁰ Čez nekaj let je Ebner ponovno reagiral in Kelleju očital »zlorabo« neobjavljenih pisem jezuitskih predstavnikov.⁴¹ Bistvenega napredka za zgodovino avstrijske gimnazije 18. in 19. stoletja ta historiografski spor ni prinesel, ker ne Kelle ne Ebner nista obdelala odločilne druge faze terezijanske gimnazijske reforme, ki je postavila nove smernice razvoja na področju gimnazijskega šolstva po ukinitvi jezuitskega reda.

³⁶ Die GYMNASIEN Oesterreichs und die Jesuiten, S. 6; LORENZ, Die Jesuiten und die Gründung der österreichischen Staatsschule, S. 202.

³⁷ Glej GRIMM, Wege, Probleme und Defizite der Forschung, S. 72–75.

³⁸ Johann KELLE, Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich vom Anfange des vorigen Jahrhunderts bis auf die Gegenwart. Prag 1873.

³⁹ Rupert EBNER, Beleuchtung der Schrift des Herrn Dr. Johann Kelle: »Die Jesuiten-Gymnasien in Oesterreich«. Linz 1874, Vorwort, S. V: »Die Schrift (Kelles) kündigt sich gleich in dem Vorwort als tendenziöses Machwerk an, und man braucht nur flüchtig einige Blätter zu durchgehen, um alsbald zu sehen, daß beinahe jede Seite von Verdächtigungen, Entstellungen, Einseitigkeiten und Unwahrheiten strotzt.«

⁴⁰ Johann KELLE, Die Jesuiten-Gymnasien in Oesterreich. München 1876; deloma ponatisnjeno Historische Zeitschrift 35 (1876), S. 230–345.

⁴¹ Rupert EBNER, Officielle ungedruckte Briefe von Jesuiten-Generalen und Provinzialen und Mißbrauch derselben. Innsbruck 1883.

Avtorji razprav o razvoju splošno izobraževalnega višjega šolstva so bili v drugi polovici 19. stoletja skoraj izključno ministrski in šolski uradniki ter gimnazijski profesorji in direktorji – torej vse osebe, integrirane v politični in šolski sistem svoje dobe – kar upravičuje oznako »ministrsko-uradniška doba« v zgodovinopisju avstrijske gimnazije. Občasno so zgodovinsko-pedagoške študije sploh nastale po uradnem naročilu in takšni prikazi so dobili poluradni značaj. To značilnost avtorji še poudarjajo s stalnim sklicevanjem na »uradne« vire. Za podkrepitev svojih argumentov uporabljajo pogosto tudi uradni statistični material, drugih – neuradnih – virov pa ne navajajo. To selektivno obravnavanje relevantnih virov ustvarja določeno, večinoma popolnoma namerno enostranskost in sploh spada med signifikantne kriterije tega pedagoškega zgodovinopisja.⁴²

Kljub tem pomanjkljivostim na metodološkem področju pa so v »ministrsko-uradniški dobi« dosegli resničen napredek. Ta napredek velja tako za posamezna obdobja – predvsem za razvoj srednjega šolstva v dobi prosvetljenstva⁴³ – kot tudi za celovito prikazovanje zgodovine avstrijske gimnazije. Tu je treba omeniti predvsem profesorja za klasično filologijo v Pavii in Pragi ter kasnejšega direktorja akademske gimnazije na Dunaju Franza Hoheggerja (1815–1875). Hohegger je leta 1863 v *Österreichische Revue* objavil študijo o razvoju avstrijske gimnazije od naselitve jezuitskega reda na Dunaju leta 1550 do svojega časa in pri tem posvečal največ pozornosti 18. in 19. stoletju.⁴⁴ Ta liberalno usmerjeni preučevalec in pedagog – ki je aktivno sodeloval v takratni razpravi o gimnazijski reformi in se zlasti zavzemal za laizacijo gimnazijskih profesorjev – v svojem članku kritizira zanemarjanje sekundarnega področja v terezijanski izobraževalni politiki.⁴⁵ Hohegger med prvimi analizira in ocenjuje šolski načrt grofa Johanna Antona von Pergena (ki je ostal na papirju), ki je že leta 1770 zahteval popolno laizacijo gimnazijskih predavateljev v Avstriji. Pergenov neuspeh Hohegger po pravici pripisuje »podedovani obzirnosti do klera«, »odporu proti vsemu tujemu« in »majhnemu spoštovanju do višje splošne izobrazbe«.⁴⁶ Kot pred njim Lorenz tudi Hohegger kritizira usodno odločitev Marije Terezije za načrt piarista Gratiana Marxa in proti »osnutku« prosvetljenega pedagoga Heßa iz leta 1775, ker se je zato začel rakov pot razvoja srednjega šolstva.

»S tem dovoljenjem (Marxovega načrta, avtor) je za avstrijske gimnazije nastopil odločilni preobrat, ki je veljal dolgo časa. Če je bil prej v veljavi šolski sistem jezuitov, je zdaj na njegovo mesto stopil sistem piaristov, ki se je . . . od prejšnjega razlikoval le v tem, da je vendarle šel nekoliko v korak z zahtevami časa in upošteval tudi realne predmete. O temeljni reformi celotnega gimnazijskega šolstva, namreč o izobraževanju lastnega posvetnega učiteljstva pa od tega trenutka dalje dolgo ni bilo govora. Nasprotno: po kratkem, navideznem izboljšanju v začetku 19. stoletja so šle avstrijske gimnazije nezadržno svojemu propadu naproti.«⁴⁷

Ta negativni razvoj avstrijskih gimnazij od leta 1775 je prekinila šele reforma leta 1848/49, ki jo Hohegger smatra za potrebno in »zrelo«⁴⁸ in zato zgodovinsko legitimno.

Vrednost Hoheggerjeve študije, ki je nakazovala smernice razvoja, pa je vsekakor precej zmanjšana, ker avtor ni navedel literature in virov. Te pomanjkljivosti pa ni v obsežnem delu gimnazijskega profesorja, ministrskega uradnika in statistika Adolfa Fickerja (1816–1880), ki je izšlo tri leta kasneje v enciklopediji vzgoje in izobraževanja v Gothi.⁴⁹ V tem pomembnem delu, ki je prvi popolni prikaz zgodovine avstrijskega splošnega nižjega in srednjega šolstva, je namreč tudi obsežen del z opombami, iz katerih je razvidno avtorjevo poznavanje virov in literature. Kot tipičen predstavnik ministrsko-uradniškega pedagoškega

⁴² Glej GRIMM/KERSCHE/LECHNER, *Zwischen Glorifikation und Subversion*, S. 132.

⁴³ Glej GRIMM, *Wege, Probleme und Defizite der Forschung*, S. 72–75.

⁴⁴ Franz HOHEGGER, *Die österreichischen Gymnasien*. V: *Oesterreichische Revue*, Jg. 1863, S. 62–100.

⁴⁵ Prav tam, s. 67: »Und dennoch, überblickt man den Kreis der Reformen, die damals (unter Maria Theresia) im österreichischen Unterrichtswesen wirklich durchgeführt wurden, so wird man zum Geständniß gezwungen, daß die österreichischen Gymnasien davon am allerwenigsten berührt wurden.«

⁴⁶ Prav tam, s. 70.

⁴⁷ Prav tam, s. 72.

⁴⁸ Prav tam, s. 86: »Der gewaltige Umschwung des Jahres 1848 fraß die Frage des gelehrten Unterrichtes in Oesterreich spruchreif.«

⁴⁹ Adolf FICKER, *Oesterreich*. V: *Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens*, bearb. von einer Anzahl Schulmänner und Gelehrten, hrsg. von K.A. Schmid. Gotha 1866, S. 242–566.

zgodovinopisja se Ficker primarno opira na uradne vire in statistike, delno pa tudi na sekundarno literaturo zlasti na Cornovo in Hoheggerja, katerega sestavek iz leta 1863 hvali kot do tedaj »najpopolnejši pregled« razvoja avstrijske gimnazije.⁵⁰ V svoji razpravi se Ficker sicer načeloma strinja s Hoheggerjem, vendar ne v vseh vprašanjih; v nasprotju z dunajskim gimnazijskim direktorjem se na mnogih mestih tudi omejuje le na referiranje izbranih virov.⁵¹ Ficker podkrepljuje svojo argumentacijo še s številnimi tabelami in statistikami, ki končno služijo v prvi vrsti legitimaciji obstoječega stanja v izobraževalni politiki.

Čeprav sta Hohegger in Ficker v svojih razpravah izrazito opravičevala in branila sodobno ureditev gimnazij, osnovano na organizacijskem načrtu Exnerja in Bonitzja, ter svojo argumentacijo dokumentirala z uradnimi viri in opremila s tabelami in grafikoni, pa sta prvič kritično analizirala in ocenila predvsem šolsko politiko terezijansko-jožefinskega reformiranega absolutizma in dobe restavracije na področju gimnazije.⁵² Ocena pedagoške vrednosti reform je bila pri tem seveda potisnjena v ozadje v korist presoje (državno) političnega pomena. Hoheggerjeve in Fickerjeve razprave so vplivale na pedagoško zgodovinske predstave več generacij, zlasti ker sta se avtorja v šestdesetih in sedemdesetih letih pojavila še z drugimi publikacijami, ki jih prav tako prištevamo k tipu ministrsko-uradniškega pedagoškega zgodovinopisja: Franz Hohegger je skupaj z zgodovinarjem, gimnazijskim pedagogom, profesorjem na Tehnični visoki šoli na Dunaju in kasnejšim ministrskim svetnikom na Ministrstvu za šolstvo Adolfom Beerom (1831–1902) napisal obsežno primerjalno zgodovinsko pedagoško študijo, Adolf Ficker pa je po naročilu Ministrstva za bogočastje in šolstvo ob Svetovni razstavi na Dunaju leta 1873 izdal poročilo o avstrijskem šolstvu, ki detaljno obravnava razvoj in takratno stanje ljudskih in srednjih šol.⁵³

V sedemdesetih letih in osemdesetih letih 19. stoletja sta Hohegger in Ficker izdala še nekaj del, ki prav tako spadajo v ministrsko-uradniško dobo avstrijskega gimnazijskega zgodovinopisja. V tem kontekstu je treba zlasti omeniti prispevke gimnazijskega profesorja in deželnega šolskega inšpektorja na Moravskem Andreasa viteza von Wilhelma, na Koroškem rojenega gimnazijskega profesorja ter kasnejšega vladnega svetnika in direktorja Terezijanuma na Dunaju Aloisa von Egger-Möllwalda, ter »kraljevega ogrskega profesorja na višji gimnaziji« Johanna Heinricha Schwickerja.⁵⁴ Doba ministrsko-uradniškega pedagoškega zgodovinopisja se je nadaljevala še v 20. stoletje,⁵⁵ vendar je nedvomno dosegla višek v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja.

4. Dokumentarizem in pozitivizem: prvi začetki sistematizacije in profesionalizacije raziskovanja zgodovine avstrijske gimnazije na prehodu v 20. stoletje

Pomemben preobrat v preučevanju zgodovine avstrijskega šolstva na splošno in gimnazije posebej je nastopil v začetku devetdesetih let 19. stoletja, pobuda pa je prišla iz Nemčije. Zaradi vse večjega zanimanja za zgodovino v znanostih – in tako tudi v pedagogiki – je bilo leta 1890 ustanovljeno Društvo za nemško zgodovino vzgoje in izobraževanja. V okviru tega je na pobudo direktorja mestnega »Pedagogija« na Dunaju Emanuela Hannaka štiri leta kasneje nastala posebna »Avstrijska skupina.« Ta je od leta 1897 dalje izdajala serijo z

⁵⁰ Prav tam, s. 355, op. 1.

⁵¹ »Ein Werk, auf welches hinsichtlich der Volks- und Mittelschulen des Kaiserreichs in ihrer Gesamtheit oder in ihren wichtigsten Abtheilungen verwiesen werden könnte, besteht nicht, weshalb eine Schilderung ihrer Geschichte und ihrer Verhältnisse, großentheils aus den unmittelbarsten Quellen bearbeitet, nicht füglich das Ebenmaß ähnlicher Artikel der Encyclopädie einzuhalten vermag.« (prav tam, s. 566).

⁵² HOHEGGER, Die österreichischen Gymnasien, S. 66–86; FICKER, Oesterreich, S. 360–407.

⁵³ Adolf BEER/Franz HOHEGGER, Die Fortschritte des Unterrichtswesens in den Culturstaaten Europas. 1. Bd.: Frankreich und Oesterreich. Wien 1867; Adolf FICKER, Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens (Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlass der Weltausstellung 1873 hrsg. von der Commission für die Collectiv-Ausstellung des österreichischen Unterrichts-Ministeriums, 1. Thl.). Wien 1873.

⁵⁴ Andreas Ritter von WILHELM, Das österreichische Volks- und Mittelschulwesen in den Hauptmomenten seiner Entwicklung seit 1812. Prag 1874; A(lois) EGGER-MÖLLWALD, Oesterreichisches Volks- und Mittelschulwesen in der Periode von 1867–1877. Im Auftrage des k.k. Unterrichts-Ministeriums übersichtlich dargestellt. Wien 1878; J(ohann) H(einrich) SCHWICKER, Die ungarischen Gymnasien, Geschichte, System, Statistik. Nach amtlichen Quellen dargestellt. Budapest 1881.

⁵⁵ Glej tudi Ernst PLIWA, Österreichs Mittelschulen (Gymnasien, Realgymnasien, Realschulen) 1865/6 bis 1905/6. Statistisch-graphische Studie, nach amtlichen Quellen bearbeitet. Wien 1910.

naslovom »Prispevki k avstrijski zgodovini vzgoje in izobraževanja«; do konca monarhije je izšlo skupno 18 zvezkov. Po statutu je bila glavna naloga društva ustvariti »čim popolnejšo zbirko, kritičen pregled, zgodovinsko obdelavo in znanstveno objavo« arhivskih in tiskanih virov o zgodovini vzgoje in izobraževanja v Avstriji.⁵⁶ Posebno pozornost so posvečali preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije, saj je precejšnje število članov »Avstrijske skupine« izhajalo prav iz vrst srednješolskih profesorjev.⁵⁷

Število članov je stalno naraščalo do konca stoletja, v naslednjih letih pa je bil prirastek le neznamenit, zato so finančni problemi stalno obremenjevali in otežkočali delo društva.⁵⁸ Kljub temu je društvo predvsem v prvem desetletju 20. stoletja pripomoglo k precejšnjemu napredku pri preučevanju zgodovine splošnega in gimnazijskega šolstva v Avstriji. Posebej zaslužen za to je prizadevni dunajski gimnazijski profesor za latinščino, grščino in filozofsko propedeutiko Karl Wotke (1861–1929). Leta 1899 je postal tajnik »Avstrijske skupine« in bil brez dvoma gonilna sila društva. Na 7. nemško-avstrijskem dnevu srednjih šol 9. do 11. aprila 1900 na Dunaju je Wotke v okviru pedagoške sekcije predaval o bodočih nalogah zgodovinsko-pedagoških raziskav v Avstriji. Po njegovem je bilo »pomanjkanje celovitega prikaza zgodovine našega višjega šolstva« kriv za to, da »v zgodovinah pedagogike, ki izhajajo v inozemstvu, Avstrija skorajda ni omenjena«.⁵⁹ Wotke je kritiziral tudi zanemarjanje starejše zgodovine šolstva v sodobnih avstrijskih zgodovinsko-pedagoških raziskavah, ki so se preveč osredotočile na »velike reforme ministrov Thuna in Hasnerja«.⁶⁰ Po mnenju dunajskega gimnazijskega profesorja bi bilo zaželeno predvsem »veliko, monumentalno delo« o avstrijski zgodovini šolstva, saj je bil »manjši prikaz«, kot si ga je zamislil Wendelin Toischer, gimnazijski direktor iz Žatca na Češkem, tako ali tako »že v delu«.⁶¹

Wotke je s tem gotovo mislil »Zgodovino avstrijskega šolstva«, ki jo je leta 1905 predstavljal profesor za zgodovino in zemljepis na realni gimnaziji v Korneuburgu Gustav Strakosch-Graßmann (1869–1941).⁶² V tem delu Strakosch-Graßmann – prav tako član »Avstrijske skupine« – ki je že 1901/02 objavil »Bibliografijo k zgodovini avstrijskega šolstva«,⁶³ v kontekstu splošne politične zgodovine obravnava razvoj vseh sektorjev, stopenj in tipov šolstva in visokega šolstva v avstrijski polovici Habsburške dvojne monarhije.⁶⁴ Ta prvi in do Engelbrechtove monumentalne »Zgodovine avstrijskega šolstva« v petih knjigah tudi edini celoviti prikaz razvoja šolstva vsaj v nemških dednih deželah cesarstva vsebuje tudi prvi obsežni pregled razvoja avstrijske gimnazije od cerkvenih in samostanskih šol v srednjem veku do začetka 20. stoletja.⁶⁵ Strakosch-Graßmannovo v relativno kratkem času napisano delo, ki s svojimi 372 stranmi niti najmanj ni bilo tako majhno, kot je to domneval Wotke leta 1900, se opira skoraj izključno na tiskane vire.⁶⁶ Ker pa so bili natisnjeni viri o zgodovini vzgoje in izobraževanja v Avstriji takrat še hudo pomanjkljivi, so se v prikaz korneuburškega gimnazijskega profesorja prikradle »mnoge pomanjkljivosti, enostranskosti, nekritične trditve

⁵⁶ Satzungen der österreichischen Gruppe der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte in Berlin, S. 1. Abgedruckt in: A(lois) E(gger) M(öllwald), Die Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. Eine Übersicht. Wien 1894, Anhang, S. 1–6;

Prvi predsednik društva je bil že omenjeni vladni svetnik in gimn. direktor v pokoju Alois von Egger-Möllwald, tajnik pa iniciator Emanuel Hannak. Leta 1899 je prevzel vodstvo avstrijske skupine zgodovinar in kustos nižjeavstr. dež. arhiva na Dunaju Anton Mayer, tajnik pa je po Hannakovi smrti postal 1899 dunajski gimn. profesor Karl Wotke.

⁵⁷ Od 177 članov avstr. skupine je bilo med 82 osebami sicer le 23 gimn. profesorjev, toda 29 c. kr. drž. gimnazij in 11 c. kr. višjih realk. Die GESELLSCHAFT für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte (E. V.). Mitglieder-Verzeichnis 1902. Berlin o. J., S. 18–22.

⁵⁸ Feodor HOPPER, Bericht über den VII. deutsch-österreichischen Mittelschultag. V: Österreichische Mittelschule XIV (1900), S. 287.

Tedaj je imela skupina okrog 130 članov. Od članarine je šlo po statutih več kot 80% glavni družbi v Berlin, tako da je bilo mogoče kriti tiskarske stroške in druge izdatke samo s podporo ministrstva za bogočastje in uk. Leta 1902 je bilo med 177 avstr. člani 114 članov iz Spodnje Avstrije, torej skoraj dve tretjini.

⁵⁹ Citirano po: Hoppe, Bericht über den VII. deutsch-österreichischen Mittelschultag, S. 288.

⁶⁰ Prav tam, s. 289.

⁶¹ Prav tam, s. 289.

⁶² Glej Gustav STRAKOSCH-GRASSMANN, Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens. Wien 1905.

⁶³ Glej opombo 11.

⁶⁴ STRAKOSCH-GRASSMANN, Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens, Vorwort, S. III.

⁶⁵ Prav tam, s. 2–4, 27–43, 63–72, 106–120, 152–158, 201–209 in 315–330.

⁶⁶ Prav tam, Vorwort, S. III: »Die vorliegende Arbeit wurde zum weitaus überwiegenden Teile auf Grund gedruckter Quellen zusammengestellt.«

in izrazite napake«, ⁶⁷ na katere naletimo delno tudi še v delih iz najnovejšega časa, v katerih se avtorji ne opirajo na lastne arhivske raziskave. ⁶⁸

Karl Wotke je imel seveda drugačne predstave o celovitem prikazu zgodovine avstrijskega šolstva – ne samo v kvantitativnem, temveč predvsem tudi v kvalitativnem pogledu. Pred očmi je imel najprej večletno fazo intenzivnega preučevanja virov v vseh mero-dajnih arhivih, šele nato naj bi sledil korak k deskriptivno-interpretativni fazi, torej k prikazu. Njegova osnovna želja je namreč bila, z obsežno izdajo virov – ne samo »uradnih« – ustvariti predpogoje za resne znanstvene razprave o zgodovini gimnazije. Kajti »še takrat, ko bo opravljeno to predhodno delo, lahko preidemo k pisanju zunanje zgodovine naših gimnazij«, je zapisal leta 1905. ⁶⁹ Tako bi avstrijsko pedagoško zgodovino pisje izgubilo svoj do tedaj – ne nazadnje zaradi prevladovanja del ministrskih uradnikov – nedvomno politični značaj in zgodovinska pedagogika bi se polagoma uveljavila kot samostojna znanstvena disciplina – tako kot v Nemškem cesarstvu. ⁷⁰

Razen svojemu pedagoškemu delu se je Wotke od začetka 20. stoletja dalje profesio-nalno posvečal skoraj izključno preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije. ⁷¹ Osredotočil se je predvsem na do takrat popolnoma zanemarjeno zbiranje in izdajanje virov in tako postal utemeljitelj moderne preučevanja zgodovine avstrijskega gimnazijskega šolstva. Najprej je sistematično zbral vse dosegljive virov za terezijansko-jožefinsko dobo in jih 1905 objavil v obsežni, še danes nepogrešljivi izdaji virov »Avstrijska gimnazija v času Marije Terezije« v zbirki »Monumenta Germaniae Paedagogica«, ki jo je izdajalo Društvo za nemško zgodovino vzgoje in izobraževanja. ⁷² S tem je hotel Wotke bistveno razširiti nezadostno bazo virov za zgodovino avstrijske gimnazije iz ministrsko-uradniške dobe in z novimi dokazili korigirati precej enostranske poglede na razvoj v času prosvetljenstva, ki so prevladovali do konca prejšnjega stoletja:

»V vseh teh delih« (Wotke tu misli predvsem na sestavke Hoheggerja in Fickerja) »so opisovali le zunanji potek dogodkov. Posamezne odredbe in napotila so natisnjene le posamično in raztreseno na različnih mestih. In ravno te so bistvenega pomena.« ⁷³

Zatem je Wotke osredotočil svojo raziskovalno dejavnost na razvoj gimnazij za časa Franca II. Tudi tu je njegova glavna pozornost veljala preučevanju zgodovinskih virov, ki jih je objavil v »Prispevkih k avstrijski zgodovini vzgoje in izobraževanja«. ⁷⁴ Vendar načrtovana druga velika zbirka dokumentov iz franciscejskega časa, ki naj bi jo objavil v društveni zbirki »Monumenta«, ni izšla – verjetno zaradi finančnega položaja društva zaradi prve svetovne vojne. ⁷⁵

Wotkejeve velike izdaje oz. zbirke virov niso takoj obrodile sadov. Celovitega prikaza zgodovine avstrijske gimnazije dunajski profesor namreč začuda ni napisal – čeprav nihče ne bi bil zato primernejši kot on. Nasprotno; po letu 1905 se je omejil na komentirane publi-

⁶⁷ ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie, S. 19; isti, Die österreichische pädagogische Historiographie, S. 195; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 40.

⁶⁸ Primer takega, zaradi pomanjkanja samostojnega študija virov površnega dela je disertacija Wolfgang SEILER, Der Erziehungsbeitrag der katholischen Kirche in Österreich zur Zeit der Aufklärung. Phil. Diss., Graz 1975. Glej podrobno oceno: GRIMM, Wege, Probleme und Defizite der Forschung, S. 84.

⁶⁹ WOTKE (Hrsg.), das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias, Vorwort, S. VIII.

⁷⁰ V Nemčiji je Friedrich Paulsen z obsežno Geschichte des gelehrten Unterrichts (1. Aufl., Leipzig 1885) začel novo obdobje v pedagoški historiografiji, ki je pospešila razvoj historične pedagogike v samostojno disciplino.

⁷¹ Karl WOTKE, Vincenz Eduard Milde als Pädagoge und sein Verhältnis zu den geistigen Strömungen seiner Zeit. Eine cultur- und quellengeschichtliche Einleitung in seine »Erziehungskunde« (BÖESch, IV. Heft). Wien/Leipzig 1902; isti, Karl Heinrich Seibt. Der erste Universitätsprofessor der deutschen Sprache in Prag, ein Schüler Gellerts und Gottscheds. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschunterrichts in Österreich. (BÖESch IX. 1907, S. 1–174.

⁷² WOTKE (Hrsg.), Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias, S. 615.

⁷³ Prav tam, Vorwort, S. VIII.

⁷⁴ Karl WOTKE, Gymnasialplan der Wiener Gymnasiallehrerversammlung vom Jahre 1792. V: BÖESCH XV (1914), S. 189–259; isti, Die Jahreshauptberichte Langs und Ruttenstocks über den Zustand der österreichischen Gymnasien in den Jahren 1814 bis 1834 (BÖESch, XVI. Heft). Wien/Leipzig 1914; isti, Die von der Studien-Revisions-Hofkommission (1797–1799) vorgeschlagene Reform der österreichischen Gymnasien (BÖESch, CVII. Heft) Wien/Leipzig 1915.

⁷⁵ Še 1914 je upal Wotke, da bo mogel izdati že 1905 napovedani zvezek Monumenta o razvoju avstrijske gimnazije v franciscejskem času. Glej WOTKE (Hrsg.), Das Oesterreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias, Vorwort, S. IX »Weil der Monumentaband statutengemäß nur 40 Bogen enthalten darf, so wurde der folgende Aufsatz bereits jetzt an dieser Stelle gegen die im Jahresbericht stehende Voranzeige abgedruckt« (WOTKE, Gymnasialplan der Wiener Gymnasiallehrerversammlung, S. 189, Anm. 1).

kacije virov v dobi prosvetljenstva in restavracije (1740–1848) – zlasti v »Prispevkih k avstrijski zgodovini vzgoje in izobraževanja«, od katerih je sam prispeval tretjino.⁷⁶ Vendar se je tajnik »Avstrijske skupine« »Društva za nemško zgodovino vzgoje in izobraževanja« očitno izogibal kritičnim razlagam. V tej tendenci k dokumentarizmu in pozitivizmu pri virih se kažejo Wotkejeve slabosti na teoretično-metodološkem področju. To bi si primarno pač lahko razlagali s tem, da ta dunajski gimnazijski profesor ni bil šolan zgodovinar, temveč je kot avtodidakt prešel od klasične filologije k zgodovinski pedagogiki. Tako ostaja Strakosch-Graßmannova »Zgodovina avstrijskega šolstva« najvidnejše delo »Avstrijske skupine« in edini – čeprav zaradi izredno selektivnega obravnavanja virov nezadovoljivi – celoviti prikaz zgodovine avstrijske gimnazije. Delo, ki bi bilo vsaj približno primerljivo z veliko Paulsenovo zgodovino šolstva iz Nemčije,⁷⁷ je torej ostalo utopija.

5. Diletantizem in regionalizacija: kriza v raziskovanju (splošne) zgodovine avstrijske gimnazije 1918–1962

Po prvi svetovni vojni je raziskovanje splošne zgodovine avstrijske gimnazije skoraj popolnoma zamrlo. Propad Habsburške monarhije, pa tudi politično nemirni in za mlado Republiko Avstrijo gospodarsko skrajno težki časi v dvajsetih in tridesetih letih gotovo niso bili primerni zunanji okvirni pogoji za kontinuiteto sistematičnih profesionalnih zgodovinsko-pedagoških raziskav. Zato se ne smemo čuditi, da je v celotnem, več kot dve desetletji in pol trajajočem obdobju Prve republike, stanovske države in nacistične diktature (1918–1945) komajda izšla kakšna omembe vredna razprava o zgodovini avstrijske gimnazije. »Avstrijska skupina« Društva za nemško zgodovino vzgoje in izobraževanja je sicer obstajala do leta 1934,⁷⁸ vendar zaradi žalostnega finančnega položaja ni več zmogla izdajati svojega glasila. Tajnik društva Karl Wotke je bil leta 1921 habilitiran in je do svoje smrti leta 1929 predaval na Univerzi na Dunaju kot privatni docent zgodovino pedagogike,⁷⁹ vendar – prav tako kot Gustav Strakosch-Graßmann – ni objavil ničesar več, tako da je veliki prikaz razvoja avstrijske gimnazije od Marije Terezije dalje ostal pobožna želja raziskovalcev zgodovinske pedagogike.

Zgodovinopisje o obravnavani temi se je v času 1918–1945 omejevalo skoraj izključno na sestavke o regionalni in lokalni zgodovini, ki so bili – ker drugih možnosti ni bilo – večinoma objavljeni v letnih poročilih posameznih gimnazij. K maloštevilnim razpravam, ki obravnavajo splošnejše teme, spada leta 1927 objavljeni oris razvoja redovniškega šolstva v Avstriji od zgodnjega srednjega veka, delo direktorja dunajske škotske gimnazije Alberta Hübla (1867–1931).⁸⁰ Benediktinec in zgodovinar Hübl, ki se je že ob prehodu v novo stoletje pojavil z več deli o šolski in gimnazijski zgodovini na Dunaju,⁸¹ želi v tej razpravi s pomočjo rekurza na »slavno« zgodovino izobraževalnih ustanov benediktincev, jezuitov in piaristov opozoriti na »pomembno vlogo, ki jo samostanske šole še danes imajo v celotnem srednješolskem sistemu«,⁸² in s tem legitimirati nadaljnji obstoj redovniškega šolstva tudi v času

⁷⁶ V 18 zvezkih Beiträge zur österreichischen erziehungs- und Schulgeschichte je 1897–1918 24 avtorjev objavilo 53 del na 442 straneh; od tega je 15 člankov na skoraj 1500 straneh napisal Wotke. Glej ENGELBRECHT, Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie, S. 20; Ders., Die Österreichische pädagogische Historiographie, S. 195 sowie Ders., Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 41.

⁷⁷ Friedrich PAULSEN, Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht. 2 Bde., 2., umgearb. und sehr erw. Aufl., Leipzig 1896/97.

⁷⁸ Leta 1934 je bila Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte integrirana v Prusko akademijo znanosti.

⁷⁹ Hans ALTENHUBER, Die Geschichte des Faches Pädagogik an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien von 1850 bis 1922. Phil. Diss., Wien 1949, S. 233–244.

⁸⁰ Albert HÜBL, Der mittlere Unterricht an den geistlichen Schulen Österreichs. Ein historischer Überblick. V: Jahresbericht des Schottengymnasiums in Wien. Am Schlusse des Schuljahres 1926/27 veröffentlicht. Wien 1927, S. 3–33.

⁸¹ Albert HÜBL, Die Schulen der Stadt Wien vom Ausgang des Mittelalters bis zum Regierungsantritt der Kaiserin Maria Theresia. V: Geschichte der Stadt Wien, 5. Bd., Wien 1897, S. 400–452; isti, Geschichte des Unterrichtes im Stifte Schotten in Wien. Wien 1907; isti, Das Gymnasium bei St. Ann in Wien (1775–1807), Wien 1909.

⁸² HÜBL, Der mittlere Unterricht an den geistlichen Schulen Österreichs, S. 32.

državnih šol. Hübl seveda ne nudi novih raziskovalnih rezultatov, temveč se bolj omejuje na povzetke relevantne literature.

Močna regionalizacija v raziskovanju zgodovine avstrijske gimnazije v Prvi republiki se odraža tudi v tematiki redkih del iz dvajsetih in tridesetih let,⁸³ ki bi jih prištevali k pedagoškemu zgodovinopisju. Po svojih načrtih in teoretično-metodoloških zasnovah večinoma diletantsko »raziskovanje ob posebnih priložnostih«, ki je nastajalo ob obletnicah ustanovitve posameznih gimnazij, je stimuliralo pisanje lokalnih in regionalnih zgodovinskih prispevkov o razvoju avstrijskega splošno izobraževalnega srednjega šolstva.⁸⁴

Cilj »Komisije za zgodovino vzgoje in izobraževanja«, ustanovljene leta 1936 pri Akademiji znanosti na pobudo dunajskega profesorja pedagogike Richarda Meistra, je bil zmanjšati veliki primanjkljaj na področju splošne zgodovine avstrijskega šolstva in tako preprečiti, da bi se to zgodovinopisje razvilo v »polje, kjer bi se diletantizem šopiril po mili volji«.⁸⁵ Vendar na začetku tudi ta ustanova ni uspela odločilno vzpodbuditi raziskovalcev avstrijske gimnazijske zgodovine in jo povrniti na vendarle precej visoko znanstveno raven ob prehodu v novo stoletje.⁸⁶ Kriza preučevanja avstrijske gimnazije je trajala vse do Druge republike.

Po letu 1945 je v začetku prav tako prevladovalo lokalno in regionalno preučevanje. Praznovanja večstoletnic obstoja marsikateri gimnazije so bila tudi v Drugi republiki povod za izdajanje številnih slavnostnih publikacij z zgodovinskimi razpravami. Nekaterim šolam je pri tem uspelo pridobiti za sestavo zgodovinskega dela zbornikov kompetentne strokovnjake. Ti so v svojih sestavkih včasih presegli meje lokalne ali regionalne zgodovinske izoliranosti in omejenosti posameznih gimnazij in jih postavili v splošno zgodovinsko pedagoški kontekst.⁸⁷ Tudi v akademskih delih o zgodovini gimnazij v posameznih deželah v petdesetih letih delno opazamo tendenco k močnejšemu vključevanju oz. hkratni obdelavi splošne avstrijske gimnazijske zgodovine.⁸⁸ A kriza zgodovinsko pedagoškega raziskovanja se je kljub temu nadaljevala. Zlasti na področju gimnazijskega zgodovinopisja raziskovalci vse do leta 1962 niso dosegli nobenih bistveno novih rezultatov, ki bi presegli dosežke starejše strokovne literature.

Skoraj popolno izumrtje »zgodovinarjev pedagogike« po letu 1945 – Sprangerjeva ocena položaja v Nemčiji po drugi svetovni vojni velja brez pridržkov tudi za Avstrijo⁸⁹ – je bilo na primer razlog, da so pomembne dele jubilejne publikacije »Sto let Ministrstva za šolstvo 1848–1948« zaradi pomanjkanja zgodovinarjev oz. pedagogov, ki bi poznali to materijo,

⁸³ Bernhard HASSLER, *Geschichte des kärntnerischen Schulwesens mit besonderer Berücksichtigung des niederen Schulwesens*. Phil. Diss., Wien 1929; Friederike HOCHEGGER, *Das höhere und mittlere Schulwesen Oberösterreichs vom Zeitalter Maria Theresias bis zum Jahre 1848*. Ein Beitrag zur Schulgeschichte Oberösterreichs. Phil. Diss., Innsbruck 1936.

⁸⁴ Posebej se kaže diletantizem priložnostnega pisanja v delu, ki ga je napisal »Oberstleutnant d.R.« Josef Kolbe, ko je dal »eine Geschichte des Gymnasiums mit allen Namen und Zahlen als Erbauungs- und Nachschlagebuch«: Josef KOLBE, *Das Horner Gymnasium*. Festschrift anlässlich der 275 Jahr-Feier. Mödring bei Horn 1933, Einleitung, S. 3). Bistveno globlji je prikaz Anton ALTRICHTER, *Historia gymnasii Nicolsburgensis*. Ein Beitrag zur Schulgeschichte. V: *Tribus saeculis peractis 1631–1931*. Festschrift des Staatsrealgymnasiums in Nikolsburg. Nikolsburg 1931, S. 3–124.

⁸⁵ To formulacijo je uporabil Heubaum v oceni: Alfred HEUBAUM, *Geschichte der Erziehung vom Anfang bis auf unsere Zeit* von K. A. Schmid. V: *Preußische Jahrbücher* 109 (1902), S. 160–163; citat S. 163.

⁸⁶ »Kommission für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts« avstr. akademije znanosti je imela samo enega pedagoga (Richard Meister) in dva historika (Hans Hirsch, Ludwig Bittner), ostali so bili filologi in filozofi, ki niso historično-pedagoško raziskovali. Toda tudi univ. profesorji pedagogike so do 1945 komaj kaj prispevali k pedagoški historiografiji. ENGELBRECHT, *Zur Geschichte der pädagogischen Historiographie*, S. 21–25; isti, *Die österreichischen pädagogische Historiographie*, S. 196–202; isti, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, Bd. 1, S. 41–46.

⁸⁷ To velja posebej za dela: Hanns Leo Mikoletzky, *Die Geschichte des Bundesgymnasiums Wien VIII (Piaristengymnasiums) von seiner Gründung (1701) bis zur Gegenwart (1951)*. V: *Festschrift zur 250-Jahr-Geier des Bundesgymnasiums in Wien VIII (Piaristengymnasium) 1701–1951*. I. Tl., Wien o. J. <1951>, S. 7–50; Franz RUZERSTORFER, *Geschichte des Gymnasiums zu Innsbruck*. In: *Festschrift zum 400 jährigen Jubiläum des Gymnasiums Innsbruck*. Innsbruck 1962, S. 11–92; Ferdinand TREMEL, *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz*. V: *400 Jahre Akademisches Gymnasium in Graz 1573–1973*. Festschrift. Graz 1973, S. 15–90, manj pa za bolj iskalo obarvana Ernst MAYER, *400 Jahre »Akademisches Gymnasium«*. Ein Abschnitt österreichischer Schul- und Kulturgeschichte. V: *Vierhundert Jahre Akademisches Gymnasium 1553/1953*. Festschrift. Wien 1953, S. 1–25; Norbert Richard WOLF, *Geschichte des Akademischen Gymnasiums*. V: *350 Jahre Akademisches Gymnasium Salzburg 1617–1967*. Salzburg o. J. <1967>, S. 24–34.

⁸⁸ Wilhelm KAMMERER, *Die Wiener Gymnasien von 1740 bis 1848*. Phil. Diss., Wien 1951; Gerhard WINNER, *Studien zur Geschichte der Piaristen in Oesterreich von den Anfängen bis an den Beginn des 19. Jahrhunderts*. Phil. Diss., Wien 1952.

⁸⁹ Eduard SPRANGER, *Zur Geschichte der deutschen Volksschule*. Heidelberg 1949, Vorwort, S. 10.

morali napisati uradniki ministrstva in šolski nadzorni organi,⁹⁰ kar je pomenilo delni povratek v ministrsko-uradniško dobo. Z raziskovanjem zgodovinske pedagogike in zgodovine šolstva se je v prvem desetletju in pol po drugi svetovni vojni kontinuirano ukvarjal le Richard Meister, dunajski redni profesor za pedagogiko in član Akademije znanosti (1881–1964). Meister, ki je najprej diplomiral iz klasične filologije in postal gimnazijski profesor, se je že jeseni/pozimi 1945/46 pojavil v javnosti z manjšimi deli in predavanji, v katerih je delno obravnaval tudi genezo avstrijske gimnazije.⁹¹ Njegovo primarno raziskovalno področje pa je bila vsekakor zgodovina univerze in znanosti; sem spada tudi njegovo glavno delo v dveh knjigah »Razvoj in reforme avstrijskega visokega šolstva«.⁹² V tej knjigi Meister, po kratkem pregledu razvoja visokega šolstva v Avstriji od poznega srednjega veka do prosvetljenega absolutizma, podaja predvsem izčrpno analizo razvoja univerze v 19. in 20. stoletju, predvsem Thunovo študijsko reformo in njene posledice, pri čemer poudarja velik osebni prispevek Franza Exnerja.⁹³ Ker pa Meister v tem delu obravnava in z viri dokumentira tudi zgodovino avstrijske gimnazije od leta 1848 dalje,⁹⁴ ki jo je Wotke zanemarljivo – je bil tako prvič po prehodu v novo stoletje dosežen bistven napredek v preučevanju razvoja srednjega šolstva v Avstriji. Meistrovo starostno delo iz leta 1963 zato predstavlja začetek pomembnega preobrata v zgodovini avstrijskega pedagoškega zgodovinopisja.

6. Sistematično profesionalno raziskovanje zgodovine avstrijske gimnazije od šestdesetih let dalje

Šolska zakonodaja, ki jo je po dolgotrajnih pogajanjih in razpravah med obema velikima strankama poleti 1962 Velika koalicija nazadnje sprejela, je stimulirala zgodovinsko-pedagoške raziskave v Avstriji, saj je bilo treba glavne dele reforme – reorganizacija izobraževanja pedagogov in obveznega splošnega izobraževalnega šolstva – tako rekoč naknadno zgodovinsko legitimirati.⁹⁵ Zgodovinopisje avstrijskih gimnazij posebej pa je oživila in vzpodbudila – četudi z običajno zakasnitvijo – zlasti nova metodološka orientacija raziskav na področju zgodovinske pedagogike iz zgodovine šolstva v ZR Nemčiji v začetku šestdesetih let, ki je predvsem povezana z imenom Wilhelma Roeßlerja.⁹⁶ Od poznih šestdesetih let dalje vsekakor opazamo vse večjo sistematizacijo in profesionalizacijo v raziskovanju zgodovine nižjega in gimnazijskega šolstva v Avstriji in s tem povezano vse večje število zgodovinopisnih razprav.

Vendar se je ta razmah v preučevanju zgodovine gimnazij najprej manifestiral bolj v kvantitativnem kot kvalitativnem smislu. To velja zlasti za disertacije o aspektih avstrijskega splošno izobraževalnega srednjega šolstva; njihovo število je od poznih šestdesetih let dalje

⁹⁰ Tako so pisali dunajski deželni šolski inšpektorji Ernst Springer, ministrski uradniki Ludwig Battista, Hermann Zeißl, Franc Cech, Vinzenz Sedlak, Anna Harmer und Viktor Fadrus: 100 JAHRE UNTERRICHTSMINISTERIUM 1848–1948. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien, hrsg. unter dem Vorsitz von Egon Loebenstein. Wien 1948, S. 114–260. Pri 12 let poznejši spomenici pa so sodelovali kompetentni strokovnjaki univ. profesorji Hugo Hantsch, Heinrich Felix Schmid in Richard Meister: 200 JAHRE ÖSTERREICHISCHE UNTERRICHTSVERWALTUNG 1760–1960. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien, hrsg. von Anton Kolbabe. Wien 1960, S. 13–48 und S. 67–98.

⁹¹ Richard MEISTER, Österreichs Großtaten auf dem Gebiete des Bildungswesens. Vortrag, gehalten in der Feierlichen Sitzung der Akademie für Wissenschaften in Wien am 31. Oktober 1945. V: Almanach der Akademie der Wissenschaften in Wien für das Jahr 1945, 95. Jg. (1947), S. 411–433; isti, Die Idee einer österreichischen Nationalerziehung unter Maria Theresia. Vortrag, gehalten in der philosophisch-historischen Klasse am 9. Jänner 1946. V: Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse, 83 (1946), S. 1–16.

⁹² Richard MEISTER, Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens. Tl. I: Abhandlung, Tl. II: Dokumente (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 239. Bd./I. Abhandlung/I-II). Wien 1963.

⁹³ Prav tam, Tl. I, S. 90–113.

⁹⁴ Prav tam, Tl. II, S. 234–240, 250–255.

⁹⁵ O historiografskih posledicah šolske zakonodaje 1962 glej GRIMM, Von der Reform der Schule zur Reform der Forschung, S. 171–177.

⁹⁶ Wilhelm ROESSLER, Eigentümlichkeit und Bedeutsamkeit pädagogisch-historischer Forschung. V: Bildung und Erziehung 12 (1959), S. 385–411; isti, Die Entstehung des modernen Erziehungswesens in Deutschland. Stuttgart 1961; Manfred HEINEMANN, Historische Pädagogik in der Bundesrepublik Deutschland seit 1945. Aspekte ihrer Entwicklung. V: (Hrsg.), Die historische Pädagogik in Europa und den USA. Berichte über die historische Bildungsforschung. Tl. 2 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft, Bd. 3.2). Stuttgart 1985, S. 246–251.

stalno naraščalo.⁹⁷ Večina teh del namreč ne odraža najnovejših razvojnih tendenc v zgodovinsko pedagoškem raziskovanju v ZR Nemčiji, temveč ostaja predvsem v teoretično-metodološkem smislu provincialno-diletantska in zvesta tradicionalnemu nagnjenju k opisovanju le zgodovine idej in ustanov. »Družbeno zgodovinski in sociološki pristop se v obravnavanju komajda uporablja. Absolutno manjka kritična razprava o metodah«. Večina disertantov očitno ni obvladala velike količine materiala in se je med drugim pogosto omejevala na nekritično prezentiranje izbranega materiala virov. Zato ne preseneča, da ta akademska dela praviloma niso izšla tudi v knjižni obliki.

K redkim izjemam sodi analiza Herberta Timpa o problematiki »razredni ali strokovni učitelji« v gimnazijskih reformah od leta 1792 do 1849, ki je leta 1968 izšla kot prvi in do danes edini zvezek serije »Prispevki k zgodovini avstrijskega šolstva«, publikaciji »Avstrijskega pedagoškega društva«.⁹⁹ Vrednost te razprave je predvsem v avtorjevem obsežnem študiju arhivskega gradiva in v dodatku virov, v katerem je natisnjen pomemben material o zgodovini avstrijske gimnazije od ukinitve jezuitskega reda leta 1773 do organizacijskega osnutka iz leta 1849.¹⁰⁰ Študija sama pa kaže Timpove slabosti na teoretično-metodološkem področju, saj se avtor v dolgih odstavkih omejuje le na referiranje iz izbranih virov.

Tudi obsežna razprava Gerharta Pichlerja iz leta 1981 o razvoju srednjega šolstva v Spodnji Avstriji v 18. in 19. stoletju je natisnjena verzija disertacije.¹⁰¹ V prvem zvezku avtor sicer podaja precej detajliran pregled do časa Franca Jožefa, vendar je to tipično kompilacijsko delo – Pichler se opira predvsem na dela Hoheggerja, Wotkeja in Strakosch-Graßmanna – ne nudi nobenih bistveno novih raziskovalnih rezultatov. Vrednost dela kot pregleda zmanjšujejo tudi nekatere izrazite napake, precej nenatančno citiranje in pomanjkljiv opombni del.¹⁰²

V šestdesetih in sedemdesetih letih signifikantnega kvalitativnega napredka v preučevanju zgodovine avstrijske gimnazije torej ni bilo. Razlog je gotovo predvsem v tem, da so se avstrijski univerzitetni profesorji pedagogike in zgodovine posvečali zgodovini šolstva – če sploh – le mimogrede, večinoma le v obliki mentorstva za disertante. Ti so spet večinoma izhajali iz krogov učiteljev na obveznih šolah in gimnazijah in so po oddaji svojih del odhajali na druga področja – predvsem na pedagoške akademije (v tem kontekstu moramo omeniti tudi, da posebne katedre za zgodovinsko pedagogiko ni bilo). Zaradi vsega naštetega je razumljivo, da se sistematično profesionalno zgodovinsko pedagoško raziskovalno delo v Avstriji v sedemdesetih letih ni moglo uveljaviti.

Odločilni preobrat – tudi za preučevanje zgodovine avstrijske gimnazije – je nastopil šele z večletnimi vztrajnimi raziskavami Helmuta Engelbrechta. Ta gimnazijski direktor v Kremsu in predavatelj dunajske univerze se je od poznih šestdesetih let dalje ukvarjal skoraj izključno s sistematičnim raziskovanjem zgodovine avstrijskega šolstva. Njegove publikacije obsegajo prispevke k razvoju celotnega avstrijskega šolstva, glavna pozornost pa velja srednjim šolam.¹⁰³ Z njegovimi deli se je Avstrija tudi v metodološkem smislu navezala na

⁹⁷ Med leti 1966 in 1982 so nastala dela o zgodovini posameznih gimnazijskih predmetov, o razvoju učnih načrtov in formiranju učiteljev ter genezi gimnazije raznih obdobj. Glej Österr. DISSERTATIONEN und Habilitationsschriften zur Historischen Pädagogik 1947–1984 (nach den Angaben der »Zeitschrift für Pädagogik«), zusammengestellt von Elmar Lechner. Klagenfurt 1985, S. 50.

⁹⁸ ENGELBRECHT, Die österreichische pädagogische Historiographie, S. 213; isti, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 1, S. 51.

⁹⁹ Heribert TIMP, Die Problematik »Klassenlehrer oder Fachlehrer« in den Gymnasialreformen von 1792 bis 1849 (Beiträge zur Geschichte des österreichischen Bildungswesens). Wien 1968.

¹⁰⁰ Prav tam, Quellenteil, S. 3–300.

¹⁰¹ Gerhart PICHLER, Das Studienwesen des Erzherzogtums unter der Enns (Wien und Niederösterreich) 1740–1870. 2 Bde., Frankfurt a.M. 1981.

¹⁰² Za podrobno kritiko Pichlerjevega dela glej GRIMM, Wege, Probleme und Defizite der Forschung, S. 86 und S. 98, Anm. 46.

¹⁰³ Helmut ENGELBRECHT, Der Einheitsschulgedanke in Österreich im 19. Jahrhundert. V: Österreich in Geschichte und Literatur 15 (1971), S. 3–13; isti, Das österreichische Gymnasium zwischen 1790 und 1848. V: Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, Bd. IV), S. 99–117; isti, Zur österreichischen Bildungspolitik im Sekundarschulbereich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. V: Jahresbericht des Bundesgymnasiums Krems am Schlusse des Schuljahres 1974/75. Krems 1975, S. 14–33; isti, Zur Organisation der österreichischen Sekundarschulen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. V: Jahresbericht des Bundesgymnasiums Krems am Schlusse des Schuljahres 1975/76. Krems 1976, S. 5–46 isti, Lehrervereine im Kampf um Status und Einfluß. Zur Geschichte der Standesorganisation der Sekundarschullehrer in Österreich. Wien 1978.

zgodovinsko pedagoško raziskovalno delo v ZR Nemčiji, četudi je v delih Engelbrechta opazen močnejši kulturno zgodovinski poudarek. To posebno poudarjanje »položaja zgodovine šolstva v kulturni zgodovini«, kot jo je v navezavi na frankfurtskega pedagoga Hansa Michaela Elzerja¹⁰⁴ izrazil Engelbrecht, se kaže zlasti v njegovi monumentalni petdelni »Zgodovini avstrijskega šolstva« (1982–1988).¹⁰⁵ To obsežno delo, ki uvaja novo obdobje v zgodovini avstrijskega pedagoškega zgodovinopisja, obsega tudi prvi moderni celoviti prikaz razvoja gimnazijskega šolstva v Avstriji od začetkov v srednjem veku do današnjih dni.¹⁰⁶ Glavne razvojne poteze avstrijske gimnazije pri Engelbrechtu niso samo prikazane, temveč tudi dobro dokumentirane z viri, tako da je »veliko monumentalno delo« o razvoju avstrijskega šolstva, kot ga je leta 1900 zahteval Wotke, zdaj, več kot osem desetletij kasneje, dejansko nastalo. Velika praznina v preučevanju zgodovine gimnazij je bila zapolnjena.

7. Rezultati, deziderata in perspektive bodočega raziskovanja zgodovine gimnazij v Avstriji

Kljub Engelbrechtovemu dolgoletnemu sistematičnemu profesionalnemu delu na področju zgodovine avstrijskega šolstva ostaja velik primanjkljaj predvsem na področju preučevanja zgodovine avstrijske gimnazije. Primarna naloga bodočih interdisciplinarnih raziskovalnih projektov na tem področju mora vsekakor biti zmanjšanje oz. odprava primanjkljajev na tem področju. Na koncu naj omenimo oz. nakažemo nekatera področja bodočih raziskovanj.

Sem spada izdelava posebnih študij o razvoju avstrijskega srednjega šolstva v posameznih obdobjih, da bi tako dopolnili in razširili Engelbrechtov vendarle precej kratki prikaz. Prvi korak tej smeri pomeni študija Geralda Grimma iz leta 1887 o razvoju avstrijske gimnazije v dobi prosvetljenstva.¹⁰⁷

Drugo težišče bodočih tovrstnih raziskav bi morale biti študije o socialni zgodovini srednjega šolstva, kot so se v zadnjem desetletju in pol pojavljale v ZR Nemčiji.¹⁰⁸ Treba bi bilo komparativno preučiti teme, kot so socialna in politična funkcionalna preobrazba srednjega šolstva, socialno poreklo avstrijskih gimnazijcev in druge.¹⁰⁹

Končno predstavlja pomembno delovno področje preučevanje regionalne in lokalne gimnazijske zgodovine na nov način. Za razliko od do zdaj običajnih prispevkov v jubilejnih publikacijah in letnih poročilih posameznih gimnazij, ki z »raziskovanjem ob posebnih prilož-

¹⁰⁴ Hans Michael ELZER, *Bildungsgeschichte als Kulturgeschichte. Eine Einführung in die historische Pädagogik*. Bd. I. Ratingen bei Düsseldorf 1965, S. 26–34. Elzerju »steht und fällt die Kultur mit ihrem Schulwesen« (S. 27), zato je šolska zgodovina bistven del kulturne zgodovine.

¹⁰⁵ Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. 5 Bde., Wien 1982/83/84/86/88; citat Bd. 1, S. 9.

¹⁰⁶ Prav tam, Bd. 1, S. 101–105, 110–125, 159–174, 244–252; Bd. 2, S. 56–116, 135–184; Bd. 3, S. 34–44, 146–170, 244–259; Bd. 4, S. 147–192; Bd. 5, S. 64–101, 113–121, 139–151, 282–288, 425–429, 446–449, 500–508.

¹⁰⁷ Gerald GRIMM, *Die Schulreform Maria Theresias 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik (Aspekte pädagogischer Innovation, Bd. 10)*. Frankfurt a.M./Bern/New York/Paris 1987.

¹⁰⁸ Hans-Georg HERRLITZ, *Studium als Standesprivileg. Die Entstehung des Maturitätsproblems im 18. Jahrhundert. Lehrplan- und gesellschaftsgeschichtliche Untersuchungen (Fischer Athenäum Taschenbücher/Erziehungswissenschaft)*. Frankfurt a.M. 1973; Karl-Ernst JEISMANN, *Das preußische Gymnasium in Staat und Gesellschaft. Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten, 1787–1817 (Industrielle Welt, Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte, Bd. 15)*. Stuttgart 1974; Helga MICHALSKY, *Bildungspolitik und Bildungsreform in Preußen. Die Bedeutung des Unterrichtswesens als Faktor sozialen und politischen Wandels beim Übergang von der ständischen zur bürgerlich-liberalen Gesellschaft (Beltz Forschungsberichte)*. Weinheim/Basel 1978; Bärbel GAFERT, *Höhere Bildung als Antiaufklärung. Entstehung und Bedeutung des preußischen Gymnasiums (Campus Forschung, Bd. 122)*. Frankfurt a.M./New York 1979; Helga ROMBERG, *Staat und Höhere Schule. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsverfassung vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg (Studien und Dokumentationen zur deutschen Bildungsgeschichte, Bd. 11)*. Weinheim/Basel 1979; Hans-Günter THIEN, *Schule, Staat und Lehrerschaft. Zur historischen Genese bürgerlicher Erziehung in Deutschland und England (1790–1918)*. Frankfurt a.M./New York 1984; Ulrich ENGELHARDT, »Bildungsbürgertum«. Begriffs- und Dogmengeschichte eines Etiketts (Industrielle Welt, Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte, Bd. 43). Stuttgart 1986; Detlef K. MÜLLER/Bernd ZYMEK, *Sozialgeschichte und Statistik des Schulsystems in den Staaten des Deutschen Reiches, 1800–1945 (Datenhandbuch zur deutschen Bildungsgeschichte, Bd. II/1. Tl.)*. Göttingen 1987.

¹⁰⁹ Prvi začetki so se že pokazali. Glej Gerald GRIMM, *Stabilisierung versus Mobilisierung. Zum sozio-politischen Funktionswandel höherer Bildung in Österreich im 18. Jahrhundert*. V: *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Mobilisierung und Disziplinierung*, hrsg. von Karl-Ernst Jeismann (Nassauer Gespräche der Freiherr-vom-Stein-Gesellschaft, Bd. 2). Stuttgart 1989, S. 82–102.

nostih« vse prepogosto nekritično in poveljevalno prikazujejo »slavno« zgodovino lastne ustanove – bi bilo to raziskovalno področje pomembno dopolnilo k preučevanju splošnega razvoja šolstva v celi državi, kot ga je obravnaval Engelbrecht, saj bi analiziralo predvsem specifično, regionalno in lokalno realnost gimnazijskega šolstva in jo tudi dokumentiralo, morda v obliki šolskih muzejev.

Prevedla Mira Šumrada

Summary

RESEARCHING OF HISTORY OF THE GYMNASIUM IN AUSTRIA

Gerald Grimm

The development of historiography concerning the history of the Austrian grammarschool-type »Gymnasium« is among the most essential considerations of historical-pedagogical research. This essay attempts for the first time to give a critical survey of the most important periods and turning-points in the investigation of the history of the Austrian Gymnasium. The moderate beginnings of this type of »Gymnasial«-historiography dates from the time of the late Enlightenment (about 1800). It is, however, only since the second half of the 19th century that coherent research in the field of the history of the Austrian Gymnasium has been carried out, primarily by ministry officials and teachers at these various schools.

A first climax in relevant historiography was reached with the help of Karl Wotke's source books and writings at the beginning of the 20th century. After the First World War, though, this sort of research in the history of the Austrian Gymnasium entered a state of crisis and only during the past two decades has the systematic and scientific investigation of Austrian educational history been resumed. Helmut Engelbrecht's five volumes about the history of the Austrian educational system (»Geschichte des österreichischen Bildungswesens«, 1982–1988) have initiated a new area in the development of Austrian pedagogical historiography and constitute the first complete representation of the history of the Austrian Gymnasium. Nevertheless has this area not yet been investigated in full detail. Accordingly, investigations in the social history of the Austrian system of higher education are believed to be among the most important tasks of any future research.

ŠOLSKA KRONIKA

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva: Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

ZAPISI

Igor Grdina

SREDNJI VEK NA SLOVENSKEM V RAZISKAVAH
LITERARNE VEDE

(Raziskovalno poročilo za obdobje 1968–1993)

Letnica 1968 se kar sama ponuja kot mejnik v raziskavah slovenskega slovstvenega srednjega veka: v metodološkem in konceptualnem pomenu se tedaj začenja obdobje sodobnosti v tem segmentu naše literarne vede, še posebej literarne zgodovine. V domovini tisto leto zagleda luč sveta prvi zvezek Pogačnik-Zdravčeve Zgodovine slovenskega slovstva (J. Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I. Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem (!) in barok, Maribor 1968), v tujini pa t.i. Münchenska izdaja Brižinskih spomenikov (Freisinger Denkmäler, München 1968; urednik Jože Pogačnik). To sta ključni knjižni ediciji, ki sta pomenili metodološki prelom v raziskavah starejšega slovenskega slovstva in tako tudi v njegovem srednjeveškem delu. Toda velika premena se je napovedovala že prej, saj ni bilo mogoče spregledati velikih razlik med sintezo petdesetih let, za katero je v prvem zvezku Matičine slovstvene zgodovine Slovencev (Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, spisali A. Gspan, L. Legiša, M. Matičetov, B. Merhar, M. Rupel in F. Tomšič, uredil L. Legiša s sodelovanjem A. Gspana) poskrbela generacija strokovnjakov, ki se je v naši literarni vedi uveljavila neposredno po drugi svetovni vojni (deloma celo že prej), in med okoli leta 1960 na moč novatorskimi razpravami J. Pogačnika, ki je tedaj začel svojo nadvse delovno kariero (obsežna generalna razprava *Riflessi dei movimenti letterari europei nella letteratura slovena antica, Ricerche slavistiche IX*, Roma 1961, 3–38, izvirna slovenska verzija je bila natisnjena v avtorjevi knjigi *Čas v besedi*, Maribor 1963, pod naslovom *Miselna in slogovna dinamika v starejši slovenski književnosti* (str. 29–62); nato tudi Drugi tekst fryzijski jako problem historycznoliteracki, Pamiętnik słowiański XIV, Wrocław 1964, 96–121 – pomenljivo je tudi ta tekst bil objavljen na tujem in je celo v slovenščini izšel v neslovenski reviji: Drugi brižinski spomenik kot literarnozgodovinski problem, Slovo XIV, Zagreb 1964, 78–100; avtor je ob tem lansiral tudi zgoščeno verzijo razprave, v sloveščini pod enakim naslovom Drugi brižinski spomenik kot literarnozgodovinski problem, JiS IX, Ljubljana 1964, 171–173, v nemščini pa kot *Das zweite Freisinger Denkmal als literaturgeschichtliches Problem, Cyrillo-methodianische Fragen – Slawische Philologie und Altertumskunde. Acta Congressus historiae Slavicæ Salisburgensis in memoriam SS Cyrilli et Methodi anno 1963 celebrati*, Wiesbaden 1968, 175–178).

V mislih imamo seveda prehod od pozitivizma in njegovih poznih ter zapoznelih poganjkov proti imanentno literarnovednim postopkom, ki prodirajo tudi z delno pomočjo že od prej pri nas znane, toda nekoliko odrinjene duhovnozgodovinske metode. Vendar moremo reči, da od Pogačnikovega nastopa pozitivizem ni več osrednja raziskovalna metoda, pa čeprav eden njegovih vrhunskih dosežkov za našo problematiko, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva Ivana Grafenauerja, pride med ljudi šele 1973. leta, tj. približno deset let po avtorjevi smrti. Za natis značilno poskrbi Mohorjeva družba v Celju. Vendar gre v tem primeru za izdajo spisa, ki je nastal že mnogo prej, v zimi 1948–49, ter bil pozneje le nekoliko dopolnjevan.¹ Grafenauerjeva Kratka zgodovina, ki kljub dejstvu, da je bila ustvarjena kot šolska knjiga (kot gimnazijski učbenik), predstavlja nekakšen odgovor na obsežno Kidričevo Zgodovino slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti (Ljubljana 1929–1938), je navzlic zgoščenosti za srednjeveško obdobje dejansko izčrpnjša od reprezentativnega Kidričevega dela, poleg tega pa je konceptualno drugačna, polnejša, in zajema tudi ljudsko slovstveno kulturo, ne le učene. Glede na to, da se je za izid Grafenauerjevega dela² ob njegovem nastanku, kakor poroča B. Grafenauer, zavzemal sam Kidrič,³ je videti, kako je nasprotnemu konceptu ne le priznaval težo, temveč je nanj celo začel

¹ B. Grafenauer, Ob Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva, v: I. Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, Celje 1973, 8.

² Izdajo je kvalitetno, skoraj zgledno pripravil avtorjev sin Bogo Grafenauer, ki je prispeval obsežen historiat knjige in očetov življenjepis ter dodal njegovo bibliografijo, žal pa ni poskrbel za prepotrebno imensko in stvarno kazalo ter tudi ni odpravil – sicer redkih – stvarnih napak in pomot v tekstu (npr. na str. 123 je ljubljanskemu škofu Glušiču pripisano ime njegovega nikoli posvečenega naslednika Radliča, Baltazar, v resnici pa je bil Konrad Adam, nadalje je Würtemberg dosledno napačno pisan z enim t, Flacius pa z dva c). Je pa B. Grafenauer dodal nekaj opomb historičnega značaja.

³ B. Grafenauer, Ob Kratki zgodovini . . . , 7, 8, 9.

pristajati (pri kratki zgodovini je namreč šlo za šolsko knjigo, ki mora vsebovati le znanstveno neoporečne teze!). Vendar zaradi izvenliterarnovednih razmer in razmerij na družbeni sceni v »jeku socialistične izgradnje« Grafenauerjeva zgodovina dolgo ni mogla iziti.

Kar zadeva konec prevlade pozitivizma v raziskavah starejšega slovenskega slovstva, je treba reči predvsem tole: Pogačnik je svoj novi pristop vzpostavil kot preseganje pozitivizma, ne pa kot njegovo zanemarjanje. O tem pričuje dejstvo, da je ravno Pogačnik pripravil sodoben izbor literarnozgodovinskih spisov Ivana Grafenauerja za Slovensko matico (I. Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi, Ljubljana 1980), v katerem je dal največji poudarek Grafenauerjevim raziskavam kulture našega srednjega veka. Poleg tega so tudi že nekateri starejši raziskovalci napovedovali pot, po kateri je krenil Pogačnik; tu gre opozoriti zlasti na Frana Petreta študijo Srednjovekovna pismenost u Sloveniji, Zbornik radova Sveučilišta u Zagrebu, Filozofski fakultet III, 1955, 83–98, slovenska verzija Srednjeveško pismenstvo na Slovenskem v: F. Petre, Tradicija in inovacija, Ljubljana 1990, 17–34 ter na posamezne ideje Antona Slodnjaka, ki jih je lansiral v več pregledih slovenskega slovstva (od prvega, ki je izšel pod naslovom Pregled slovenskega slovstva v Ljubljani 1934. leta, do v domovini anatemizirane knjige v nemščini *Geschichte der slowenischen Literatur*, Berlin 1958, ter njenih poznejših slovenskih derivatov).

Nasploj je pozitivizem pri nas v literarni vedi bil najtrdoživejši pri raziskavah srednjega veka oziroma celotnega t.i. starejšega slovenskega slovstva, kar pa ni nič presenetljivega, saj so postpozitivistični, zlasti formalistični, imanentno interpretativni in strukturalni postopki poudarjeno iskali v tekstih samo literarnost oziroma umetniškost. Te niso razumevali historično, temveč estetično, se pravi kot slovstvo, ki se po avtonomnih estetskih kriterijih kaže kot besedna umetnost: literatura nekega časa torej za literarno vedo ni bila več tisto slovstvo, ki v njem velja za literaturo, temveč le tisto, ki ga estetika oz. včasih tudi širše filozofija ali celo svetovni nazor (*Weltanschauung*), kateri/kateremu bralec – tako tudi literarni zgodovinar – pripada, šteje za literaturo (to je bila naravna, dasi verjetno preskrajnostna reakcija na pozitivistični historizem, ki je bil obseden od faktografije in je velikokrat literarno delo imel le za povod za razkazovanje ognjemeta pozitivistov erudicije!). Takšne nove metode literarne vede za preučevanje slovenskega srednjega veka niso bile ravno obetavne, saj je naš prostor v narodnem jeziku za to obdobje ohranil komajkatero besedilo, in še to pretežno najočitnejše (versko)pragmatične narave (Brižinski spomeniki, Celovski rokopis, Stiški rokopis, Beneškoslovenski rokopis, Starogorski rokopis, kasneje tudi Goriški rokopis). Slovstvo v neslovenskem jeziku se zaradi necelovitega historiciističnega mišljenja pri naših literarnovednih pozitivistih – velika izjema je bil le Ivan Grafenauer⁴ – večinoma ni štel za predmet slovenske literarne zgodovine, čeprav v kontekstu slovenskega srednjeveškega sveta v primeru nadnacionalne latinščine in »nacionalne« (glede na pretežni del plemstva) nemščine ter v manjši meri italijanščine nikakor ne gre za tuje idiome.

Šele Anton Slodnjak je v svojem Pregledu slovenskega slovstva 1934. leta začel nakazovati načelno možnost, da drugojezični spisi v starejšem obdobju našega slovstva, ki so nastali na tleh slovenskih dežel ali bili ustvarjeni od ljudi od tod, pripadajo vsaj slovstveni zgodovini Slovencev, če že ne tudi slovenski slovstveni zgodovini, kar je prišlo do izraza v primeru humanizma⁵ kot nekakšnega hipotetičnega predhodnika reformacije: čeprav je humanizem naših ljudi jezikovno – kot vsak pristni humanizem tistega časa – latinističen, naj bi nakazoval pot v jezikovno slovensko protestantsko reformacijo, ki ji je z mnogo manj obsežnim repertorijem del v nacionalnem jeziku sledila tudi katoliška. Ampak to je bila bolj kot dokazana le navržena teza in danes, po temeljitih raziskavah Primoža Simonitija (Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja, Ljubljana 1979), vemo, da humanizem tudi pri nas ni vzročno-posledično vodil v protestantsko reformacijo. Še več, zdi se, da je ravno »gotstvo« v podobi ljudskih pobožnosti visokega srednjega veka, torej praktično totalno nasprotje humanizma, zagotovilo protestantski reformaciji tisti uspeh – tudi pri nas –, ki ga je dosegla, saj je pripravilo resonančni prostor reformacijske misli: za verska vprašanja so se ravno zaradi omenjenega srednjevešstva v kritičnem času zanimali vsi in vsakršni ljudje in tako je Luthrova zahteva po reformi cerkve mogla sprožiti velike strasti ter aktivnosti tako pri somišljenikih kot nasprotnikih. Seveda so humanistične ideje imele velik pomen za reformacijske miselne elite, toda med humanizmom in protestantsko reformacijo ni prihajajo le do spojev (Zwingly, Melanchthon, pri nas L. Budina, delno Trubar), temveč tudi do globokih konfliktov in naravnost usodnih nerazumevanj (Jean Calvin contra Miguel Serveto!).

Tako tudi glede vključevanja jezikovno neslovenskih tekstov v slovensko literarno zgodovino nastane leta 1968 velik prelom, saj Jože Pogačnik v svoji literarni zgodovini zapiše sledeče načelne misli o tem problemu: »Drugče (kot v novejšem) se vzpostavlja v starejšem slovstvu tudi vprašanje narodne literature. Vezanost na jezik etnične skupine tu ni in ne more biti glavno merilo, treba je računati s pripadnostjo na določeno (slovensko) etnično področje. Naravno (! – po

⁴ Vendar celo njegovo mišljenje ni zmoglo velikega načelnega premika pri vključevanju jezikovno neslovenskih tekstov v slovenski literarnozgodovinski korpus srednjega veka (le pri rekonstruiranju zahvalnega kirielejzsona ob ustoličenju koroškega vojvode je I. Grafenauer izhajal iz neslovenskega teksta, iz vrivka v Švabsko zrcalo, s čimer pa se je šele začel nakazovati drugačen odnos naše literarne vede do nemških in latinskih spisov).

⁵ A. Slodnjak, *Pregled slovenskega slovstva*, Ljubljana 1934, 14–17.

novem, po starem seveda ne!) je, da tista jezikovno latinska, nemška ali italijanska dela, ki so med Slovenci natajala ali so imela nanje kak vpliv, sprejmemo v obravnavo slovenskega slovstva. Čeprav so ta dela po izvoru tujega duha (?), so s svojim obstojem v slovenskem življenju postala sestavni del kulturnega prostora, v katerem je slovenski duh ustvarjal. Tako so bila doživeta, postajala so vir navdihov, izraz občutij in spoznanj, ali pa so se zvezala s kakim slovstvenim pojavom ali trenutkom v zgodovini ljudstva ter s tem dobila delež v slovenski slovstveni zavesti.⁶ Že terminologija opozarja na to, kako je Počagniku do takšnih spoznanj izmed starejših literarnovednih postopkov pomagala t.i. duhovna zgodovina (ki seveda ni omejena le na literarno vedo!), ne gre pa spregledovati niti navdihov iz primerjalne literarne vede (»tuj duh«, »delež v slovenski zavesti«; »ali so nanje imela kak vpliv«): seveda sta tako primerjalna literarna veda (pri nas včasih imenovana tudi svetovna književnost) kot duhovnozgodovinska metoda na Slovenskem bili znani že od prej, od Franca Kidriča (prvi predavatelj primerjalne literature na ljubljanski univerzi konec dvajsetih let našega stoletja, vendar še v okvirih slavistike) in Antona Ocvirka oz. Matije Murka, Avgusta Žigona in Ivana Prijatelja (vsi trije so vsaj v delu svojega opusa poudarjeno uporabljali duhovnozgodovinsko metodo), toda šele s Pogačnikom sta obe dobili v raziskavah starejšega slovenskega slovstva mesto, kot jima gre. A to se je zgodilo v kontekstu sodobnih, eminentno literarnovednih postopkov.

Kljub temu, da je Pogačnik načeloma hodil po poti nadgradnje pozitivizma oz. njegovega preseganja, kar je vidno predvsem v že omenjenem prvem delu njegove in Zdravčeva Zgodovine slovenskega slovstva iz leta 1968, je v zadnjem času prišlo do strahovitega upada zanesljivosti fotografije v slovenskih slovstvenozgodovinskih študijah, ki si ga v času prevlade pozitivizma ni bilo mogoče predstavljati (npr. Pogačnikova študija Starejše slovensko slovstvo, Ljubljana 1990).⁷ S tem izgubljajo tudi specifična literarnovedna vprašanja, kot so stilna, kompozicijska, narativna, tematološka itd., saj ni vseeno, kdaj in iz katerega kulturnega kroga prihajajo k nam takšne ali drugačne pobude (zato je ugotavljanje pozitivnih dejstev še vedno aktualno; tako za zgodovino slovenske reformacije npr. ni vseeno, ali je bil Bullinger Zvinglijev ali Calvinov naslednik – Pogačnik namreč piše, da je bil Calvinov! –, pa čeprav se zvinglijanci in kalvinci 1549 s Consensus Tigurinus združijo, toda šele z II. helvetsko veroizpovedjo 1566 se z njimi dokončno zlijejo v eno – in Trubar ima s zvinglijanci najmočnejše zveze še pred njihovim zedinjenjem s kalvinci!). Res je, da je v klasičnih pozitivističnih časih literarne vede bila njena pozornost preveč enostransko usmerjena k problemom časovne in prostorske umeščenosti posameznih spomenikov ter njih filološkim značilnostim, genealoškim odvisnostim ali neodvisnostim ipd. – s tem je literarna zgodovina zavijala v položaj nekakšne sektorske zgodovine (zgodovina enega sektorja življenja), ki se preučuje po načelih zgodovinske znanosti oz. temeljnih zgodovinskih znanosti in klasičnega zgodovinskega ter primerjalnega jezikoslovja –, toda vsega tega ni mogoče zavreči še tako moderni ali postmoderni literarni zgodovini. Kajti literarna zgodovina je del literarne znanosti, v nobeni znanosti pa ni prostora za tako drastično nevednost o zgodovinskih dejstvih, kot jo srečujemo v nekaterih vsaj deloma literarnovednih spisih (npr. V. Nartnik svojih Zvezdnih poteh, Kranj 1991, str. 57, za izvirno obliko kranjskega grba razglasi neko njegovo hudo baročno stilizirano upodobitev in potem iz vsega tega dela silno daljnosežne sklepe o slovenskih ljudskih pesmih; J. Toporišič pa ve povedati, da je bil P. P. Vergerij »kot vemo« (!) »Trubarjev ideološki nasprotnik« – prim. pisanje imenovanega z naslovom Kritične pripombe k Trubarjevemu delu s strani slovenskih besedoljubov in kritikov, SR XL, Ljubljana 1992, 243 –, kar je ne le ignoranca do historične resničnosti, temveč tudi do predmeta razprave, saj prostodušnemu razpravljajcu očitno ni znano, kaj so »slovenski besedoljubi in kritiki« o razmerju Trubar-Vergerij napisali doslej!), zakaj vsaka znanost ima poleg svoje sodobnosti tudi svojo zgodovino ali vsaj predzgodovino, kar velja tudi za posamezne znanstvene probleme in njih reševanje.

V času od 1968 do 1993 potemtakem na območju raziskav starejše slovenske književnosti po eni strani opažamo prodor čistejših literarnovednih postopkov, metodologij in konceptov, kar je nedvomno napredek, saj literarna zgodovina ni nikak odvod obče zgodovine, temveč posebna znanstvena disciplina (to je za novejšo književnost že dolgo samoumevno!), na drugi strani pa tudi pešanje znanstvene zanesljivosti, kar je, kot smo že opozorili, dokazljivo predvsem na mestih, kjer se interdisciplinarno stikata literarna in obča zgodovina (na teh mestih so rezultati ene stroke pač preverljivi z rezultati druge). Vendar gre omenjeno slabost pripisati šibkostim literarnih zgodovinarjev, ne pa morebiti nekakšni nekompetentnosti literarne zgodovine kot znanosti, saj le-tej znanstvenosti nikakor ne zagotavlja zgodovinska znanost ali historiografija (ta se npr. mnogokdaj sploh ne meni za narativne strukture, v veliki meri si tudi ne zna pomagati s teksti fikcije, ki so lahko tudi imeniten zgodovinski vir, čeprav popolnoma drugačnih pričevanskih razsežnosti kot

⁶ J. Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, Maribor 1968, 235.

⁷ Prim. mojo kritiko v ZČ XLV, Ljubljana 1991, 497–499. Kar zadeva avtocitiranje, je sicer načelno treba reči, da je v slovenski literarni in jezikoslovni vedi ta pojav pri nekaterih posameznikih narasel preko manierističnih razsežnosti v pravo patologijo vsakdanjega ravnanja; v pričujočem razpravljanju preglednega značaja se mu nismo mogli izogniti, smo ga pa poskušali omejiti na minimum.

izvenfiksijska besedila⁸). Literarna zgodovina bi zaradi svoje specifičnosti nikakor ne smela izstopati iz dialoga z drugimi strokami in bi morala, kjer se z njimi stika, vselej upoštevati tudi rezultate neli-terarnovednih raziskav; to v primeru razmerja do obče zgodovine pomeni, da bi si ne smela privoščiti takšnih faktografskih zdrsov, kot jih srečujemo v že apostrofirani Pogačnikovi študiji Starejše slovensko slovstvo, kajti na takšni ravni strokovni dialog ni mogoč. Interdisciplinarnosti ne gre pojmovati v smislu neavtonomnosti strok, nasprotno: vse stroke, ki vstopajo v interdisciplinarni dialog na znanstveni ravni, morajo, če hočejo, da je rezultat vzajemnega prizadevanja neoporečen, obdržati metodološko avtonomnost in ne smejo jemati argumentov različnih disciplin kot argumente iste ravni. Če se to počne, pride do karikature interdisciplinarnosti, kakršno na Slovenskem v poslednjega četrta stoletja srečujemo v psevdoznanstvenih podvigih tandema Berlot-Rebec okoli Etruščanov in v »venetovanjih« zadnje čase vse bolj razglašene tria Bor-Šavli-Tomažič: poljubno kombiniranje dejstev, do katerih so se prikopale različne znanstvene discipline, vodi v pisanje postmodernističnega enciklopedičnega romana, ne pa v ustvarjanje znanosti; tako so spisi omenjenih s stališča zgodovinske vede nekje tam kot npr. znamenita romana Umberta Eca *Ime rože* in *Focaultovo nihalo*, le da so napisani mnogo bolj okorno, da ne rečemo štorasto. Velika škoda je, da se je pri nas po drugi svetovni vojni vse bolj gubilo izročilo pravega interdisciplinarnega znanstvenega dialoga, ki je poprej dajalo tudi v raziskavah starejše slovenske književnosti imenitne rezultate, npr. v »zlatih letih« slovenskih raziskav Bržijskih spomenikov, za katere so v letih 1915–1943 poskrbeli: jezikoslovca R. Nahtigal in F. Ramovš, zgodovinar M. Kos, literarna zgodovinarja I. Grafenauer in F. Kidrič ter teolog F. Ušeničnik.⁹ Takšen znanstveni dialog je med posamičnimi učenjaki vzpostavljali tudi izrazito prijateljska interpersonalna razmerja, ki so presegala čisto znanstveno sfero ter ustvarjala v slovenski znanstveni srenji strokovno in družabno kar neverjetno vzpodbudne razmere; podobnih pozneje skoroda ni bilo več videti.

Pogačnik je svojo vizijo obsega slovenskega slovstvenega srednjega veka najbolje demonstriral v antologiji *Srednjeveško slovstvo*, ki je izšla v Ljubljani 1972. leta v okviru zbirke *Naša beseda*, kjer je ob slovenskih tekstih objavil tudi latinske, nemške in italijanske – tako v verzih kot v prozi. Morda bodo prihodnja raziskovanja nekoliko korigirala korpus v našo slovstveno zgodovino kanoniziranih besedil ter ga še nekoliko razširila, toda pomembneje je, da se bo Pogačnikov koncept obdržal, v kar res ne gre dvomiti.

V bistvu predromantično in nato tudi romantično pojmovanje enoumne povezanosti nacionalnega jezika in nacionalne literature je pri nas kraljevalo od Matije Čopa dalje. Toda zavedati se je, da je celo dandanes s Pogačnikovim konceptom omejeno le za starejše slovensko slovstvo, ne pa tudi za književnost v dobi modernega nacionalizma, pri čemer tudi v tem primeru, kakor bomo še videli, mehanično povezovanje določenega idioma z nacionalno literaturo ni brez posameznih problemov. Seveda je Čop v svojih prispevkih za Šafaříkovo južnoslovansko slovstveno zgodovino kot razpravljalni jezik, torej metajezik, do neke mere paradoksalno uporabljal nemščino (morda je z njo hotel asociirati znanstveno distanco do predmeta). Vendar: čeprav obravnava med domačimi avtorji tudi takšne, ki so svoje spise izdajali tudi ali predvsem v nemščini (npr. Kopitar – Čop namreč v bistvu piše slovstveno zgodovino, ne literarne, slednjo v nekaterih pasusih le nakazuje!), je jasno, da je za pravo slovensko oz. kranjsko slovstvo štel le spise v slovenščini, kar je očitno iz njegovega zatrevanja, da je o. Marko Pohlin »najbolj plodovit (!), pa tudi jezikovno najmanj pravilen kranjski pisatelj.«¹⁰ Če bi za kranjske pisatelje v pravem pomenu štel tudi v nemščini ali latinščini pišočee avtorje, bi o. Marku vsekakor ne mogel pripisati največje plodnosti; morda bi si to oznako zaslužil J. V. Valvasor, ki je bil tudi v romantičnem času znan in priznan (slavil ga je J. Zupan, ki je bil Čopu simpatičen zaradi »jezikovne drznosti«,¹¹ nanj se je v Krstu pri Savici skliceval Prešeren¹² itd., skratka ni šlo za kakšnega prezrtega avtorja, kakor recimo v primeru Franza Witza barona Wutzensteina (J. W. Nagl in J. Zeidler ga poznata kot Wutzensteina), ki že med sodobniki ni imel prave sreče s proizvodi svoje muze in jih je moral, kakor slikovito pravi Jože Koruza, izvoziti na Bavarsko!¹³ Čopovo stališče je bilo nato vse predolgo samoumevno in so ga sprejemali učenjaki tako različnih metodologij, konceptov in nivojev, kot so bili predpozitivistični enciklopedični slovstveni domoznalec Marn, naš najzgodnejši literarnovedni pozitivist Glaser ter njegov vrhunski dedič Kidrič (z nasledniki). Nenavadno je, da je pri nas pozitivizem brez komentarja sprejel romantično razumevanje obsega slovenske lite-

⁸ Tu mislimo predvsem na zgodovino duhovnih struktur, zgodovino družbenih in posamičnih konstrukcij realnosti, zgodovino navad, itd.; navsezadnje bi bilo vznemirljivo pisati tudi zgodovino domišljije in fikcije.

⁹ Prim. B. Grafenauer, Zgodovinarjeva paralegomena k novi izdaji Freisinskih spomenikov, ČZN n.v. V, Maribor 1969, 149–154.

¹⁰ Kopitar-Čop, Izbrano delo, Ljubljana 1973, 155.

¹¹ Prav tam, 165.

¹² Toda njegovo sklicevanje na Valvasorja v uvodu v Krst pri Savici je v službi poezije; zato je tudi v Slavi vojvodine Kranjske najdena imena preoblikoval v skladu s potrebami verzne pripovedi (Valjhun, Kajtimar), tako da ne izstopajo iz vrste drugih imen pesnitve, ki so pomenljiva že na transparentni ravni (Črtomir, Bogomila, Staroslav; značilno je krščanski duhoven brezimen).

¹³ Glasnik Slovenske matice V, Ljubljana 1981, št. 2, 71.

rature; to je v bistvu paradoks, saj pozitivizem v literarni vedi slovi kot filozofski in metodološki izraz stilne formacije realizma, ki naj bi bil nasprotje romantiki. Videti je, kakor da tudi z našim literarnovednim pozitivizmom ni vse v redu, kakor ni že z realizmom (Aleksandar Flaker je prispeval nekoliko metaforično, a nadvse točno oznako zanj: na Slovenskem ne gre za svetovljanski realizem »doma grofov Rostovih«, temveč za njegovo lokalno izdajo »z Vrha od Svete trojice«, ki je v marsičem nekaj drugega in drugačnega od pravega realizma!),¹⁴ saj je ta stilna formacija pri nas zavoljo močnih postromantičnih tokov precej šibka in celo problematična.

Sicer pa se je slovenskost – in posledično tudi inkorporiranost v slovensko literarno zgodovino – posameznih problematičnih avtorjev določala izrazito voluntaristično: zakaj npr. Matija Čop sodi v slovensko literarno zgodovino, njegova sorodnica Mara Čopova, poročena pl. Berksova, pa ne, čeprav nobeden od njiju ni pisal v slovenščini, a so se teksti obeh nanašali tudi – seveda ne izključno – na naš prostor in v njem nastajali? Zakaj je za renegata razglašen le Karl Deschmann oz. Dragotin Dežman, ne pa tudi Zofka Kvedrova, ki je v svojem delu slovenski jezik ravno tako opustila? Zakaj Lili Novy je »naša«, Ana Wambrechtsamer pa ne – in sta obe pisali tako v nemščini kot v slovenščini? Tudi Linhart je svoja izvirna dela – celo najpomembnejše, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije – ustvaril v nemščini, kakor tudi Prešeren dobršen del svojega opusa (zlasti miselno intenzivnega: nemška elegija na Matijo Čopa, nagrobni napis za Korytka, nemški soneti!), pa nimata nikakršnih težav s kanoniziranošjo v slovensko literarno zgodovino. Zdi se, da se je najbolj pozitivistični med slovenskimi literarnimi zgodovinarji, Franc Kidrič, zavedal romantične voluntarističnosti tovrstnih opredeljevanj, saj se je v prvi knjigi SBL celo povzel do oznake Mare pl. Berksove kot ene najduhovitejših jugoslovanskih pisateljic¹⁵ (poleg komedij lažjega žanra je bila najznamenitejša po svoj čas zelo priznani knjigi o južnoslovanski ženski), vendar se žal ni načelneje posvetil temu problemu in ni zbral dovolj moči, da bi presekel staro pojmovanje, ki ga je Slovencem v glavo najmočnejše vbil Fran Levstik na svojem usodnem popotovanju po kolovozu med Litijo in Čatežem (fingirani potopis Popotovanje iz Litije do Čateža, 1858), kjer je razpredal misli celo o tem, kako da Slovenci nimajo zgodovine in torej po klasicističnem pojmovanju, katerega pristaš je glede tega vprašanja bil znameniti literat, ne snovi za tragedijo, temveč samo za literaturo za »prosti« narod, tj. za kmeta – ta da edino ni še potujen in je nosilec slovenstva . . . (Le zakaj je potem inteligent dr. Josip Vošnjak v drugem delu svojih Spominov zapisal, da je ravno temu istemu slovenskemu kmetu v šestdesetih letih prejšnjega stoletja šele bilo treba »vdehniti narodno zavest in narodni ponos«, ga podučevati, zbujati iz nekakšnega »stoletnega spanja«¹⁶ itd. itd., ga skratka narediti iz dobrodušnega divjaka herderjanskij sanj za navdušenega narodnjaka, tj. panslavističnega »kozaka« ali domorodnega »prvaka«!?) Potem ko je Pogačnik načelno rešil problem jezikovno neslovenskih tekstov za starejšo slovensko literaturo (ob že citirani Zgodovini slovenskega slovstva I prim. še njegovo razpravo Raziskovalna vprašanja v srednjeveškem slovstvu, Glasnik Slovenske matice V, Ljubljana 1981, št. 2, 72–78, zlasti 77; pritrdil mu je tudi klasični filolog P. Simoniti v spisu Srednjelatska in novolatska književnost v sklopu proučevanja starejšega slovenskega slovstva, isto, str. 57–63; Jožetu Koruzi pa je bila Pogačnikova solucija toliko samoumevna, da niti ni več čutil potrebe po njenem načelnem zagovarjanju, prim. njegovo razpravljanje Reformacija ter protireformacija in barok v zgodovini slovenskega slovstva, isto, str. 63–71), ostaja vprašanje še vedno odprto za dobo nacionalizma, se pravi za čas od 1848 naprej, ko se tudi po najskrajnejših zamejitvah pri nas konča obdobje starejšega slovstva, kjer bo ravno tako energično treba najti odpomoči ter preseči zgoraj omenjeni voluntarizem, simpatije in antipatije raziskovalcev do posameznih avtorjev. Pri tem se je treba zavedati, kako literatura tedaj vsaj postaja avtonomen estetski fenomen, četudi vselej to niti noče biti. Vsekakor pa kriterij politične pripadnosti (recimo ustavovni, pogojno nemški stranki vsaj v zgodnjih časih avstrijskega parlamentarizma) ne more nikogar izbrisovati iz slovenske literarne zgodovine.

Glede zamejitve obsega problematike, ki zanima slovensko literarno vedo, pa ni problem le jezikovni kriterij, temveč tudi statusni oz., če povemo preprosteje: v starejši pozitivistični literarni zgodovini ni bilo prav veliko prostora za ljudsko slovstveno kulturo, temveč le za pismenstvo, ki predstavlja spomenik srednjeveške učene kulture. Z ljudsko kulturo, tudi besedno, se je zato začela predvsem ukvarjati posebna veda, folkloristika. Razumljivo je, zakaj strogi pozitivist Kidrič v svoj koncept preučevanja slovenskega srednjega veka ni sprejel narodnega pesništva in pripovedništva ter tako v bistvu zavrnil koncept celovitega raziskovanja slovstva, kakršnega je pred njim prakticiral do sedaj še nepreseženi velikan naše literarne vede Matija Murko: preprosto zato, ker se iz srednjega veka niso ohranili spomeniki tega slovstva, ki bi imeli nedvoumno vrednost pozitivnega dejstva, se pravi ker ni zapisov ljudske kulture iz tistega časa z izjemo strofe vsaj delno tudi ljudske verske pesmi Naš gospod, ki je izpričana v Stiškem rokopisu). Vendar je že v njegovi gene-

¹⁴ A. Flaker, Avantgarda i realizam. Realizam doma grofova Rostovih i realizam z Vrha od Svete Trojice, v: A. Flaker, Poetika osporavanja, Zagreb 1984, 56–65.

¹⁵ SBL I, Ljubljana 1925–1932, 95.

¹⁶ J. Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, 101, 102.

raciji takšen rigosristični, na tem mestu moramo reči, da tudi sterilni pozitivizem naletel na odpor, ki se je zrcalil v konceptu raziskav starejšega slovenskega slovstva Ivana Grafenauerja, ter je navezadnje ostal osamljen: za prihodnost je vsaj v generalni smeri ostal Grafenauerjev koncept (Prim. študijo J. Koruze z naslovom O stičiščih etnologije, folkloristike in literarne zgodovine, Glasnik slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 1980, št. 2, 105–107, dosegljivo tudi v: J. Koruza, Slovestvene študije, Ljubljana 1991, 15–19), ki se je vseskozi po II. svetovni vojni praktičiral v literarni vedi (z metodološkimi modernizacijami J. Pogačnika), vendar so iz njega izšli tudi naši folkloristi, čeprav so svojo stroko postavili na širša, ne le literarnovedna (temveč tudi muzikološka, umetnostnozgodovinska in teatrološka) izhodiščna načela.

Dandanes so raziskovanja ljudske slovestvene kulture v folkloristiki seveda temeljito drugačna od literarnovednih (če je pred drugo svet. vojno I. Grafenauer bil kot najzaslužnejši raziskovalec te problematike predvsem literarni zgodovinar, je v naslednji generaciji B. Merhar kot najvidnejši strokovnjak za narodno pesem, ki jo je obdelal za Matičino Zgodovino slovenskega slovstva I, že bolj folklorist, čeprav je izšel iz literarne vede; še širši, tudi etnološki oz. etnografski in torej še manj eminentno literarnovedni strokovnjak je M. Matičetov, vodilni raziskovalec ljudske proze v generaciji, ki je pripravila pravkar omenjeno edicijo; pozneje pa je šel razvoj v obeh disciplinah še bolj vsaksebi), in med njimi je mogoč le interdisciplinaren dialog, ki ga je toplo priporočal J. Koruza v že navedeni razpravi o stičiščih literarne vede, folkloristike in etnologije. Vendar je to ta hip bolj želja kot kaj drugega, saj v literarni vedi po smrti J. Koruze mimo J. Pogačnika ni izrazitega poznavalca problematike ljudske kulture. Kidričevska zarezna med starejšim in mlajšim slovenskim literarnovednim raziskovanjem ljudske kulture je imela tako v bistvu dvojno vlogo: pozitivno, ki jo je videti v prekinitvi starejšega univerzalističnega pristopa k tem vprašanjem (M. Murko in njegova strokovnost v več disciplinah je bila tuja domačim metodološko malo izčiščenim raziskovalnim načelom v tej sferi slovstva, kjer mimo zbirateljskih oz. zapisovalnih pravil, izoblikovanih od Korytkove do Štrekljeve zbirke slovenskih narodnih pesmi, ni bilo pravega znanstvenega pristopa, temveč pretežno ljubiteljski), ter negativno, saj se je tedaj začelo zanimanje literarne vede – z izjemo Ivana Grafenauerja – za ta segment slovenske besedne ustvarjalnosti krhati in je usodno upadlo. Posredno je takšno stanje vzpodbudilo formiranje folkloristike ter tudi razvoj etnografije. Toda da se literarna veda ljudskemu slovstvu nikakor ne sme odpovedati ter ga na milost in nemilost prepustiti folkloristom, je jasno: literarno vedo zanimajo specifični vidiki fenomena ljudske kulture, ki se folkloristiki ne zdijo bistveni (recimo vpliv ljudskega na avtorsko slovstvo), poleg tega pa je izkušnja zadnjih let pokazala, kako folkloristika brez interdisciplinarnega prepriha lahko v slovensko zavest samovoljno uvaja popolnoma neustrezne rešitve. Tako je recimo lansirala namesto ustaljenega in v literarni vedi že zdavnaj opredeljenega termina pripovedka nov pojem povedka, kljub temu, da gre za pripovedovano in ne le povedano besedilo. Povedati in pripovedovati vendarle ni isto; pripovedovanje vsebuje tako zgodbo (= tisto, kar se pove) kot njeno motivno organiziranost (siže) in pripovedno tehniko, ki je za pripovedko bistvena (s stališča literarne vede gre predvsem za specifično rabo narativnih struktur v ustni pripovedi), medtem ko termin povedka asociira le tisto, kar je povedano, torej zgodbo in kvečjemu še njeno sižejsko organiziranost, ne pa tudi akta oziroma načina pripovedovanja (besedo povedanje je sicer res uporabljal V. Vodnik, potem pa je v knjižnem jeziku zamrla in danes nikomur ničesar ne pove!).¹⁷ Enciklopedija Slovenije se je žal s premalo premisleka uklonila folklorističnim terminološkim precioznostim in kapricam ter sprejela v svoj geslovnik¹⁸ namesto pripovedke povedko – ker folklorističnemu jezikovnemu samosilništvu nihče iz vrst literarne vede ni mogel kvalificirano stopiti na prste.

Medtem ko je pozitivizmu v preučevanjih novejše slovenske književnosti odklenalo v bistvu že konec petdesetih let našega stoletja, saj je nova generacija strokovnjakov, ki je tedaj začejala svojo znanstveno pot (F. Bernik, B. Paternu, F. Zdravec, v primerjalni literarni vedi D. Pirjevec, nekoliko kasneje tudi J. Kos; na svoj način se je v postpozitivistični tok mišljenja vključila celo M. Boršnikova s teorijo individualnega in nekaj pozneje tudi kolektivnega ustvarjalnega ritma), šla v smeri immanentnoliterarnovednih metodologij in konceptov, je razumljivo, da se ob nekaj straneh slovenskih srednjeveških odlomkov, namenjenih pretežno pragmatični uporabi v cerkvenem življenju (z le nekaj drugovrstnimi fragmenti, zlasti iz sfere plemiške kulture: verz »citat« v Vrouwen dienes Ulricha Lichtensteinskega, večjezična umetnost Minnesanga Oswalda Wolkensteinskega, Turjaški rokopis), res ni dalo zgraditi kakšne literarne vede v modernem smislu, zakaj v Brižinskih spomenikih, Celovškem, Stiškem, Beneškoslovenskem,¹⁹ Starogorskem in Goriškem

¹⁷ Vodnik je to besedo uporabljal v pomenu poljudne razprave (Povedanje od slovenskega jezika), kar je zelo zelo daleč od pripovedke!

¹⁸ To je razvidno iz gesla »književnost« v Enciklopediji Slovenije V, Ljubljana 1991, 139, kjer je kazalka na geslo »povedka«.

¹⁹ Z »Beneškoslovenskih rokopisom« označujemo rokopis, ki ima v literaturi poleg tega še več imen, najpogostejše Černejški rokopis. Prim. o njem študijo Fedore Ferluga-Petronio v zborniku Obdobja 10 (Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi), Ljubljana 1989, 245–250, z naslovom Ob primerjanju latinskih, italijanskih in slovenskih besedil v Černejškem rokopisu.

rokopisu (ti tvorijo temeljno os spomenikov učene kulture srednjega veka v našem jeziku) ni mogoče pričakovati literarnosti oz. umetniškosti, ki zanima sodobno literarno vedo, temveč le neko umetnost, običajno za svoj čas, prostor in namen, ter toliko in toliko let pozneje tudi patino, drugega pa ne. Tudi zato ni čudno, da se je pozitivizem, ki je bolj kot v literarno bil zazrt v slovstveno zgodovino (po pojmovanju Ivana Prijatelja in Franca Kidriča je slovstvo vse, kar je z besedo zaobseženo, medtem ko je literatura tisto slovstvo, ki dosega umetniško vrednost), v preučevanjih starejše književnosti pri nas obdržal dlje kot v razpravljanih o novejši. To seveda ne velja le za srednji vek: tudi v poznejših obdobjih starejšega slovenskega slovstva odločno prevladujejo (versko- oziroma cerkveno)pragmatična besedila (prevodi biblični tekstov, njih komentarji, predgovori k njim, koledarji v zvezi s cerkvenim letom, pesmarice, ki se rabijo v pobožnostnih opravilih; vsemu temu se sčasoma pridružijo tudi drugače »praktični« spisi, od pratik do časnikov, slovnice in slovarjev, prevodi uradnih razglasov itd.). Skratka že sam značaj našega pismenstva ziroma slovstvene učene kulture, ki do Devovega in njegove generacije pesniškega nastopa praktično ni poznala volje biti literatura, je podaljševal življenje pozitivizmu v preučevanjih starejše slovenske književnosti. Morebiti je iz vsesplošnega pomanjkanja težnje po literarnosti za tisti čas mogoče izvzeti zgolj fragmente Minnesanga, ki jih ne gre imeti za pragmatične spise, kakor zgoraj navedene tipe tekstov, slovensko verzifikacijo Fratri putnici in začetek prevoda Molièrejevega Georgesa Dandina (ki nastopa kot Jarne Bogati) Franca Kristofa Frankopanskega (seveda ta dva teksta premoreta hrvaške interference, ker avtor slovensko očitno ni znal do popolnosti), Zizincelijevo pesniško poslanico ob izidu Valvasorjeve Slave ter verzje Franca Jožefa Jankoviča v slatenskem urbarju, kar pa je skoraj zanemarljiva količina besedil, če se upoštevajo le tista v slovenščini, kajti pri presoji kolikosti ne moremo uporabljati kakšnih rodoljubnih meril, temveč je edino mogoče primerjati stanje pri nas in drugod v Srednji Evropi. Seveda je treba vedeti, da se nam vsi slovenski teksti iz tega časa tudi niso ohranili, toda da bi jih kdo načrtno uničeval, tudi ni misliti: uničevali in izgubljali so se v približno enakem odstotku kot drugojezični, ki pa se jih je na naših tleh ohranilo mnogo mnogo več. Zaradi metodološke neoporečnosti je treba vztrajati pri tej načelni predpostavki tako dolgo, dokler z nespornimi argumenti kdo ne dokaže njene zmotnosti.

J. Pogačnik in J. Koruza kot osrednja raziskovalca slovenskega starejšega slovstva, in v njegovih okvirih tudi srednjega veka v obdobju od 1968 do danes, sta spričo takšnega stanja ostajala pri konceptu slovstvene zgodovine, ki je bil za sfero učene kulture v slovenščini²⁰ podedovan od časov, v katerih je kraljeval pozitivizem, vendar ni bil samo pozitivističen, temveč mnogo starejši, saj ga srečujemo denimo že pri Valvasorju (ta našteva kranjske avtorje ne glede na vrsto in vrsto njihovih tekstnih podvigov; tako se v isti vrsti znajdejo avtorji in prevajalci verskih, znanstvenih idr. besedil; prav tako Valvasor piscev ne deli po jeziku in skupaj obravnava slovensko, nemško in latinsko ustvarjajoče – tudi v tem je presenetljivo blizu sodobnim tokovom v literarni vedi²¹), čeprav za obdobje od Linharta sem po Marnu in deloma še Glaserju tak pristop ni več običajen. Starejša slovenska književnost tako ni le sama na sebi nekaj »corpus separatum« znotraj naše nacionalne literature (s tem, da je brez avtonomnih umetnostnih teženj), temveč je tudi njeno preučevanje v okvirih slovenske literarne vede nekaj posebnega, predvsem zaradi zaobseganja celotnega slovstva, ne le literature (ampak to je nujnost, ki izhaja iz narave v naš čas ohranjenih tekstov starejše dobe in ne morebiti kakšna pozitivistična usedlina, kar bi sicer tudi lahko bila). Ker se literarnovedni pozitivizem, kakor smo že večkrat opozorili, ne omejuje zgolj na preučevanje tekstov, ki imajo umetniško vrednost, nas ne more presenetiti, da je najpopolnejši terminološki aparat za preučevanje starejšega slovenskega slovstva, pri katerem ni mogoče govoriti o avtonomni literarnosti, prispeval ravno naš vrhunski pozitivist Franc Kidrič s tem, ko je razlikoval pojme slovstvo, pismenstvo, književnost in literatura (za razpravljanje o novejši literaturi njihova terminološka diferenciacija niti ni potrebna in se vsaj književnost in literatura že rabita sinonimno!),²² medtem ko formalistični in strukturalistični raziskovalni postopki niso dali vidnejših rezultatov na področju, ki nas tu zanima.

Šele v poststrukturalnih časih se zanimanje literarne vede spet ne omejuje tako močno samo na literaturo (seveda pa je na nji še vedno poudarek); zato moremo v raziskave starejše slovenske književnosti vsaj načeloma zreti s pričakovanjem in optimizmom, ki pa sta relativizirana oz. omejena z dejstvom, da po razmeroma zgodnji smrti Jožeta Koruze zelo zelo manjka kvalificiranih

²⁰ Slovenski srednjeveški rokopisi nedvomno pripadajo sferi učene kulture zlasti očitno (spomeniki Minnesanga), čeprav so teksti, ki izvirajo iz kleriške sfere, naslovljeni tudi ali predvsem na nosilce ljudske kulture (molitveni obrazci, govor, spovedni obrazci) – toda pripravljajo, tj. prevajajo in prirejajo jih učenjaki.

²¹ Valvasor si je v svoji Slavi tudi prizadeval zajeti slovstvo na Kranjskem od začetkov: v srednji vek tako npr. posega s trditvijo, da se je pred Trubarjem kranjsko pisalo z glagolskimi črkami.

²² To je zlasti dobro nakazal I. Prijatelj v tekstu z naslovom Literarna zgodovina, v: I. Prijatelj, Izbrani eseji I, Ljubljana 1952, 3–36, kjer so mu glavni termini le literatura, književnost (slovstvo v knjižni obliki oz. v njenih predhodnikih, pri čemer je pismenstvo omejeno na srednjeveški čas rokopisov na pergamentu in papirju) in slovstvo. Kidrič je svojo terminologijo uporabil v Zgodovini slovenskega slovstva in sledili so mu tudi avtorji Matičinega enako naslovljenega dela.

raziskovalcev tega področja. Tako je dandanes zanj izrazit literarnovedni strokovnjak le Jože Pogačnik, vendar tudi on ni izključno specializiran za starejše slovensko slovstvo (kakor tudi Koruza ni bil!), v čemer je verjetno iskati razloge njegovih hudih faktografskih zdrsov v študiji Starejše slovensko slovstvo. Čisto ali skoraj čisto svoje raziskovalce je to obdobje slovenske literarne zgodovine imelo le v prvi polovici našega stoletja (s podaljškom v petdeseta, šestdeseta in sedemdeseta leta) v Francu Kidriču, Ivanu Grafenauerju (zlasti po propadu upanja na kariero univerzitetnega profesorja), Mirku Ruplu in Alfonzu Gspanu, pri čemer pa je bil Kidrič usmerjen prvenstveno na preučevanje reformacije, razsvetljenstva in Prešerna (toda veliko vprašanje je, koliko slednja dva tematska sklopa zares sodita v starejšo slovensko književnost²³) in sta se Rupel in Gspan specializirala za vprašanja protestantizma oz. narodnega pre(po)roda. Tako je edino pri Ivanu Grafenauerju bila osrednja pozornost posvečena srednjeveškemu obdobju. Opazno je umanjkanje strokovnjaka z raziskovalnim poudarkom na obdobju od konca reformacije do pre(po)roda, se pravi za manierizem in barok; zdi se, da je Jože Koruza hotel zapolniti to vrzel in je po zborniku Pisanice tičoč se disertaciji svojo pozornost usmeril ravno v ta čas, vendar mu je smrt preprečila izdelavo sinteze (prim. njegov načelni spis Obdobje baroka – odprto vprašanje slovenske literarne zgodovine in kulturologije, Obdobja 9, Ljubljana 1989, 9–14, ob tem seveda tudi že navedeno razpravo Reformacija ter protireformacija in barok v zgodovini slovenskega slovstva iz leta 1981).

Srednji vek v slovenski literarni zgodovini v XX. st. ni bil pojmovan kot posebno obdobje, kot čisto posebna entiteta, temveč je bil le poglavje iz našega starejšega slovstva, ki je segalo po opredelitvi Franca Kidriča in Ivana Grafenauerja do Zoisove in Vodnikove smrti leta 1819 (pri čemer je Grafenauer staro slovstvo izrecno omejil na obdobje do 1768. leta, kakor pozneje celotno starejše slovstvo J. Pogačnik; toda Kidrič je, kar za naš problem ni nepomembno, sprva nameraval pisati svojo literarno zgodovino do leta 1848, do katerega so segala tudi njegova univerzitetna predavanja, medtem ko je Jože Koruza kot njegov ta hip poslednji dedič predaval slovensko literaturo do 1830. leta). Za tistih nekaj slovenskih srednjeveških besed in besedil, ki so, kakor smo si že ogledali, bile oz. bila edini povsem nedvoumni in nesporni predmet naše literarne vede, drugačen položaj tudi ni bil mogoč (značilno se celo zgodovine slovenske literature, zlasti Matičina, v obravnavanju tega časa podajajo tudi v čisto jezikovslovne – ne samo filološke! – sfere, kar je znak, kako zelo manjka literarnozgodovinskega gradiva pred letom 1550, ko se lahko začne vsaj filološki, tj. kombinirani jezikoslovni in literarnovedni razbor pozitivnih dejstev v za razvito znanost primernem obsegu). Tako J. Pogačnik pravi leta 1968 v uvodni besedi v prvi del svoje in Zdravčeve Zgodovine slovenskega slovstva: »Slovstveno življenje na Slovenskem med brižinskimi spomeniki (IX. stoletje != ?!) in Matičkom Antona Tomaža Linhartta (1790) je po svoji naravi v sebi sklenjena enota. Človek v življenju in v zgodovini tega časa ni nastopal kot absoluten in svoboden subjekt.« Nato govori o »esencialni viziji sveta«, ki da se v XVIII. stoletju prelevi v »ekstencialno«, s čimer naj bi bila končana prva stopnja človeškega življenja, tj. življenje v kulturi, v kateri »funkcija slovstva ni bila, da izraža individualno izkušnjo.« Sploh po njegovem te dobe »ni mogoče označiti kar kot zgodovino slovenskega slovstva«, temveč le kot »slovstveno življenje na Slovenskem«, ²⁴ posamezna razdobja znotraj tega segmenta pa da se navezujejo na idejne in slogovne zareze, in sicer na prehod iz srednjega veka v reformacijo in protireformacijo ter nato iz tega dvojega v manierizem in barok. Toda velik problem je v tem, da kriteriji te delitve niso enotni, niso ene ravni: manierizem in barok sta izrazito slogovni opredelitvi, srednji vek, reformacija in protireformacija pa so historične oznake. Metodološko nečisto je mešati to dvojce: srednji vek stilno obsega denimo t.i. karolinško renesanso, romaniko, gotiko in končno cvetno gotiko... In če opažamo v Brižinskih spomenikih drugačen stil besednega oblikovanja kot v Štiškem rokopisu, kar ga (npr. inverzni besedni red v sintagmi pri Brižinskih spomenikih nasproti tovrstni nezaznamovanosti v Štiškem rokopisu), je potemtakem jasno, da o srednjem veku ni mogoče govoriti o enem in enotnem obdobju. Srednji vek je pojem povsem drugega reda označevanja kakor manierizem in barok: ni stilna, temveč historicistična formacija. Treba pa je seveda

²³ Argument za to bi bilo morda dejstvo, da je še Linhartov najpomembnejši in miselno najprodnornejši spis (njegova zgodovina) neliteraren v današnjem pomenu besede in da je še Prešeren samoumevno pesnil tudi v nemščini, kar je bilo po letu 1848 za slovenskega literata problematično početje. Sicer pa o zgornji časovni meji starejšega slovenskega slovstva natančno razpravlja J. Koruza v spisu Pojem starejšega slovenskega slovstva, v: J. Koruza, Slovstvene študije, Ljubljana 1991, 9–14. V času Ivana Prijatelja in Franca Kidriča je bila meja med starejšo in novejšo slovensko literaturo letnica 1848, do katere je s svojimi univerzitetnimi predavanji segal Kidrič, medtem ko je danes meja večinoma postavljena na začetek razsvetljensko-prerodnega obdobja, ker se z njim začenja slovenska literatura v modernem literarnovednoterminološkem pomenu besede. V igri pa sta kot mejni letnici še 1819 – Kidrič, ki sprva kani napisati svojo Zgodovino slovenskega slovstva do leta 1848, jo ustvari le do Zoisove smrti, čemur sledita tudi Matičina Zgodovina in Grafenauerjeva Kratka zgodovina, najbrž s premislekom, da tedaj odide z naše literarne scene zadnja velika predprešernovska generacija, torej zadnja generacija, ki ni nesporno ustvarjalca literature v modernem pomenu – in 1830 (do tega leta je slovensko literarno zgodovino predaval J. Koruza) – z utemeljitvijo, da okoli tega leta nastopi Prešeren, ki ima prvi med našimi avtorji ne le namen ustvarjati estetsko polnovredno literaturo, temveč mu to nedvomno tudi uspe. Jasno pa vse te periodizacijske zadrege kažejo na to, kako je slovensko slovstvo od svojih srednjeveških začetkov enoten fenomen – le da se razvija in spreminja.

²⁴ J. Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, Uvodne besede, 5, 6.

ugotoviti, kaj slogovne razlike oz. spremembe v naših srednjeveških tekstih pomenijo v kontekstu velikih stilnih formacij tedanjega časa, kot sta denimo (pred)romanika ali gotika.

Izgleda, da se Pogačnik problematičnosti svoje periodizacije slovenske književnosti dobro zaveda, in zatrdi, da so njegove literarnozgodovinske enote označene po »književnih (stilnih) kriterijih«, pri čemer da sta izjema samo »prvi dve obdobji (srednji vek, reformacija s protireformacijo)«, v katerih gre predvsem za kulturno življenje, v katerem še ni prave literature.²⁵ Toda takšne literature ni v slovenščini niti v obdobju z imenom manierizem in barok, v tedanjih tekstih navzoče literarne strukture pa nič bolj kot v času reformacije in protireformacije ne napovedujejo prihodnje slovenske književnosti v pravem pomenu besede (v primeru proze za prihodnost najbolj potencialnoliterarno narativno strukturo eksemplu srečujemo že pri Trubarju, ne šele pri Sveto-kriškem in drugih baročnih pridigarjih, ki jo ravno tako kot prvak naše protestantske reformacije uporabljajo za podkrepitev svoje teze, kar seveda ni literarna uporaba omenjene strukture: celo več, baročni pridigarji tezo, ki jo eksemplu slikovito podkrepi, tudi naravnost izrečejo, medtem ko Trubar ne vselej in mora tako poslušalec oz. bralec njegovega eksempla sam iz zgodbe narediti tezni sklep, kar je nedvomno bližje pojmu literarnosti in literarne sporočilnosti, kakor ravnanje baročnih pridigarjev!). Problematična je nadalje Pogačnikova trditev, da njegove periodizacijske enote od pravilnostne dvočlenskosti – ki je posledica konstituiranosti oz., kot pravi avtor, konstruiranosti po načelu notranjega konflikta²⁶ (npr. ob že znanem manierizmu in baroku že klasi-cizem in predromantika, klasika in romantika, realizem in naturalizem – a vsaj v tem primeru kakšnega velikega konflikta ni, zato pa stopnjevanje, kar vsaj do neke mere velja tudi za naslednje obdobje, ki je dekadenca in simbolizem^{26a}) – odstopajo tam, kjer duhovno življenje takšnega konflikta ni dovoljevalo, kar se seveda nanaša na srednji vek. Toda tovrstni duhovni pretresi z mogočimi »notranjimi konflikti« so bili lastni tudi temu času, denimo v pojmovanju smrti, ki je v predgotiki dobi dobra in na freskah uporabljana kot pojoči angel, v gotiki pa je nekaj strašnega in je simbolizirana z grozljivimi okostnjaki... Nadalje je romanski Kristus, kakor zatrjuje G. Duby v Času katedral, bleščeč, Janezov iz Apokalipse, je kralj, ki sodi in gospoduje, gotski pa je človeški, je Kristus iz sinoptičnih evanجيلjev (prim. tudi študije J. Delumeauja o življenjskih občutenjih na Zahodu ter na zgodovino mentalitet v srednjem veku nanašajoče se dela J. Le Goffa).²⁷ Ali ni to dramatična razlika, ki bi mogla imeti svoj stilni izraz tudi v različnosti med neobičajnim, vzvišenim besednim redom v Brižinskih spomenikih ter med težnjo k običajnemu v Stiškem rokopisu (npr. »dela Sotonina« iz Brižinskih spomenikov nasproti »hudim delom« iz Stiškega rokopisa)? Seveda ne gre delati prenaglih in preveč navdušenih sklepov, toda natančna analiza bi morebiti mogla odkriti v slovenskih srednjeveških tekstih navzočnost stilno načelno različnih pristopov k besedilnemu oblikovanju, ki bi jih bilo moč navezati na igre menjav slogov, znanih npr. iz umetnostne zgodovine – in bi to ne bilo nikako nasilje nad značajem naših slov-stvenih spomenikov tistega časa v obliki samovoljnih interdisciplinarnih analogij... Za razmiš-ljanje v tej smeri daje dovolj utemeljitev že sam Pogačnik, ki za Stiški rokopis ugotavlja: »Norma literarnega izrazja je postala govorjena beseda,«^{27a} takšno stanje pa ima za nasprotno onemu iz Brižinskih spomenikov. Srednji vek torej ni niti stilno niti duhovnozgodovinsko enotna formacija; verjetno je po svoji vsebini celo bližji pojmu stilne formacije kot konfliktna enota, kakor je opazil Pogačnik, najti pa bo potrebno ustrezno terminološko rešitev, ki bo izhajala iz slogovnih oznak v konflikt zapletenih polov.

Videti je, da je oznaka srednji vek v slovenski slovstveni zgodovini pravzaprav nadomestek za pojem staroslovenskega slovstva, ki se je rabil od Janežiča (Pregled slovenskega slovstva, Celovec 1854) do Kleinmayra (Zgodovina slovenskega slovstva, Celovec 1881)²⁸ za čas od začetkov do Trubarjevega književnega nastopa 1550. leta. Vendar je med obema omenjenima terminoma tudi pomembna razlika: staroslovensko slovstvo je imelo težišče in upravičilo v starocerkvenoslovanskih

²⁵ J. Pogačnik, Starejše slovensko slovstvo, Ljubljana 1990, 4.

²⁶ Prav tam, 4.

^{26a} Pa tudi barok je do manierizma prej v stopnjevalnem kot notranjekonfliktnem razmerju. Zdi se, da ena stilna obdobja prehajajo v druga harmonično, s stopnjevanjem, druga pa s konfliktom, ali cele negiranjem, torej z nasprotovanjem. Iz tega bi bilo morda mogoče izdelati tipologijo različnih stilnih formacij, konfliktnih in stopnjevalnih. Dvočlenskost znotraj stilnih formacij je vselej kontrastnega značaja (tudi stopnjevanje je glede na izhodišče svojevrsten, dasi ne stoodstoten kontrast), ni pa vedno konfliktna.

²⁷ G. Duby, Le Temps des cathédrales. L'art et la société 980–1420, Paris 1976; isti, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, Paris 1978; J. Le Goff, La civilisation de l'occident médiéval, Paris 1965; isti, Pour un autre Moyen âge. Temps, travail et culture en Occident. 18 essais, Paris 1977; J. Delumeau, Le peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles). Une cité assiégée, Paris 1978; isti, Le Péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècle), Paris 1983.

^{27a} J. Pogačnik, Književnozgodovinske določnice, v: Stiški rokopis, Študije, Ljubljana 1992, 50. Že davno prej pa je velika stilna gibanja v smeri, kot jo verjetno nekoliko pretirano naznačuje Pogačnik, opazala B. Pogorelec.

²⁸ Tu je opozoriti na zanimivo in pomenljivo tipologijo naslovov slovenskih literarnih zgodovin: najpogosteje se imenujejo tako kot Janežičev in Kleinmayrov poskus: Kleinmayru su sledili Glaser, Kidrič, avtorji Matičine Zgodovine ter Pogačnik in Zadravec, Janežiču pa Slodnjak in Kos. Uspeh oznake Zgodovina slovenskega slovstva si je mogoče – če se prav spominjam, je to idejo nekoč lansiral M. Stanovnikova – razložiti z njeno pravilno amfibraško strukturo (XXXXXXXXXX).

tekstih, ki so se na podlagi Kopitar-Miklošičeve panonske teorije o izvoru jezika sv. bratov Konstantina Filozofa in Metodija, nadškofa panonske in pozneje moravske cerkve, brez težav vklapljali v kontekstu slovenske literarne zgodovine. Potem ko so mnogo preprostejši duhovi Miklošičevih dedičev (predvsem dva Vatroslava, Jagić in Oblak) dognali, da naj bi bil slovenski knjižni jezik sv. bratov identičen z govorico Slovanov okoli Soluna, kar je povsem zanemarjalo njegovo književnojezično naravo (in ta je že načeloma nekaj drugega od narave ljudskega govorjenega jezika), je pojem staroslovenskega slovstva seveda izgubil tla pod nogami in Karol Glaser v svoji Zgodovini slovenskega slovstva I (Ljubljana 1895) že govori o tej dobi pod naslovom Uvod in cerkvenoslovansko slovstvo, vendar obravnava srednji vek še vedno znatno obširnejše kakor pozneje Kidrič. Šele v našem času, ko so se spet začela vrstiti opozorila, kako slovstvena dejavnost sv. bratov sodi v našo literarno zgodovino v večji meri, kakor je to mislil razviti slovenski pozitivizem s Kidričem na čelu – kajti knjižni jezik Konstantina Filozofa, ki je nastal na podlagi govorice Slovanov okoli Soluna, vendar še zdaleč ni bil ta govorica sama, je v generaciji sv. bratov služil samo Slovanom v Srednji Evropi, Moravcem in Spodnjim Panoncem; potemkako se je njegova osnova s posebnostmi jezika teh Slovanov ne le obogatila, temveč tudi razširila (torej t.i. moravizmi in panonizmi niso nikak »dodatek« oz. lokalistična začimba v starocerkvenoslovanskem knjižnem jeziku, temveč integralni del njegove podobe že od časa sv. bratov!) –, je ponovno mogoče obsežneje razpravljati o njunem delu tudi za literaturo prednikov Slovencev, ne pa le omenjati zgodovinskega srečanja le-teh in »slovanskih blagovestnikov« (kar srečujemo v Kidričevi, Matičini in Grafenauerjevi obravnavi tega problema).²⁹ Glede tega vprašanja pa Jože Pogačnik v svojih sintezah o slovenskem srednjem veku presenetljivo hodi po poteh svojih predhodnikov, pa čeprav je B. Grafenauer že zdavnaj prispeval zelo temeljito argumentacijo za zelo verjetni nastanek Metodijevega zakonika Zakon' sudnyi ljudem' v Spodnji Panoniji (vendar je nesrečno zapisal, da ima omenjeni pravni spomenik svoj vzor v Eklogi Leona Modrega, kar je anahronizem, saj je Leon (VI.) Modri vladal v letih 886–912: res je na začetku njegove vladavine nastala Fotijeva zbirka zakonov (883–886), vendar se je imenovala Epanagoga, medtem ko je Ekloga zakonik iz časa Leona III.³⁰), kar je opozorilo, da je vsaj del korpusa starocerkvenoslovanskih tekstov mogoče povezovati na zelo neposreden način s slovensko slovstveno zgodovino. To je toliko pomembnejše po Pogačnikovi ugotovitvi, da je »družbeni razvoj v Panoniji in na Moravskem že dosegel stopnjo, ko se je ob zavesti istorodnosti že začela kazati tudi neka etnična individualnost (različnih slovanskih dežel),« za kar najde tehtno argumentacijo v Metodijevih besedah o svojem nasledniku Gorazdu: »To je vaše dežele svoboden mož.«³¹ Do enakega rezultata je po drugih poteh prišla tudi moja razprava Skupnost Slovencev in njih učena kultura v zgodnjih razdobjih srednjega veka (ZČ XLIII, 1989, 183–192; tekst je bil spisan že leto prej za simpozij Obdobja 10).

Po – danes vidimo, da začasnem – izgonu starocerkvenoslovanskega slovstva iz naše literarne zgodovine so le-tej za srednjeveško obdobje ostali kot predmet preučevanja le skrajno omejeni fragmenti v slovenščini (poleg že omenjenih rokopisov – a Brižinski spomeniki so zaradi nedvomnih zvez s starocerkvenoslovanskimi spisi postajali vse bolj problematični kot slovenski tekst, kar je doseglo vrhunec v Isačkovem delu Jazyk a původ Frizinských pamiatok, Bratislava 1943 – in glos je bil zlasti »popularen« napis mistifikacija na vojvodskem prestolu na Gosposvetškem polju (VERI/MA SVETI VERI/PRAVDO BraNY VDOVE),^{31a} ki pa jih je bilo po načelih pozitivne znanosti in z njeno metodologijo nemogoče povezati v kakšno pismensko izročilo, zato je to obdobje F. Kidrič povsem upravičeno poimenoval kot stoletja beležk brez literarne tradicije. S pozitivističnega stališča je ta oznaka povsem točna. Je pa v nasprotju s Kidričem Ivan Grafenauer poudarjal pomen neke kulturne tradicije v slovenščini iz karolinške dobe (v razpravi Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nadš ispovedajštiimó se, Ljubljana

²⁹ Prim. moje razpravo Skupnost Slovencev in njih učena kultura v zgodnjih razdobjih srednjega veka, Obdobja 10, Ljubljana 1989, 275–286, na zelo eksaktne jezikoslovne temelje pa je takšne misli postavil Š. Ondruš v študiji Genetične zveze slovenske besedne družine res, resen, resnota, resnica, uresničiti, ... SR XXXIV, Ljubljana 1986, 101–107. Treba je reči, da Pogačnik sicer ugotovi neustreznost (v smislu neustreznosti) narečja Slovanov okoli Soluna za kulturne potrebe Moravcev in Spodnjepanoncev (Zgodovina slovenskega slovstva I, Maribor 1968, 14), katerim je bila namenjena cirilmetodijaska misija, toda iz tega ne izvede nobenih sklepov in ne naveže niti dela stsl. opusa tudi na slovensko slovstveno zgodovino, kar je mogoče zlasti pri Zakonu sudnem ljudem' in pri stsl. spomenikih, ki so vzporedni Brižinskim odlomkom (Činó nad ispovedajštiimó se; Poučenie na pamjätó apostola ili mučénika). Zlasti pomenljivo je, da Pogačnik v svoji antologiji starejšega slovenskega slovstva Srednjeveško slovstvo, Izbrano delo, Ljubljana 1972, in Starejše slovensko slovstvo od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička, Maribor 1980) ni sprejel nobenega teksta iz cirilmetodijaska izročila (v drugi antologiji je upošteval tudi ljudsko slovstvo). Prim. Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja, Ljubljana 1992, 25–27. Poudarka je zlasti vredno dejstvo, da je Kocelj sv. bratoma zaupal določeno število učencev.

³⁰ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, 104. Sojenice našemu uglednemu zgodovinarju pri razlagi tega spomenika tudi pozneje niso stale ob strani, v Zgodovini cerkve na Slovenskem (Celje 1980) ga napačno omenja kot Zakon sudyi ljudem (str. 58, to bi mogli razumeti kot Zakon sodnikov ljudi, kar seveda ni ustrezno).

³¹ J. Pogačnik, Utemeljitev v razliki, Maribor 1989, 25.

^{31a} J. Toporišič v razpravi Periodizacija slovenskega jezika, SR XLI, Ljubljana 1993, 134, ta napis navaja brez opozorila, da gre za mistifikacijo in celo ne ve, da bi naj bil na vojvodskem stolu (misli, da je na knežjem kamnu!).

1936 – na podlagi določil Karlovih kapitularijev), pozneje pa celo od začetka pokristjanjevanja (Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismensko in ustno slovstvo, Zbornik Zimske pomoči, Ljubljana 1944, 361–376, dosegljivo tudi v: I. Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi, Ljubljana 1980, 169–191), ki je določen izraz dobila tudi v do danes ohranjenih pismenskih spomenikih. Vendar: Grafenauer ni dokazoval nikake neprekinjene pismenske tradicije, še manj seveda literarno³² (to le za ljudsko slovstvo, ki pa ni navezano na pismenstvo!); tako njegov koncept v bistvu ne negira Kidričeve oznake (jo pa seveda problematizira in relativizira).

Grafenauer pozna v svoji Kratki zgodovini za razdobjem praslavske kulture razdobje srednjeveškega pismenstva, ki pa ga deli še na štiri manjše enote (priključitev na Zahod in pričetki slovenskega pismenstva; zgodnji srednji vek – srečevanje začetkov slovenskega pismenstva v starocerkvenoslovanskim slovstvom, slovensko pismenstvo v 10. in 11. st., slovenska osebna imena, ustno slovstvo v zgodnjem srednjem veku; visoki srednji vek – pismensko in ustno slovstvo; pozni slovenski srednji vek – pismenstvo, narodno pesništvo (povsod smo opuščali podpoglavja splošnega kulturnozgodovinskega značaja)) in razčlenjuje položaj slovenskih zapisanih fragmentov v njih (na str. 84 govori o njih kot o slovenskem drobižu, kar je blizu Kidričevi oznaki beležka!), izjemno jasno pa na str. 67 pove: »Pravni položaj slovenskega jezika pa še dolga stoletja ni nudil možnosti za razvoj pismenstva, ker se je sicer ustno rabil, zapiski pa so bili sprva latinski, pozneje nemški.« Tradicija v slovenščini je torej bila lahko le ustna, pismenski spomeniki pa so nastajali tu in tam, pri čemer je Kidrič računal na več ali manj popojno naključnost, Grafenauer pa na slučajno ohranjene fragmente, ki so se lahko v posameznih razdobjih in na posameznih območjih tudi prepisovali, vendar je pri tem šlo za skrajno omejen repertoar. Ta je nastal pretežno v času pokristevanja, ko slovenski jezik še ni bil obremenjen z neuglednim družbenim statusom svojih nosilcev. Kakšne tradicije v smislu zahodnoevropskih nacionalnih literatur pa seveda pri nas ni bilo. A pomembno je, da je tako pri Kidriču kot pri Grafenauerju slovensko srednjeveško slovstvo le del neke večje enote, del starega ali starejšega slovstva (le v Matičini zgodovini je označeno s posebnim terminom pismenstvo, ki se seveda more nanašati le na učeno kulturo prizadetega časa; tako je v bistvu ohranjen Kidričev koncept, poglavje o ljudski tvornosti pa je dodano kot »corpus separatum« in je izločeno iz časovne kontinuitete učene kulture, kar pri Grafenauerju ni!), kar v bistvu sprejema tudi Pogačnik, ki govori o enotnem položaju subjekta v vsem obdobju do razsvetljenstva, kakor smo videli že prej. Že takšno vključevanje v večje časovne enote dokazuje, kako je vprašanje kontinuitete in njene narave pravzaprav ključno vprašanje starejšega slovenskega slovstva ter tako tudi literarnega srednjega veka pri nas.

Poudarili smo že večplastnost pojma kontinuitete: Kidrič povsem točno v srednjem veku ni videl nikake pismenske tradicije slovenskih tekstov – kot pozitivist bi jo videl edino v primeru, da bi jo mogel dokazati, to pa ne tedaj ne danes ni mogoče na znanstveno neoporečen način –, ki je ni zagovarjal niti Ivan Grafenauer, je pa pri tem opozarjal na splošnokulturno oz. še širšo civilizacijsko kontinuiteto. V bistvu kontinuiteto tega tipa poudarja tudi Pogačnik v svojih temeljnih sintezah za ta čas (1968, 1973 – skrajšana oz. zgoščena verzija njegove in Zadravčeve Zgodovine slovenskega slovstva, 1990). Tako nam zatrdi: »To (= srednjeveško) slovstvo (beseda teče kajpak o spomenikih v slovenščini) ni nastalo organično; slučaj je v njem osnovna značilnost. (. . .) Vendar so ohranjena besedila zemljepisno tako razprostranjena, da zajemajo večino slovenskega etničnega ozemlja (? – Štajerska, Prekmurje, Bela Krajina!). Fragmentarnost torej kljub vsemu dovoljuje sklep, da so se slovenske pokrajine v okviru možnosti in časa udeleževale splošnega kulturnega in literarnega procesa.«³³ Zato pa je bil Jože Koruza nekoliko radikalnejši in je ob odkritju Starogorskega rokopisa napisal razpravo Ožvitev vprašanja pismenske tradicije v srednjem veku (J. Koruza, Slovstvene študije, 39–46, prvič objavljeno v JiS XIX, Ljubljana 1973/74, 204–211) ter v nji domneval neko slovensko pismensko tradicijo vsaj za temeljne krščanske molitvene obrazce skozi ves srednji vek, vendar je moral za to svojo tezo dramatično priznati, kako manjka »ilustrativnega« (značilno ne: dokaznega!) gradiva. Na zahodnem robu slovenskega nacionalnega ozemlja, v območju italijanske pravopisne sfere, je v zvezi z Alasiem takšno – a izrazito delno, prostorsko, najbrž pa tudi časovno omejeno – tradicijo, kakor opozarja Koruza, dopuščal že Kidrič (F. Kidrič, Fra Gregorio Alasia de Sommaripa, LZ 1924, 107), toda njen obseg ni mogel porušiti njegove temeljne oznake za ta čas, namreč stoletja beležk brez literarne tradicije. Koruza je potemtakem malce zaostрил Grafenauerjevo misel o slovenski srednje-

³² I. Grafenauer ima za začetnika slovenske književnosti povsem jasno P. Trubarja (Kratka zgodovina . . . 100), kako pa bi pred nastankom književnosti obstajala tradicija kontinuiranega razvoja slovenskega knjižnega jezika od prvih zapisov (Brizinski spomeniki) do danes, kar je teza, ki jo nekateri jezikovlovci pripisujejo I. Grafenauerju (npr. A. Vidovičeva Muha, Zgradba tvorjenk v Brizinskih spomenikih, Obdobja 10, 51), a je ta glede nje povsem nedolžen, je logičnemu mišljenju seveda velika uganja. Kako ne drži razlaganje misli I. Grafenauerja v zgoraj navedenem smislu, izpričuje tudi dejstvo, da je bil Grafenauer pristaš ideje o temelju Trubarjevega knjižnega jezika v govorici Rašice; ker od tam ni ohranjen noben spomenik slovenščine iz srednjega veka, je torej jasno, da je omenjeni učenjak knjižni jezik našega vodilnega protestantskega reformatorja štel za novo tvorbo. Ob tem je že načelno treba reči, da vsa književnost niti ni spisana v nacionalnem knjižnem jeziku, kar velja zlasti za starejša obdobja!

³³ J. Pogačnik – F. Zdravec, Zgodovina slovenskega slovstva, Maribor 1973, 36.

veški kulturni tradiciji, ki jo je najverneje nadaljeval Pogačnik, vendar je pomembno, da je ljubljanski profesor zagovarjal le tradicijo prepisovanja temeljnih molitvenih obrazcev, kar pa je pravzaprav nenavadno, saj je v njih sam ugotavljal razmeroma veliko različnost ne le na ravni besednega reda, temveč tudi smisla (Čelovški rokopis: Oča naš, kir si v nebesih – Starogorski rokopis: Oča naš, ker si v nebesih; CR: pridi bogastvu tvoje – StR: pridi k nam tvoje bogastvo; CR: bodi vola tvoja – StR: izidi se tvoja vola; CR: kruh naš vsedani daj nam danas – StR: daj nam donas ta vsadani kruh itd.; razlike v Veri so še večje),³⁴ da o »pravopisu« (zlasti pri posebnih slovanskih glasovih) sploh ne izglabljam besed. Nedvomno bi prepisovalno izročilo zagotavljalo tudi v grafiki vsaj podobnost, če ne tudi že enakosti med rokopisi, ki vsebujejo isti tekst, a o čem takem ni ne duha ne sluha. Edini argument, ki morebiti zares govori za kakšno prepisovalno tradicijo slovenskih srednjeveških besedil, je dejstvo, da je Starogorski rokopis, nastal med 1492 in 1498, spisan v »nemškem pisnem načinu« (Koruza) in da se s svojim vsaj deloma nadnarečnim idiomom dviguje nad tekst v našem jeziku iz vsakdanjega življenja v Beneškoslovenskem rokopisu (narečni jezik, »italijanski pisni način«), ki je bil ustvarjen v primerljivem času ravno tako na zahodnem robu slovenskega ozemlja.³⁵ Toda nadnarečni značaj jezika Starogorskega rokopisa bi lahko bil tudi posledica zgolj ustnega prenašanja slovenske tradicije v okvirih cerkve – in »nemški pisni način« pisca tega spomenika, Lavrencija iz Mirnika, je lahko tudi rezultat njegovega morebitnega zelo konservativnega šolanja (kolikor je mogoče sklepati iz Koruzove razprave, ki se naslanja na izvajanja Angela Cracine v Koledarju Goriške Mohorjeve družbe za leto 1974 Starogorski spomenik, str. 140–143, in v brošuri Antiche preghiere popolari slovene del Santuario di Castelmonte, Udine 1974, je Lavrencij pisal tudi druge tekste v takšnem načinu, saj je bil ravno s pomočjo besedil, spisanih od iste roke kot Starogorski rokopis, ki seveda ni podpisan, le-ta tudi datiran in njegov avtor identificiran!), ali življenjske usode, preden je postal vikar na Sveti gori. Nedvoumen dokaz o prepisovalni tradiciji našega jezika v srednjem veku bi mogel biti Lavrencijev »nemški pisni način« samo v primeru, da bi njegovi neslovenski teksti bili spisani drugače, v humanistiki in ne v gotici (ampak kako bi potem identificirali Lavrencijevo roko v Starogorskem slovenskem fragmentu, ki, kot smo že rekli, ni podpisan!), in bi bilo grafiko slovenskega besedila mogoče pripisati edino pismenskemu izročilu, ki bi bilo za ta idiom v navadi. Odkritje starogorskega rokopisa pa je dalo peruti jezikoslovcem, ki so imeli slovensko pismensko tradicijo (a brez Koruzove omejitve na temeljne molitvene obrazce!) odtlej v srednjem veku za dokazano.³⁶

Breda Pogorelec je brž lansirala svoje zelo drzne hipoteze o slovenskih pismenskih jezikih v srednjem veku. Izgleda, da jih je v ognju novega odkritja premalo premišljeno imenovala »pismene jezike« (to terminologijo je za njo povzel v svoji Slovenski slovnici druge pomnožene in popoljšane izdaje – Maribor 1984, str. 685 – tudi Jože Toporišič), kar je po premisleku nato popravila v »pisne jezike« (to je ustreznejše, saj je pismen človek, ne pa jezik!), toda dejansko gre za pismenske jezike, saj dokazuje njihovo tradicijo, ki premore vse lastnosti pismenstva. Pogorelčeva je svoje poglede razložila v več razpravah, izmed katerih je najbrž ključnega pomena sintetični pregled Razvoj slovenskega knjižnega jezika, SSJLK-Informativni zbornik. Dodatek, Ljubljana 1974, 1–24 (poglavje Slovenski pisni jezik od (9.) 10. do 15. stoletja), najširše pa so njene misli dosegljive v srednješolskem učbeniku Slovenski jezik II, Maribor 1983, 16–19 (kajti ljudem izven slavistike je omenjena razprava vendarle nekoliko težko dosegljiva, kar pa je velika škoda, saj gre za tekst, ki inavgurira pomembne nove ideje, vredne temeljite diskusije, a ta je – značilno – izostala!). Tenor njenih izvajanj je, da je v srednjem veku obstajala pismenska tradicija v slovenskem jeziku, razvijala pa se je skozi več pismenskih jezikov. Avtorica (na tem mestu poosebljena v zgodovino) pravi: »Zgodovina predpostavlja razvoj tako imenovanega kulturnega jezika v času razcveta slovenske predfevdalne družbe (verjetno ima v mislih Hauptmannovo staroslovensko družbo, kajti B. Grafenauer je dokazoval zgodnjefevdalni značaj samostojne karantanske kneževine) na karantanskem knežjem dvoru. Kasneje je v tem prvem upravnem in kulturnem središču slovenskega prostora nastal tudi najstarejši slovenski pisni jezik, tako imenovani slovenski pisni A, ki nam je sporočen v brziških (freisinskih) spomenikih (I. in III. spomenik kot primer vezane formule molitvenega obrazca; II. spomenik kot primer prvega umetnostnega besedila).«³⁶ To je vsekakor drzna izpeljava sklepov Pogačnikovega raziskovanja BS, ki je v drugem fragmentu odkrilo kompozicijske prvine umetnostnega oblikovanja (sedminka simetrična arhitektonika 7-1-7, v BS I in III navadna sedminka arhitektonika), kajti BS II je vendarle zgolj uvodni govor v 2. karantanski spovedni obrazec oz. BS III. Sploh je po mojem nekoliko problematično obravnavati ta dva teksta povsem separatno: ključnega pomena je dialoškost med njima, česar do sedaj literarnovedni strokovnjaki žal niso opazili. Imela pa bi študija o tem lahko presenetljiv sklep, kako bahtinovska (M. M. Bahtin) polisemičnost nepolifoničnega teksta tu rase

³⁴ J. Koruza, Slovsvene študije, 43 in dalje.

³⁵ Prav tam, 41.

³⁶ B. Pogorelec, Razvoj slovenskega knjižnega jezika, SSJLK-Informativni zbornik. Dodatek, Ljubljana 1974, 1. Prim. še njeno razpravo Pomen Starogorskega spomenika za zgodovino slovenskega knjižnega jezika v temu srednjeveškemu fragmentu posvečeni številki revije JiS (št. 6–7), Ljubljana 1973/74.

v svoje popolno nasprotje, v manovsko (P. de Man) dialoškost. Pogorelčeva ne podaja nikakšne argumentacije za to, da je slovenski krščanski kulturni jezik bil razvit iz jezika vodilne karantanske plasti, vendar je to misel mogoče braniti z dejstvom, da se je v Karantaniji krščanski misijon začel pri knežji dinastiji in veljajah ter se je hočeš nočeš moral učiti jezika Karantancev na podlagi stikov s »stebri družbe«; tako je njena misel vsekakor utemeljena. Pogorelčeva žal ne pove, kako gleda na jezikovne razlike med BS I in BS II oz. BS III, ki jih je opazil Ivan Grafenauer in domneval različen prostor nastanka ter deloma tudi razširjenosti prvega in drugega karantanskega obrazca (ožja Karantanija – Spodnja Panonija). Nadaljni razvoj slovenskih pismenskih jezikov Pogorelčeva vidi v delni diskontinuiteti: uveljavijo se pismenski jeziki tipa B (B 1 imamo v Celovškem rokopisu, B 2 v Stiškem – spovedni obrazec, B 3 pa v Beneškoslovenskem; medtem ko so odmevi B 1 občutni v delu Stiškega rokopisa – predpridižna pesem Naš gospod, prevod Salve regina, če izvajamo bohemizme, in v Starogorskem rokopisu); poudarja bistveno razliko med vzvišenim stilom Brižinskih odlomkov in spomeniki poznega srednjega veka, katerih jezik opisuje kot bližanje živi govorici. To bi moglo biti navezano na stilno in duhovno spremembo, ki je nastala z uveljavitvijo gotike.

Vidimo torej, da ni težko poiskati argumentov za razvoj, kakor ga razlaga Breda Pogorelec; priznati je, da so njene teze logične. Toda zgodovina in logika ne gresta vedno z roko v roki in harmonijo idej naše raziskovalke zmoti ker nekaj stvari. Najmočnejši ugovor njenim razlagam predstavljata dejstvo, da mora skoraj za vsak slovenski srednjeveški tekst najti drug tip ali podtip pismenskega jezika, saj je za dokazovanje pismenske tradicije ključnega pomena ravno njena ustaljenost, ki zadeva tudi grafično podobo. To načeloma pomeni majhno razlikovanje med zapisi enega glasu (seveda tudi celotnih obrazcev), a te razlike so v slovenskih srednjeveških tekstih enormne in prej kažejo na to, da je vsak zapisovalec sproti iskal najustreznejšo rešitev, kakor pa da je prepisoval (posebni slovanski glasovi!). Grafika nedvoumno dokazuje zgolj zapisni značaj slovenščine srednjeveških odlomkov. Presenetljivo je tudi dejstvo, da je besedni red v obrazcu Vere iz Starogorskega rokopisa na nekaterih mestih bolj arhaičen kot v istem tekstu Celovškega rokopisa. So to usedline jezika A, ki jih je nedvomno opaziti tudi v posameznih arhaizmih Očenaša v Celovškem rokopisu (Očenaš v Starogorskem rokopisu je manj konservativen od tega!)?³⁷ Vsekakor ostajajo teze Pogorelčeve najresnejši jezikoslovni poskus po zapopadenju celotnega jezikovnega razvoja v slovenskem srednjem veku; njen zgodovinsko-sociolingvistični pristop je izven dvoma daleč sodobnejši kot obravnave tega obdobja pri drugih slovenskih jezikoslovcih. Vendar: ker imajo le-ti že od nekdaj to in ono reč med sabo, primerne diskusije o hipotezah, ki smo jih pravkar predstavili, ni bilo. Tako zaenkrat vse te misli še čakajo resnično kritičnega pretresa.

Breda Pogorelec se od drugih naših jezikoslovcev loči po razmeroma temeljitem poznavanju historične problematike (vendarle pa bo morala popraviti svoje pisanje o »večjezični pesnitvi«³⁸ Oswalda Wolkensteinskega, saj v resnici gre za več tekstov). J. Toporišič je kot drugi najvidnejši jezikoslovni raziskovalec našega srednjega veka, čigar ideje so zanimive tudi s stališča literarne vede, mnogo manj zanesljiv, o čemer drastično pričujejo nekatere njegove zelo čudne trditve. V Slovenski slovnici druge poboljšane in pomnožene izdaje iz leta 1984 v oči pade npr. njegova trditev, da je »Ivan Grafenauer /.../ (v nasprotju s F. Kidričem, ki je menil, da gre za slučajno nastala in med seboj nepovezana besedila) postavil danes precej splošno sprejeto tezo o predknjižnem izročilu, od katerega pa so se nam ohranili le odlomki.«³⁹ toda med Ivanom Grafenauerjem in Kidričem, kakor smo pokazali, ni sto- ali celo stodvajsetodstotne različnosti oz. izključujočnosti. Prav tako ni res, da je bila misel o neslužajnem nastanku slovenski srednjeveških fragmentov »precej splošno sprejeta«, saj smo že videli, kako o tem sodi Pogačnik. Toporišič govori o Grafenauerjevem razumevanju civilizacijske in kulturne kontinuitete zelo nejasno. To je posledica njegovega dokaj neobremenjenega pristopa k problemom našega srednjega veka, za kar je ilustrativen tudi sledeči primer: po J. J. Mikolu Toporišič nekritično povzema domnevo o izpričanju staroslovenske besede vladyka⁴⁰ z imenom Walduco (to se najde v nekaj verzijah Pseudofredegarja kot ablativ: »cum Walduco«). A to misel je tehtno zavrnil že Milko Kos (O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, v: M. Kos, Srednjeveška zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, 148, 149; izvirna izdaja te razprave je izšla že v Šišičevem zborniku v Zagrebu leta 1929, 251–258).

V zadnjem času je Toporišič lansiral tudi hudo daljnosežno idejo o Celovškem oz. Rateškem rokopisu (prim. geslo Rateški rokopis v Enciklopediji slovenskega jezika, Ljubljana 1992, 242). Trdi, da je besedna posebnost tega spomenika »bogastvo« na mestu kraljestva v obrazcu Očenaša (a enaka formulacija je tudi v Starogorskem rokopisu in še Trubar 1575. leta toži, kako napačno je na tem mestu moliti z bogastvom – ne gre torej za nikako posebnost!) ter jo razlaga povsem brez utemeljitve kot božanstvo (»verjetno pa ta beseda pomeni 'božanstvo'«). Ta razlaga je zares unikatna in v vsakem pogledu antološka ter v bistvu sproža hud kristološki zaplet: ker gre za

³⁷ J. Koruza, Slovstvene študije, 45.

³⁸ B. Pogorelec, Razvoj slovenskega knjižnega jezika, 3.

³⁹ J. Toporišič, Slovenska slovnica, Maribor 1984, 2 685.

⁴⁰ Prav tam, 644.

molitev, ki jo je Kristus sporočil svojim učencem, formulacija »pridi k nam tvoje božanstvo« lahko pomeni le dvojce: ali da Jezus kot učlovečeni sin Božji ni božanski oz. ni del božanstva (saj naj božanstvo Očeta šele pride!) in je torej le prerok, ali pa, da to je in je Bog Oče, ki se v Očenašu nagovarja, separatno božanstvo – toda eno in drugo je s stališča katoliške teologije heretizija. Če bogastvo torej res pomeni božanstvo, je edini mogoči sklep, da so bili tisti, ki so imeli opraviti z molitvijo po formuli Celovškega rokopisa, izprijeni heretiki, zgodovinski viri pa o čem takem molčijo. Toporišičeva rešitev je po moji sodbi hudo za lase privlečena in premalo premišljena.⁴¹

Prišli smo v našem Pretresu raziskav slovenskega slovstvenega srednjega veka do točke, ko se moremo obširneje posvetiti posameznim problemom.

Za danes verjetno najstarejše zapise kakšne besede tistih Slovanov, iz katerih so izšli Slovenci, moremo imeti – če seveda odštejemo najrazličnejša imena – glose v Clm 14008 (fol. 28), ki po dataciji B. Bischoffa segajo v zadnjo tretjino 9. st. Izpričane so sledeče slovanske besede: isiku, komusdo, imeti in bepoveleni.⁴² Kolikor je meni znano, se z njimi ni podrobneje ukvarjal noben slovenski filološki strokovnik, izostala pa je tudi jezikoslovna analiza, ki jo je napovedal B. Bischoff v razpravi, kjer je objavil vest o slovanskih nadvrstičnih glosah v Clm 14008. Pogačnik v svoji Zgodovini slovenskega slovstva 1968. leta omenja navedene glose,⁴³ vednar med viri in literaturo ne navaja Bischoffove razprave, ki jih je prezentirala znanstveni javnosti že leta 1937. To lahko pomeni samo, da je naš učenjak z vestnim delom v Münchenski državni knjižnici sam, mimo Bischoffa, odkril pomen kodeksa Clm 14008 za slovensko zgodovino ter zgodovinsko kritiko prišel do enakih sklepov glede njegove starosti kot znameniti nemški paleograf. Tudi Pogačnikova znanstvena akribija se je dokopala do spoznanja, da kodeks izhaja iz svetoommeramskega samostana v Regensburgu, kar je velikega pomena, saj so zveze tega samostana s slovenskim prostorom izpričane skozi prevod Svetoommeranske molitve v Činu nadb ispovedajštim⁶ s⁹, ki je sicer ohranjen v okvirih cirilmetodijanskega izročila, vendar predstavlja zgodnjo stopnjo na poti k prvemu in drugemu karantanskemu spovednemu obrazcu, kakor sta se nam ohranila v BS I in BS III (in ta dva sta se nedvomno rabila v prostoru tistih Slovanov, iz katerih so izšli Slovenci).

V raziskavah slovenskega imenskega gradiva je veliko novost v obravnavanem obdobju pomenila študija Otta Kronsteinerja z naslovom *Die alpenlawischen Personennamen*, Wien 1975, ki je za slovensko slovstveno zgodovino pomembna zaradi teze, da Ramovševo prikazovanje slovenskega jezikovnega razvoja do 11. stoletja ni ustrezno in da predstavlja alpska slovanščina do tega časa posebno entiteto ter ni le razvojna stopnja na poti od praslovanščine k slovenščini, kar ima važne posledice zlasti v zvezi z značajem Brižinskih spomenikov. Vendar je V. Cvetko Orešnik v razpravi *Slovenstok Brižinskih spomenikov* in nekatere novejšje hipoteze o njih. Obdobja 10, 35–50, temeljito ovrgla Kronsteinerjeve razlage in razpravo vrnila na Ramovševa izhodišča. Odgovor avstrijskega učenjaka na izvajanja Orešnikove (Zur Slawenizität der Freisinger Denkmäler und der alpenlawischen Personennamen, *Die slawischen Sprachen*, Band 21, Salzburg 1990, 105–111) ne sodi več v območje jezikoslovja, temveč bolj dušeslovja, saj je Kronsteiner očitno izgubil živce. V svojem besu pa je tudi zatrdil, da so Brižinski spomeniki iz 8. stoletja (ne da so od tedaj njih viri!), kar bo nedvomno zelo težko dokazati celo možu, ki si z nezaslišano oblastnostjo drzne poučevati druge o znanstvenem delu.

Teza o obstoju karantanskega latiničnega pismenstva, ki jo je za čas od Karla Velikega oz. od pokristjanjenja prednikov Slovencev, kakor smo že videli, zagovarjal Ivan Grafenauer, je v zadnjem času doživela pomembno afirmacijo. A. Pleterski je v spisu *Novi pisani viri o najstarejši slovenski zgodovini* (ZC XLI, Ljubljana 1987, 335–338) poročal o knjigi B. Bischoffa *Salzburger Formelbücher und Briefe aus Tassilonischer und Karolingischer Zeit*, München 1973, v kateri je le-ta na podlagi obvestil in prepisov paleografa F. Forsterja iz 18 st. objavil pomembne vire in notice o zgodnjehslovenskem srednjem veku. Forster je pisal o obstoju barbarskih tekstov v nekem salzburškem kodeksu (Bischoff ga postavlja na konec 8. in v začetek 9. stol.), ki so mu bili nerazumljivi, in jih zato ni prepisal. To je močna posredna potrditev, da je kristjanizacija na območju salzburške cerkve v resnici potekala tako, kot si je predstavljal Ivan Grafenauer, se pravi po irsko-

⁴¹ To velja sicer za marsikatero trditev v njegovi Enciklopediji slovenskega jezika, Ljubljana 1992. Drastičen primer je, denimo, geslo »vêrz« (str. 349), ki pravi: »glej vrstica« (str. 358), tam pa najdemo zares kolosalno tolmačenje: »Ne od levega in ne do desnega zrcalnega roba segajoča vrsta napisanega/tiskanega, večinoma z navpično levo poravnanim robom, v posebnih primerih s težiščem na sredi (likovne pesmi). – Sopomenka vêrz, stih.« To pomeni, da je časopis ali časnik v stolpcih (razen skrajno levega in desnega stolpca, kjer utegne nastati problem glede na Toporišičevo definicijo) zbirka ali zbornik verzov, kar velja tudi za telefonski imenik. Za tega pa je že pokojni D. Pirjavec zase značilno in nazorno razložil, da ni literatura (kar je pomembno, saj verzi načeloma težijo k literarnosti), in to zato ne, ker literarna veda pravi, da ni, nakar je pribil: »Literarna veda – to sem pa jaz!« Skratka, pozornemu bralcu se v Enciklopediji slovenskega jezika obeta mnogo kratkočasnega, mestoma celo prav zabavnega branja. Toporišičev unikat je npr. tudi termin »zavijanje«, ki naj bi pomenil prozodijo (v SSKJ tega pomena pri glagolniku zavijanje ni moč najti – sicer pa sproža navedeni novoskovani termin zelo žive asociacije!). Zaman pa človek v tem priročniku išče terminologijo sodobnega jezikoslovja in razmišljanja o jeziku, že bistvenih pojmov Austina in Chomskega ni nikjer.

⁴² B. Bischoff, *Über Einritzungen in Handschriften des frühen Mittelalters*, Zentralblatt für Bibliothekswesen LIV, 4. zvezek (1937), 173–177, zlasti 175 in 176.

⁴³ J. Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva* I, Maribor 1968, 18.

anglosaški metodi, v kateri so imeli določen prostor tudi barbarski jeziki. Seveda ni nujno, da gre v omenjenem primeru za slovenske tekste (kodeks, ki ga je imel v rokah Forster, je trenutno izgubljen), hipotetično bi ti lahko bili tudi irski ali avarski (kajti barbarski jezik, ki ga Forster ni razumel, nemški ni mogel biti, ker je bil paleograf Nemec), toda salzburški misijon je v drugi polovici 8. st. uspešno potekal na nemškem območju pač le v Karantaniji. S konfrontacijo obvestil iz spisa o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev ter iz razprave Črnozorca Hrabra o pismenkah sem dodatno argumentacijo za obstoj predcirilmetodijskega karantanskega latiničnega pismenstva v Spodnji Panoniji in Karantaniji podal tudi sam (I. Grdina, *Paleografska in historična problematika*, v: *Bržižinski spomeniki*. Znanstvenokritična izdaja, Ljubljana 1992, 25, 26).

Raziskave Bržižinskih spomenikov so bile v obdobju 1968–1983 zelo intenzivne. 1968 je izšla njihova münchenska izdaja, sledila ji je Kronsteinerjeva 1979 (*Die slawischen Denkmäler von Freising. Der Text. Studienausgabe*, Klagenfurt 1979) in končno tudi izdaja pri SAZU (Bržižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja, Ljubljana 1992 – prva izdaja BS z barvnim faksimilom v naravni velikosti). Svoj pogled na vsa ta prizadevanja sem podal v tej ediciji, zlasti v poglavju *Oris raziskav* (str. 154–160), ki se deloma naslanja na historiat preučevanj BS B. Grafenauerja v kritiki njih münchenske izdaje (*Zgodovinarjeva paralegomena k novi izaji Bržižinskih spomenikov*, ČZN n. v. V. Maribor 1969, 144–172). Sicer pa ta, za sedaj poslednja izdaja BS, obsega 2 paleografska prepisa celotnega teksta odlomkov (diplomatičnega in kritičnega), fonetični prepis (T. Logar, prvi prepis v mednarodni fonetični transkripciji in z akcentuacijo), rezultate zgodovinske kritike, opis kodeksa Clm 6426 (materialni, vsebinski – M. Smolik), bibliografijo spisov o BS (M. Kranjec), že omenjeni oris raziskav, slovar besedja BS (J. Zor) ter prevode v sodobno slovenščino, latinščino (K. Gantar), nemščino (K. D. Olof) in angleščino (G. Stone). Za dva paleografska prepisa sem se odločil zato, ker ima izdaja ne le analitični, temveč tudi sintetični značaj in povzema vsa relevantna iskanja dosedanjih prepisov (v kritičnem aparatu in opombah – analogno je ravnal tudi Tine Logar v svojem fonetičnem prepisu z dosedanjimi fonetičnimi prepisi).

Rezultati historične kritike so pokazali enake rezultate kot pri M. Kosu (njegova in Ramovševa izdaja BS iz leta 1937; M. Kos, *Paleografske in historične študije k freisinskim spomenikom*, ČJKZ, V, Ljubljana 1924, 1–37; isti, *Nove študije k freisinskim spomenikom*, ČJKZ, VIII, Ljubljana 1931, 126–146; navedeni razpravi sta dosegljivi tudi v: M. Kos, *Srednjeveška zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1985, 53–107). Ker je v uredniškem odboru za izdajo BS pri SAZU prevladalo mnenje, da vzporedna starocerkvenoslovska in starovisokonemška besedila niso nujno potrebna za znanstvenokritično edicijo samih slovenskih fragmentov, se je njih vnovična objava (prva po Vondráku in I. Grafenauerju) spet premaknila v prihodnost; načrtuje se za zbornik razprav o BS, ki bo izšel po simpoziju o njih. Ta bo predvidoma v letu 1994 (tisočletnica smrti škofa Abrahama, s katerega časom ali celo osebnostjo so spomeniki slovanskega jezika v Clm 6426 povezani).

Kar zadeva Pogačnikovo trditev v študiji *Starejše slovensko slovstvo*: »Mimogrede (!) naj bo /.../ omenjeno, da v kvalificiranih strokovnih krogih obstaja resen dvom v pravilnost datiranja Bržižinskih spomenikov./«⁴⁴ je reči, da je zapisana preveč neobvezno (mimogrede omenjeno!), da bi imela večjo težo. Nič ni navedeno, kdo predstavlja te »kvalificirane kroge« (če me spomin ne vara, mi je nekdo g. dr. Pogačnik ustno zaupal, da naj bi šlo za samega B. Bischoffa, govoril pa je tudi o nekakšnih dvomih Milka Kosa pod konec življenja). Zgodovinska kritika zaenkrat ni mogla zavreči ali preseči argumentov Kosove datacije.

Čisto literarnovedno raziskovanje stila in kompozicije BS je po Pogačniku (v izdaji iz leta 1968 *Kompositorische und stilistische Besonderheiten der Freisinger Denkmäler*, str. 121–156) nadaljeval G. Giesemann (*Mensch- und Gottbezogenheit in ihrer biblischen Verankerung. Theologisch-literarische Relevanz von Strukturen im Freisinger Denkmal I, Obdobja 10*, Ljubljana, 1989, 103–114). Giesemann opazuje teološko sporočilnost BS I v povezavi s kompozicijsko (govor in končni del: I. in VI. »odstavek«, 2 veroizpovedi: II. in V. »odstavek«, obtožba in pričakovanje milosti: III. in IV. »odstavek«) in opaža dinamično konstrukcijo razmerja med Bogom in človekom (pozitivni: negativni pol) s stopnjevanji ter nasprotovanji znotraj simetrične zgradbe teksta. To nemški učenjak nedvomno odkriva pod vplivom Pogačnikove kompozicijske razčlenbe BS II (*Zgodovina slovenskega slovstva I* iz leta 1968, 60 in dalje, *Starejše slovensko slovstvo*, 72 in dalje), ki pa ni šestinska, temveč sedminka (in simetrična: 7-1-7), medtem ko je v obeh karantanskih spovednih obrazcih, v BS I in BS III, Pogačnik ugotavljal nesimetrično sedminko arhitektoniko (BS I: spovedni uvod oz. začetna molitev, izpoved vere, obtožba, prošnja za odpustanje, kesanje, pokora, spovedni sklep oz. sklepna molitev.; BS III: spovedni uvod oz. odpoved hudiču in izpoved vere, priprošnji za doseg milosti, obtožba, odpustanje, kesanje, Bog kot poroštvo milosti, spovedni sklep – korespondiranje med posameznimi deli ni zasnovano na simetriji, temveč na osi, ki jo predstavlja drama odpustanja greha).⁴⁵ Mimo Pogačnikovih in Giesemannevih spisov

⁴⁴ J. Pogačnik, *Starejše slovensko slovstvo*, 22.

⁴⁵ Načelno je o kompozicijskih in stilnih vprašanjih srednjega reka v naši literarni vedi najgloblje razpravljal J. Pogačnik v *Zgodovini slovenskega slovstva I* iz leta 1968 (str. 77–81; brez bistvenih sprememb tu ji v: *Starejše slovensko slovstvo*, 89–95), seveda pa je vir njegovega navdiha in vednosti o teh rečeh predvsem znameniti spis E. R. Curtiusa

je za stilno preučevanje BS pomembna tudi razprava T. Priestlyja *Sound-Structures in the Second Freising Fragment*, Obdobja 10, 75–85, čeprav je v bistvu jezikoslovna. Priestly ugotavlja rabo »glasovne orkestracije« (asonance, aliteracije, postopek, imenovan »chiming«), ni pa moč dokazati glasovnega simbolizma. Kljub temu avtor sodi, da v BS II najdemo toliko umetelno rabo glasovnih struktur, da lahko oblikovanost spomenika označimo kot »pesniško«. ⁴⁶

Neenavadno pomenljiv je za nas podatek, da si je A. Isačenko pred smrtjo prizadeval za svojo ponovno izdajo BS pri SAZU. Očitno ga verzija iz leta 1943, ki je izšla na Slovaškem, ni več zadoljevala. Glede na to, da si je edicijo želel pripraviti za slovenskega založnika, si je lahko predstavljati smer revizije njegovih tez iz časa II. svetovne vojne: očitno je presegel svoje zanimanje slovenskosti virov BS (ne pa tudi samih BS, ki jih je štel za slovensko redakcijo moravsko-cerkvenoslovanskih tekstov).

Bolj v rubriko vesele kot resne znanosti pa sodi trditev J. Toporišiča v njegovem samozvanem »zakladu slovenskega jezika« oz. Enciklopediji slovenskega jezika, da so Brižinski spomeniki spisani v »gotški minuskuli« (str. 12), kar je v popolni opreki z datacijo spomenikov (972–1039), kajti minuskularna gotica (fraktura oz. tekstura) se pojavi šele konec 12. stoletja. Zato omenjene oznake pisave nikakor ne gre jemati za suho zlato.

Delno je na problematiko BS navezan tudi naslednji veliki kompleks raziskav slovenskega srednjega veka, tj. problemi v zvezi s cirilmetodijansko akcijo. Vendar so povezave med njo in BS najdevali ali njih smer preučevali pretežno zgodovinarji in jezikoslovci, v mnogo manjši meri pa literarni zgodovinarji. Kljub vsem pompozitsko-simpozitskim proslavljanjem tisočletnice Metodijeve smrti more literarna veda na Slovenskem v zadnjem času da ta tematski sklop navesti eno samo temeljito študijo, in sicer Jožeta Koruze *Razumevanje in vrednotenje delovanja solunskih bratov v slovenski literarni zgodovini* (v: J. Koruza, *Slovstvene študije*, 21–37, prvič natisnjeno v *Bogoslovnem vestniku* za leto 1985, XVI. letnik, 163–181): tam je tudi natančno prikazano sedanje stanje slovenske literarnovedne cirilmetodijane, kajti po tem letu kakšnih vidnejših prebojev v srž problema ni bilo, če seveda izvajamo že prej omenjano ponovno vključevanje vsaj dela starocerkvenoslovanskih spisov v korpus besedil našega srednjega veka. Deloma literarno vedo zadeva razpravljanje M. Orožnove *Molitveni obrazci starejših obdobij v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku* (SR XXXIV, Ljubljana 1986, 35–56), kolikor je geneza knjižnega jezika pač tudi literarnozgodovinski problem. ⁴⁷ Vendar se zdi njeno ločevanje zahodno- (oz. osrednje)- in vzhodnoslovenskega (od 17. st. oz. v tisku od 18. st. naprej pretežno prekmurskega) knjižnega jezika metodološko nekoliko problematično, saj gre za izredno drzno sklepanje, da je izhodišče obrazcev na slovenskem vzhodu in tamkajšnjega knjižnega jezika v starocerkvenoslovanskem slovstvu in v času misijona sv. bratov Konstantina in Metodija (zlasti str. 47 in dalje), kar se skuša utemeljiti z analizo besedil iz novega veka, medtem ko pričevanj za srednji vek ni. Je pa očitno, da se Orožnova ne strinja z mislijo Ivana Grafenauerja, kako kazeta jezik BS I in BS III tolikšne različnosti, da je moč računati z različnima krajema prevoda besedil, saj vidi odločilno razliko le med stanjem v BS II nasproti stanju v obeh spovednih obrazcih in na podlagi tega sodi, da je drugi fragment nastal drugje (Panonija) kot druga dva (Karantanija). Toda omenjena različnost verjetno ne izhaja iz drugega kraja nastanka, temveč iz druge vrste teksta (uvodni govor pred spovedjo). Ker je govor oz. pridiga pred spovedjo gotovo zahodnjaški običaj in ne navada vzhodne cerkve, je iskanje vira BS II v cirilmetodijanski tradiciji problematično, pa čeprav se Orožnova pri tem naslanja na avtoriteto F. Grivca.

Kompleks cirilmetodijanskih vprašanj se v preučevanjih starejše slovenske književnosti nekoliko organsko nadaljuje v problematiko glagolice in glagolskega slovstva pri nas. Temeljite raziskave in razprave Janeza Zora o tem (*Glagolica na Slovenskem*, v: *Slovensko jezikoslovje*.

Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern 1954². Kar pa zadeva ugovore B. Grafenauerja k Pogačnikovi kompozicijski razčlenitvi BS (*Zgodovinarjeva paralegomena* . . . 162), je treba reči, da ima znameniti zgodovinar v mislih povsem drugo, historično vsebinsko raven, medtem ko je Pogačnikovo raziskovanje literarnokompozicijsko in je tako Grafenauerjevo kritiziranje omenjenega literarnega zgodovinarja pravzaprav metodološki nesporazum (Grafenauer tam značilno energično udari tudi po Pogačnikovi misli o Žitju Metodija, *Čas v besedi*, Maribor 1963, 9–28).

⁴⁶ Izmed čisto jezikoslovno stilističnih študij o BS je za literarno zgodovino gotovo najpomembnejša E. Hercigonje *Elemente der syntaktisch-stilistischen Struktur der Adhortatio ad poenitentiam in ihrer Beziehung zur altkirchenslawischen literarischen Tradition*, v: *Freisinger Denkmäler*, München 1968, 157–174, ki ugotavlja v BS II enak repertoar in stil glagolskih struktur kot v stsl. spomenikih, kar pomeni, da so zveze med njimi in BS nujne (problem je samo njih smer, ali od virov BS k stsl. spomenikom ali od le-teh k virom BS: sama stilistično jezikovna analiza dopušča obe možnosti, zato pa zgodovinska samo prvo). Zanimivo pa E. Dogramadžieva v razpravi *S"juzniste sredstva v"v Fraizingskite pametnici* (Obdobja 19, 63–68) pri veznikih ugotavlja ob podobnostih in identitetah med stanjem v BS in v starobolgarščini (= stsl.) tudi občutna razhajanja. Podoben je tudi rezultat preiskav I. Wiehlve leksike BS (I. Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler*, *Christliche Terminologie*, München 1974): ob ujemanju prihaja tudi do diferenc med BS in stsl. spomeniki.

⁴⁷ Prim. tudi M. Orožnove *Razpravo Brižinski spomeniki in njihovo razmerje do stare cerkvene slovanščine*, Obdobja 10, 87–100. Gre za tekst, ki je dokaj eksplozivna mešanica vsega mogočega: na nekaj straneh pač ni mogoče zajeti problemov naslova v vsej širini in znanstveni temeljitosti, kar avtorica brezupno poskuša, (že sam historiat predhodnih reševanj zadevnih vprašanj bi mogel obsegati toliko strani kot celotno študijo Orožnove, a ob tem so predstavljene tudi njene lastne misli, sklicuje pa se na zelo mnogo sila raznorodne literature, od čisto historične do čisto jezikoslovne, ki ni jasno ločena kot argumentacija različnih ravni).

Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva, Ljubljana 1977, 438–495; Glagolska pričevanja na Slovenskem, Bogoslovni vestnik XLV, Ljubljana 1985, 183–191) potrjujejo tezo F. Kidriča, da glagolsko slovstvo pri nas ne premore avtohtone tradicije in da je delo beguncev pred Turki, ki so s Hrvaškega prinesli s seboj marsikateri rokopis, danes shranjen na območju Slovenije. Razmeroma redko so kakšen krajši fragment pri nas takšni ljudje tudi ustvarili. J. Koruza je v že omenjenem razpravljanju o delu svetih bratov in njegovem odmevu v slovenski literarni zgodovini poročal tudi o problemih glagolskega slovstva na naših tleh (ideje M. Miklavčiča; razmišljanja o vplivih glagoljšta iz praškega samostana Emavs v slovenskem prostoru izpod peresa J. Pogačnika – Slovstvene študije, 36, 37). V zadnjem času pa si je J. Šavli izmislil, kako Trubar zatrjuje, da se je naša beseda nekdanj pisala z glagolico,⁴⁸ toda v danes dosegljivem Trubarjevem opusu takšne izjave ni, so pa nasprotno, v smislu, da se slovenski jezik do njegovega nastopa nikoli z nobeno pisavo ni pisal, medtem ko se hrvaški je – z glagolskimi črkami! Ali Šavli slovenščino potemtakem šteje za kak hrvaški (denimo planinskohrvaški) dialekt? Če je tako, potem zanj velja očitke, da je jugounitaristični zgodovinar, s katerim obklada vse najuglednejše slovenske medieviste.

Kar pa zadeva problem nastanka glagolice, je nekaj časa bila aktualna ideja angleškega slavista H. Leeminga, da je v njej najti »sestavine germanske in obrske dediščine, kar bi kazalo na zgodovinsko zvezo, ki je bila mogoča edino v Zgornji in spodnji Panoniji« (J. Pogačnik, Starejše slovensko slovstvo od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička, Maribor 1980, 70), vendar so tovrstna iskanja očitno zamrla.

Drugo neslovensko slovstvo je v okviru slovenske srednjeveške literarne zgodovine najobširneje zajeto v Pogačnikovih sintezah iz leta 1968 (poglavja Latinizem, Inkunabule, Slovstvo v nemščini, 53–58) in 1990 (Slovstvena besedila v drugih jezikih, 63–69). Tu se slavistična literarna veda srečuje z germanistično in klasično filologijo, vsekakor pa je to s stališča našega razpravljanja mejno področje, kjer brez interdisciplinarnega dialoga ne gre. Vendar je treba reči, da je repertorij jezikovno neslovenskega slovstva, ki ga je Pogačnik vpeljal v zavest naše literarne zgodovine s svojo že omenjeno antologijo za srednji vek iz leta 1972, dokaj širok (pri kronikalnih tekstih se je močno naslanjal na rezultate raziskav B. Grafenauerja ter poudarjal predvsem vire okoli umeščanja koroškega vojvode, izpušča pa Celjsko kroniko, Santoninove zapiske, zapiske Christoph von Theina in verzifikacije Oswalda Wolkensteinskega, če naštejemo le nekaj najbolj znanih spisov, za katere že danes vemo, da so za nas neprecenljivi), je pa seveda jasno, da smo glede tega šele na začetku. S stališča slovenske literarne vede gre omeniti predvsem tri razprave o jezikovno neslovenskem srednjeveškem slovstvu pri nas: A. Janka študijo *Der von Suonegge, der von Oberrburg, der von Scharpenberg* – trije nemški viteški liriki s slovenskih tal (Obdobja 10, 171–180), Vlada Habjana izvajanja o Oswaldi Wolkensteinskem (dasi so preobložene z vsem mogočim, zlasti z avtorjevim »celjskim kompleksom«, predstavljajo praktično edino izčrpnjšo informacijo v slovenščini o tem pomembnem avtorju) Prvi slovenski posvetni verzist Oswald Wolkenstein (1377–1445) in njegov čas, Obzornik 88 (Mesečna ljudska revija Prešernove družbe), Ljubljana 1988, št. 4 (306–313), št. 5 (379–384), št. 6 (463–472), št. 7–8 (569–573), ter moj spis Celjska kronika, spomenik srednjeveške književnosti na Slovenskem, JiS XXXVI, 41–49 (raziskava pripovedne tehnike, kompozicije, narativnih struktur, ne filoloških in genaloških vprašanj!).

Poleg Pogačnika je tudi J. Koruza poudaril kot eno izmed treh silnic, ki jih moramo upoštevati pri raziskavah starejšega slovenskega slovstva, »literarno ustvarjanje Slovencev in na Slovenskem v tujih jezikih, predvsem v latinščini, ki je bila do reformacije edini »bukovski« jezik, potem pa še vedno elitni knjižni jezik« (Pojem starejšega slovenskega slovstva, v J. Koruza, Slovstvene študije, 9–14; gre za važen načelni spis in za profesorjevo nastopno predavanje z dne 28. septembra 1978 na Filozofski fakulteti v Ljubljani). V načelni razpravi Srednjelatinška in novolatinška književnost v sklopu preučevanja starejšega slovenskega slovstva P. Simonitija je podan pogled klasičnega filologa na to problematiko (Glasnik Slovenske matice, Ljubljana 1982, št. 2, 57–63), ki se vklaplja v nam že znane literarnozgodovinske koncepcije Jožeta Pogačnika (jih pa seveda glede na svoj specifični vidik precizira).

Sklop ljudskega pesništva in pripovedništva srednjega ter seveda tudi novega veka pri nas, kakor smo že povedali, dandanes pretežno preučujejo folkloristični strokovnjaki po svojih načelih, v literarni vedi pa razen Pogačnika ni vidnega strokovnjaka za to področje. Tako tudi načelni spisi o tej problematiki zadnje čase izvirajo praktično izključno izpod peresa neliterarnovednih strokovnjakov (M. Terseglav, Ljudsko pesništvo, Literarni leksikon 32, Ljubljana, 1987; M. Stanonik, Raziskave srednjeveške slovstvene folklore pri Slovencih, Obdobja 10, 159–169 – beseda kljub splošnemu naslovu teče zgolj o Ivanu Grafenauerju, vendar je – zelo značilno – ob strani puščen osrednji literarnovedni problem njegovih misli o našem tradicionalnem verzu v srednjem veku, problem dvodelne dolge vrstice; podrobnejše poročilo o delu folkloristov za slovenski slovstveni srednji vek pa je seveda prepuščen njim). Pogačnik se je v svojih sintezah držal Grafenauerjeve smeri, medtem ko J. Koruza zavoljo razmeroma zgodnje smrti v svojih spisih ni prišel dlje od

⁴⁸ J. Šavli, Slovenska država Karantanija, Koper–Dunaj–Ljubljana 1990, 133. Toda to je samo ilustrativen eksempel za Šavlijev pristop k problemom znanosti.

poudarjanja, da je ljudsko slovstvo ena treh bistvenih sestavin naše literarne zgodovine za vse starejše obdobje in da je s svojimi različnimi sinkretičnimi oblikami umetnostnega izraza tudi najmočnejši pričevalec o kar najširši umetniški tvornosti slovenskega človeka v tistem času. Je pa v svojih univerzitetnih predavanjih (sam sem jim bil priča v študijskem letu 1984/85) v okvirih pregleda slovenske literarne zgodovine do leta 1830 ljudskemu slovstvu namenil razmeroma velik delež, pri čemer je bil skeptičen do misli o dvodelni dolgi vrstici kot tipičnem izrazilu našega ljudskega pesništva najstarejšega časa in je bolj kot I. Grafenauerju pritegoval V. Vodušku. Tako je dvomil tudi o ustreznosti Grafenauerjevih rekonstrukcij slovenskih kirielejzonov (I. Grafenauer, Najstarejši slovenski kirielejzoni, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XXIII, Ljubljana 1942, 63–73; Ta stara velikonočna pejsen in še kaj, Čas XXXVI, Ljubljana 1942, 15–39; oboje dosegljivo tudi v: I. Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi, 219–314), medtem ko je Pogačnik glede tega bil povsem na Grafenauerjevi liniji in je omenjene rekonstrukcije celo objavil v antologiji Srednjeveško slovstvo iz leta 1972 (str. 31, 32).⁴⁹

Načelno gre reči še nekaj: odkar za starejše ljudsko slovstvo pri nas raziskovalno skrbijo predvsem folkloristi, obravnava njegovih problemov opazno zaostaja za preučevanju drugod, kar se v dneh, ko so ga preučevali ljudje iz filološke in literarnozgodovinske stroke (zlasti M. Murko – čeprav se je pretežno ukvarjal z neslovensko folkloro) ni dogajalo. Tako napreduje najnovejša zbirka slovenskih ljudskih pesmi, ki izhaja pri Slovenski matici že od leta 1970, s polževo hitrostjo (le trije zvezki do danes!), če jo primerjamo recimo s Štrekljevo edicijo. Res je dandanes tovrstno izdajanje zapletenejše, toda tudi raziskovalci so drugače, bolj specialistično usposobljeni, predvsem pa jih je mnogo več: doseganje standardov svojega časa je bilo samoumevno tako Šterklju kot mora biti našim sodobnikom, ki se za svojo neučinkovitost nanje in na njihovo drugačno zahtevnost pač ne morejo izgovarjati. Pri raziskovanju ljudskega slovstva bo obračun o folklorističnem hiševanju navsezadnje mnogo manj pozitiven kot tisti literarne vede.

Kako so folkloristi prevzeli popolno suverenost nad raziskavami našega ljudskega slovstva, dokazuje tudi samoumevnost dejstva, da je na posvetovanju (oz. kot se moderno pravi: na okrogli mizi) o starejšem slovenskem slovstvu problematiko, ki zadeva sfero ljudske kulture, predstavil Milko Matičetov (prim. Ljudsko slovstvo v slovenski literarni zgodovini – Povzetek, Glasnik Slovenske matice, Ljubljana 1981, št. 2, 55–57). Matičetov z veliko simpatijo govori o zagrebškem projektu Povijest hrvatske književnosti in sedam knjiga, kjer je ljudsko slovstvo dobilo samostojno knjigo in se zavzema za podobno solucijo tudi pri nas, pri čemer ga je podprl tudi Štefan Barbarič (str. 85). Razpravljalec zavrača »skrajne« poglede – D. Pirjevca o tem, da ljudsko slovstvo ni predmet prave literarne zgodovine, in A. Baša, da bi bilo oportuno vreči ljudsko slovstvo čez krov etnografske barke literarni vede; vendar njegova izvajanja zamolčujejo nekatera važna dejstva, recimo, da se vzorne zgodovine nacionalnih literatur malokdaj ukvarjajo z ljudskim slovstvom in očitno stoje na stališču, ki ga je zagovarjal Pirjavec (npr. znamenita Martinijeva Deutsche Literaturgeschichte). Nacionalna literarna zgodovina si v svojem konceptu pač ne more privoščiti povsem separatnega obravnavanja ljudskega slovstva, preprosto zato ne, ker je literarna zgodovina, ne pa folkloristični ali etnografski prikaz. Folkloristični pristop v literarni zgodovini, ki jo zanimajo posebni aspekti ljudske slovstvene tvornosti (prim. diskusijski prispevek F. Bernika v navedeni reviji, str. 82, 83), skratka nima česa iskati in naravno bi bilo, da bi se za takšno znanstveno čistost zavzemali tudi folkloristi, ki bi nikakor ne smeli misliti, kako so edini poklicani za preučevanje ljudske slovstvene kulture in da jo morajo oni obravnavati v slovstvenohistoričnih edicijah. Nasprotno: prav nobenega smisla nima, da se silijo k literarni zgodovini kot nekakšen »corpus separatum« v posebnih poglavjih ali celo knjigi. Za literarno vedo bodo največ naredili, če bodo delali svoje delo, kar tu in zdaj pomeni predvsem pripravo sodobne izdaje slovenskih ljudskih pesmi in proze. V smislu Bernikovega posega v diskusijo o tem problemu pa gre navesti knjigo J. Pogačnika Slovenska Lepa Vida ali hoja za rožo čudotvorno, Ljubljana 1988, ki predstavlja vzorno čisto literarnovedno obravnavo nekega tematskega sklopa, izvirajočega iz sfere ljudske kulture, na ravni svojega časa.⁵⁰ Če povzamemo naše misli: folkloristika ima seveda vso pravico do svojega obravnavanja ljudskega slovstva (kakor tudi etnografija, zgodovina itd.), toda nobenega smisla ni v tem, da vdira s to svojo obravnavo v literarno zgodovino. Je pa seveda to hiap le neprijetna misel, ob kateri v pritlehni vsakdanji stvarnosti nastanejo hudi problemi, saj v literarni vedi ni strokovnjakov za to področje. A zaradi tega se ne gre vračati k preživelemu sinkretičnemu

⁴⁹ O problemu dvodelne dolge vrstice glej pri Pogačniku Zgodovina slovenskega slovstva I, Maribor 1968, 47, 48. Kar pa zadeva Koruzova univerzitetna predavanja o ljudski ustvarjalnosti v okvirih starejšega slovenskega slovstva, je treba povedati, da je profesor veliko pozornost posvečal poudarkom, ki jih je s svojim temeljnim spisom o ljudski kulturi smeha in karnevalizaciji ter delu F. Rabelaisa inavguriral M. M. Bahtin. So pa Koruzo zanimali predvsem scensko atraktivni fenomeni ljudske slovstvene kulture.

⁵⁰ Prim. tudi Z. Šundaličeve spis Mit o Lijepoj Vidi, Obdobja 10, 133–144. Izmed drugih nefolklorističnih prispevkov o ljudskem slovstvu na Slovenskem v srednjem veku gre omeniti še pisanje M. Rodeta Slovenski pregovori in srednji vek, Obdobja 10, 155–158. Vendar to ni kakšna temeljita razprava o zadevni problematiki, saj ne navaja niti pregovorov, ki je izpisan v Celjski kroniki ter pozna prvi zapis kakega slovenskega pregovora oz. pregovora, znanega tudi pri nas, šele v Megiserjevi Paroemiologiji (1592).

pristopu, ki bi mešal metodologije in koncepte različnih danes samostojnih ved, med katerimi more – in mora – potekati le interdisciplinaren dialog.

Mimo Brižinskih spomenikov je največjega zanimanja med vsemi slovenskimi srednjeveškimi teksti bil deležen Stiški rokopis. Ob odkritju je bil velike pozornosti deležen tudi Starogorski rokopis, toda praktično le v kontekstu problema kontinuitete v slovenskem srednjeveškem slovstvu, ki pa smo ga že obravnavali. Navsezadnje je takšno stanje tudi razumljivo: poleg Brižinskih spomenikov je Stiški rokopis edini, ki vsebuje daljša besedila, v katerih je »avtor« lahko pokazal svojo kreativno moč v večjem obsegu: tej prevodi molitvenih formul pač niso dajali dovolj prostora. Seveda tudi spovedni obrazci nastajajo po predlogah, toda vendarle puščajo več svobode oblikovalni invenciji in veščini »avtorja«, se pravi prevajalca in prirejevalca. Gre tudi za dovolj obsežne tekste, da lahko v njih pride do izraza značilna umetelnost določenega časa.

Stiški rokopis je leta 1992 doživel obširno izdajo s popolnim barvnim faksimilom v naravni velikosti ter razpravami o svoji problematiki (Stiški rokopis. Študije. Ljubljana 1992). Vsakršnemu raziskovanju vprašanj v zvezi z omenjenim rokopisom je odslej v veliko pomoč bibliografija spisov, ki so se dosedaj ukvarjali s SR. Pripravil jo je Mihael Glavan (str. 77–86). Žal pa mimo bibliografije študije ne pomenijo znanstvenokritične izdaje v modernem smislu; manjka obširnejši historični raziskav, objava vzporednih tekstov za primerjave, medtem ko je paleografski (diplomatični) prepis narejen brez upoštevanja sodobnih ekdotičnih pravil (kritičnega prepisa sploh ni!), fonetični pa čudásko vztraja pri nacionalni transkripciji, namesto da bi poskrbel za edino našemu času ustrezno mednarodno. Nadalje je slovar besedja SR narejen po kaj neobičajnih načelih; iztočnice namreč niso podane ne glede na diplomatski prepis (imenovan »prečkovanje«), ne glede na fonetičnega (ta se v »novoreku« J. Toporišiča, ki ga je pripravil, imenuje »uglasitev« – ŠSKJ pozna samo uglasitev klavirja in stališč kot glagolnik od glagola uglasiti, ki pomeni: 1. naravnati glasbilo na določeno tonsko višino; 2. (ekspresivno) narediti, da je kaj skladno, ubrano; 3. (elektronski termin) naravnati napravo na določeno frekvenco, za nobenega teh pomenov pa ne gre v navedenem primeru!), ne glede na »prevod« v sodobno slovenščino, temveč v četrti obliki, v kateri celota sploh ni nikjer prepisana (gre za nekakšen zapis besed v »sodobni glasovni knjižni obliki«, kakor pravi J. Toporišič). Da je uporabnost in preglednost glosarja še manjša, Toporišič ne navaja niti natančnega mesta določene besede v SR. Prav tako besed ne navaja v kontekstualnih iztržkih, ki bi ponazorili njihovo rabo v spomeniku. Tu se vidi, kako zelo mu manjka kritični prepis, ki je naravnost idealno izhodišče za tovrstne operacije. Toporišičev glosar SR po tehtnosti in preglednosti daleč zaostaja za glosarjem BS, ki ga je izdelal Janez Zor za njihovo ta čas poslednjo izdajo in ki je v soglasju s sodobnimi izdajateljskimi standardi (vsebuje pa tudi prevod iztočnice v nemščino, angleščino, latinščino in starocerkveno slovanščino, medtem ko J. Toporišič po čem takem ne čuti nobene potrebe; glede na to, kako je zveržil prevod Bohoričevih Zimskih uric iz latinščine v slovenščino, je veliko vprašanje, ali bi sploh zmogel pripraviti tolmačenja posameznih besed SR v latinščini).

Najšibkejši del najnovejše izdaje SR, ki hoče biti v vsem reprezentativna, je izven vsakega dvoma paleografski prepis, v katerem ni opaziti prave strokovnosti. Najočitnejše je to pri črki j, ki se v transkripciji rabi na mestu, kjer je v izvorniku i longa. S tem se krši eno temeljnih prepisovalnih pravil za srednjeveške tekste, na katerega opozarja celo tako splošen priročnik o temeljnih zgodovinskih znanostih (ekdotika je ena izmed njih!), kot je Pomočne povijesne znanosti u teoriji i praksi Jakova Stipišiča, Zagreb 1985,² 177, 178 (prim. str. 4, 9. vrstica Toporišičevega prečkovanja: »Ino Jeffyffe«).⁵¹ Nasploš pa je čudno, da se je Toporišič oprijel diplomatskega prepisa v izdaji, ki jo spremlja faksimile: to je pravzaprav nepotrebna podvojitev. V takšnih primerih, kakor tudi v vsakršnem sodobnem izdajanju starih tekstov, ima osrednje mesto seveda kritični prepis. Podvojitev faksimila z diplomatskim prepisom mora imeti tehtne razloge (npr. primerjava s starejšimi tovrstnimi prepisi).

Da J. Toporišič popolnoma neobremenjeno pristopa k paleografskim problemom, kar ima za posledico veliko ekdotično nestrokovnost, eklatantno dokazuje tudi prečkovanje kratice z relativnim pomenom (str. 6., 4. vrstica spomenika) p̃ v pomenu zloga prae: prepisal jo je z nekakšnim usločnim vezajem, ki sega od levega roba črke p do desnega roba naslednje črke l (čeprav celo v izvorniku črtica nad p ne sega do desnega roba l!), poleg tega pa gre tam za nedvomno ravno

⁵¹ Podobne neresljive težave ima J. Toporišič tudi s Starogorskim rokopisom (Enciklopedija slovenskega jezika, 307), kjer govori o nekakšni zapisanosti samoglasnika i s črkama i ali j (spet ne vé za obstoj i longa). V tem razpravljanju sem se prisiljen kritično postaviti ob nekaterih drastičnih primerih nevednosti in nestrokovnosti, ker za objavo objektivnejših sodb o teh rečeh v slavističnih glasilih ni prave možnosti; tam praviloma objavljajo le afirmativna poročila in panegirike – prim. recimo oceno M. L. Greenberga o Toporišičevi Enciklopediji slovenskega jezika v SR XL, Ljubljana 1992, 489–492 (nam že znani J. Toporišič je pri tem glasilu »Editor in Chief for Linguistics«!), kjer so popolnoma spregledani vidiki, na katere smo tu opozorili. Mi hočemo svoje sodbe utemeljiti z dokazi, in čeprav se zavedamo, da – kakor pravi Tennyson – stvari, ki so vredne dokaza, ni moč ne dokazati ne ovreči, iščemo objektivnih opor našim stališčem: preprosto zato, ker nečemo biti krivični ter presojsati posameznih znanostnih podvigov glede na simpatičnost ali antipatičnost avtorja, ki je zanje poskrbel. V slovenističnih krogih je vsaka kritična beseda doživeta kot pamflet; o delih, ki so kritike vredna, se pravi o kvalitetnih spisih, se največkrat molči, o nevednih delih, ki bi zaslužila molk, pa se pišejo slavospevi.

pisarsko potezo, ki nekoliko visi v smeri levo spodaj-desno zgoraj. V t.i. uglasitvi, ki sledi prečrkovanju, je nato nazorno razgaljeno vse prepisovalčevo nerazumevanje zapisa v izvirniku: Toporišič original »uglasi« v p(re)lómil, s čimer ga je hudo polomil, saj l v izvirniku ni zapisan v nikaki okrajšani obliki (plómil), zato bi moralo v fonetičnem prepisu stati »p(re)lómil« (če se v njem že markirajo pisarske okrajšave, kajti pisar je s p povsem jasno zapisal zlog »prae«). Ker gre za zelo običajno okrajšavo, so Toporišičeve težave z njo od sile nenavadne.

Tudi v glosarju SR nastopijo za Toporišiča nepremostljive težave; zlasti geslo Marija (str. 36) spet plastično dokazuje njegovo paleografsko neznanje, zakaj razlagalec govori o nekakšnem »manjkajočem r« v originalnem zapisu, ki da je nakazan z znakom [^] na ustreznem mestu. V resnici seveda ne gre za manjko črke, temveč za njeno okrajšavo (v obeh obrazcih spovedi). Toda na nekem drugem mestu v paleografskem prepisu okrajšani r sploh ni zaznačen: znamenje nad i v besedi Marije (2. vrstica teksta Milost ino gnada) ni i-jeva pika, temveč znak za okrajšavo črke r; spet gre za kaj običajno krajšavo, a Toporišič očitno tudi tega ne ve! Tudi v tem primeru bi prepisovalcu mogel od pomoč dati že omenjeni Stipišičev priročnik (str. 53), ki je nepogrešljivi vademekum za vsakega paleografskega začetnika. Kako je SR za J. Toporišiča pretrd oreh, pričuje tudi njegovo nerazumevanje teksta Češčena Marija, ki se drastično pokaže v njegovem pomensko neustreznem prevajanju: Toporišič prevaja formulo z »Češčena bodi, kraljeva mati«, kar je glede na drugojezične vzporednike tega teksta nesmisel. Na to opozarja celo Marijan Smolnik v istem zvezku študij o SR, kjer Toporišič na ogled postavlja svojo ekdotično večino, saj podaja pravo branje, ki se glasi: »Češčena bodi kraljeva, mati (str. 53). V besedi kraljeva gre, če uporabimo Toporišičev strokovnjaški »novorek«, za posamostaljeni pridevnik (enako je tudi stanje v Ulricha Lichtensteinskega pesnitvi Vrouven dienest, kjer je izpričana beseda »gralva« v pomenu kraljica), kar glede na izvor samostalnika kralj iz osebnega imena Karel ter glede na poznejše stanje pri Slovencih (a to je le tipološki, ne historični argument ter ne predstavlja nikakega dokaza!), ko se soproga mnogokdaj označuje z obliko posamostalnega svojilnega pridevnika iz moževega imena ali priimka, ni nič posebnega. Strukturalnemu jezikoslovcu Toporišičevega kova, reputacije in formata bi razlaga besede kraljeva v pomenu kraljica vsekakor ne smela predstavljati omembe vrednega problema.

Jezikoslovna obravnava SR, ki takisto izhaja izpod peresa J. Toporišiča, je pomanjkljiva v toliko, ker ne podaja historiat raziskav, kar je standardni del tovrstnih znanstvenih edicij. Toporišič povsem spregleduje pomembne teze B. Pogorelec o slovenskih pismenskih jezikih v srednjem veku, do katerih bi se nedvomno moral opredeliti, če naj bi veljal za metodološko neoporečnega raziskovalca problematike SR.

Literarna zgodovina je pri obravnavi SR nedvomno navezana na interdisciplinarni dialog, vendar tega ni mogoče voditi na ravni Toporišičevih izvajanj, ki smo si jih (niti ne preveč podrobno kritično) pravkar ogledali. V zvezku študij, ki spremlja faksimile SR, so k sreči objavljeni tudi zelo kakovostni prispevki; tako smo že omenili zapis M. Smolika (Teološka oznaka Stiškega rokopisa, 51–54), ob njem pa ne gre spregledovati niti paleografsko-kaligrafskega prispevka Lucijana Bratuša (Pisna podoba Stiškega rokopisa, 63–76) in nadvse temeljite razprave Jurija Snoja (Muzikološki vidik Stiškega rokopisa). Osrednjega pomena pa je za literarno vedo študija Jožeta Pogačnika z naslovom Književne določnice (41–50). Pogačnik opozori na razvoj spovednih obrazcev, ki so pomembni za podobo stiških spovedi, vendar se njegova genealogija zadovolji s posegi le do formule obrazca H (Honorius) (str. 43), izvede pa primerjavo z BS I in BS III (str. 44, 45). Glede širšega slovstvenega konteksta SR se Pogačnik v glavnem sklicuje na svoje starejše in Grafenauerjeve spise. Na začetku podaja zgoščen historiat razpravljanj o SR (str. 41, 42), vendar tudi on spregleduje hipoteze B. Pogorelec, s čimer pregled raziskav izgublja svojo težo; sicer pa ne gre za pravi historiat, temveč za uvod v njegovo lastno razpravljanje, ki naj pokaže, kako zelo se avtorjev pristop k SR loči od predhodnih. Pogačnik se prebije do sklepa, da besedilo SR »ni estetsko samostojno, marveč je estetika podrejena potrebam cerkve« (str. 50), pri čemer ne gre za tako ambiciozen tip oblikovanja kot v BS, kar je v zvezi z dejstvom, da tovrstna besedila niso več last samo duhovnika, temveč vse bolj tudi pobožnih laikov. Toda to je zelo sporna misel: vsaj oba karantanska obrazca spovedi sta ravno tako bila zadeva laikov (govor v BS II pač ne!), in vendar sta ustvarjena v čisto drugačnem, vzvišenem slogu. Tudi BS so bili ustvarjeni od danes neznanega avtorja, tako da iz anonimnosti avtorstva stiških slovenskih besedil ne gre delati tako daljnosežnih sklepov, kot jih Pogačnik, ki ob njih govori celo o nekakšni »demokratizaciji« (str. 50). Gre pač le za razširitev kroga ljudi, ki živijo intenzivno versko življenje, toda to nima nobene zveze s tistim, kar pomeni beseda demokratizacija v še tako figurativnem pomenu, kajti katoliška hierarhija drži vse niti dogmatike v svojih rokah in energično ukrepa, kadar se stvari izmaknejo njenemu nadzoru. Laiki torej v večji meri sprejemajo vsebine, ki jih prednje postavlja cerkev, o kakšni demokratizaciji pa je pretirano govoriti.

Zelo drzna je Pogačnikova ugotovitev, da je v SR »norma literarnega izražanja /.../ postala govorna beseda« (str. 50), vendar tega nikakor ne gre absolutizirati do »besede preprostega ljudstva« (str. 50), saj je celo sam avtor te trditve prisiljen poudariti vsaj »malenkostno požlahtnjenost z izročilom slovenskega cerkvenega govora« v omenjenem manuskriptu (str. 50), kajti tudi

pismenski jeziki, ki jih Breda Pogorelec označuje s črko B, so jeziki pismenstva in so kot taki del učene kulture, ne pa ljudske. Bližanje normi govornega jezika povzroči stilna sprememba, ne pa nova (t.j. govorna) osnova: kulturni jezik cerkve se bliža običajnemu govornemu jeziku, toda ne izhaja iz njega. O tem jasno pričuje obrazec Vere iz Starogorskega, torej še poznejšega rokopisa, kot je Stiški: tu in tam je stanje v StR celo še bolj arhaično kot v CR! Zdi se, da je tudi Pogačnikova trditev, kako SR dokazuje, da je »nastala nova literarna slovenščina, ki je na slovenskih tleh vzpostavljala novo razmerje med slovensko in latinsko-nemško slovstveno ustvarjalnostjo«, odločno pretirana (pa čeprav od vseh slovenskih srednjeveških tekstov vsebuje najbolj raznorodna besedila – pesem, molitev, obrazec spovedi; BS premorejo samo spovedni obrazec in govor, CR in StR samo molitvene formule, medtem ko Beneškoslovenski rokopis predstavlja tekoče knjigovodstvo za reševanje duš), saj mimo SR ta »nova literarna slovenščina« ni zapustila nobenega drugega spomenika in tudi Trubar se pri ustanovitvi vseslovenskega knjižnega jezika ni naslonil nanjo (saj trdi, da se pred njim slovenski jezik ni pisal, kar izpričuje, da redkih jezikovno slovenskih srednjeveških fragmentov ni poznal – je pa Trubarjev jezik izrazita knjižnojezikovna konstrukcija, ki je v temelju bila oprta na isto narečno skupino kot SR in od tod morda občutek, da SR pomeni ustvaritev nove »literarne slovenščine«: toda tak občutek je lahko le retrogradno vzpostavljen!).

Preden končamo naš pretres, se moramo ozreti še na vprašanje sinteze. Leta 1968 je Pogačnik izdal prvi zvezek svoje in Zdravčeve Zgodovine slovenskega slovstva, ki je pomenila velik novum v prizadevanjih za literarnozgodovinsko sintezo pri nas: prvič je bila pozornost usmerjena na sama literarna dela⁵² in ne na njihove avtorje oz. na njihove življenjske usode, v katerih literarna dela predstavljajo le posebno rubriko, ki je tako le pretveza za pisanje sektorske zgodovine, se pravi zgodovine ljudi, ki delajo literaturo (kajpak avtorsko; manj pozornosti je bilo namenjenega recepciji, razen v ekscesnih primerih). Posebej velika novost je bil tak pristop v območju starejše slovenske literature. Obdobje, ki ga obravnavamo, je torej na svojem začetku poskrbelo za velik preboj, zato pa je potem potonilo v letargijo, v prazno načrtovanje in navsezadnje tudi v ponesrečeni vnovični Pogačnikov sintetični poskus s študijo Starejše slovenskega slovstva iz leta 1990. V tem primeru gre le za »prenovljen« tekst stare Pogačnikove zgodovine iz leta 1968 (le naslovi poglavij so drugačni; prim. poglavje Pokristljanjevanje v Zgod. sln. slov. 1968, 11 in dalje, s poglavjem Zgodovinske določitve iz Starejšega sln. slovstva 1990: razen uvodnega odstavka je ves prvi del poglavja leta 1990 dobesedni prepis starejšega teksta, vendar to še zdaleč ni edini tak primer), toda večidel smo priča spremembam na slabše (na nekatere najdrastičnejše napake sem moral – prav nič rad – opozoriti v svoji kritiki tega Pogačnikovega spisa v ZČ XLV, 497–499, ki je sicer hudo jezna, vendar njene trditve žal še zmeraj držijo). Res pa je, da je za srednji vek Pogačnikova sinteza iz leta 1990 še najmanj nezadovoljliva, ampak to samo zato, ker je glede na ono iz 1968. leta doživelo najmanj sprememb ravno pisanje o tem času. Pogačnik celo v poglavju o Brižinskih spomenikih ni ničesar bistvenega predručil glede na leto 1968 in še vedno priporoča njih Münchensko izdajo brez nujne opombe, da je kritika B. Grafenauerja leta 1969 dobesedno pometla z osrednjimi tezami omenjene edicije, tj. s Kolaričevimi domislicami o izvoru virov BS na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve (B. Grafenauer, Zgodovinarjeva paralegomena . . . , ČZN, n. v. V, Maribor 1969, 146–172).⁵³ Tako moremo reči, da je bil Pogačnikov pogled na naš slovstveni srednji vek dejansko povsem izoblikovan že leta 1968, kar je vendarle nekoliko čudno, saj je nekaj novosti odtlej v raziskavah tega obdobja le bilo in bi pisec sinteze do njih moral opredeliti svoje stališče (po mojem je premalo poudarjen pomen odkritja Starogorskega rokopisa, v glavnem se le mimogrede omenja). Toda Pogačnik se omeji na to, da v svojem prispevku za zbornik Obdobja 10 (Srednji vek na Slovenskem kot slovstveni pojem, str. 123–131) z neskrivanim zadovoljstvom – po mojem tudi upravičenim – ugotovi, da se je njegova koncepcija za to obdobje prijela in uveljavila (str. 129, kjer se navaja dejstvo, da je J. Kos v svoji šolski slovstvenozgodovinski sintezi sprejel mnogo njegovih pogledov), kar še posebej poudari v že večkrat apostrofirani študiji Starejše slovenskega slovstva (str. 94, 95: mimogrede bodi povedano, da je začetek te študije avtocitat iz pravkar omenjenega Pogačnikovega prispevka za zbornik Obdobja 10!).

27. maja 1981 je Slovenska matica priredila okroglo mizo o starejšem slovenskem slovstvu (glej Glasnik Slovenske matice V, št. 2, 48–85), ki jo je sprožilo dejstvo, da je prvi zvezek Matičine Zgodovine slovenskega slovstva iz leta 1956 že pošel, vendar je povprašanje po njem še vedno bilo veliko. Referate so prispevali B. Grafenauer (Vprašanje nove sinteze zgodovine starejše slovenske književnosti v luči dosedanjega dela Slovenske matice (str. 48–51), Janko Kos (Problemi

⁵² Vendarle je treba povedati, da se je ponekod že Anton Slodnjak vsaj poskušal dvigniti do takšnega načela ter da tudi Pogačnik in Zdravec mestoma še poudarjata posamična dejstva iz življenja tega ali onega bolj ali manj odličnega slovenskega pisatelja.

⁵³ Pogačnik je morebiti edino v eni zadevi nekolikanjci korigiral svoja stališča o BS iz leta 1968; sedaj bolj poudarja pomen dela S. Pircheggerja za raziskave te problematike (glej njegovo geslo o BS v Enciklopediji Slovenije I, Ljubljana 1987, 383–384, kjer se v zelo skrajnem seznamu relevantne literature navaja tudi Pircheggerjeva izdaja BS iz leta 1931; prim. tudi Starejše slovensko slovstvo, str. 22, kjer je Pircheggerjevo branje BS označeno za vidnejše – na neustrezno pozornost do Pircheggerjevega dela je Pogačnika opozoril B. Grafenauer v Zgodovinarjevi paralegomeni . . . , 153).

starejšega slovstva, 52–55), Milko Matičetov (Ljudsko slovstvo v slovenski literarni zgodovini – objavljen je zgolj povzetek njegovih izvajanj, 55–57), P. Simoniti (Srednjelatinška in novolatinska književnost v sklopu proučevanja starejšega slovenskega slovstva 57–63), J. Koruza (Reformacija ter protireformacija in barok v zgodovini slovenskega slovstva 63–71), J. Pogačnik (Raziskovalna vprašanja v srednjeveškem slovstvu 72–78), Š. Barbarič (Proučevanje slovenskega razsvetljenstva v zadnjem četrtsotletju, 78–82), diskutirali pa so še F. Bernik, B. Paternu in Š. Barbarič (str. 82–85). Toda čeprav se je na posvetovanju zbral tako eminentno-prominenten zbor resnično vrhunskih strokovnjakov, se je okrogla miza v bistvu čez čas izkazala za hudo oglato: vse do danes ni pripeljala ne do prve ne do druge ponujene rešitve, ki sta se kot alternativni pojavljali na začetku: prvi zvezek Matičine Zgodovine slovenskega slovstva, ki zajema starejše obdobje, ni bil ne ponatisnjen (razprava je navsezadnje pokazala, kako ta solucija ne bi bila zadovoljiva; na to je opozarjala predvsem že obstoječa mnogo sodobnejša Pogačnikova sinteza iz leta 1968!) ne na novo napisan. Morda bodo rezultati omenjenega pogovora za okroglo mizo kdaj v prihodnosti vendarle obrodili sadove: slej ko prej bo nova sinteza zgodovine starejše slovenske literature postala nujnost, pereča potreba po nji pa se kaže dandanes, tri leta po hudo ponesrečenem Pogačnikovem poskusu s študijo Starejše slovensko slovstvo, bolj kot kdaj koli v zadnjih desetih ali petnajstih letih. Metodološke rešitve iz leta 1981 pač ne bodo več uporabne, zato pa tem bolj konceptualne. Tako kljub velikemu upadu kakovosti raziskav starejše slovenske literature v zadnjem obdobju (to velja tako glede na Pogačnikovo sintezo iz leta 1968 kot glede na stanje pri nas ter drugod po Evropi nekdanj in danes, kar je v bistvu edino sprejemljivo merilo za takšne ocene!) ta čas morda ni bil povsem izgubljen, vsekakor pa bo morebitno sodbo o tem lahko izrekla šele prihodnost.⁵⁴

Kar zadeva bibliografsko »logistiko« raziskav starejšega slovenskega slovstva, je treba opozoriti na tekočo literarnovedno in jezikoslovno slovenistično bibliografijo v reviji Jezik in slovstvo, ki jo od leta 1966 pripravlja Marko Kranjec s sodelavkami iz knjižnice Oddelka za slovanske jezike in književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Starejše slovensko slovstvo ali celo srednjeveško slovstvo sicer ni posebno poglavje omenjene bibliografije, tako da je le-to treba pregledovati v celoti, kar zaradi njene preglednosti ni težko. Bibliografija zajema tudi folkloristične zapise o ljudskem slovstvu, opozarja pa še na druga za raziskovanje slovenske literature in jezika zanimiva bibliografska pomagala. Tekoča slovenska historiografska bibliografija, ki izhaja v Zgodovinskem časopisu (vendar ne kot slavistična za vsako leto posebej, temveč za nekaj let skupaj), literarnozgodovinskih študij praviloma ne zajema, zato pa večje sinteze. Omenili smo že posebni bibliografiji raziskav Brižinskih spomenikov in Stiškega rokopisa; poleg njiju sta za naše probleme izmed specialnih bibliografij zanimivi zlasti dve osebni, Jožeta Pogačnika in Jožeta Koruze. Prva bo predvidoma izšla v letošnji Slavistični reviji v počastitev Pogačnikove šestdesetletnice,⁵⁵ druga pa je v rokopisu tudi že dalj časa pripravljena (sestavila jo je D. Gabrovškova), vendar kljub več poskusom, da bi bila objavljena, do tega žal še ni prišlo. Morda bi se ob pomanjkanju slavističnega entuzizma za tak edicijski podvig lahko odločili zgodovinarji, ki vendarle nimajo toliko reči, o katerih pričuje zgolj oralna zgodovina – papir kljub vsemu ne prenese vsega! –, med seboj kakor Koruzovi kolegi, zakaj profesorjevi spisi so važni tudi za čisto zgodovinske raziskave.

⁵⁴ Kar zadeva obravnavanje problematike starejše slovenske književnosti v Enciklopediji Slovenije, je reči, da ne prinaša pretresljivih novosti, temveč – kakor pritiče enciklopedičnemu priročniku – znanstveno preverjena dognanja in teze. To je tudi edino mogoče pričakovati ob dejstvu, da za literarnozgodovinsko in literarnoteoretično področje pri omenjeni Enciklopediji skrbi J. Kos, ki se je proslavil že z uravnoteženo srednješolsko sintezo Pregled slovenskega slovstva (Ljubljana, 1974). Ta zajema tudi starejše slovstvo; za Kosova gledanja na to obdobje prim. poleg že navedene razprave v 2. št. Glasnika Slovenske matice za leto 1981 še spis Stari in novi pogledi na slovensko slovstvo, Sodobnost XVII, Ljubljana 1970, 173–184.

⁵⁵ V času od spisanja do objave pričujočega poročila je Pogačnikova bibliografija že izšla (SR 41, Ljubljana 1993, 207–328).

Zusammenfassung

DAS MITTELALTER IN SLOWENIEN IN DER LITERATURWISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNG (FORSCHUNGSBERICHT FÜR DEN ZEITRAUM 1968–1993)

Igor Grdina

Der Forschungsbericht behandelt die konzeptuellen, methodologischen und thematischen Fragen der Untersuchungen slowenischer mittelalterlicher Literatur im letzten Vierteljahrhundert. Das Jahr 1968 bedeutet einen konzeptuellen und methodologischen Bruch mit der Vergangenheit: In der »Zgodovina slovenskega slovstva I (Die Geschichte der slowenischen Literatur I.)«, die in diesem Jahr in Maribor erscheint, setzt der Autor J. Pogačnik das Konzept der Einbeziehung der slowenisch- sowie fremdsprachigen (vor allem lateinischen und deutschen) Niederschriften, die im

slowenischen Raum entstanden sind oder von ihm ein Zeugnis abgelegt haben, in der slowenische Literaturgeschichte durch (die Antologie, die dieses Konzept auch praktisch in die Tat umsetzt, erscheint 1972 in Ljubljana unter dem Titel »Srednjeveško slovstvo«/Die mittelalterliche Literatur). Zu gleicher Zeit verlieren der Positivismus und dessen späte Formen als wesentliches methodologisches Prinzip bei der Erforschung der älteren slowenischen Literatur ihre Gültigkeit, denn mit Hilfe der vergleichenden Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte setzten sich eminente literaturwissenschaftliche Verfahren durch. Die Einbeziehung der nicht slowenischsprachigen Schriften in den Forschungskorpus der älteren slowenischen Literatur geht von der Prämisse aus, daß die lateinische und die deutsche Sprache in jener Zeit im slowenischen Raum im Bereich der gelehrten Kultur der Adeligen und Kleriker kein fremdes Idiom gewesen seien, was als Folge von historischen Umständen zu sehen sei (die frühe Unterordnung der slowenischen frühfeudalen Staatsgebilde unter das fränkische und dann das deutsche Reich).

Neben J. Pogačnik (geb. 1933) war in der Erforschung der Problematik des älteren slowenischen Schrifttums im letzten Vierteljahrhundert J. Koruza (1935–1988) führend, von den älteren Forschern übten in jüngster Zeit die Gedanken von I. Grafenauer (1880–1964) den größten Einfluß aus. Letzterer erforschte die slowenische literarische Folklore und die mittelalterliche Kulturtradition in der slowenischen Sprache, die sich jedoch nicht zur schriftlichen Kontinuität bzw. literarischen Tradition durchzogen hat. Die Auffassungen von Grafenauer wurden durch die neueren Forschungen bestätigt.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde die Erforschung der slowenischen literarischen Folklore weitgehend von den Folkloristen übernommen, was eine immer geringere Zahl von rein literaturwissenschaftlichen Studien über dieses Segment der slowenischen Literatur zur Folge hat. Wegen der methodologischen und konzeptuellen Inkompatibilität des literaturwissenschaftlichen und folkloristischen Ansatzes bei den Fragen der Volkskultur tauchen große Probleme auf auch bei der Einbeziehung der Volksdichtung in die nationale literaturhistorische Synthese.

Der Forschungsbericht stellt den aktuellen Stand eingehend in den folgenden thematischen Problemkreisen vor: die Frage der ersten Niederschriften in slowenischer Sprache (Glossen aus Clm 14008), die Freisinger Denkmäler (Brižinski spomeniki), die Vorfahren der Slowenen und das Wirken von Kyryll und Method, die Glagolica-Schrift in Slowenien, die Volksdichtung, die nicht slowenischsprachigen mittelalterlichen Niederschriften in Slowenien im Kontext der slowenischen Literaturgeschichte, die Ritterkultur in der slowenischen Sprache, die Sitticher Handschrift (Stiški rokopis) und andere Texte in slowenischer Sprache nach den Freisinger Denkmälern und die Frage der Kontinuität, das Problem der Synthese für diese Periode der slowenischen Literatur und die bibliographischen Behelfe für die Forschung. Die Forschungsergebnisse des letzten Vierteljahrhunderts werden einer kritischen Untersuchung unterzogen. Dabei ist in der Frage der Synthese ein Rückschritt in der wissenschaftlichen Zuverlässigkeit festzustellen (Pogačniks Studie »Starejše slovensko slovstvo«/Die ältere slowenische Literatur aus dem Jahre 1990 ist viel schlechter belegt als die »Zgodovina slovenskega slovstva«/Die Geschichte der slowenischen Literatur aus dem Jahre 1968). Andererseits wurde in speziellen Einzelfragen auch ein gewisser Fortschritt erzielt, der jedoch wegen der sehr geringen Zahl der kompetenten Forscher dieser Problematik äußerst bescheiden ist. Es wird die Forderung nach einem wissenschaftlichen interdisziplinären Dialog gestellt (die slowenische Literaturgeschichte müsse dauernd Kontakt halten mit der slowenischen Sprachwissenschaft, mit der Geschichte, mit der klassischen Philologie, mit der Germanistik, mit der Folkloristik usw.), was in der Vergangenheit zu den größten Forschungsergebnissen führte (vor allem im Falle der Freisinger Denkmäler).

Die Freisinger Denkmäler erlebten im Jahre 1992 noch eine wissenschaftlich-kritische Ausgabe, die in ihrer Analyse im Grunde genommen zu den gleichen Ergebnissen gelangt ist wie die Ausgabe von Kos-Ramovš aus dem Jahre 1937 (die Festlegung der Quelle der Denkmäler im kärntnerischen oder unterpannonischen Raum, die Datierung der erhaltenen Version in die Zeit zwischen 972 und 1039). Die Herausgabe der Sitticher Handschrift (1992) dagegen ist in ihrer paläographischen Abschrift problematisch und entspricht auch allgemein nicht den Normen der modernen ekkdotischen Theorie und Praxis. Bei der Frage der Kontinuität befürwortet die slowenische Sprachwissenschaftlerin B. Pogorelec eine gewisse slowenische sprachliche Kontinuität das ganze Mittelalter hindurch (bei der sog. Kultursprache), doch ihre Thesen wurden bisher keiner gründlicheren wissenschaftlichen Diskussion unterworfen. In jüngster Zeit wird festgestellt, daß wenigstens ein Teil der altkirchenslawischen Literatur in dem Maße mit den Vorfahren der Slowenen in Unterpannonien in Verbindung steht, daß er unmittelbar in die slowenische Literaturgeschichte aufgenommen werden kann (Das Gesetz sudnyi 'ljudem' entstand allem Anschein nach in Unterpannonien, das nach dem Sieg Karls des Großen über die Avaren neben den Baiern auch von Slawen aus Karantanien besiedelt worden ist. In dem erwähnten Gesetz findet man Spuren des baiernischen Rechtes, die praktisch in anderen slawischen Ländern nicht in dieses berühmte Gesetzbuch hätten gelangen können). Wenigstens ein Teil der altkirchenslawischen Literatur kann also nicht nur nebenbei der slowenischen Literaturgeschichte zugezählt werden, wie man seit der Ablehnung der pannonischen Theorie von Kopitar-Miklošič über den Ursprung des

Altkirchenslawischen dachte, das als eine ausgesprochene literarisch-sprachliche Struktur nicht nur ein Abbild einer Sprachform der Slawen war, weder im mittelalterlichen bulgarischen noch im mährischen oder unterpannonischen Raum. Das glagolitische Schrifttum, dessen Denkmäler heute in Slowenien verwahrt werden, haben wir den Flüchtlingen zu verdanken, die vor den Türken aus Kroatien zu uns geflüchtet sind, und die glagolitischen Handschriften größtenteils mitgebracht haben, dieses oder jenes Fragment aber auch in Slowenien geschaffen haben (diese Problematik erforscht J. Zor).

Die Forschungsergebnisse sind bei anderen Themenkreisen weniger vollständig, es kam lediglich zur Veröffentlichung einzelner Abhandlungen.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1993 izhaja že njen 64. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SI-62001 Maribor, Partizanska 5.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica **Kronike**« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

Tone Ferenc

POROČILO O RAZMERAH NA KOČEVSKEM SPOMLADI 1939

V arhivskem fondu nemškega konzulata Ljubljana (Deutsches Konsulat Laibach), ki ga hrani Politični arhiv nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu (Politisches Archiv Auswärtigen Amtes – PA AA Bonn) sem našel obsežno poročilo funkcionarja pokrajinskega vodstva Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) za München – Zgornjo Bavarsko Waltherja Wüsterja o njegovem potovanju na Kočevsko o Veliki noči 1939. leta. Ker imamo o politični zgodovini kočevskih Nemcev v poslednjih letih njihovega bivanja v dotedanji domovini zelo malo podatkov, so Wüsterjevo poročilo in nekatere pripombe nanj zanimiv in dobrodošel zgodovinski vir.

Do 1938. leta je politične, kulturne in druge zveze z nemškimi manjšinami v svetu vzdrževalo predvsem društvo Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA) iz Berlina. Že od 1933. leta je bil tam referat za Kočevsko (Gottschee-Referat), v Dessauu in pozneje v Berlinu pa je bil tudi organ za pomoč Kočevski (Gottschee Hilfswerk). Leta 1938 so oba organa združili v urad za delovanje na Kočevskem (Arbeitsstelle Gottschee) v okviru VDA in nato v okviru VoMi. V tem uradu so bili dr. Erich Petschauer, Volker Dick in Horst Rave. V začetku 1939. leta sta se urad za delovanje na Kočevskem in pokrajinsko vodstvo VoMi iz Münchna dogovorila s t.i. kočevskim vodstvenim odborom (Gottscheer Führungsausschuss), v katerem so bili predsednik Josef Schober iz Kočevja in člani Martin Sturm iz Novih Ložin, Johann Schemitsch iz Mozlja in Johann Samida s Pogorelca, za načela za sodelovanje. Treba je upoštevati, da je bil takrat Schobrov odbor edino zastopstvo kočevskih Nemcev, saj jugoslovanske oblasti še niso dovolile obnove Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund – SDKB). To so storile šele spomladi 1939. leta, ko so nacistične oblasti potrdile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem. Načela za sodelovanje med omenjenimi tremi dejavniki so bila tale:

»1. Vodstvo narodne skupine se bo pri izbiri svojih sodelavcev omejevalo na osebe, ki glede svoje narodne drže in svojega osebnega življenja ustrezajo nacionalnosocialističnim zahtevam. Pri tem je treba upoštevati posebne želje VoMi.

2. Enotnost narodnih skupin se lahko v sedanjosti in prihodnosti zagotovi tako, da se mlade moči ne pritegnejo samo k delu, temveč tudi v stopnjevalni odgovornosti k vodstvenim nalogam.

3. Vprašanja politične opredelitve in načrtovanja na gospodarskem, socialnem in kulturnem področju se morajo omejevati na vodstveni odbor. Strokovne delavce zunaj tega odbora je treba vsakokrat obveščati samo o njihovih delnih področjih, da ne bi nujne dolžnosti molčanja po nepotrebnem oteževali.

Kočevski vodstveni referat sprejme v grobem delovni program, ki so ga v kočevskem referatu VDA in uradu za delovanje na kočevskem v poslednjih letih razvijali v sodelovanju posebno z mladimi močmi narodne skupine, in bo tudi sam deloval v tej smeri. Pristaja, da bo tudi v prihodnje delal načrte in jih izvajal z dosedaj sodelujočimi ustanovami iz rajha.«

Nato so se omenjeni dejavniki natančneje dogovorili o delu kočevskega vodstvenega odbora na organizacijskem, gospodarskem, socialnem in kulturnem področju. Imenovali so tudi posamezne referente: Josefu Schobru bo pomagal mladi učitelj Friedrich Fritzel iz Mozlja, Martin Sturm za gospodarstvo in za izobraževanje moških, Hans Hönigmann za domače delo, Elfi Lackner za glasbo, mladinsko delo, izobraževanje žensk in mladine ter Sophie Kren za knjižničarstvo, Irma Weiss za socialno delo, Herbert Erker za Gottscheer Zeitung in Gustav Verderber za turizem. Poleg njih so Sturm zaupali zvezo z mladino, posebno z mladimi kmeti. V bližnji prihodnosti naj bi vodstveni odbor imenoval novega mladinskega vodjo, za kar so predlagali Montela iz Komarne vasi (PA AA Bonn, DKL, Kult. 3, Bd 2/9, Zusammenfassung der Arbeitsbesprechung zwischen dem Gottscheereferat und dem Gottscheer Führungsausschuss).

Wüsterjevo poročilo se glasi:

Bericht

über die Osterfahrt in die Gottschee vom 1.–11. April 1939.

Teilnehmer: Gauamtsleiter Walther Wüster, München,
Siegfried Ritter von Heindl, München,
Dr. Peter Bell, Kempten,
Dr. Maier, Kempten,

Dr. Süss, Bayreuth,
Dr. Fritz Berthold, München, mit
4 männlichen und

4 weiblichen Mitgliedern der Sing- und Spielgruppe Berthold.

Ausserdem nahmen die Ehefrauen der eingangs genannten fünf Herren teil.

Die Fahrt erfolgte auf Vorschlag des Herrn Dr. Berthold – München, welcher mit seiner Sing- und Spielgruppe während der Ferienmonate regelmässig Fahrten in volksdeutsche Gebiete unternimmt. Ermöglicht wurde die Fahrt durch einen finanziellen Zuschuss der Bundesleitung des VDA. Den wesentlichsten Teil der Unkosten trugen die Teilnehmer persönlich.

Die Volksdeutsche Mittelstelle, die Leitung der Gottscheer Volksgruppe, sowie das Gottschee – Referat des VDA. war über die Fahrt unterrichtet.

Zweck der Fahrt war eine Fühlungnahme mit der Volksgruppenführung, sowie der Gottscheer Bevölkerung und Veranstaltung von kameradschaftlichen Zusammenkünften mit Volksgesang und Volksmusik in den Gottscheer Dörfern.

Besucht wurden folgende Ortschaften: Seele, Zwischlern, Hohenegg, Neu-Friesach, Nesselthal, Büchel, Buchberg, Bistritz, Döblitsch, Tschernembl, Semitsch, Tschermoschnitz, Altsag, Neuberg, Krapflern, Pöllandl, Mitterdorf, Staldorf, Stockendorf, Rodine, Maierle, Unterdeutschau, Reinthal, Obermösel, Grafenfeld, Lienfeld, Hasenfeld, Schwarzenbach, Koflern, Niederdorf, Masern, Göttenitz, Rieg, Morrobitz, Jnnlauf, Hinterberg, Stalzern, Merleinsrauth, Suchen, Obergrass, Malgern, Ebenthal.¹

Ausserdem fand in der Stadt Gottschee ein grosser Liederabend mit ca. 500 Besuchern statt, den der dortige Gesangverein veranstaltet hatte.

Die Veranstaltungen auf den Dörfern waren durchwegs gut besucht, die Aufnahme unserer Reisegruppe eine überaus herzliche. Neben den kameradschaftlichen Veranstaltungen wurde eine grosse Anzahl Besuche in Bauernhäusern vorgenommen, besonders in den Elendsgebieten.

Es wurde vermieden, politische Gespräche zu führen. Der Hauptwert wurde auf Volksgesang und Volksmusik gelegt besonders auf Lieder, welche die Gottscheer Bauernmädels und Bauernburschen zusammen mit unserer Gruppe singen konnten.

Der Gesamteindruck, den unsere Reisegruppe von der Fahrt mitnahm, war unbeschreiblich schön. Trotz der Unterdrückung durch die Slowenen und trotz der wirtschaftlichen Notlage hält die Gottscheer Volksgruppe mutig an ihrem Volkstum fest. Wenn man nur wenige Worte vom Reich oder vom Führer sprach, so traten den Alten und den Jungen die Tränen in die Augen, und gerade die am härtesten bedrückten Gebiete halten am zähesten an ihrem deutschen Volkstum fest. Die gesamte Volksgruppe, ohne eine einzige Ausnahme, hat nur den einen Wunsch, dem grossen Deutschen Reich auch tatsächlich angehören zu dürfen.

Die von uns auf den einzelnen wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Gebieten gemachten Erfahrungen sind in nachfolgenden Berichten zusammengefasst:

1. Politische Lage

Rücksprachen mit slowenischen und kroatischen Bauern ergaben, dass die bäuerliche Bevölkerung durchwegs deutschfreundlich eingestellt ist und eine grosse Hochachtung vor dem Führer und seinen Erfolgen besitzt. Die slowenische und kroatische städtische Bevölkerung, besonders die Beamten, sind dagegen verschworene Deutschenhasser. Die volksdeutsche Bevölkerung hat unter den Schikanen der jugoslawischen Verwaltung stark zu leiden. In der Gegend von Marburg ist es in der letzten Zeit wiederholt zu Zusammenstössen gekommen, wobei Deutsche ähnlich wie früher in der Tschechei misshandelt wurden.² In Gottschee sind solche Misshandlungen nicht vorgekommen, dagegen wird die Slawisierung der deutschen Bevölkerung systematisch betrieben und die Slowenen fühlen sich als absolute Herren und schikanieren die deutsche Bevölkerung, wo sie nur können. Auf die Verhältnisse in den Schulen, sowie beim Grundbesitzerwerb wird noch näher eingegangen. Die Gottscheer Volksgruppe kann sich überhaupt nur halten, weil ein Großteil des Grundbesitzes noch in deutscher Hand ist (angeblich 80–90%). Zahlenmässig ist die Bevölkerung den Slowenen, besonders in der Stadt Gottschee, bereits weit unterlegen.

Der für Gottschee zuständige Bezirkshauptmann Bresigal,³ welcher aus Jstryen stammt, bemüht sich, der Volksgruppe gegenüber **objektiv** zu sein, findet aber immer wieder Gründe zu ihrer Unterdrückung, Dr. Berthold meldete sich bei ihm und teilte mit, dass eine Münchener Sän-

¹ Gre za tele kraje: Željne, Cvišlerji, Onek, Novi Tabor, Koprivnik, Hrib, Bukova Gora, Bistrica, Dobliče, Črnomelj, Semič, Črmošnjice, Stara Žaga, Nova Gora, Občice, Kočevske Poljane, Srednja vas, Štale, Planina, Rodine, Mavrlan, Nemška Loka, Rajndol, Gornji Mozelj, Dolga vas, Livold, Zajčje Polje, Črni Potok, Koblarji, Dolenja vas, Grčarice, Gotenica, Kočevska Reka, Borovec, Inlauf, Novi Lazi, Štalcerji, Podpreska, Draga, Trava, Mala Gora, Polom.

² Treba je upoštevati, da je bil obisk münchenske skupine dva tedna po nemški nacistični okupaciji Češke in med italijansko fašistično zasedbo Albanije. Oba dogodka sta zelo vzbudila Slovence.

³ Sreski načelnik za okraj Kočevje je bil od 5. 3. 1935 do 5. 8. 1940 Mirko Brezigar, roj. 2. 2. 1880 v Doberdobu, prej sreski načelnik v Brežicah in od 5. 8. 1940 do 1. 5. 1941 v Škofji Loki.

gergruppe dem Gottscheer Land einen Besuch abstatte, dass unsere Veranstaltungen aber keinen politischen Hintergrund hätten. Der Herr Bezirksamtmann wurde auch zu einer Veranstaltung in der Stadt Gottschee eingeladen. Erschienen ist er nicht. Dagegen liess er uns durch zwei Kriminalbeamte überwachen, ausserdem wurden die Veranstaltungen auf den Dörfern durch uniformierte und bewaffnete Gendarmen betreut. Zu Zwischenfällen ist es nicht gekommen. Nach dem Genuss einiger Liter Wein, zu denen wir sie einluden, waren die Gendarmen ausser Gefecht gesetzt. Der Bezirkshauptmann Bresigal führte mit Dr. Berthold eine längere Unterredung. Hierbei wies er darauf hin, dass die Rechte der deutschen Volksgruppen in Jugoslawien gewahrt würden. Er betonte, dass die Behandlung der Deutschen in seinem Lande doch bedeutend besser sei, wie die Behandlung der Südtiroler durch die Italiener.

Der Einmarsch der Italiener in Albanien erweckte grösstes Aufsehen. Sowohl in slowenischen, wie in deutschen Kreisen ist man der Ansicht, dass der italienische Vormarsch in absehbarer Zeit weiter vorwärts gehen wird, um die ganze dalmatinische Küste sowie das Hinterland von Fiume zu erobern. Bei diesen Diskussionen stösst man bei der gesamten slowenischen und besonders der deutschen Bevölkerung auf eine starke Abneigung gegen die Italiener. Unter den slowenischen und kroatischen Bauern hört man die Ansicht, dass sie lieber an das Deutsche Reich, als an Italien angeschlossen sein wollen. Auch gegen Ungarn verspürt man eine merkliche Abneigung. Die deutsche Bevölkerung fürchtet einen italienischen Einmarsch besonders. Uns wurden ständig Bitten vorgetragen, wir möchten doch dafür sorgen, dass das Gottscheer Ländchen keinesfalls italienisch würde.

Bezeichnend für die Einstellung der Slowenen ist folgende Äusserung eines slowenischen Lehrers aus Gottschee: »Der slowenische Bezirks-Schulinspektor von Laibach sagte bei der Bezirkslehrerkonferenz Ende März dieses Jahres: Er wisse noch nicht, ob die nächste Konferenz im Herbst stattfinden würde. Die Slowenen würden ja ihre Freiheit sowieso verlieren, wenigstens für die nächsten zwei bis acht Jahre. Bei einer eventuellen Abstimmung würden 50% der Bauern aus Überzeugung für Hitler stimmen, die restlichen 50% aus Angst. Man müsse jedoch aushalten, bis der grosse Zusammenschluss aller Slawen käme, um Deutschland und Italien zu vernichten.«

Von den Verhandlungen Matscheks in Agram verspricht man sich in slowenischen Kreisen einen Erfolg und hofft auf ein baldiges autonomes Kroatien und Slowenien.⁴

An der Strasse nach Sušak befinden sich sehr starke jugoslawische Befestigungen welche dauernd vom Militär besetzt sind. Stehenbleiben auf der Strasse ist verboten.

In deutschen Kreisen in der Steiermark und in Gottschee diskutiert man über folgende Entwicklungsmöglichkeiten:

- a) Anschluss der Süd-Steiermark mit dem Kreis Marburg an das Reich, wobei etwa die Höhenzüge südlich von Cilli als natürliche Grenze gelten würden;
- b) Anschluss der Kreise Marburg und Cilli mit den Höhenzügen nördlich von Cilli als natürliche Grenze;
- c) Anschluss oder Protektorat über Slowenien und Kroatien und Schaffung eines deutschen Korridors nach Sušak.⁵

Im Falle a) oder b) wird über eine Umsiedlung der Gottscheer nach Süd-Steiermark diskutiert.⁶ Diese Ansicht wird vor allem vom Grenzlandamt Steiermark (Pg. Dorfmeister)⁷ vertreten. Im Gottscheer Ländchen findet man für diesen Umsiedlungsgedanken gar kein Interesse. Trotz der grossen Not und den andauernden Verfolgungen hängen die Gottscheer so fest an ihrer Heimat, dass sie diese nur im alleräussersten Falle verlassen würden. Es ist hierbei zu bedenken, dass die Gottschee durch die jahrhundertlange Abgeschlossenheit ein eigenes Kulturzentrum

⁴ Misli na pogajanja med novo jugoslovansko vlado pod vodstvom dr. Dragiše Cvetkovića in Hrvatsko seljačko stranko pod vodstvom dr. Vladka Mačka za vstop v vlado. Pogajanja so se končala šele avgusta 1939 s sklenitvijo sporazuma o ustanovitvi Hrvaške banovine. Glej Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja. 2. knjiga, Zagreb 1974.

⁵ Spomenice s konkretnimi predlogi za spremembo državne meje med Nemčijo in Kraljevino Jugoslavijo so v Gradcu in Celovcu izdelali poleti 1940. Glej Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, 29/1975, št. 3–4, str. 219–246. Objavljene so v zborniku: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980, str. 9–35, dok. 1–9.

⁶ To je prvi podatek, ki ga poznam, o obravnavi morebitne preselitve kočevskih Nemcev na Spodnjo Štajersko. Ponovno so možnost preselitve obravnavali na nekem sestanku (kraj ni naveden) 6. novembra 1939, na katerem je vodstvo kočevskih Nemcev zavzelo takšno stališče: »Vodstvo narodne skupine ne more vprašanja preselitve imeti za nujno vse dotlej, dokler Italija dejansko ne zasede Kočevske. Dejstvo, da Kočevska sodi na italijansko vplivno območje, še ne more biti argument, da bi lahko v zadostni meri utemeljevalo odselitev.« (PA AA Bonn, DKL, Kult. 3, Bd. 2/9). O preselitvi kočevskih Nemcev pozimi 1941–1942 na Spodnjo Štajersko glej Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 554–625 in Hans-Hermann Frensing: Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe. München 1970.

⁷ Anton Dorfmeister je bil od 1938. leta dalje vodja pokrajinskega obmejnega urada NSDAP v Gradcu. Med vojno pa je bil od 14. 4. 1941 do svoje smrti 3. 2. 1945 okrožni vodja Štajerske domovinske zveze in deželni svetnik okrožja Celje.

geworden ist, welches sich eine eigene Sprache bewahrt hat, wunderschöne Volkslieder und einen Schatz von deutschen Sagen und Erzählungen.

Meine persönliche Ansicht ist die, dass wir an der Adria nichts zu suchen haben und dass durch eine reichsdeutsche Offensive dorthin die Achsenpolitik erheblich gefährdet würde. Selbst wenn augenblicklich eine Einigung mit Italien erzielt werden könnte, was ich jedoch nicht glaube, so würde ein Korridor nach der Adria einen ständigen Unruheherd bilden. Ausserdem ist zu bedenken, dass wir eine neue starke slawische Minderheitengruppe bekommen würden. Wie auch die Entwicklung an der Adria vor sich gehen mag, die Gottschee muss auf jeden Fall unterstützt werden. Wenn das Ländchen jetzt wertvoller gemacht wird, so wird es zum mindesten einmal ein beliebtes Tauschobjekt werden. Eine Erweiterung des Gaues Steiermark durch den Kreis Marburg wird keine besonderen Schwierigkeiten bieten. Die dabei zu schaffende natürliche Gebirgsgrenze ist für beide Teile ein Vorteil. Es ist allerdings zu bedenken, dass in Süd-Steiermark sich das Deutschtum in den grosseren Orten konzentriert hat, während die Landbevölkerung slowenisch ist. Eine eventuelle Umsiedlung der Gottscheer wäre ein harter Schlag für die Volksgruppe. Wenn die Möglichkeit besteht, dieses zur Tradition gewordene deutsche Ländchen zu erhalten, so sollte man dies anstreben. Es müsste allerdings eine Garantie gegeben werden, dass dem Deutschtum volle Freiheit gewährt wird in der Verwaltung, im Schulwesen und in der Wirtschaft. Ich kann mir vorstellen, dass die Gottscheer Sprachinsel wieder einmal zu einem Kulturzentrum für das Deutschtum auf dem Balkan wird, dass das ehemals berühmte Gottscheer Gymnasium wieder aufblüht und dass selbst unter eventueller italienischer Herrschaft die Erhaltung der deutschen Gottschee möglich ist. Es darf allerdings kein zweites »Südtirol« geschaffen werden. In diesem Falle wäre die rechtzeitige Umsiedlung auf jeden Fall vorzuziehen.

2. Die Lage der Volksgruppe

Der Volksgruppenführer im Gau Slowenien ist der evangelische Pfarrer Senior Johann Baron – Marburg.⁸ Den Kreis Marburg führt Marquis Gozani,⁹ den Kreis Pettau Grill,¹⁰ den Kreis Cilli Skoberne,¹¹ den Kreis Gottschee Schober.¹²

Der geistige Führer der Gottscheer ist unbedingt Dr. Arco,¹³ auch nach seinem von den Bauern im vergangenen Jahr gewünschten Rücktritt. Die Verstimmlung in der Volksgruppe war bekanntlich durch das Hausiergewerbe gekommen, worüber später ausführlich berichtet wird. Erfreulicherweise herrscht zwischen der politischen Führung, die in den Händen Schobers liegt, and Dr. Arco ein gutes Einvernehmen. Johann Samida¹⁴ und Martin Sturm¹⁵ befanden sich bei unserer Anwesenheit im Reich. Johann Schemitsch¹⁶ aus Obermösl macht einen guten Eindruck. Von den übrigen Mitarbeitern konnte ich mit Hönigmann¹⁷ sprechen, welcher die geschäftlichen Angelegenheiten der Heimarbeit besorgt. Hönigmann erledigt seine Aufgabe mit grosser Gewissenhaftigkeit, er hat die Geschäftsstelle in guter Ordnung. Es wäre zu begrüßen, wenn den Heimarbeitern vom Reich aus mehr Vorschläge für die Ausführung ihrer Arbeiten gemacht würden, die Münchener Stelle für Handwerkspflege kann hierzu viel tun. Einige Vorschläge wurden bereits unterbreitet. Ich lasse zur Zeit an der Münchener Kunstakademie Entwürfe für bessere Ausführung der handgeschnittenen Gottscheer Holzteller machen. Wenn die Teller mit einer typisch Gottscheer Symbolik versehen werden (beispielsweise dem eingeschnittenen oder eingeräucherten Gottscheer Wappen), so würden diese Teller wertvoller werden und bestimmt einen besseren Absatz finden. Die Schnitz- und Flechtarbeiten können bestimmt noch besser ausgeführt werden. Die handgewebten Gürtel sind zu wenig farbenfreudig. Es ist schwierig, in Gottschee die

⁸ Johann Baron, protestantski pastor v Mariboru. 1939–1941 vodja Švabsko-nemške kulturne zveze za Dravsko banovino v Mariboru. 1941. leta ni postal funkcionar v Štajerski domovinski zvezi, kot so predvidevali nacisti iz Gradca. 1. maja 1942 sta s Franzem Tscheligijem iz Maribora poslala v München spomenico o neustrezni okupacijski politiki v Spodnji Štajerski.

⁹ Dr. Leo Gozani, odvetnik iz Maribora, pred vojno sodelavec VDA, tik pred drugo svetovno vojno delaven v Volksdeutsche Mannschaft v Mariboru.

¹⁰ Dr. Gottfried Grill, odvetnik s Ptuja, pred vojno vodja nemške nacistične mladine in Volksdeutsche Mannschaft na Ptuju, od 1. 5. 1940 tajnik Švabsko-nemške kulturne zveze za Dravsko banovino v Mariboru.

¹¹ Dr. Georg Skoberne, odvetnik iz Celja, vodja krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze za Celje, junija 1945 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani obsojen na smrt in usmrčen.

¹² Josef Schober, prokurist iz Kočevja 85, r. 23. 11. 1902 v Kočevju, 1939–1941 okrožni vodja Švabsko-nemške kulturne zveze Kočevje, 1941–1942 vodja nemške narodne skupine na Kočevskem.

¹³ Dr. Hans Arko (in ne: Arco), odvetnik iz Kočevja 307, r. 8. 2. 1888 v Kočevju, do leta 1938 tudi politični delavec in posvetni voditelj kočevskih Nemcev.

¹⁴ Johann Samida, kmet s Pogorelca 4, r. 4. 5. 1879 na Pogorelcu, član okrožnega vodstva Švabsko-nemške kulturne zveze Kočevje in vodstva nemške narodne skupine na Kočevskem.

¹⁵ Martin Sturm, diplomirani trgovec iz Kočevja 113, r. 22. 11. 1911 v Dolnjih Ložinah, član okrožnega vodstva Švabsko-nemške kulturne zveze Kočevje in vodstva nemške narodne skupine na Kočevskem, 1941–1945 v Dolenji vasi pri Krškem okrožni kmečki vodja za Brežice.

¹⁶ Johann Schemitsch, lesni trgovec iz Mozlja 41, r. 24. 12. 1898 v Varadinu, član okrožnega vodstva Švabsko-nemške kulturne zveze Kočevje in nemške narodne skupine na Kočevskem.

¹⁷ Hans Hönigmann, uslužbenec iz Kočevja 80, r. 26. 11. 1908 v Kočevju.

richtigen Farben zum Farben der Schafwolle aufzutreiben. Ich werde die geeigneten Farben in München besorgen und Hönigmann zusenden.

Die von Frau Dr. Röthel¹⁸ besonders geförderte Weißstickerei kann meiner Ansicht nach noch weiter gefördert werden, denn die Arbeiten sind ausgezeichnet. Eine Ablehnung dieser Arbeiten, weil das Leinen bezogen werden muss und nicht in Gottschee hergestellt wird, ist mir unverständlich. Jede Möglichkeit, den Heimarbeitern Beschäftigung und Verdienst zu geben, muss ausgenutzt werden. Frau dr. Röthel macht im übrigen einen eigenbrödlischen Eindruck und versucht, ihre eigenen Wege zu gehen. Ich habe sie dringend ermahnt, nichts ohne Wissen der Volksgruppenführung und der zuständigen Stellen des VDA. zu unternehmen. Die Frau ist aber sehr rührig und opfert sich für die Heimarbeit in anerkennenswerter Weise auf.

Hervorzuheben sind die Heimarbeiten von Spreitzer-Pöllandl,¹⁹ welcher nach seiner in Oberbayern genossener. Ausbildung eine Handweberei gegründet hat und für den Anfang recht gute Erfolge erzielt. Die Heimweberei (vor allem Bauernloden und ähnliches) muss noch besser gefördert werden und ist wichtig für die Weiterentwicklung der Schafzucht. Die Schwester Spreitzers ist eine rührige Mitarbeiterin und eignet sich für Frauen- und Mädelführung.²⁰

Von den Jugendführern konnte ich Montl – Kummerdorf²¹ und Walter Kresse²² – Gottschee sprechen. Beide Jungens sind begeistert und sehr rührig. Als Führer eignet sich vielleicht Montl noch besser als Kresse. Führernaturen, wie wir sie brauchen, sind allerdings beide noch nicht. Die Gottscheer Jungens möchten für ihr Deutschtum demonstrieren und haben auch kürzlich einen Propagandamarsch mit weissen Strümpfen unternommen, welcher bei den Behörden Anstoss erregte. Ich habe sie ermahnt, solchen Unsinn zu unterlassen.

Die Mädelführerin Elfi Lackner²³ macht einen recht guten Eindruck und ist bestimmt für ihren Posten geeignet.

Ein ausserordentlich rühriger und sich aufopfernder Mitarbeiter ist Gustl Verderber,²⁴ der Wirt vom Gasthaus Harder. Gustl ist der Mann für alles, welcher Haus, Hof und Familie vergisst, wenn er für die Volksgruppe arbeiten kann, ein Typ, wie wir Nationalsozialisten ihn aus der Kampfzeit kennen. Der Gasthof Verderbers, welcher gewissermassen ein Standquartier der Volksgruppe darstellt, scheint immer mehr zurückzugehen, da sich der Wirt für andere Sachen aufopfert und seine Frau keine richtige Wirtin ist. Zudem ist die Familie stark in Schulden geraten. Zur Sanierung sind etwa 350.000 Dinar notwendig. Wenn es irgend einen Weg gibt, Gustl Verderber zu helfen, so sollte dieser unbedingt gegangen werden; denn Gustl ist der Motor der ganzen Volksgruppe, der alles vorwärts treibt. Die von Gustl geleitete Feuerwehr in der Gottschee ist ausgezeichnet organisiert und stellt eine politische Macht dar, welche der SA gleichzusetzen ist. Gustl Verderber ist der Typ eines alten SA-Führers.

Die Vertrauensleute in den Ortschaften und Gemeinden machen durchweg einen recht guten Eindruck.

Bei der Umbildung des deutsch-schwäbischen Kulturbundes scheint Dr. Arco auf den Posten des Kreisleiters zu reflektieren. Ich habe ihm das ausgedrückt und er hat eingesehen, dass dieser Posten nur für Josef Schober in Frage kommt. Schober muss allerdings nach meiner Ansicht einen tüchtigen Mitarbeiter bekommen, da er selbst zu wenig Initiative besitzt. Die Einstellung eines hauptamtlichen Geschäftsführers ist unumgänglich.

Erwähnt werden muss schliesslich noch die Arbeit der Paula Suchadobnik.²⁵ Paula hat bestimmt grosse Verdienste um die Volksgruppe, besonderes um die Verwertung der Hausierer-gewinne. Sie kennt fast jeden Bauernhof, besorgt Vorschläge für Neubauten, Stallbauten und Einrichtungen und vermittelt Ehen. Die Bauern lassen sich allerdings nicht gerne von einer Weibsperson etwas sagen. Ihr Einfluss, den sie als Mitarbeiterin dr. Arcos hatte, ist sichtlich zurückgegangen. Immerhin sollte die wertvolle Arbeitskraft Fräulein Suchadobniks für die Volksgruppe erhalten bleiben. Vielleicht lässt sie sich im künftigen Kreisleiterbüro des Kulturbundes unter der Aufsicht Schobers beschäftigen.

Ein wertvoller Mitarbeiter ist der Prokurist der Gottscheer Sparkasse, Krauland.²⁶ Die von ihm geleitete Genossenschaft muss allerdings noch wesentlich aktiver sein. Es fehlt in der Gottschee ein Mann, der die Wirtschaftsfragen verständnisvoll behandelt.

¹⁸ Maria Röthel, roj. Nostis, učiteljica petja iz Kočevja 230, r. 11. 5. 1888 na Dunaju, žena zdravnika dr. Georga Röthla iz Kočevja 230.

¹⁹ Hans Spreitzer, trgovec iz Kočevskih Poljan 25, r. 14. 9. 1906 v Kočevskih Poljanah.

²⁰ Olga Spreitzer, hišna pomočnica iz Kočevskih Poljan 25, r. 2. 4. 1912 v Kočevskih Poljanah, voditeljica nemške mladine.

²¹ Za Montla iz Kumrove vasi nisem našel podatkov.

²² Walter Kresse, trgovec iz Kočevja 268, r. 23. 10. 1919 v Kočevju.

²³ Morda Elfi Lackner, por. Verderber, roj. 14. 5. 1917 v Mozlju, stanovala v Kočevju 113.

²⁴ Gustav Verderber, gostilničar iz Kočevja, r. 16. 11. 1895 v Kočevju.

²⁵ Paula Suchadobnik, knjigovodkinja iz Kočevja, r. 9. 10. 1893 v Kočevju.

²⁶ Alois Krauland, uslužbenec iz Kočevja 234, r. 7. 11. 1901 v Koblarjih, funkcionar Kočevske hranilnice v Kočevju.

Eine offizielle Anerkennung der Volksgruppenführung durch die jugoslawischen Behörden ist bisher noch nicht erfolgt. Es ist anzustreben, dass dies baldigst erfolgt.

3. Verhältnis zu reichsdeutschen Stellen

Die Zusammenarbeit der Volksgruppe mit dem deutschen Konsul Bernhard in Laibach²⁷ ist eine erfreuliche. Pg. Bernhard genießt bei allen Stellen vollstes Vertrauen und Hochachtung. Die Arbeit der Volksdeutschen Mittelstelle, sowie des Gottschee-Referats des VDA, wird von der Volksgruppe in jeder Beziehung gewürdigt. Sehr anerkennend spricht man sich über die Zusammenarbeit mit Dr. Luig²⁸ und Dr. Petschauer²⁹ aus. Eine Verstimmung scheint gegen Volker Dick³⁰ zu herrschen, von dem man überall behauptete, dass er wenig Verständnis für die tatsächliche Lage der Gottscheer habe und dessen Pläne, z.B. Schaffung einer zentralen Molkerei, man als Fantasie bezeichnet. Verschiedentlich wurde die Bemerkung gemacht, dass Dick alles mögliche anfangs und nicht richtig zu Ende führe. Ich kenne Dick nicht und kann mir darüber kein Urteil erlauben, ich gebe nur die Äusserungen der Gottscheer wieder.

Von der Volksgruppe wird ausserordentlich begrüßt, wenn die bayerischen Landesverbände die Betreuung des Ländchens in Zusammenarbeit mit dem Gottschee-Referat übernehmen würden. Ich verweise auf unsere der Bundesleitung bereits unterbreiteten Vorschläge und bitte wiederholt, dazu endgültig Stellung zu nehmen. Es gibt in den Dörfern der Gottschee so unendlich viel Arbeit, dass man gar nicht genug ehrenamtliche Mitarbeiter heranziehen kann, welche nach den von der Bundesleitung zu gebenden Richtlinien helfend eingreifen könne.

4. Soziale Fürsorge

Der Gesundheitszustand der Gottscheer Kinder ist ausserordentlich bedenklich. Besonders die jüngeren haben unter der Notlage gelitten. Man sieht sehr viele rachitische und unterernährte Kinder. Die hygienischen Verhältnisse sind mangelhaft. Ich schlage eine sofort einsetzende Kinderverschickung vor und bin bereit, im Sommer 1939 200 Gottscheer Kinder im Gau München – Oberbayern und eventuell in den anderen bayerischen Gauen während der Sommerferien vom 28. 7.–15. 9. unterzubringen. Der Gauleiter München-Oberbayern sowie die Gauamtsleitung der NSV, haben ihr Einverständnis gegeben. Die Gottscheer müssten die Fahrtkosten bis zur Grenze tragen; das übrige bringt der Gau auf. Die Kinder im Alter von 10–14 Jahren werden zweckmässig auf dem Lande untergebracht. Das ist deshalb notwendig, weil sie in der Stadt nur verwöhnt und verzogen werden. Ausserdem spricht eine grosse Zahl von ihnen kein Hochdeutsch; oberbayerischer Dialekt wird jedoch von den Gottscheern gut verstanden und auch der Gottscheer Dialekt ist für den Oberbayern leichter verständlich als für einen Norddeutschen. Bei dieser Gelegenheit können die Kinder an verschiedenen Wochentagen zusammengezogen werden und von reichsdeutschen Erziehern Sprachunterricht erhalten. Die Kinder-Landverschickung wird sich bestimmt segensreich für die Gottschee auswirken prüfen. Ich bitte die Volksdeutsche Mittelstelle, den Vorschlag zu prüfen, da die Volksgruppenführung baldigst die Genehmigung von der jugoslawischen Behörde einholen muss. Bei der augenblicklichen politischen Lage werden vermutlich keine Schwierigkeiten bereitet.

Das vom Gottschee-Referat des VDA, bereits in Angriff genommene Winterhilfswerk (Kleidersammlung) sollte noch grosszügiger ausgebaut werden; die bayerischen Gauen sind gerne bereit, sich an der Sammlung zu beteiligen.

5. Die Hausiererfrage

Das Grundübel der Gottschee ist die Hausiererfrage. In jedem Dorf wurden wir von Gottscheer Volksgenossen bestürmt, wir möchten uns dafür einsetzen, dass sie zum Hausieren ins Reich kommen. Der Verdienst der Hausierer ist für Gottscheer Verhältnisse gut. Wir konnten uns auch überzeugen, dass das Geld zum Teil nutzbringend angelegt wird. Vorbildlich sind die Neubauten in Grafenfeld und Lienfeld. Der moralische Einfluss, den die Hausierer in Ländchen ausüben, ist aber verheerend. Es wird sich immer nur eine bestimmte Anzahl zur Verschickung ins Reich eignen. Die Zurückbleibenden fühlen sich dadurch benachteiligt und bringen Unfrieden in die Bevölkerung. Die Hausierer werden im Reich grossenteils zum Bummeln erzogen und finden nur schwierig in die harte Bauernarbeit zurück. Sie sehen im Reich Wohlstand und üppiges Leben und werden unzufrieden, wenn sie daheim ihr Maisbrot oder andere bescheidene Nahrung zu sich nehmen müssen. Der Gedanke, den Verdienst der Hausierer für die Dorfgemeinschaft und nur

²⁷ Konzula dr. Hansa Bernarda je kmalu nasledil dr. Hans Brosch, tega pa po smrti poleti 1942 dr. Rudolf Müller.

²⁸ Dr. Wilhelm Luig, sodelavec VDA in VoMi v Berlinu.

²⁹ Dr. Erich Petschauer, uradnik, r. 1907 na Kočevskem, umrl 1977 v Chiemsee na Bavarskem, pred vojno nekaj časa v Celju urednik Deutsche Zeitung, sodelavec VDA in VoMi v Berlinu, med vojno kot esesovski častnik v glavnem štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu, pisec knjige Das Jahrhundertbuch der Gottscheer (Wien 1980).

³⁰ Volker Dick, pred vojno sodelavec VDA, skupaj z Walterjem Neunteufflom delal na Kočevskem, dokler ju niso jugoslovanske oblasti izgnale, med vojno v nemški vojski.

zum Teil für persönliche Zwecke zu verwenden, ist sehr schön, aber praktisch undurchführbar. Jeder Hausierer wird einen Trick finden, einen persönlichen Gewinn beiseite zu bringen und das Interesse lässt nach, wenn er den Verdienst nicht voll für sich verwenden kann. Der beste Beweis ist das wesentlich zurückgegangene Ergebnis dieses Jahres. Volkswirtschaftlich gesehen ist das Hausieren ein helleuchtender Unsinn. Die Hausierer kaufen zum grossen Teil Schokolade ein, also eine Ware, welche uns Devisen kostet. Diese Devisenware wird durch das Glücksspiel zu einem teuren Preis verkauft. Es wird also aus dem deutschen Volksvermögen ein Betrag von mehreren hunderttausend Mark herausgezogen und zur angeblichen Unterstützung der Gottscheer nach Jugoslawien gebracht. Die Devisenkasse der Reichsbank wird ausserdem durch den Einkauf der Schokolade belastet. Der bessere Weg wäre doch wohl der, die Gottscheer Bauern zu Hause bei ihrer Arbeit zu lassen und den zur Unterstützung notwendigen Betrag, welcher ja in jedem Fall aus dem deutschen Volksvermögen herausgezogen wird, durch eine Sammlung aufzubringen und direkt den notleidenden Gemeinden zu überweisen. Ich glaube bestimmt, dass dieser Betrag von einem einzigen Gau in einer Samstag-Sonntag-Sammlung durch Verkauf von in der Gottschee angefertigten holzgeschnittenen Abzeichen aufgebracht werden kann. Ich glaube auch, dass der Reichsschatzmeister Verständnis für eine solche Sammlung hat; denn es ist doch gleichgültig, ob er ein Glücksspiel genehmigt, oder eine Sammlung. Ausserdem ist es für eine deutsche Volksgruppe unwürdig, als Bettler von Lokal zu Lokal gehen zu müssen.

Im Interesse der Gottscheer ersuche ich dringend darum, das Hausieren ab sofort einzustellen und zu verbieten.

Sehr viele Klagen werden darüber geführt, dass das von den Hausierern in den Jahren 1935 und 1936 verdiente Geld heute noch nicht überwiesen ist. Auch hier müsste ein Weg gefunden werden, die Devisenbeschaffung zu beschleunigen. Ich habe verschiedene Bauernhöfe gesehen, welche stark unter der Verschuldung leiden, weil die Hausiererbeträge aus den vergangenen Jahren noch nicht überwiesen sind. In einem Falle besteht die Gefahr, dass der Besitz des Bauern in den nächsten Tagen an einen Slowenen übergeht. Nach der bevorstehenden Gesetzeslage ist dieser Volksgenosse nie wieder in der Lage, seinen Besitz zu erwerben und wird dadurch zur Auswanderung gezwungen.

6. Grunderwerbsfragen

Der deutsche Grundbesitz in der Gottschee ist in den letzten Jahren zurückgegangen. Der Rückgang dauert fort. Die Ursache ist darin zu suchen, dass nach dem Staatsgesetz Deutsche keinen Grund erwerben können.³¹ Die Regelung erfolgt durch die sogenannten Grundverkehrskommissionen, deren Entscheidung regelmässig dahin geht, dass die Gottscheer als Deutsche zu betrachten sind.³² bei anderen Gelegenheiten betonen die Behörden, dass sie jugoslawische Staatsbürger seien. Der Sinn des Gesetzes kann doch nur der sein, dass der Grunderwerb durch Reichsdeutsche, also in diesem Falle durch Ausländer, untersagt ist. Es ist ein dringendes Erfordernis für die reichsdeutschen Stellen, bei den jugoslawischen Behörden eine Änderung des jetzigen Zustandes in der Auslegung der Gesetze herbeizuführen. Wenn dies nicht sofort geschieht, so muss man in einigen Jahren damit rechnen, dass der gesamte Besitz mit wenigen Ausnahmen in slowenische Hände übergeht. Ich bitte die Dienststelle Ribbentrop,³³ die notwendigen Massnahmen einzuleiten.

7. Schulfragen

Das früher weithin bekannte vorbildliche deutsche Schulwesen in der Gottschee ist vollkommen verschwunden.³⁴ Das berühmte Gottscheer deutsche Gymnasium besteht nicht mehr. Es

³¹ Po večletnem prizadevanju in pritisku javnosti je bil 1936. leta v skupščini v Beogradu sprejet amandma k finančnemu zakonu za leto 1936/37, ki je v svojem 37. členu določal, da tuji državljani brez poprejšnje odobritve ministra vojske in mornarice ter ministra za notranje zadeve ne morejo postati lastniki, zakupniki ali uporniki nepremičnin na obsejnim območju v globini 50 km od meje ali morske obale. Minister za pravosodje je dobil pooblastilo, da za posamezna območja okrožnih sodišč izda odredbe z zakonsko močjo, s katerimi uvede omejitve pri odtujevanju nepremičnin. (Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana 1966, str. 123, dalje: Biber, n.d.).

³² Banska uprava Dravske banovine je konec decembra 1936 izdala zaupno odredbo z navodili komisijam, naj ne dajo dovoljenja za nakup ali zakup zemljišča ali nepremičnin, če je kupec ali zakupnik nemške narodnosti, čeprav je sicer jugoslovanski državljan. Narodnost kupca ali zakupnika naj komisije ugotavljajo na temelju popisa prebivalstva iz leta 1931. Tudi ta zaupna odredba ali okrožnica je prišla v roke Nemcem. (Biber, n.d., str. 123).

³³ Dienststelle Ribbentrop pomeni poseben urad, ki ga je zunaj zunanjega ministrstva imel nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop.

³⁴ O nemškem manjšinskem šolstvu na Kočevskem glej elaborat Franceta Ostanka Statistični podatki za šolske okoliše kočevskega kolonizacijskega ozemlja, Ljubljana 1937, rokopis v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani, f. 218. Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani je bilo 1. februarja 1938 v Sloveniji 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom v 22 krajih s 1238 učenci nemške narodnosti. Na en nemški manjšinski razred je prišlo povprečno 41 učencev. V vsej Dravski banovini je bilo naštetih 2132 učencev nemške narodnosti, kar pomeni, da 894 nemških učencev ni obiskovalo nemškega pouka. Od navedenega števila nemških manjšinskih razredov jih je bilo 22 na Kočevskem, 2 v Mariboru, 4 v okraju Ljutomer in 2 v okraju Murska Sobota. Na teh šolah ali v manjšinskih razredih je poleg slovenskih učiteljev, večjih nemščine, poučevalo 9 učiteljev nemške narodnosti, 5 narodnostno mešanih učiteljev, vseh učiteljev nemške narodnosti pa je bilo v Dravski banovini 20 in 14 nemških katehetov. (Biber, n.d., str. 120).

bestehen nur noch vereinzelt deutsche Klassen in einigen Schulen. Die Folge davon ist, dass besonders bei den Kindern auf dem Lande die deutsche Sprache immer mehr zurückgeht. Nach dem jugoslawischen Schulgesetz werden für die Minderheiten dann Schulen eingerichtet, wenn mindestens 30 Anträge der Eltern vorliegen. Wenn also in der Gottschee beispielsweise 28 Eltern den Antrag auf Errichtung einer deutschen Schule eingeben und 2 slowenische Eltern eine slowenische Schule fordern, so wird eine slowenische Schule eingerichtet. Dieser Zustand ist unhaltbar und es bedarf eines sehr deutlichen Hinweises reichsdeutscher Stellen bei den jugoslawischen Behörden, dass dem Wunsche deutscher Volksgruppen Rechnung getragen wird. Es müsste einmal darauf hingewiesen werden, dass die in der Ostmark lebenden 40.000 Kroaten ca. 200 rein kroatische Schulen haben und den in Kärnten lebenden 10.000 Slowenen rund 30 utraquistische Schulen zur Verfügung stehen. In Slowenien dagegen (Untersteiermark und Gottschee) gibt es für rund 45.000 Deutsche keine einzige deutsche Schule, sondern nur einige Parallelklassen. Die Volksgruppenführung bittet dringend darum, dass vom Reich aus ein Druck auf die Behörden ausgeübt wird. Es ist beabsichtigt, demnächst einmal einen Schulstreik durchzuführen, um zu bekunden, dass die Deutschen nicht gewillt sind, die Slawisierung gleichgültig hinzunehmen.

Auch die deutschen Kindergärten bedürfen einer besonderen Förderung.

8. Wirtschaftsfragen

Durch die Hausierer sind zwar beträchtliche Summen zur Linderung der Not der Gottscheer aufgebracht worden. Im Grossen gesehen ist das jedoch nur ein Tropfen auf einem heissen Stein. Die vom Gottschee-Referat eingeleiteten wirtschaftlichen Hilfsmassnahmen müssen mit äusserster Beschleunigung in Angriff genommen werden. Die Gottscheer wundern sich besonders darüber, warum bei der Ausfuhr von Jugoslawien nach Deutschland bisher in erster Linie der slowenische Zwischenhandel benutzt wird, wobei die Volksdeutschen selbst geradezu unmögliche Preise für ihre Erzeugnisse erlösen.

Für Schweine erhält der Bauer pro kg Lebendgewicht 7–9 Dinar. Er muss aber für ein Jungschwein ca. 150 Dinar zahlen. Die Gottschee ist heute bereits in der Lage, jährlich 500 Schweine zu exportieren.

Für I a Mastochsen (1200–1500 kg pro Paar) erhält der Bauer pro kg Lebendgewicht 5–6 Dinar. Die Gottschee kann heute jährlich 100 Paar Mastochsen ausführen.

Es wird gebeten, die zuständigen Einkaufsstellen zu veranlassen, direkt in der Gottschee und nicht über einen Zwischenhändler einzukaufen. Die Abnahme könnte an der Waage erfolgen und die Sammeladungen durch die Genossenschaft abgerechnet werden.

In der Gottschee lagern grosse Mengen Äpfel, für welche unten zur Zeit 1–2 Dinar pro kg bezahlt werden.

Ferner lagern dort grosse Mengen Honig. Jährlich könnten 8–10.000 Kilo geliefert werden. Der Preis beträgt zur Zeit 12 Dinar pro kg.

Es ist bekannt, dass das Reich grosse Mengen Eisenbahnschwellen (Buche und Eiche) in Jugoslawien kauft. Die Zwischenhändler zahlen den Gottscheer Bauern 28–30 Dinar pro Stück. Der Einheitspreis der Reichsbahn beträgt 4.50 RM. Wenn den Volksdeutschen ein besserer Preis bezahlt wird, dann kann der Bauer, der Fuhrmann und der Arbeiter mehr verdienen. Ausserdem wären die Gottscheer bereit, für jede verkaufte Schwelle 1 Dinar für das Hilfswerk abzugeben. Als Grosslieferanten für Eisenbahnschwellen kommen in Frage die Lesna-Industria (Schober), die Auerspergische Forstindustrie und die Firma Anton Jakomini, ferner verschiedene Bauern, vor allem Johann Schemitsch-Obermösl. Es wird gebeten, die Überwachungsstelle darauf hinzuweisen, besonders bei diesen Firmen zu kaufen. Die bisherigen Vorstellungen der Gottscheer bei deutschen Stellen waren ergebnislos.

Die Abnahme von Heimarbeiten, besonders Schnitzereien und Weißstickereien könnte noch mehr gefördert werden, wenn die Einfuhr nicht nur über das Hilfswerk, sondern auch über den normalen Handel geleitet würde. Vielleicht kann sich das Hilfswerk einige besondere Muster reservieren, im übrigen aber auch den Zwischenhandel einschalten.

9. Fremdenverkehrsfragen

Der starke deutsche Reiseverkehr nach Jugoslawien könnte leicht über die Gottschee geleitet werden und dadurch Geld ins Ländchen kommen. Die direkte und schönste Autostrasse von Laibach nach Sušak führt über die Stadt Gottschee. Der Reichsfremdenverkehrsverband, sowie der DDAC wäre darauf hinzuweisen, den Verkehr über Gottschee zu lenken und entsprechende Prospekte auszugeben. Die deutschen Gasthöfe und Hotels in Gottschee wären dann auch in der Lage, sich auf reichsdeutschen Fremdenverkehr einzurichten. Zur Zeit sind die Unterkunftsverhältnisse noch primitiv.

10. Auswanderungsfragen

Bis in die letzten Wochen hinein ist eine starke Auswanderungsbewegung festzustellen. Die Gründe liegen in der sozialen Notlage. Die Auswanderer gehen zum grossen Teil nach Amerika, zum Teil aber auch ins Reich.

Die Volksgruppenführung bittet dringend darum, nur solche Gottscheer in das Reich einwandern zu lassen, welche eine ausdrückliche Genehmigung des Kameraden Schober bei sich führen. Reichsdeutsche Stellen bemühen sich häufig, Gottscheer Mädels als Hausangestellte zu bekommen, durch die Hausierer werden Stellen ins Reich vermittelt. All diesem muss ein Ende bereitet werden; es wird nicht schwierig sein, sämtliche deutschen Grenzstellen anzuweisen, nur diejenigen Gottscheer über die Grenze gehen zu lassen, welche die oben erwähnte Bescheinigung bei sich tragen.

11. Propaganda

Die Gottscheer Zeitung, unter Leitung von Herbert Erker,³⁵ trägt wesentlich zum Zusammenhalt der Volksgruppe bei. Sie unterliegt der behördlichen Zensur und muss sich oft Streichungen gefallen lassen. Nachdem reichsdeutsche Tageszeitung nur selten und die Volksgruppe herankommen, ist die Schaffung einer absolut unpolitischen Dorfzeitung zu empfehlen, welche vor allen Dingen landwirtschaftliche Angelegenheiten behandeln müsste und gleichzeitig erzieherisch wirkt.

Rundfunkgeräte sind verhältnismässig wenige vorhanden. Diese wenigen Apparate werden aber mit Begeisterung dazu benutzt, reichsdeutsche Sendungen zu empfangen. Mit einem von mir mitgenommenen Kleinstempfänger konnte ich feststellen, dass mit eintretender Dunkelheit fast alle deutschen Sender, vornehmlich Wien und München, einwandfrei im Lautsprecher zu hören sind. Am Tage bereitet der Empfang reichsdeutscher Sender Schwierigkeiten. Es bestünde die Möglichkeit, den Kleinstempfänger zu propagieren, da er infolge seines geringen Gewichtes nur einen geringen Einfuhrzoll kostet. Es müsste die Möglichkeit geschaffen werden, für die Volksgruppen bestimmte Darbietungen an gewissen, sich immer wiederholenden Tagen während der Abendstunden zu senden. In jedem Dorfgasthof sollte ein Rundfunkempfänger stehen; besser als der Kleinstempfänger wäre selbstverständlich ein grösseres Empfangsgerät. Da sich aber in vielen Orten kein Starkstrom befindet, ist die Einführung von Batterie-Empfängern besonders zu empfehlen.

Das Volkslied wird in der Gottschee sehr gefördert. Die Buben und Mädels singen wunderbare alte Volkslieder, welche zum Teil bei uns längst vergessen sind. Mit der Pflege des Liedes lässt sich die Jugendarbeit betreiben, ohne dass behördlicherseits Beanstandungen kommen können.

Das Trachtenwesen liegt sehr im Argen. Die alte Gottscheer Tracht wird überhaupt nicht mehr getragen, ausserdem ist sie sehr empfindlich, unpraktisch und für die Sommermonate zu warm. In einigen Dörfern ist versucht worden eine neue Tracht zu schaffen. Diese Lösung kann noch nicht als gelungen bezeichnet werden. Ich empfehle, eine geeignete Persönlichkeit zu beauftragen, die alten Gottscheer Trachten zu studieren und eine neue kleidsame und gleichzeitig praktische Tracht zu entwerfen. Die Förderung des Trachtenwesens trägt sehr zur Stärkung des nationalen Selbstbewusstseins bei; unsere Volksgruppen müssen sich schon äusserlich von den fremden Gruppen unterscheiden.

Zusammenfassend möchte ich nochmals bemerken, dass die Erhaltung der Sprachinsel Gottschee wenn irgend möglich angestrebt werden muss. Selbst wenn das Ländchen wirtschaftlich keine besondere Bedeutung für das Grossdeutsche Reich hat, so wird sich es das Reich doch leisten können, dieses kleine Zentrum alter deutscher Kultur zu fördern. Hilfe muss allerdings sofort einsetzen, denn die Abwanderung aus der Gottschee hält an. Im Ländchen befinden sich heute nur mehr 13.000 Volksdeutsche, welche zum grossen Teil ein jämmerliches Dasein führen. Wenn hier geholfen wird, dann muss man bei den primitivsten Dingen anfangen. Es hat keinen Zweck, hochtrabende Wirtschaftspläne zu erörtern, solange Gottscheer Mütter für ihre neugeborenen Kinder zum Teil nicht einmal saubere Windeln haben. Soziale Fürsorge, besonders für die Jugend, Regelung der Schulfrage, Regelung der Grunderwerbsmöglichkeiten und sofortige Abschaffung des Hausierens, das sind die Grundprobleme, welche schnellstens angefasst werden müssen. Dann wird wohl die Abwanderung von selbst aufhören und dem Gottscheer Ländchen hoffentlich eine schönere Zukunft beschieden sein.

* * *

Wüsterjevo poročilo je dobil Horst Rave iz berlinskega referata za Kočevsko. Ko je od 11. aprila do 21. maja obiskal Kočevsko, je napisal pripombe k Wüsterjevemu poročilu. Objavljamo jih, ker v marsičem nasprotujejo Wüsterjevimi pogledom.

* * *

Abschrift

Vertraulich.

Stellungnahme

Nur zur Einsichtnahme.

zum Bericht des Gauamtsleiters Walter Wüster, München, über die gemeinsam mit der Gruppe Dr. Berthold durchgeführte Osterfahrt in die Gottschee vom 1.–11. 4. 39.

³⁵ Herbert Erker, novinar urednik Gottscheer Zeitung v Kočevju, r. 18. 11. 1908 v Kočevskih Poljanah.

In meiner Eigenschaft als Mitarbeiter in der Arbeitsstelle Gottschee, Berlin, bin ich auf Grund meiner Dienstreise nach Gottschee vom 11. 4. bis 21. 5. 39 gebeten worden, zu dem obigen Bericht Stellung zu nehmen:

Das Auftreten der Gruppe Berthold war zweifellos geschickt und hat im Ländchen sehr gut gewirkt, bedauerlich war lediglich, dass im Verlauf der Veranstaltung durch Äusserungen der Fahrteilnehmer der Eindruck erweckt wurde, als es München nunmehr von Berlin die Gottschee-Arbeit übernommen hätte. Hierdurch trat eine heillose Verwirrung der Mitarbeiter ein, die nun nicht wussten, ob Berlin, München oder Graz für die Gottschee-Arbeit zuständig sei.

Dem **Bericht über die politische Lage** kann ich auch im grossen und ganzen anschliessen. Sehr richtig gesehen ist die allgemeine Abneigung der Gottscheer gegen Absiedlungspläne. Auch ich habe immer wieder feststellen können, dass sich das Gros der Gottscheer unter keinen Umständen mit einer Absiedlung und damit mit einer Aufgabe ihres Landes einverstanden erklären würde.

Eigenartig wirkt in dem Bericht der Satz: »Der Bezirkshauptmann Brezigar bemüht sich der Volksgruppe gegenüber objektiv zu sein.« Ich habe den Eindruck, als ob sich der Berichtersteller hierbei fast ausschliesslich von dem Verhalten des Bezirks-Hauptmannes gegenüber den Sonderwünschen der Reichsdeutschen leiten liess. Zum mindesten lässt sich die angebliche Objektivität nicht vereinbaren mit der Verhaftung und Hochverratsanklage von 30 Gottscheern Ende April 1939 mit dem Verbot der Aufstellung von Maibäumen und der Abhaltung von Maifeiern in fast allen Gottscheer Ortschaften³⁶ und dem immer stärker werdenden Zwang zur Namensslowenisierung.

Aus dem **Bericht über die Lage der Volksgruppe** ergibt sich, dass Herr Wüster seine Information im wesentlichen von Personen erhalten hat, die der alten Volksgruppenführung nahe standen und mit Dr. Berthold schon in jahrelanger Verbindung stehen.

Da diese Personen aber keinen Einblick in die Planung der Aufbauarbeit der Volksgruppe haben und teilweise zu den Menschen, die diese Arbeit tragen, in einem zum mindesten inneren Gegensatz stehen, ist es verständlich, dass wie die einzelnen Kapitel des Berichtes zeigen, Herr Wüster von dieser Planung und dem Stand ihrer Durchführung nicht unterrichtet wurde.

In der Beurteilung der Lage der Volksgruppe und der in der Führung stehenden Personen weicht meine Ansicht wie die der gesamten Arbeitsstelle von der des Pg. Wüster völlig ab. Dabei muss natürlich berücksichtigt werden, dass der Bericht des Herrn Wüster unter der Auswahl seiner Gewährsleute im Reich und in der Gottschee und der Kürze seines dortigen Aufenthaltes leiden musste. Trotzdem muss ich den Bericht an dieser Stelle, aber auch noch an einigen anderen, als leichtfertig bezeichnen, auch wenn der Kreis der Personen, die von dem Bericht Kenntnis erhalten, verhältnismässig klein ist.

Die Gottschee hat als geschlossenes Siedlungsgebiet schon von her im Deutschum Sloweniens eine Sonderstellung eingenommen. Ich darf hier Seite 6 des Berichtes zitieren: »Es ist hierbei zu bedenken, dass die Gottschee durch die jahrhundertlange Abgeschlossenheit ein eigenes Kulturzentrum geworden ist, welches sich eine eigene Sprache bewahrt hat, wunderschöne Volkslieder und einen Schatz von deutschen Sagen und Erzählungen.« Auch durch die Verleihung des Hausirerpatents an die Gottscheer im Jahre 1471 durch Friedrich III hat das Gebiet eine Sonderentwicklung genommen.

Dieser Sonderstellung ist dadurch Rechnung getragen worden, dass dieses Gebiet schon seit 1933 durch die Bundesleitung des VDA (Gottschee-Referat) und dem Gottschee-Hilfswerk (früher Dessau) bearbeitet wurde, die 1938 in Berlin zur Arbeitsstelle Gottschee zusammengefasst wurden. Wenn der Berichtersteller nun von einer einheitlichen deutschen Volksgruppenführung im Gau Slowenien spricht, und die Gottscheer Volksgruppenführung lediglich als Kreisführung bezeichnet, so entspricht das zwar den Wünschen einiger ausserhalb von Gottschee und vielleicht auch im Reich befindlichen Personen, in keinem Fall aber den derzeitigen Verhältnissen, noch den Wünschen und Ansichten der Gottscheer Volksgruppenführung und der Arbeitsstelle Gottschee.

Mit Herrn Pfarrer Senior Baron ist lediglich ein Abkommen dahingehend getroffen worden, dass die Gottschee von sich aus keine Einwünsche und Beschwerden bei der Belgrader Regierung vorschlägt, sondern dass diese einheitlich durch eine einzige Stelle für die gesamten 700.000 Deutschen Jugoslawiens geschieht. In allen anderen Fragen aus Gebieten untersteht die Volksgruppen-

³⁶ Te aretacije so bile najbrž zaradi vidnega, demonstrativnega praznovanja Hitlerjevega rojstnega dne 20. aprila na Kočevskem. Šlo je predvsem za prižiganje kresov, petje nacističnih pesmi, streljanje z možnarji itd. Nemški konzulat Ljubljana je 2. maja 1939 poslal nemškemu poslanstvu v Beogradu prepis poročila »Aretacije Volksdeutscherjev na Kočevskem«, ki ga je 29. aprila prejel s Kočevskega. To pravi: »32 kresov je 19. aprila, na predvečer firerjevega rojstnega dne, izpovedovalo opredelitev kočevske dežele k domovini in fireru. V najmanjši gorski vasi so njeni prebivalci praznovali veliki dan največjega med vsemi Nemci. Možnarji so pokali, rakete so osvetljevale deželo, katere tla so pred 600 leti izkrcili Nemci in si jih vzeli za svojo posest. Nobeno zatiranje, nobene stiske in nobeno še tako neumljeno preganjanje niso mogli v teku poslednjih 20 let uresničiti z druge strani tako zaželenega uničenja. Šele sedaj prav! Kočevska dežela je prebujena, prebujena za opredelitev, ki je prevzela tako starca kot najmlajšega. Krvi ni mogoče zatajiti! Kočevska dežela ostane nemška! Šole so ji vzeli, prikrajšana je bila v vsakem pogledu. Vendar so srca ostala nemška kljub vsem kaznim, kljub ječi in trpinčenju.« Nato poročilo naštev posamezne primere, vendar jih ni 39, kot navaja Ravejevo poročilo. (PA AA Bonn, DKL, poročilo DKL 9, Nr. 236/39 Pol 3 dne 2. 5. 1939).

führung ausschliesslich der Arbeitsstelle Gottschee. Eine Ausnahme bildet hier lediglich der Kulturbund, in dem Gottschee organisatorisch als Kreis dem Gau Slowenien untersteht.

Als Beweis für die starken inneren Bindungen der Gruppe Berthold zur alten Volksgruppenführung mag unter anderen folgender Satz des Berichtes angeführt werden: »Der geistige Führer der Gottscheer hat unbedingt Dr. Arko, auch nach seinem . . . Rücktritt«.³⁷ Das ein derartiger Satz überhaupt möglich war, beweist schlagend, dass ein innerer Kontakt zwischen der Fahrtengruppe, der neuen Volksgruppenführung und der jungen Mannschaft (Jungbauern) überhaupt nicht bestanden hat. Es klafft ein geistiger Riss zwischen der alten Volksgruppenführung und den neuen Kräften, den man eben nur sehen kann, wenn man mitten in der Arbeit steht. Wir sind jedoch entschlossen, diesen Riss in keinem Fall nach aussen hin sichtbar werden zu lassen, um die Einheit der Volksgruppe nicht zu gefährden. Wir wollen im Gegenteil durch Einbau der alten Kräfte an geeigneten Stellen alle nur möglichen Kräfte für die Arbeit gewinnen. Wenn Arko auch heute noch der geistige Führer des Deutschtums wäre, dann wäre damit die seinerzeitige Entscheidung der Volksdeutschen Mittelstelle eine Fehlentscheidung gewesen. Dass diese Entscheidung aber der geistigen Entwicklung der Volksgruppe Rechnung trug, ist eine Tatsache, für die wir jederzeit den Beweis antreten können.

Bezüglich der **Heimarbeit**, sind wir natürlich für die Anregungen sehr dankbar. Was jedoch die Monierung einzelner Artikel anbetrifft, so liegt bei uns das Gutachten eines Leiters einer Fachgruppe des Reichsstandes des deutschen Handwerks vor, der zugleich Schiedsrichter im Reichsbewerbskampf war, und der alle Artikel sowohl in geschmacklicher Hinsicht als durchweg gut, zum Teil sogar als vorzüglich bezeichnete. Was den Absatz anbelangt, so konnte bereits die gesamte diesjährige Produktion an eine reichsdeutsche Firm verkauft werden, wobei auch der Einzelhandel nicht ausgeschaltet werden wird. Im übrigen befinden sich zur Zeit sowohl in einer reichsdeutscher Schnitzschule, in einer Korbflechtchule wie auch demnächst in einer Töpfereischule Gottscheer zu Ausbildung. Auch hinsichtlich der Farben zum Färben der Wolle werden in unserer Hochschulkameradschaft Gottschee in Berlin zu Zeit Farbversuche durchgeführt. Ausserdem führt noch in diesem Jahr die Hochschulgruppe für einige Monate nach Gottschee, um dort die Heimarbeit weiter auszubauen und vor allem den Inlandabsatz in Jugoslawien zu erhöhen.

Worauf wir nun unsererseits Wert legen müssen, ist, dass die Heimarbeit in Gottschee nur über die landwirtschaftliche Genossenschaft, im Reich nur über die Arbeitsstelle Gottschee bearbeitet wird. Wir hatten in diesem Sinne auch schon vor der Reise an Herrn Dr. Berthold geschrieben, und bedauern, dass es trotzdem wieder zu einer direkten Bearbeitung gekommen ist.

Bezeichnend ist das Urteil über Gustav Verderber, den Wirt von Gasthaus Harde. Ihn als Typ eines Nationalsozialisten der Kampfzeit und alten SA-Führer zu kennzeichnen, ist uns völlig unverständlich. Er ist ungeheuer betriebsam, übernimmt alle Arbeiten, führt aber selten eine durch. Hinzu kommt, dass ihn die ganze Mannschaft haltungsmässig ablehnt. Es mag hier noch darauf hingewiesen werden, dass sich die Volksdeutsche Mittelstelle im Januar d. J. geweigert hatte, Verderber zu empfangen.

Dass man trotz allem versuchen muss, seinen stark verschuldeten Besitz zu retten, ist auch unsere Ansicht, die wir durchaus von der persönlichen Beurteilung Verderbers trennen.

Die Installation eines hauptamtlichen Geschäftsführers für Schober war schon im Januar 1939 beschlossen, ist dann auch zum 1. 5. 39 erfolgt. Dass Schober die notwendige Initiative fehlt, ist eine der Behauptungen von Verderber und Dr. Arko, die ich aber an Hand der Arbeitsergebnisse nicht teilen kann.

Dass Fr. Suchadobnik grosse Verdienste um die Volksgruppe hat, wird von uns genau so wenig wie bei Dr. Arko bestritten, jedoch ist an ihre Wiedereinschaltung über die Tätigkeit im Hausierwerk hin aus nicht zu denken. Krauland halten auch wir für einen ausgezeichneten Mitarbeiter. Die Forderung einer stärkeren Aktivität der Genossenschaft ist angesichts der Arbeitsergebnisse unbillig. In ihr ist die vorzügliche organisierte Heimarbeit zusammengefasst. Der Aufbau anderer Arbeitsgebiete ist im besten Gange.

Wenn der Berichterstatter den Kameraden Sturm kennengelernt hätte, hätte er sich davon überzeugen können, dass in der Gottschee der Mann, der die Wirtschaftsfragen verständnisvoll behandelt, nicht mehr fehlt. Ausserdem nimmt im Juni dieses Jahres der junge Gottscheer Landwirt Willi Lampeter³⁸ seine Tätigkeit in der Genossenschaft auf.

³⁷ O »odstopu« dr. Hansa Arka je sodelavec VDA Herbert Otterstädt, pisec nekaterih del o kočevskih Nemcih, 16. decembra 1938 pisal nekemu Bergmannu takole: »Zmajali boste z glavo. Na osnovi mojih neposrednih pritožb na zvezno vodstvo (VDA – op. T.F.) in prošnji za dokončno razjasnitev vprašanj v zvezi s Kočevjem me je Volksdeutsche Mittelstelle 14. t.m. poklicala v Berlin. Skupaj z dr. Petschauerjem, dr. Luigom in dr. (Karlom) Hennigerjem smo preslišli vsa nejasna vprašanja. Medtem se je politični položaj v Kočevju spremenil tako, kot smo želeli mi. Dr. Arka so 28. 11. Kočevarji odstavili in čez nekaj dni mu je Volksdeutsche Mittelstelle uradno in dokončno sporočila, da mora odstopiti. Nato so postavili tri Kočevarje iz mlade nac. soc. generacije, ki jih je Berlin priznal, in to Martina Sturma, gospoda Schobra in župana Schemitscha iz Mozlja. Tako so vsa vprašanja, ki jih je postavljval Arko, brezpredmetna. Namen je dosežen . . . « (Pokrajinski arhiv Maribor, fond SODI Graz, f. 28.).

³⁸ Wilhelm Lampeter, diplomirani agroinom iz Kočevja, r. 22. 10. 1916 v Dolgi vasi. Po končanem študiju v Ulmu se je 1939. leta vrnil na Kočevsko in postal vodja Volksdeutsche Mannschaft v Švabsko-nemški kulturni zvezi. Po zlomu

Wenn man fernerhin bedenkt, dass in der Arbeitsstelle Gottschee ein Diplolandwirt und ein Diplomkaufmann tätig sind, dann dürfte man gerade dort ein gewisses Verständnis für Wirtschaftsfragen voraussetzen.

Es ist bereits mehrfach in diesem Bericht die sehr bedauerliche Tatsache des geringen inneren Kontakts der Fahrtengruppe mit der neuen Volksgruppenführung und der jungen Mannschaft herausgestellt worden. Wenn dieser Kontakt dagewesen wäre, dann hätte der Berichterstatter ein klares positives Bekenntnis zu Volker Dick und seiner Arbeit hören können. Dick steht nun seit 1933 ununterbrochen in der Gottschee-Arbeit. Die Auswahl und die Ausbildung der jungen Mannschaft, die Planungsarbeit zum Wiederaufbau Gottschees und ihre Durchführung sind in erster Linie sein Verdienst. Der Aufbau der Heimarbeit gemeinsam mit Peter Dummer,³⁹ die Gründung der Genossenschaft und ihre verschiedenen Arbeitsgebiete zeigen den Erfolg dieser Arbeit. Er hat sich um Gottschee gekümmert, als es noch völlig unmodern war. Er hat in gemeinsamer Arbeit mit Dr. Luig und Dr. Petschauer das Hausieren nicht eingeführt, wohl aber in kontrollierbare Formen gebracht und somit schon fast eine Million Reichsmark der Gottschee zugeführt und auf die zweckige Verwendung der Gelder Einfluss genommen. Er hat das ganze Molkereiprojekt in mehr als 3-jähriger Arbeit gemeinsam mit einem der besten und erfahrendsten deutschen Molkereifachleute, dem Ing. Schneider, Graz, ausgearbeitet und in Gottschee vorbereitet.

Ich selbst habe dieses negative Urteil über Dick und die Wirtschaftspläne, insbesondere das Molkereiprojekt nicht »überall«, sondern nur bei einigen Herrn Dr. Berthold nächstehenden Personen angetroffen. Hierzu gehört u.a. der Gastwirt Gustel Verderber, der auch mir gegenüber diese Beurteilung abgab.

Dem Berichterstatter kann der Vorwurf nicht erspart werden, eine zwar kommentarlose aber absolut falsche einseitige Beurteilung der Leistung eines Mitarbeiters der Arbeitsstelle Gottschee in einem offiziellen Bericht gebracht zu haben und damit der Gottschee einen schlechten Dienst erwiesen zu haben. Diese kommentarlose Beurteilung wirkt besonders eigenartig, als im nächsten Abschnitt die Übernahme der Betreuung der Gottschee gemeinsam mit der Arbeitsstelle Gottschee durch die bayerischen Landesverbände gefordert wird.

In dieser Forderung kann ich hiermit nach eingehender Rücksprache mit der Gottscheer Volksgruppenführung feststellen, dass die Gottscheer Volksgruppenführung entscheidenden Wert darauf legt, nur eine Befehlsstelle im Reich, und zwar in Berlin zu haben. In wieweit die Arbeitsstelle Einzelaufgaben auch Personen ausserhalb Berlins zuweist, bleibt dieser selbstverständlich überlassen.

Den Plan der Kinderverschickung finde ich trotz zweifellos bestehenden Bedenken gut, da damit einerseits eine starke psychologische Wirkung auf die Gottscheer hervorgerufen wird zum anderen der völkische Anspruch auf die Gottscheer Deutschen in der Öffentlichkeit dokumentiert wird. Die Auswahl der Kinder wird zunächst grosse Schwierigkeiten machen, doch kann hierzu die Wohlfahrtsgenossenschaft herangezogen werden, die in spätestens 2 Monaten in Gottschee gegründet werden soll. Ob die jugoslawischen Behörden die Genehmigung zur Kinderverschickung rechtzeitig oder überhaupt erteilen, scheint mir sehr fraglich zu sein.

Die Stellungnahme zur Hausierfrage bringt wenig Neues. Interessant ist die Bemerkung »der Gedanke, den Verdienst der Hausierer für die Dorfgemeinschaft und zum Teil für persönliche Zwecke zu verwenden, ist sehr schön, aber praktisch undurchführbar.« Die praktische Durchführungsmöglichkeit hat Herr Dr. Petschauer bewiesen, in dem er für allgemeine Zwecke der Gottscheer allein von dieser Saison über RM 120.000.- Pflichtabgabe erreichte. Im übrigen liegt der durchschnittliche Verdienst der Hausierer entgegen der Auffassung des Berichtserstatters in diesem Jahr über dem Vorjahr.

Der Einwurf, dass das Ausspielen von Schokolade aus devisentechnischen Gründen ein Unsinn sei, da das Reich die Schokolade einführen und mit Devisen bezahlen müsste, geht insofern an den Tatsachen vorbei, als es zwar innerhalb des bestehenden Kontingents zu einer Absatzverlagerung kommt, aber in keinem Fall zu einer Sondereinfuhr für den Hausierverbrauch.

Das man das Hausieren durch eine jährliche Sammlung ablöst erscheint auch uns sehr zweckmässig, doch fehlt uns der Glaube, dass eine derartige Sammlung jemals von Reichsschatzmeister genehmigt wird, zumal er entgegen der Meinung des Berichtserstatters für die Genehmigung der bisherigen Glücksspiele nicht zuständig ist.

Wenn uns aber für die Gottschee durch jährliche Sammlungen oder Zuschüsse nicht die gleichen Einnahmen wie bisher garantiert werden können, müssen wir im Interesse der Fortführung unserer Wirtschaftsprojekte darauf bestehen, das Hausieren wenn auch in stark gewandelter Form (nur ca. 50 alte Hausierer über 55 Jahre jährlich) noch einige Jahre fortzusetzen, zumal das Hausieren von Slowenen im Reich handelsverträglich festgesetzt ist.

Kraljevine Jugoslavije je bil nekaj dni okrajni glavar v Kočevju in nato glavni pobornik za preselitev kočevskih Nemcev v Posavje in Obsočje. Himmler mu je že oktobra 1941, ko je bil še na Kočevskem, podelil čin esesovskega majorja (SS-Sturmabführer). Nekaj časa je služil v oboroženih oddelkih SS in pred koncem vojne deloval v Volkssturm v Brežicah. Po vojni je bil profesor agronomije na univerzi v Leipzigu.

³⁹ O Petru Dummerju nimam podatkov.

Die Transferierung der Hausiervedienste erfolgt jeweils nach genauester Überprüfung des Verwendungszweckes und der Dringlichkeit selbstverständlich unter besonderer Berücksichtigung des Grundverkehrsgesetzes.

Die Ausführungen über das **Grundverkehrsgesetz** entsprechen durchaus unseren Ansichten und es ist nur zu hoffen, dass die zuständigen Stellen im Reich die Aufhebung dieses Gesetzes erreichen.

Auch die Schulfrage ist unseres Erachtens im grossen und ganzen richtig gesehen, obgleich in diesem Fall die Wirksamkeit eines Schulstreikes bezweifelt werden muss.

Die Abhandlung über die Wirtschaftsfragen zeigt uns durchaus bekannte Probleme, die wir in unserer Planung und ihrer praktischen Durchführung bereits berücksichtigt haben. So wurden bereits die Absatzmöglichkeiten für Schweine und Mastochsen und der Absatz von Obst schon vor dem Besuche des Berichterstatters in die Wege geleitet.

Was den Absatz von Eisenbahnschwellen und Schnittmaterial ins Reich betrifft, können wir dem Berichterstatter mitteilen, dass bereits annähernd 1000 cbm Schnittmaterial durch die Arbeitsstelle vermittelt werden konnten, wobei sich die volksdeutschen Firmen bereit erklären, 1 Dinar pro Eisenbahnschwelle und sonst 1% vom Faktorenwert an die Volksgruppenführung abzuführen. So kannten bereits in dem diesjährigen Etat der Volksgruppe mehrere Tausend Mark als Ertrag aus diesem Vermittlungsgeschäft eingesetzt werden.

Bezüglich des Absatzes der Heimarbeiten mag die Mitteilung genügen, dass die diesjährige Saisonproduktion bereits völlig abgesetzt ist bei gleichzeitiger Saison Einschaltung des Zwischenhandels.

Auch in Fremdenverkehrsfragen ist inzwischen bereits weit über den angedeuteten Rahmen hinaus von der Arbeitsstelle Gottschee vorgearbeitet worden.

Die Vorschläge hinsichtlich der Auswanderungsfrage können von uns aus nicht gebilligt werden. Wenn die Volksgruppenführung dieses Verfahren einführt, und somit alle ins Reich fahrenden Personen mit einen besonderen Genehmigungsausweis ausstattet, dann wird sie bald in einen sehr empfindlichen Beschuss all derjenigen geraten, denen die Ausreisegenehmigung verweigert werden musste.

In der Frage der Propaganda stimmen unsere Ansichten mit denen des Berichterstatters zum Teil überein. Die Gottscheer Zeitung erscheint inzwischen ab 1. 7. als Wochenzeitung. Sie ist in Form und Inhalt heute so, dass eine besondere unpolitische Dorfzeitung, die zum Teil völlig unangebrachte Konkurrenz darstellen würde, unnötig ist. Hinzu kommt, dass Willi Lampeter als einziger Gottscheer Diplomlandwirt in diesen Tagen nach Gottschee zurückfährt und Martin Sturm, der im wesentlichen den landwirtschaftlichen Teil der Zeitung schrieb, dort ergänzer wird, wo es ihm an Ausbildung und Zeit zu einer stärkeren Mitarbeit bei der Zeitung mangelte.

Eine Rundfunkaktion schien auch uns sehr zweckmässig. Es könnten sicherlich durch die Tätigkeit rühriger Landesverbände in grösserer Menge Batterieempfänger bereitgestellt werden.

Eine Förderung der Singarbeit ist auch von der Arbeitsstelle vorgesehen. So wird voraussichtlich schon im Juni d. J. ein Reichsdeutscher Musiklehrer für einige Zeit in Gottschee tätig sein.

Die Frage des Trachtenwesens ist sehr kompliziert. Die Jungen, Mädel und Burschen haben sich selbst eine Tracht geschaffen, die in immer stärkerem Umfange auszubreiten bemüht sind. Diesen jungen Menschen nun ihre Tracht plötzlich wieder zu nehmen, würde am mindesten deprimierend wirken und auch wirtschaftlich nicht durchführbar sein. Diese Umstellung der Tracht wie sie der Berichterstatter vorschlägt ist eine Angelegenheit, die sehr grosses Feingefühl verlangt, vor allem aber auch eine absolute Einheitlichkeit in der Auffassung und in der Befehlsstelle.

Abschliessend sei zu dem Bericht noch folgendes gesagt. Der Berichterstatter prägt den Satz »Es hat keinen Zweck, hochtrabende Wirtschaftspläne zu erörtern, solange Gottscheer Mütter für ihre neugeborenen Kinder z.T. nicht einmal saubere Windeln haben«, und »soziale Fürsorge, besonders für die Jugend, Regelung der Schulfrage, Regelung der Grunderwerbsmöglichkeiten und sofortige Abschaffung des Hausierens, das sind die Grundprobleme, welche schnellstens gefasst werden müssen.« Wir haben im Laufe dieses Berichtes die Berechtigung einiger dieser Forderungen durchaus gewürdigt, müssen diesen letzten Satz aber als eine Geringschätzung aller Selbsthilfemassnahmen auffassen, die sich nun auch einmal in Wirtschaftsprojekten. . .⁴⁰

* * *

Horst Rave je svoje pripombe k Wüsterjevemu poročilu 14. junija 1939 poslal konzulu Bernardu v Ljubljano skupaj s prepisom Wüsterjevega poročila. V spremnem dopisu je menil, da je tudi Wüster svoje poročilo poslal konzulu. Ta pa je 21. junija odgovoril, da Wüsterjevega poročila ni dobil. Rave je prosil konzula, naj poročilo in pripombe pokaže tudi Josefu Schobru iz Kočevja,

⁴⁰ Konca poročila nimam.

in to v posloplju konzulata. Obljubil mu je tudi, da mu bo poslal svoje celovito poročilo o potovanju na Kočevsko. Tega poročila, ki bi bilo enako ali še bolj zanimivo kot Wüsterjevo, saj je bil Rave boljši poznavalec Kočevske kot Wüster, v arhivskem fondu nemškega konzulata Ljubljana nisem našel. Pač pa je konzul Bernard sam napisal pripombe k Wüsterjevemu poročilu, ki jih tukaj objavljamo.

* * *

Geheime Reichssache!

Bemerkungen zum Bericht des Gaubeauftragten der Volksdeutschen Mittelstelle München – Oberbayern vom 25. 4. 39.

1. Es ist bedenklich, wenn nach einem einwöchentlichen Aufenthalt im Ausland politische Urteile über massgebende Persönlichkeiten des Auslandes abgegeben werden. Die Feststellung jedenfalls, dass der Bezirkshauptmann von Gottschee **Bresigal** der Volksgruppe objektiv gegenübersteht, ist vollkommen falsch. Bresigal ist ausgesprochen deutschfeindlich und in keiner Weise auch nur bemüht, den berechtigten Forderungen der Volksgruppe irgendwie objektiv gegenüber zu stehen.

2. Reichsdeutsche Gruppen, die zum Besuch deutscher Volksgruppen ins Ausland fahren, sollten peinlichst bemüht sein, jedes politische Gespräch zu unterlassen. Der Verfasser des Berichts erklärt zwar auf Seite 3, dass es vermieden wurde, politische Gespräche zu führen. Aus den Bemerkungen auf S. 5 geht jedoch einwandfrei hervor, dass politische Gespräche mit bedenklichstem Inhalt geführt wurden. Derartige Gespräche schaden nur.

3. Von reichsdeutschen Gruppen, die im Ausland deutsche Volksgruppen besuchen, muss verlangt werden, dass sie lediglich in denjenigen Männern die Volksgruppenführung sehen, die von der Volksdeutschen Mittelstelle anerkannt sind. Diese unbedingt notwendige Disziplin scheint (siehe die Beurteilung Dr. Arkos auf S. 7) nicht gewahrt worden zu sein. Auch das Urteil über Dr. Arko ist stark bedenklich. Wie kann heute ein Mann als geistiger Führer bezeichnet werden, den das Volk selbst ablehnt und der, wie in dieser Fall, auf Wunsch der Volksgruppe zurückgetreten ist. Dr. Arko war zu seiner Zeit der geistige Führer eines verhältnismässig gesättigten Gottscheertums. Damals hat er auch seine Verdienste gehabt. Heute ist seine Zeit vorbei.

Es ist unbedingt darauf zu achten, dass der an sich lobenswerte Einsatz von München-Oberbayern nur in engstem Einvernehmen mit dem Gottscheer Hilfswerk erfolgt, da sonst Zweigleisigkeiten entstehen, die letzten Endes nur zur Aufspaltung der Volksgruppe führen.

Bernard

Zusammenfassung

DER BERICHT ÜBER VERHÄLTNISSE IN DER GOTTSCHEE (KOČEVJE) IM FRÜHJAHR 1939

Tone Ferenc

Über die deutsche Volksgruppe in der Gottschee (Kočevje) in den letzten Jahren vor 1941 liegen relativ wenig Dokumente vor. Ob der Archivfond der Volksgruppenleitung erhalten ist, ist nicht bekannt. Einige einschlägige Dokumente befinden sich im Politischen Archiv des Außenministeriums der BRD in Bonn, und zwar im Archivfond des Deutschen Konsulats in Laibach (Ljubljana), darunter ein umfangreicher Bericht über die Reise einer politischen und kulturellen Delegation aus Bayern in die Gottschee vom 1. bis 11. April 1939, der von Dr. Walther Wüster aus München verfaßt wurde. Er berichtet über die politischen Verhältnisse, über die Lage der Volksgruppe und ihre Beziehungen zu verschiedenen Stellen in Deutschland, über die Sozialversorgung, über das Hausiererwesen als Erwerbszweig, über den An- und Verkauf von Grundeigentum, über das Schulwesen, über wirtschaftliche Fragen, über Tourismus, Auswanderung und Propaganda. Der Mitarbeiter des VdA und der VoMi aus Berlin Horst Rave und der damalige deutsche Konsul in Laibach Dr. Hans Bernard haben sich zu Wüsters Bericht kritisch geäußert.

PROBLEMI IN DISKUSIJA

NEKAJ KRATKIH PRIPOMB K PRISPEVKU PETRE SVOLJŠAK O PRVI SVETOVNI VOJNI IN SLOVENCIH

Popolnoma se zavedam dejstva, da je neizmerno lažje kritično prebirati dela, ki so jih avtorji objavili po dolgotrajnem raziskovanju, in v njih iskati mesta, h katerim je mogoče kaj pripomniti, kot pa jih sam pisati. Prav zato, ker gre za temeljito znanstveno delo, pa se mi zdi potrebno dodati nekaj pripomb k drugemu delu pregleda Petre Svoltjšak o slovenskem zgodovinopisju, publicistiki in spominski literaturi o prvi svetovni vojni (ZČ, 1993, št. 4, str. 547–562). Moj kratek dodatek k delu kolegice Petre Svoltjšak ne bi smel biti razumljen kot neprijazna kritika ali samohvala. V njeni razpravi, ki sem jo z veseljem prebral in ob prebiranju vedno znova ugotavljal, koliko napora je bilo potrebnega, da je ugledala luč sveta, je moč najti domala vse, kar so Slovenci napisali o prvi svetovni vojni. Gre za ne samo prvi tak, temveč tudi dragocen prispevek k slovenskemu zgodovinopisju, ki ga želim le dopolniti še z nekaterimi deli, ki po mojem mnenju tudi sodijo v tako zasnovan pregled »zgodovinopisja, publicistike in spominske literature«, kot ga je napisala kolegica Svoltjšakova.

Na strani 549 citirane razprave avtorica govori o Svetožaru Borojeviću in v tej zvezi omeni tudi razpravo Josipa Žontarja »Arhiv poveljstva armadne skupine Svetožarja Borojevića« (Kronika IV/1956, 1/39–47), že prej, v prvem delu razprave (ZČ 1993, št. 2, str. 263–286) na strani 227 in v opombi 116 pa je tudi posvetila nekaj pozornosti feldmaršalu S. Borojeviću in njegovim spominom z naslovom »O vojni z Italijo«. Ne v prvem in ne v drugem delu pa ne omenja članka, ki sem ga napisal v Kroniki leta 1974, št. 2, na straneh 107–111 z naslovom »O vojni z Italijo (1914–1915)«. V njem sem primerjal tri publikacije (dokumente), ki govorijo o vstopu Italije v vojno in pojasnjujejo Borojevićev tekst: zbirko Miklosa Komjátya »Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates des Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)«, Akademiai Kiado, Budapest, 1966, knjižico *Adriaticusa* (citirana v prvem delu razprave Petre Svoltjšak) »O vojni z Italijo od feldmaršala Borojevića«, Ljubljana 1923, in originalni dokument z istim naslovom, ki je bil osnova za to knjižico; hrani ga arhiv INV pod signaturo Fasc. 39, št. R10.

Posebno poglavje posveča avtorica »Civilnemu prebivalstvu, begunstvu«. Res je sicer, da je bil njen temeljni namen spregovoriti o pisanju o prvi svetovni vojni, toda vseeno je težko razumeti, da ni vsaj v opombi omenila razprav kot so: Vovko Andrej, »Organizacija jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933«, ZČ 1978, št. 4, str. 449–473; Nečak Dušan, Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920, Kronika 1973, št. 2, str. 120–126; Vovko–Nečak, *L'Attività degli Sloveni e dei Croati della Venezia Giulia nell'Emigrazione in Jugoslavia*. Quaderni, Volume VIII, Centro di ricerche storiche – Rovigno, 1984–1985, str. 289–307. Vsebinsko teh razprav se vsaj dotika časa prve svetovne vojne, begunstvo (tudi kasnejše) pa je bilo v mnogočem posledica dogajanja v njej.

Podobno velja za moji razpravi v Kroniki 1972, št. 2, str. 101–106, »Pisarna za zasedeno ozemlje« in Kroniki 1972, št. 3, str. 158–162, »Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisanre za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920«. Vsebinsko obeh člankov je tesno povezana s časom vojne in časom tik po njej do rapalske pogodbe. Druga govori tudi o »vsakdanjem življenju«, torej tudi o nepolitični zgodovini, česar po ugotovitvah avtorice nasploh manjka pri obravnavanju naslovne tematike.

Tudi vojaškemu uporom je kolegica Svoltjšakova posvetila posebno poglavje. Zbrala je zavidljivo število razprav, člankov in objavljenih spominov. Še posebej za takoiimenovane »upore slovenskega vojaštva«: Judenburg, Murau, Radgona. Najbrž nezavedno pa je izpustila eno zadnjih razprav ali celo zadnjo o uporu v Radgoni maja 1918, ki sem jo objavil v knjigi »Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920«, Zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979, Murska Sobota 1981, str. 335–346, z naslovom »Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918«. Če je bil nemajhen del zgodnejših člankov o tem uporu bolj spominsko-publicistične narave (avtorica tudi ne omenja spominskega članka Franceta Bevka, Doživel sem upor v Radgoni, Delo, 20. 7. 1968), pa navedeni članek temelji, ob upoštevanju dognanj prejšnjih, v prvi vrsti na avstrijskem arhivskem gradivu, ki ga avtorji prejšnjih del v celoti niso uporabljali. Temeljno delo, ki ga je nujno upoštevati v tem kontekstu, pa je delo »Plascka, Haselsteiner, Suppan: Innere Front, Militäerassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, Wien 1974.«

Ob koncu pa še drobna pripomba. Eden avtorjev knjige »Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos . . . (Wien 1983)«, ki je citirana v opombi 305, na strani 555 je Walter Lukan – prepričan sem, da ga kolegica dobro pozna –, koroški Slovenec in eden najboljših slovenskih zgodovinarjev, poznavalcev problematike prve svetovne vojne. Zagotovo si zasluži omembo v tako temeljitnem članku, kot je razprava kolegice Petre Svoljšak.

Dušan Nečak

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov starejših števk ZČ sta leta 1993 spet izšla dva zvezka in sicer št. 1–4 letnika 14/1960 in št. 3–4 letnika 28/1974. To sta že 28. in 29. ponatisnjeni zvezek.

Tematika zvezka iz 1960 sega od neolitika do časa med obema vojnama. Josip Korošec piše o neolitu na Krasu in v Slovenskem primorju, Bogo Grafenauer o zgodnjefeudalni družbeni strukturi jugoslovanskih narodov, Nada Klaić o Neretljanski krajini v srednjem veku ter Jože Šorn o kartelizaciji industrije kleja v prvi Jugoslaviji. Milko Kos je avtor dveh krajših prispevkov o slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in zgornjem Koroškem ter v Halozah v 15. stoletju. Cena zvezka je **840 SIT**.

Zvezek iz 1974 vsebuje razprave Ignacija Vojeta o dubrovniških trgovcih na Balkanu v drugi polovici XV. stoletja, Antona Svetine o zgodovini Pliberka in okolice, Vasilija Melika o slovenski politiki v drugi polovici sedemdesetih let XIX. stoletja, Avgušтина Malleja o politiki na Koroškem v tem času. Vlado Valenčič piše o etnični strukturi Ljubljane po štetju iz 1880, Vera Kržišnik-Bukić o Mihajlu Rostoharju in »Napredni misli« in Tone Zorn o kulturni avtonomiji za koroške Slovence in nemški manjšini med obema vojnama. Cena zvezka je **720 SIT**.

Marca 1994 pa sta bila ponatisnjena še dva starejša zvezka ZČ.

ZČ 3–4 letnika 22/1968 se začne z razpravo Janka Pleterskega o trializmu pri Slovencih in jugoslovanskem zedinjenju. Lojze Ude je obdelal upore slovenskega vojaštva v avstro-ogrski monarhiji. Ignacij Voje predstavlja knjige zadolžnic iz dubrovniškega arhiva, Vlado Valenčič ženitno svobodo in njene omejitve od fevdalizma do liberalizma, Iskra V. Čurkina pa osebnost Davorina Hostnika. Cena **840 SIT**.

ZČ 1–2 letnika 29/1975 objavlja predvsem referate iz piransko-tržaškega zborovanja slovenskih zgodovinarjev jeseni 1974. Metod Mikuž je tam referiral o vprašanju Julijske krajine in Trsta 1947–1954, Miroslav Pahor o piranskem statutu iz leta 1274, Ferdo Gestrin o trgovini slovenskih dežel z italijanskimi. Vasilij Melik, Franc Rozman, Branko Marušič in Avguštin Malle pa o slovenski politiki v Taaffejevi dobi. Med razpravami je še pregled Ferda Gestrina o zahodnojugoslovanskih deželah od 15. do srede 17. stoletja. Cena **960 SIT**.

Vse številke ZČ lahko dobite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/12-50-001 int. 210. Seznam je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25%**, študenti pa **50% popusta**. Ponatise lahko naročite po dodatno znižani prednaročniški ceni.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

SLOVENSKO PODJETNIŠTVO

Posvetovanje v Ljubljani, 19. 1. 1994

Inštitut za novejšo zgodovino je 19. januarja 1994 pripravil v svojih prostorih posvetovanje, ki je spregovorilo o slovenskem podjetništvu. Prispevke sodelujočih bi lahko razdelili v več smiselno zaokroženih skupin. Uvodni takt posvetovanju je dal dr. Ferdo Gestrin z referatom o pojavi podjetništva v poznem srednjem veku do pojavi manufaktur. Naslednja skupina referatov je predstavila oblikovanje in delovanje podjetništva na Slovenskem v času od konca 18. stoletja do prve svetovne vojne. Sledila je plastična predstavitev dogodkov na podjetniškem področju v času kraljevine SHS in kraljevine Jugoslavije. Posvetovanje pa sta zaključila referenta, ki sta spregovorila o podjetništvu v času NOB in v prvih treh povojnih letih.

Dr. Ferdo Gestrin je v svojem prispevku Pojav podjetij od poznega srednjega veka do manufaktur predstavil gospodarske razmere v slovenskem prostoru tega časa. Spregovoril je o tistih obrtneh, katerih razvoj je presegel cehovske okvire in so se vse bolj razvijale, če so hotele zadostiti vse večjemu povpraševanju. Tu se začenjajo zametki manufaktur na področju železarstva in ladjedelništva. Za lastnike teh podjetij je bilo značilno, da tako podjetje ni bilo njihov edini vir pridobitništva. V teh podjetjih so že delali mezdni delavci, poznali so že tudi tuje strokovnjake. Gospodarske razmere so bile tedaj dokaj razgibane in v slovenskem prostoru se je obračal kar precej velik kapital.

Mag. Stane Granda je v svojem zelo preglednem prispevku Viri akumulacije kapitala v 19. stoletju najprej predstavil težave pri pregledovanju virov za to vrsto zgodovine, kajti tu pridejo v poštev posamezne biografije, oporoke in popisi zapuščin posameznih kapitalistov, ki so živeli na Slovenskem v 18. in 19. stoletju. Na akumulacijo kapitala v naših krajih so vplivali dogodki v takratni monarhiji in tudi v Evropi, prav tako pa tudi miselnost domačega prebivalstva. Domačini so denar najraje vlagali v nepremičnine, večjega tveganja si niso dovolili, bili pa so precej spretni pri pridobivanju kapitala. Tako poznamo na Slovenskem kar nekaj gospodarsko dokaj močnih družin, ki pa na gospodarski dvig dežele niso imele večjega vpliva.

Dr. Jasna Fischer je v svojem prispevku Odprtost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno povezala čas Avstro-Ogrske z dogajanjem v začetku kraljevine SHS. Predstavila je nekatera industrijska podjetja, ki so se obdržala tudi v kraljevini SHS. Tudi ona je najprej spregovorila o problemih virov za tako raziskavo. Osnova za njeno delo je bila anketa iz leta 1919. Predstavila je tiste vrste industrije in obrti, ki so bile namenjene izvozu, tako po avstroogrski monarhiji kot tudi širše na področje Balkana (Črna gora, Srbija), Evrope, severne Afrike in celo Avstralije.

Dr. France Kresal je predstavil Vlogo in mesto podjetništva v družbi (1918–41). Po prvi svetovni vojni se je Slovenija znašla v novi državi, kjer je bila najbolj industrializirano področje. Prizadevala si je čim bolj prebroditi povojni šok in si ustvariti čim večjo gospodarsko samostojnost. O gospodarskem razvoju v prvih povojnih letih so odločali gospodarstveniki in ne politiki, zato se je gospodarstvo tudi razmeroma hitro uredilo. V Ljubljani so tako nastali ljubljanski velesejem, ljubljanska borza, gospodarska zbornica. Čas med obema vojnama je obravnaval tudi dr. Žarko Lazarevič. Govoril je o Podjetništvu v slovenskem kmetijstvu in tako zaokrožil gospodarsko sliko, ki jo je predstavil dr. Kresal. Kot je bilo že omenjeno, je Slovenija po prvi svetovni vojni prišla v izrazito kmetijsko državo, kar nikakor ni bilo spodbudno za slovensko kmetijstvo. To bi se moralo otestiti starih težav, dvigniti produktivnost ali pa zmanjšati število kmečkega prebivalstva. Uvajati bi morali nove kulture, povečati stopnjo specializacije in komercializacije kmetij. Kljub temu je bila le 1/20 kmetov članov kmetijske zadruge, precej več jih je bilo včlanjenih v kreditni zadrugi.

Razmere med drugo svetovno vojno in stanje v prvih treh povojnih letih sta predstavila dr. Zdenko Čepič in dr. Jože Prinčič ter tako zaokrožila sliko o podjetništvu na Slovenskem. Dr. Čepič je v svojem referatu Revolucija in podjetništvo (1941–45) spregovoril o odnosu vodstva revolucije do socialistične faze gospodarstva. Tudi v Sloveniji so uvajali značilne poteze socialističnega gospodarstva. Pogledi na zasebno lastnino in na podjetništvo so se spreminjali glede na potrebe in taktiko oblasti. Revolucionarni posegi v lastnino in podjetništvo so se začeli že med NOB, nadaljevali pa seveda po vojni. To pa je že tema, o kateri je spregovoril dr. Prinčič v prispevku Nadoomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti 1945–48 na ozemlju LR Slovenije. Zasebno podjetništvo je bilo mogoče v prehodnem obdobju – predvsem v trgovini, ki je država še ni prav obvladala. Tako kot se je krepil državni sektor, tako je bil vse močnejši pritisk na privatno podjetništvo. V Sloveniji so takoj po vojni privatno podjetništvo celo

podpirali. Leta 1946 se je začela propaganda proti velekapitalu, pozitivno pa so ocenjevali mala podjetja. Leta 1947 se je s planskim gospodarstvom začela propaganda proti srednjim in malim podjetjem. Na nekatera podjetja je bil ta pritisk hujši, na nekatera milejši, bil pa je povsod.

Prispevkom je sledila diskusija, ki je skušala razjasniti vsaj tri probleme. Najprej so razpravljali skušali odgovoriti na vprašanje, ki je ves čas viselo v zraku, namreč, da so od poznega srednjega veka do 1945 lahko na Slovenskem posamezne družine zbrale dokaj velike kapitale, nikoli pa se ni oblikoval slovenski narodni kapital. Je bila za to kriva pregovorna kranjska »foušija« ali kaj drugega? Več diskutantov se je dotaknilo tudi drugega problema, ki je povezan s prvim, namreč nacionalne zavesti in podjetništva. Se to povezuje, izključuje ali le tolerira? Govora je bilo tudi o terminologiji, ki bi morala biti bolj dorečena na področju gospodarske zgodovine. Tako se lahko hudi in grdi dogodki skrivajo za dokaj meglenimi in nedolžnimi izrazi. O tem problemu bi morali spregovoriti tudi ekonomisti, ki so bili vabljeni na ta posvet, prišel pa ni nihče.

Eva Holz

ŽIVLJENJE IN DELO DRAGOTINA LONČARJA. POSVET OB 40-LETNICI SMRTI

Ljubljana, 21. april 1994

Slovenska matica je ob 40-letnici smrti Dragotina Lončarja priredila posvet o njegovem življenju in delu. Mož, ki je zaradi svojih zgodovinskih del naši srenji posebno drag, je v teh nenavadnih in nenormalnih časih še posebno primerna osebnost za raziskovalce. Želeti bi bilo, da bi njihova spoznanja hitro prišla v srednješolske učbenike, da bi balkanski balast zamenjali z ljudmi, ki dejansko zaslužijo mesto v zgodovinskem spominu Slovencev.

Posvetovanje je bilo poldnevno, nastopilo je pet referentov: Franc Rozman, Življenje in delo Dragotina Lončarja, Irena Gantar Godina, Dragotin Lončar in Masaryk, Jurij Perovšek, Lončarjevi narodni in politični pogledi v času med svetovnima vojnama, Vasilij Melik, Zgodovinsko delo Dragotina Lončarja in Peter Vodopivec, Dragotin Lončar in Slovenska matica. Referati so bili zelo skrbno pripravljeni, referenti so se držali teme in upoštevali razpoložljiv čas. Bila je to ena boljših Matičinih znanstvenih prireditev v zadnjih letih.

Že iz Rozmanovega referata je bilo začutiti, dopolnili pa so ga tudi ostali predavatelji, da se z obravnavo Lončarja začena podrobnejše seznanjanje s slovensko nemarksistično levico. Ta je bila leta in leta v bistvu zanemarjena, saj so jo »marksistični« raziskovalci zanemarljivi bolj kot desne idejne nasprotnike. Odnos do nje bi lahko označili s smiselno rabo znanega gesla, da so socialdemokrati največji sovražniki delavskega razreda. Ker je sedanja slovenska družba v iskanju lastne politične identitete, ker je v našem javnem življenju izredno čutiti pomanjkanje resnične levice, je bilo prireditve možno razumeti tudi tako, da želi Matica z njo preseči sebe, da vrši poslanstvo, ki ga zato poklicane institucije niso sposobne realizirati. Ker je imela v preteklosti vrsto tovrstnih uspešnih potez z vračanjem slovenskih katoličanov v javno življenje na Slovenskem, želimo, da bi tudi to posvetovanje rodilo takšne rezultate.

Irena Gantar Godina je s svojim referatom ponovno aktualizirala problematiko raziskovanja politične misli na Slovenskem. Nazori Dragotina Lončarja so vse kaj drugega kot cinizma polna vladavina prava, ki nam jo dnevno ponujajo. Slovenski družboslovci (njihova odsotnost je bila opazna) bi bili za lastni narod veliko bolj koristni s študijem Lončarja in njemu podobnih, kot pa so s histeričnim iskanjem dvojnikov južnoameriškim generalom. Ob referatu I. Gantarjeve se je zastavilo tudi vprašanje, ali organizatorji simpozija niso mogli najti referenta, ki bi skušal primerjati Lončarjeva socialna razglabljanja s Krekovimi in Gosarjevimi. Ob Perovškovem referatu se je poslušalec vprašal, kaj je nekatere Slovence tako gnalo v jugoslavenarstvo, da se jim še danes dnevno toži po njem. Zakaj se slovenska inteligenca rada tako nekritično veže na oblastnike? Veliki slovenski umi tega stoletja, mednje sodi nedvomno tudi Lončar, nam kažejo drugačno pot, ki pa ima žal zelo malo posnemalcev. Lončarjevo zgodovinsko delo po Melikovem mnenju ni pomenilo napredka le v metodološkem pogledu, ampak je z obzirnostjo, nežaljivostjo in toleranco pot, ki ponuja alternativo načinu, katerega glavni cilj je strokovni diskusiji nekoga »lopniti po glavici«. Prav to njegovo kulturno podobo je še posebej izpostavil tudi Peter Vodopivec. Biti osebno politično opredeljen, pa voditi Slovensko matico ne le korektno in pedantno, ampak vseslovensko in nestransko, je redka sposobnost, gotovo pa trajen vzor Matičinim funkcionarjem.

Posvet o življenju in delu Dragotina Lončarja je potekal bolj ali manj v krogu zgodovinarjev. Glede na njihov odnos do njega je to nedvomno upravičeno, glede na samega moža pa nekoliko premalo. S tem je bilo opravljeno določeno strokovno in pietetno opravilo, pravi namen prireditve pa bo dosežen z realizacijo obljube, da bo Slovenska matica izdala njegovo izbrano delo.

Stane Granda

MEDNARODNI SIMPOZIJ O LENINU

Wuppertal, 15.–18. marec 1993

Organizacijski odbor, ki ga je tudi tokrat vodil ugledni univ. prof. v pokoju dr. Theodor Bergmann iz Stuttgarta, je že tretjič vzorno organiziral mednarodni simpozij iz ciklusa: »dediščina protagonistov boljševiške revolucije«. Tako kot na prvih dveh posvetovanjih – o Nikolaju Buharinu¹ ter o Levu Trockem² – se je tudi tokrat v nemškem revirskem mestu Wuppertal-Barmen, rojstnem kraju Friedricha Engelsa, zbralo prek sto raziskovalcev iz 30 držav, tokrat na temo: »Lenin – teorija in praksa v zgodovinski perspektivi« (Lenin – Theorie und Praxis in historischer Perspektive). Tudi na tokratnem posvetovanju sva kot referenta sodelovala dr. Marjan Britovšek³ in podpisani.⁴ Poglejmo si nekaj odmevnejših referatov.

A. Kan (Uppsala) je v uvodnem referatu Boljševizem – korelacija internacionalnega in nacionalnega poudaril, da se v raziskavah premalo upošteva, da je boljševizem produkt tako ruskega kot mednarodnega delavskega gibanja; W. Ruge (Postdam) je v prispevku o Sredstvih in ciljih v politiki kritično spregovoril o boljševiški taktiki pred in po Oktobru; B. Schulz in W. Hansen (Hartford, Connecticut) sta v referatu Leninizem, socializem in demokracija načela vprašanje demokracije v leninskem modelu in poudarila, da je bila le-ta v nasprotju z Marxovim konceptom socializma; G. Schaefer (Hannover) je načel vprašanje birokracije in birokratizma v sovjetski družbi; E. Scherstjanoi (Berlin) je v referatu Kontrola od zgoraj – kontrola od spodaj razmišljala o Leninovem konceptu demokratične diktature, medtem ko je Song Hongxun (Peking) spregovoril o Leninovem konceptu socializma in njegovem vplivu na sodobni svet in osvobodilna protikolonialna gibanja.

Na temo »komintern« so referirali: A. Vatlin (Moskva) – Leninovo upanje na svetovno revolucijo (med Zimmerwaldom in Kominterno); P. Broué (Grenoble) – Lenin in komintern »pot« k svetovni partiji; F. Firsov (Moskva) – Leninov koncept svetovne komunistične partije in razvoj kominterne; H. Jentsch (Leipzig) – Leninova kritika levega sektaštva v kominterni 1919–21; A. Lešnik – Diferenciacija v KPJ pod vplivom »21 pogojev KI«; B. Bayerlein (Aachen) pa je predstavil novi mednarodni raziskovalni projekt »Institucionalizacija in transformacija kominterne 1919–43«.

Sledili so referati, usmerjeni na notranja (ruska) vprašanja: M. Kessler (Berlin) je razpravljal o organizacijskih vprašanjih RSDDP in nacionalnem vprašanju z vidika židovskega Bunda (1903–1914); J. Becker in T. Zoeller (Frankfurt) sta analizirala socialno gibanje v Rusiji v revolucionarnem letu 1917; M. Jonstone (London) je razmišljal o boljševiških in menjševiških pogledih na demokratizacijo carske Rusije; M. Britovšek je v svojem referatu Oblikovanje prve sovjetske ustave in formiranje federacije opozoril na zgočo nacionalno problematiko in v tem kontekstu še posebej izpostavil gruzijsko vprašanje; V. Starcev (Sankt Peterburg) je analiziral razmerje politične moči v vrhovih RSFSR v letih 1922–23 (oblikovanje frakcijskega boja); M. Mayzel (Tel Aviv) je predstavil Leninove glavne ideje antistalinistične opozicije v sovjetski družbi v 20. in 30. letih, medtem ko je Serebrjakova (Moskva) razpravljala o razmerju med Leninom in Stalinom.

V zaključnem delu simpozija je M. Runge (Leipzig) v svojem referatu »Kapital« – berilo mladega Lenina opozorila, da je Lenin »prišel« k marksizmu prek študija Kapitala; z ekonomsko problematiko se je ukvarjal tudi W. Hedeler (Berlin), ki je analiziral zgodnja Leninova ekonomska dela, predvsem Razvoj kapitalizma v Rusiji; W. Kuettler (Berlin) je razpravljal o Leninovi teoriji formacije družbe, medtem ko je W. Haug (Berlin) razmišljal o filozofiji in praksi pri Leninu.

Prezentirani referati in diskusije so na eni strani opozorili na vso bogatost Leninovega teoretičnega in praktičnega dela (filozofija, sociologija, politologija, politična ekonomija, ruski oktober, nacionalno vprašanje, komintern), pa tudi vplivnost le-tega (tako na rusko oziroma sovjetsko kot na mednarodno sceno), na drugi pa postavili pod kritični drobnogled predvsem dve vprašanji: prvič, v kolikšni meri je leninski model »socializma« oziroma njegov koncept »socialistične demokracije« pripomogel k oblikovanju stalinizma, in drugič, ali je s procesom, ki se je navzven začel s padcem berlinskega zidu – gledano v perspektivi – socializem mrtev nasploh ali samo »sovjetski« model le-tega. Potrebno je reči, da simpozij na ta vprašanja ni dal končnih niti enotnih odgovorov. To je razumljivo, še posebno če imamo v vidu, da so referenti obravnavali dano tematiko tako z zgodovinskega, ekonomskega, sociološkega, politološkega kot filozofskega vidika. Kot na podobnih srečanjih, kjer se sreča več strok hkrati, je tudi na tem posvetu prišlo do razlik v oce-

¹ Simpozij o Buharinu je sovpadal s stoletnico rojstva, petdesetletnico nasilne smrti ter s sodno, politično, znanstveno in moralno rehabilitacijo enega najpomembnejših sovjetskih marksističnih teoretikov in politikov dvajsetih let. Glej: Zgodovinski časopis 1989, str. 129–131 (Mednarodni Buharinov simpozij: Wuppertal, 10.–13. oktober 1988).

² Simpozij o Trockem je časovno sovpadal s petdesetletnico njegove smrti, toda brez sodne rehabilitacije, ki smo jo tedaj zaman pričakovali iz Moskve. Glej: Zgodovinski časopis 1990, str. 290–291 (Mednarodni simpozij o Trockem: Wuppertal, 26.–29. marec 1990).

³ M. Britovšek, Oblikovanje prve sovjetske ustave in formiranje federacije. Antropos 3/1993, str. 228–237.

⁴ A. Lešnik, Diferenciacija v KPJ pod vplivom »21 pogojev Kominterne«. Zgodovinski časopis, 1993, str. 289–293.

njevanju Leninovega obdobja; na eni strani so se zrcalili predvsem kritični pogledi zgodovinarjev, ki so izhajali iz konkretne analize prostora in časa ter na drugi predvsem stališča filozofov, sociologov in politologov, ki so največkrat enačili leninizem s stalinizmom ali pa so bili v svojih ocenah pod vtisom zloma sovjetskega (stalinskega) modela socializma. In prav zaradi aktualnosti in različnih pogledov, bo še kako dobrodošel izid zbornika prispevkov z Leninovega simpozija, ki so ga organizatorji obljubili za konec leta 1994. Ob tem naj opozorim, da so bili že objavljeni prispevki obeh uvodoma omenjenih simpozijev: o Nikolaju Buharinu⁵ in Levu Trockem.⁶

⁵ Th. Bergmann/G. Schaefer: »Liebling der Partei«. Nikolaj Bucharin – Theoretiker und Praktiker des Sozialismus (Beiträge zum internationalen Bucharin-Symposium, Wuppertal 1988), Hamburg: VSA – Verlag, 1989.

⁶ Th. Bergmann/G. Schaefer: Leo Trotzki – Kritiker und Verteidiger der Sowjetgesellschaft (Beiträge zum internationalen Trotzki-Symposium, Wuppertal 1990. Mainz: Decaton Verlag, 1993.

Avgust Lešnik

Boris M. Gombač

TRST-TRIESTE. DVE IMENI, ENA IDENTITETA: SPREHOD ČEZ HISTORIOGRAFIJO O TRSTU 1719–1980

Ljubljana : Narodni muzej; Trst : Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Avtor je v svojem delu obdelal problematiko Trsta iz zornega kota historiografije, predvsem italijanske. Knjiga je rezoniran sprehod skozi 200 in več let tržaške zgodovine in se dotika vprašanj iredentizma, fašizma in italijanskega nacionalizma po drugi svetovni vojni, vse do današnjih dni. Zanimivo in aktualno branje bogati še obsežen seznam literature in neposredni uvod, ki govori o nacionalnem vprašanju v Trstu in Primorju.

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudimo pri nakupu ali naročilu knjige 20% popusta!

Knjigo lahko naročite v Narodnem muzeju v Ljubljani (061/221-882)

GORIŠKI LETNIK – ZBORNİK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-65001 Nova Gorica.

OCENE IN POROČILA

Argo, XXXV. Ljubljana 1993. 95 strani.

Petintrideseta številka novega Arga z letnico 1993 uvaja glasilo v drugo stoletje njegovega izhajanja. Častitljiva obletnica nedvomno zahteva nekaj besed o prehojeni poti glasila. Mesečnik Argo je bil v letih 1892–1903 vezan na dejavnost Kranjskega deželnega muzeja. Izdajal in urejal ga je kustos muzeja Alfons Müllner. Prinašal je članke s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine, etnologije in naravoslovja in na ta način dokazoval širino raziskovanja in zbiranja muzejskega gradiva v takratnem deželnem muzeju.

Novi Argo s podnaslovom Informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo, ki ga je Narodni muzej začel kot svoje glasilo izdajati leta 1962, je obsegal področja strok, ki so bile v muzeju zastopane. Gradivo je bilo razdeljeno v naslednje rubrike: v knjižni polici so bila objavljena poročila o strokovni literaturi, v bibliografiji je bila objavljena tekoča bibliografija, v razgledih in vesteh obvestila o domačih in tujih kongresih, simpozijih, delovanju strokovnih društev, o novih muzejskih načrtih in njihovi uresničitvi. V letu 1970, ko je mesto odgovornega urednika glasila prevzel ravnatelj Narodnega muzeja dr. Peter Petru, je Argo začel posebno pozornost posvečati poročilom in ocenam razstav v slovenskih muzejih.

Z desetim letnikom, to je z letom 1971, je postal Argo hkrati tudi glasilo leta 1970 ustanovljene Skupnosti muzejev Slovenije, oziroma glasilo vseh slovenskih muzejev. Kot izdajatelj se jima je pridružilo tudi Društvo muzealcev Slovenije. V naslednjih številkah se je ustalil koncept revije s tematsko razdelitvijo na: razstave in razprave, knjižna polica, Valvasorjeve nagrade (podeljujejo se kot posebna priznanja za dosežke v muzejstvu), srečanja, z željo, da bi vsi pomembnejši dogodki v slovenskih muzejih našli svoje mesto na straneh Arga.

Ob svoji stoletnici je edino muzejsko glasilo na Slovenskem tudi z zunanjo podobo praznične številke obudilo spomin na svojega predhodnika. Hkrati pa si je, kot je v uvodu zapisala glavna in odgovorna urednica dr. Mateja Kos, revija v svojem uredniškem konceptu zadala nalogo objavljati zlasti prispevke, ki predstavljajo dele muzejskih fondov, poročila in nova dognanja s področja muzeologije in muzejske dokumentacije in informatike, gre skratka za vede in vedenja, ki nimajo maneverskega področja v drugih strokovnih revijah, so pa bistveno pomembne za vse aspekte dela v slovenskih muzejih. Ob tem je glasilo obdržalo tudi stare stalne rubrike, ki so povezane z delom in stanjem v muzejih (letna poročila ustanov, poročila o razstavah, poročila o razstavah v pripravi, o kongresih in diskusijah in podobno).

Petintrideseta številka Arga z letnico 1993 v rubriki gradivo predstavlja Stanovanjsko kulturo na Slovenskem v obdobju gotike in renesanse. Avtorica Vesna Bučič v svojem prispevku obravnava tisti del materialne kulture, ki jo označujemo s pojmom stanovanjska oprema in se znotraj tega širokega pojma omejuje zlasti na pohištvo in drobni hišni inventar. Maja Lozar Štamcar v članku z naslovom Tabernakelske omare iz fonda Narodnega muzeja podaja osnovne oblikovne, dekorativne in konstrukcijske značilnosti tega baročnega kosa pohištva in njegov slogovni razvoj, v nadaljevanju pa posamično predstavi enajst tabernakelskih omar iz zbirke Narodnega muzeja.

Prispevek Jožeta Podpečnika opozarja na Ustanovitve fonda filatelije v Narodnem muzeju, ki bo zajemal vse poštne vrednostnice, ki so se v preteklosti pojavljale na slovenskem etničnem področju oziroma so kakorkoli povezane s Slovenijo. Vida Stare podaja historiat Centra za arheologijo srednjega veka Narodnega muzeja 1960–1987 in njegovo pomembno vlogo pri oblikovanju zgodnjega in visokega srednjega veka. Ljerka Trampuž o Otroškem muzeju meni, da je to muzej, kjer je težišče dela na posredovanju in izobraževanju. V svojem prispevku ga označi kot muzej za otroke v starosti od 6 do 16 leti. Rubrika Dokumentacija ponuja vpogled v Fundus, računalniško aplikacijo za urejanje kulturnozgodovinskih zbirk (avtor Jože Podpečnik) in Računalniška programa Razstava in Umetnik (avtorica Jana Intihar Ferjan) s področja likovne umetnosti.

Novo rubriko Menedžment uvaja članek Marjete Mikuž Muzejski menedžment, ki se ukvarja z vsemi področji muzejskega dela (organizacija delovnih mest, finance, organizacija projektov razstav, konzervacija in restavracija, organizacija urejanja zbirke, pridobivanje predmetov, organizacija dela v muzejskih delavnicah, varnost v muzeju) od katerih je vsak vitalnega pomena za uspešno delovanje muzeja.

V poročila so uvrščena Strokovno in znanstveno delo Narodnega muzeja v Ljubljani v letu 1992, Poročilo o delu Muzeja novejšje zgodovine Celje za leto 1992, Štirideset let Gorenjskega muzeja, Prispevek Ob jubileju Sadnikarjeve zbirke, Miheličeva galerija na Ptuj – danes in jutri, Mežiška dolina – utrip zadnjih tiso let, Poročilo o delu Zveze muzejev Slovenije.

Z mednarodnim delovanjem slovenskih muzealcev nas seznanjajo poročila Srečanje kandidatov za nagrado EMYA (European Museum of the Year Award) 1993, nagrado ki jo od leta 1977 vsako leto podeljuje Svet Evrope. Kandidata iz Slovenije sta bila Tobačni muzej, muzejska zbirka Mestnega muzeja in Tobačne Ljubljana in Kobariški muzej I. svetovne vojne. Sledijo poročila o udeležbi na posameznih konferencah ICOM-ovih komitejev in sicer na letni konferenci Komiteja za muzeja in zbirke stekla, na letni konferenci ICAA, ki vključuje umetnoobrtne zbirke, poročilo o konferenci CIDOC (komiteja za dokumentacijo, ki ga je gostila Ljubljana) in kongresu ICMAH (komite arheoloških in zgodovinskih

muzejev). Če bi želeli povzeti rubriko poročil, bi nedvomno dobili vtis, da so slovenski muzealci poleg strokovnega in raziskovalnega dela doma nedvomno vpeti v dogajanje v evropskem prostoru.

V rubriki razstave so našle svoje mesto ocene razstav Poslikano pohištvo iz restavratorske delavnice, razstava ptujskega muzeja Zbiram – torej sem, Družina – ideal in resničnost, ki je bila kot spodnje-avstrijska deželna razstava postavljena na gradu Riegersburg, Prgišče zgodovine – nove pridobitve Mestnega muzeja in konzervatorska razstava »Stop the rot«.

V prevodu je objavljen Strokovni vodič Evropskega združenja konzervatorsko – restavratorskih organizacij: Stroka in kodeks etike.

Rubrika Knjige ocenjuje Etnologa 2/1, 2 (LIII), 1992, Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Tekstilno zbirko Bernheimer.

Utemeljitev Valvasorjevih nagrad in priznanj za leti 1992 in 1993 prinašajo ocene dela tistih posameznikov in ustanov, ki so s svojim delom pomembno prispevali k razvoju muzejev na Slovenskem. Morda bi med njimi omenila Kobariški muzej I. svetovne vojne, ki je svoje prvo priznanje dobil leta 1992 doma s podelitvijo Valvasorjeve nagrade, v letu 1993 pa mu je bilo podeljeno posebno priznanje Sveta Evrope. Število zaključuje Jubilej – Jože Kastelic – ob osemdesetletnici. Dr. Stane Gabrovec predstavi bogato jubilatovo delo, ki je zajemalo tudi štirindvajset muzejskih let z razgledom na slovensko in evropsko zgodovino. Zaključuje ga z mislijo, da »ob vsem razkrinkavanju in odkrivanju ostaja v vsakem času, v stvarih in ljudeh, Skrivnost. In vendar jo še naprej iščemo, skušamo se ji še naprej približati z zbiranjem dejstev, z mitom in logosom.«

Misel lahko v celoti prenesemo na naše muzejsko delo. Muzeji predmete – zbirajo, hranijo, raziskujejo, interpretirajo in razstavljajo zato, da bi ohranili naš kolektivni spomin. Predmeti so ob tem trdna opora časa, ki se nenehno spreminja, združujejo in razlikujejo, skratka dajejo identiteto, in prav v tem je njihov pomen v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Revija Argo si zato prizadeva s svojo zasnovno objavljati rezultate muzejskega strokovnega in znanstvenega dela, razen tega pa z njimi seznanjati širšo javnost in ji zastavljati vprašanje: kakšen je njen odnos do dediščine?

Jasna Horvat

Zgodovina za vse, leto I/1994, št. 1. Celje : Zgodovinsko društvo Celje. 86 strani.

Zgodovinsko društvo Celje je začelo izdajati novo zgodovinsko revijo, ki pomeni pri nas za širšo javnost, pa tudi za zgodovinarje, precejšnjo novost in poživitev. Prispevki so namreč posvečeni ljudem, njihovem neposrednemu življenju, ki običajno teče mimo nas ali z nami in ki mu kljub morebitni ekscentricnosti ali pozornost vzbujajočimi dejanji, prav zaradi vsakdanjosti, oziroma nekakšne utečenosti in samoumevnosti, ne posvečamo posebne in daljše pozornosti. Tovrstno zgodovinopisje, ki ima med razvitejšimi strokami v tujini že dolgo svoje naravno mesto, pri nas pa zgolj razpršene nastavke, je dejansko nekakšna zgodovina nezavednega, ki ne teši zgolj naše radovednosti po opravljenem detajlu, ampak, če se jo zavemo, povsem jasno pokaže težko spremenljive vrednostne in družbene vzorce in od njih odvisne družbene tokove.

V prvem zvezku nove revije *Zgodovina za vse*, v katerem objavlja mlajša generacija zgodovinarjev in jezikoslovec (vsi sami Štajerci, čeprav vsi ne delujejo na Štajerskem), se je uredništvo odločilo za zelo posrečen izbor tem, ki predstavi vse družbene sloje v njihovem specifičnem okolju:

Marko Štuhec se v svoji razpravi *Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec* ukvarja s plemstvom. Na podlagi na Kranjskem nastalega bontona iz druge polovice 17. stoletja ter plemiških zapuščinskih inventarjev iz 17. in 18. stoletja nam avtor spregovori o načinu obnašanja pri mizi, o pravilih in prepovedih, o času primerni uporabi jedilnega pribora in posodja, pa uvajanju pitja kave in čaja itd. Na osnovi množice virov nam pisec pričara plemiško okolje na skorajda literaren način.

Aleksander Žižek piše v svoji razpravi »Una dua so bli sraun, ko so babo saklal« o zločinu v obcestni gostilni na celjskem področju leta 1839. Sodni spisi, ki so nastali med preiskavo umora, razkrivajo človeški značaj posameznika in relativno zaprte vaške skupnosti, ki znotraj svoje »urejenosti« išče za lastne deviacije krivca zunaj sebe – pri tujih sezonskih delavcih.

Anton Šepetavc piše o stereotipih, ki so prevladovali pri Slovencih, v glavnem v 19. stoletju. V razpravi *Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki* se srečamo s slovenskim samopoveličevanjem in smešenjem in zasramovanjem drugih, predvsem sosednih narodov in znotraj slovenskega okolja živečih etničnih skupin (Judov, Ciganov). Tako kot praviloma vsak narod, so Slovenci sebi pripisovali najboljše značajске poteze, drugim pa najslabše.

Janez Cvirn se je lotil z razpravo »Sapralot! To bo pa močan strel« vprašanja o razširjenosti dvoboja s hladnim in strelnim orožjem na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. Dvoboj, avtor analizira posamezne primere, je bil, kot običajen način poravnave spora v zvezi s prizadeto častjo, precej razširjen tako med višjimi družbenimi sloji (plemstvom, oficirji, visokimi uradniki, meščani) kot tudi med slovenskimi študenti na Dunaju.

Andrej Studen je napisal razpravo o higienskih razmerah v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. V prispevku z naslovom *Smrdelo je kot kuga* se ukvarja z vprašanji stanovanjske kulture v mestu med spodnjim in srednjim slojem prebivalstva ter s pogledi mestne oblasti na mesto in s tem zvezanimi higienskimi ukrepi. Razprava postavi pogoste predstave-stereotipe o »beli Ljubljani« in snažnih sprehalcih v bolj realne okvire; če že niso smrdeli vsi Ljubljanci, je zagotovo smrdela vsa Ljubljana.

Zadnjo razpravo *Problem literarnega zgodovinarstva na Slovenskem* je napisal Igor Grdina. V teoretično zelo razgibanem in v vrednostnih presojah zelo neprizanesljivem prispevku avtor razpravlja o (ne)priposednosti dosedanjega zgodovinarstva ter o njegovi povezanosti z literarnim zgodovinarstvom.

Vse razprave v novi reviji *Zgodovina* za vse na široko odpirajo vrata tematskim poljem, ki jih je zgodovinska stroka pri nas, razen redkih izjem, odpravila na rob nepomembnosti, anonimnosti in nezgodovinskosti. Obravnavane teme delajo zgodovino dostopnejšo precej širšemu krogu bralcev, poleg tega pa skozi usode, značajske poteze ljudi in način njihovega življenja-čustvovanja opozarjajo, da ljudje živijo svoj vsakdan, daleč od tistega, ki s svojo slišnostjo prepričuje o političnem diktatu zgodovini. Ljudje, ki sicer vsrkavajo, odklanjajo (ali) in ustrezno prirejajo raven političnega prerivanja sebi in svojemu okolju, imajo vendarle svoj čas, svoj tek življenja, znotraj hierarhično in vsakršno (ne)urejene družbe. Prav ta osebni vsakdanji utrip pa kaže na realnejšo pozicijo človeka v zgodovini. Prispevki, ki so napisani mestoma tudi zelo duhovito, odkrivajo osebno zgodovino – zgodovino posameznika, njegovo ranljivost, krhkost, pa grobost, razvade in navade okolja in sloja, kateremu pripadajo. Hkrati spoznavamo družbeno determiniranost, ki opozarja, da se miselnost posameznika ali določenega sloja spreminja v zgodovini počasneje kot politična in tehnološka hotenja.

Po dolgem času lahko beremo zgodbe iz zgodovine, ki niso duhamorne, ki nimajo nikakršnega posebnega nacionalnega in politično brambovskega poslanstva, ampak enostavno priznavajo življenje, pa četudi govore o pravilni uporabi vilice in noža, o ubojih ali smrdljivih stanovanjih. Revije zato ne pripočam zgolj v uživaško branje, ampak tudi v premislek o zgodovini in pogledu nanjo.

Vasko Simoniti

Oto Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*. Strategija historičnega mišljenja. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1993. 212 strani.

Da zgodovina ni veda kot so druge, smo že večkrat slišali. Tokrat nas je k temu razmišljanju še enkrat »zintrigiral«*»Oto Luthar s svojim sintetičnim delom Med kronologijo in fikcijo. Hermetičnost naslova nam pomagata razvozlati tako podnaslov, ki govori o Strategijah historičnega mišljenja, kot predgovor Rudija Rizmana, ki se je pomudil pri vprašanjih, ki da ostajajo brez odgovora zaradi »nespremenljivega samorazumevanja stroke«.* Oto Luthar, ki je že prej kazal določena nagnjenja do takih in podobnih tem (npr. disertacija z naslovom *Interpretacija tokov sodobnega zgodovinarstva*, ter uredništvo zbornika *Vsi Tuki-didovi možje*), nas v predgovoru zapeljuje z rdečo nitjo, ki se bo vlekla čez cel traktat. To nit je avtor razpel pri zasledovanju zagovornikov ukinjanja zgodovine kot zgodbe ter pristaši zamisli, da bi to vedo na novo zgradili. V tem smislu se torej Luthar spušča v meandre filozofije zgodovine v prepričanju, da se na marginah zgodovinske znanosti razvija tudi teorija zgodovine.

Študijo je avtor razdelil na več poglavij in podpoglavij, kjer razvija svoj pogled in svoje znanje o zgodovini zgodovinarstva, ki smo ga sicer študenti ljubljanske zgodovine že poslušali v interpretaciji Boga Grafenauerja, na nek nov, drugačen način. Oto Luthar nas torej s tem delom popelje v svet zgodovinarstva 19. in 20. stoletja z maksimo, razložiti nam »kdo je kdo«*»v evropskem zgodovinarstvu. Knjiga, razdeljena na 5 poglavij, nas zasuje z bogastvom oz. pravo eksplozijo podatkov, teorij, imen avtorjev, ideologij in različnih tez. Čeprav je kompleksno razgrajevanje evropskih tokov zgodovinarstva bistveni del knjige, se nam vseeno zazdi, da je avtor uporabil prva štiri poglavja le kot predigro k petemu z naslovom Samorefleksija slovenskega zgodovinarstva. Ne da bi kakorkoli zmanjšali vrednost dolgega pohoda Ota Lutharja čez evropsko zgodovinarstvo od Vicoja do Croceja (nekaj teh strani je res enkratnih, pa od francoske »annalovske«*»tradicije do nemške »Sozialgeschichte«*in navsezadnje do anglosaksonske »Social history«*, se nam ob pozornem in ponovnem prebiranju Samorefleksije, torej zadnjega poglavja vseeno dozdeva, da je šlo avtorju pri omenjeni knjigi najbrž res za slovenski obračun. Čeprav se ob podrobnem prebiranju čez knjigo oz. čez evropsko filozofsko misel o zgodovini, vseskozi zavedamo pomembnosti avtorjeve teoretske pripravljenosti, ki jo Luthar suvereno obvlada v velikem stilu, nam citat iz predgovora Rudija Rizmana izpričuje, da gre mogoče pri celi knjigi res le za »kritično oceno dosežkov in manjkov slovenskega zgodovinarstva . . . , kar naj bi bil izziv zgodovinski vеди na Slovenskem . . . «.* Na to misel nas navaja že prvo poglavje, ki je sicer kot vsa ostala bogato opremljeno z opombami, citati in sezname literature. Tu se je avtor med drugim ustavil ob slovenski dilemi: ali dogodkovna zgodovina ali pa teoretični razmislek. V loku razmišljanja, ali je slovenska zgodovina res preveč evropocentrična, je Luthar omenil vrsto slovenskih zgodovinarjev, ki jim še vedno gre za krepitev dogodkovne zgodovine in senca njihove izbire nas spremlja skozi ves tekst.*

Brskanje po slovenski historični skrinji je posledično povezano z evropskimi razsežnostmi historiografije. Lutharjeva komparativna študija o umeščenosti našega zgodovinarstva v evropske razsežnosti je to, kar knjigo bogati in nas sili k branju tega teoretičnega dela. Kot oris so tam povzeta že Linhartova stališča, delo obeh Kosov, razmišljanja Gestrina in Zwitterja, ki nas označujejo kot del evropske misli teorije zgodovinarstva. Po teh velikih imenih naj bi bili le še Bogo Grafenauer, Walter Lukan in Janez Šumrada. V potrditev svojih tez je Oto Luthar v tem zadnjem poglavju, ki govori o *Samorefleksiji slovenskega zgodovinarstva*, vzel kot dokazno gradivo nekaj polemik iz preteklih desetletij, ki so se umeščale v kontekst obračunavanja med pravovernimi marksisti in t.z. meščanskimi odkloni. V izredno dramatičnih sekvencah se pred našimi očmi spet vrstijo galerija brezkompromisnih mož, kot npr. D. Kermauner, F. Klopčič, B. Ziherl, ki so t.z. ljubljanski zgodovinski šoli očitali marsikaj, marsikdaj na robu znanstvenega in posledično tudi političnega linča. Luthar je v svojem delu v stilu strukturalistov izredno

natančen in nam odkriva plast za plastjo te freske družbenega trenutka v socialistični Jugoslaviji, kjer so zgodovinarji igrali pomembno vlogo družbenega katalizatorja.

V ta kontekst je avtor umestil tudi vlogo in lik Boga Grafenauerja in mu posvetil nekaj zanimivih strani, ki kažejo na kompleksnost zgodovinskega dogajanja pri nas. Avtor je obnovil polemiko s 23. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Tolminu (1986), kjer so nekateri obravnavali nekaj revizijskih tez, ki jih je kasneje na dokaj površen način spet obnovil V. Simoniti v evfemizmu, da je bilo vse slovensko zgodovino pisje po letu 1945 en sam prispevek k apologiji enoumja. Ob vehementnem Grafenauerjevem odgovoru je Luthar dodal še Vodopivec tipkopisni *Poskus opredelitve razvoja slovenskega zgodovino-pisja*, ki v »12 točkah razloži stopnjo metodološke ozaveščenosti slovenskih zgodovino-piscev«. Vstop Petra Vodopivca v diskurz o slovenskem zgodovino-pisju je za Lutharja dober znak zrelosti stroke in koherentnosti do lastne preteklosti. Prav to koherentnost in navezanost na visok etični nivo svojih učiteljev je Vodopivec dokazal že v nekaterih iluminiranih straneh Nove revije, ki jih sicer Luthar ne upošteva, ki so pa vsem dovolj znane, da lahko rečemo, da je tudi zgodovina v slovenski pomladi odigrala svojo vlogo. V pokratnih zaostrenih družbenopolitičnih razmerah je prav Vodopivec, ob mnogih, ki so se opredelili dosti kasneje s spreminjanjem naslovov lastnih raziskav iz apologije v kritiko sistema, prav dobro zastopal samega sebe, pa tudi teorijo in prakso zgodovino-pisja. Te druge, ki so dosti let kasneje v navalu transformizma pomenili »ponoven poskus homogenizacije v prepisovanju preteklega«, je Luthar definiral kot strokovnjake, katerih »skupni predznak je igranje strahu pred restavracijo komunizma«.

Oto Luthar je s tem pregledom na 212 straneh opravil pomembno nalogo pri poznanju razvoja teorije (filozofije) zgodovine pri nas in v Evropi. Dokaj zahteven tekst je zapolnil manjke, ki smo jih po izidu »revidirane Grafenauerjeve skripte, potrebne za študij uvoda v študij zgodovine«, občutili prav vsi. In v tem smislu temu delu izrekamo dobrodošlico na sceni slovenskega prispevka k poznanju teorije zgodovine.

Boris M. Gombač

Norbert Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*. München, Zürich : Artemis, 1990. 320 strani.

Gotovo je odnos do smrti eno temeljnih dejstev, ki so oblikovali in določali človeški rod od začetkov pa vse do današnjih dni. Smrt bližnjega, prijatelja, znanca je bila vedno vir retoričnih vprašanj: kdo smo, čemu smo, zakaj smo. V redkokaterem obdobju pa je bila smrt tako pogosta, kakor v srednjem veku; saj je zaradi pogostih lakot, vojn in epidemij spremljala človeka od malih nog naprej, dokler ni sam pribežal v njeno naročje. Smrt in odnos do nje ni povsem neznana tema zgodovinskih raziskav. Novi vek je na primer obširno obdelal Philip Aries. Norbert Ohler, docent na univerzi v Freiburgu, pa je raziskal srednjeveške občutke do smrti in zajemal iz širokega spektra različnih pisnih virov. V svoje delo pa je vključil tudi interpretacije slikovnega materiala, pri čemer pa je (kakor sam opozarja) potrebno biti pazljiv pred označeno razlago simbolike te vrste virov.

Ohler skuša najprej na kratko prikazati najpogostejše vzroke za smrt v srednjem veku. Najlepše so po njegovem mnenju naštet v liturgičnem vzkliku *A peste, fame, bello, libera nos, Domine* (Kuge, lakote in vojne, reši nas, o Gospod). Pod latinskim izrazom za kugo so srednjeveški avtorji razumeli vse vrste nalezljivih bolezni: kolero, grizo, gripo, gobavost, mumps . . . Drugi pomemben vzrok je bila lakota. Poleg slabe izkoriščenosti zemlje opozarja avtor še na kolebanje mikroklimе (sprememba povprečne temperature za 1° C spremeni čas vegetacije za 2–3 tedne!). Težave z lakoto so kolikor toliko uspešno reševali le v pokrajinah ob rekah in morjih, saj so lahko le tja dovažali hrano iz neogroženih pokrajin, ne da bi se ta prej pokvarila. Tretji najpomembnejši vzrok so bile vojne, v katerih pa niso ljudje umirali toliko zaradi samih spopadov, kot zaradi opustošenja, ki ga je povzročila nasprotna vojska.

Drugo poglavje je posvečeno človekovemu prizadevanju za boguščno smrt. Zaradi stalne nevarnosti, da nenadoma umre, je skušal srednjeveški človek biti nanjo vedno pripravljen. Največjo bojazen je predstavljala hitra, nepričakovana smrt, brez spovedi in sprejetih poslednjih zakramentov. V molitvah so se pogosto obračali na svetega Krištofa, ki je bil varuh pred nenadno smrtjo, v skupinah pa so ob slovesu zmolili še očenaš za naslednjega izmed njih, ki ga bo ugrabila smrt. V bratovščinah in cehih so obstajale številne molitvene zveze, ki so svoje priprošnje za »lepo« smrt naslavljale preko Marije in svetnikov na Boga. Vojsčaki in fevdalci, ki so bili zaposleni s »pomembnejšimi« stvarmi, so za molitve plačevali menihom in samostanom. Pogosto so fevdalci obdarovali samostan za izprositev milosti od Boga, za srečno vrnitev s poti in iz vojske, za zdrav porod in moške potomce, za pridobitev novih zaveznikov . . . Z obdarovanjem so skušali tudi preprečiti svojo pozabo med ljudmi. Darovali so zato, da bi bili po smrti omenjeni pri cerkvenih obredih, premožnejši so ustanavljali šole, samostane, ki so imeli, med drugim dolžnost, da se jih spominjajo v molitvah. V Kremsmünstru je na primer vsako leto 11. decembra obred, v katerem se spominjajo ustanovitelja samostana Tasila III. V upanju na prizanesljivejšo sodbo so se dali mnogi pokopati v samostanih in cerkvah, ki so jih sami ustanovili. Ohler navaja (citira Liernmannovo delo *Stiftungsrecht*) kot pogost pojav, da so Božjega Sina šteli za enega enakopravnih dedičev, z njegovim delom zapuščine pa je seveda razpolagala cerkev. Svoj položaj pred Bogom so skušali fevdalci popraviti tudi z obdarovanjem revežev, saj je prevladovalo mnenje, da velja pri Bogu molitev reveža več kot pa molitev premožnega.

O občutkih, ki so prevečevali človeka, ko je na vratu čutil hladen dih smrti, je po Ohlerjevem mnenju težko soditi. V opisovanje srednjeveških pisarjev so se pogosto vrivali svetopisemski citati, ki zamegljujejo dejanske občutke udeležencev dogodka, brez dvoma pa je bila smrt ljudi po Ohlerjevem prepi-

čanju mnogo bolj prozaična kot pa dobimo občutek ob branju srednjeveških virov. Kogar je zajela snežna nevihta ali je padel v naraslo reko, ni imel časa, da bi pretirano razmišljal o poslednjih stvareh. Ohler meni, da je bila smrt v srednjem veku predvsem kolektiven dogodek. Običajno se je ob postelji umirajočega vsaj v zadnjih trenutkih zbrala skupina bodisi znancev, sorodnikov in prijateljev, bodisi samostanskih bratov ali sester. Umirajoči je zbranim izročil svoje življenjske izkušnje in jih prosil za odpuščanje. Od duhovnika je prejel še zadnje olje in se s kratkimi besedami poslovil od sveta. Ko se je približala zadnja ura, so ga ob njem zbrani pogosto položili na tla, delno zaradi simbolične ponižnosti pred Bogom, delno pa tudi zaradi bojazni pred morebitno okužbo postelje. Po poteku zadnje ure so srednjeveški ljudje često sklepali na potek onostranskega življenja, zato je mogoče, da so kronisti večkrat zamolčali morebitne neprijetnosti zadnjih ur, ki ne bi bile povšeči Bogu ali zanamcem. Z enako mero dvoma je treba ocenjevati tudi zadnje besede umirajočega. Težko si je namreč predstavljati, da človek, ki je tik pred smrtjo, zbere toliko moči, da se poslovi z dolgim govorom, polnim filozofskih razglabljanj in verskih resnic. Ohler smatra za bolj verjetne tiste besede, ki izstopajo iz okvira običajnosti, ali pa so pri latinsko izobraženem izrečene v materinem jeziku.

V poglavju z naslovom *Sestra smrti* avtor knjige ugotavlja, da so v srednjem veku menili, da je smrt le del nekega procesa, zato so kronisti povsod govorili, da je smrt nastopila, ne pa da je človek umrl. Dan smrti je bil hkrati tudi rejsni dan v onostransko življenje. Običaji in navade ob umrlém, ki je čakal na pokop, so bile podobne današnjim. Sorodniki in prijatelji so ob molitvi in pesmih bedeli ob pokojniku, pri čemer pa so se globoko v srednji vek ohranile poganške navade. Na to opozarjajo sklepi mnogih sinod in po spovednih obrazci. Trupla so običajno pokopali hitro (naslednji dan), le izjemoma, ko so hoteli počakati na posebnega gosta, so pokopavali kasneje. Proces razkranja so skušali zadrževati z odstranitvijo drobovja in balzimiranjem. Po pokopu so se zbrali gosti na sedmini kot simbolni ugotovitvi skupnosti, ki je bila prizadeta s smrtjo enega izmed članov, na njej pa so se pokazale nove socialne in zakonske spremembe. Naslednik pokojnika je po mnenju Ohlerja takoj zasedel za mizo mesto umrlega, voda pa je bila potisnjena na rob, kar naj bi tudi simboliziralo njeno prihodnost. Neprijetno usodo so doživljala trupla ljudi, za katere so menili, da so svetniki in so njihovo smrt spremljala t.i. svetniška znamenja: nebo je bilo nenavadne barve, truplo ni razpadlo, namesto smrdu se je iz njega širil prijeten vonj . . . Avtor navaja več primerov, kako so tem umrlim porezali nohte, lase, ušesa, vse kar bi lahko služilo kot relikvija; le tem so že od antike pripisovali velik pomen. Neprijetno usodo so doživljala tudi trupla mnogih vladarjev in papežev (Viljema Osvajalca so v anarhičnih razmerah po njegovi smrti »pozabili« pokopati; usmilil se ga je nek vitez in ga pokopal na lastne stroške, truplo papeža Klemen V. je skoraj zgorelo v požaru, ki so ga zanetile dogorele sveče ob njegovi krsti, Inocenca III. so ležečega v cerkvi v Perugiji oropali skoraj do golega). Bili so zapuščeni od vseh in vsa njihova veličina je izginila (Sic transit gloria mundi). Kleriki, kasneje pa tudi fevdalci in meščani so si pravico do ropa lastnine cerkvenega veljaka (Spolienrecht) razlagali s tem, da umrli pač ni imel dedičev in njegova last pripada vsem. Anarhičnost je spodbujala še sedisvakanca po smrti cerkvenega dostojanstvenika, zato so posamezniki, ki so bili zainteresirani za premoženje pokojnika, pogosto ovirali nove volitve na izpraznjeno cerkveno mesto.

Naslednje poglavje knjige je posvečeno pokopališčem, mestom spanja. Rimska zapoved, da se v mestu ne sme pokopavati mrtvih, se ni več spoštovala že v času Justinijana, povsem pa so jo v Bizancu odpravili šele konec sedmega stoletja. Nad grobovi mučencev so v pozni antiki pogosto gradili bazilike, ki so tako postale osnova za nova predmestja. Ravno tako so se v prvih stoletjih srednjega veka izogibali pokopavanja klerikov v cerkvah, seveda pa lastnikom teh cerkva tega niso mogli preprečiti. Pokopališča so veljala za božje njive (Ohler je našel prve omembe, ki kažejo, da so poznali blagoslovitev pokopališč, že v 6. stoletju, iz 10. stoletja pa je ohranjen obred v pontifikalih), zato so na njih pokopavali le krščene in resnične vernike. Nekrščene dojenčke in pa otročnice so pokopavali pod cerkveni kap, kjer naj bi jih voda s strehe cerkve krščevala oz. očiščevala. Seveda pa pokopališče ni bilo samo mesto slovesa od pokojnika, ampak je bilo tudi prizorišče sejmov, plesov (!), branja razglasov in pa prostor, ki je preganjanemu zagotavljal pravico do azila.

Vprašanjem, kaj se zgodi po smrti, kam gre duša, kakšen je videz pekla in nebes, ki so seveda razjedala tudi srednjeveškega človeka, je namenjeno naslednje poglavje knjige. Že od koncila leta 381 je cerkev učila, da je smrt le pot v drugo življenje, a same vsebine in oblike tega drugega življenja ni natančno definirala. Ravno zaradi te nenatančne opredelitve posmrtnega življenja so praznino lahko izpolnjevale vizije klerikov kot tudi laikov, kar je povzročilo, da se v teku 11. in 12. stoletja na osnovi teh vizij vedno pogostejše pojavljajo strah vzbujajoče upodobitve poslednje sodbe in pekla. V nasprotju s teologi, ki so v svojih opisih pekla ostajali večinoma zelo previdni (Ohler navaja Ota iz Freisinga), so se slikarji prepustili svoji domišljiji. V pekel so postavljali divje živali, leve, kače podobne ljudi pa so upodabljali z nesorazmernimi udi in iznakaženimi obrazi. Srednjeveške upodobitve pekla na slikah zrcalijo po Ohlerjevem mnenju blaznost, strah in obup.

Strinjati se moramo z avtorjem, da je bil srednji vek gotovo čas, ko se je pregovor mors certa, hora incerta potrjeval iz dneva v dan. Za grmom se je lahko skrival ropar, ki je bil za možnjo denarja pripravljen ubijati, razjarjeni fevdalec je pogosto neusmiljeno ropal in pobijal podložnike sosednjega fevdalca, s katerim je bil v sporu, požar ali kakšna druga katastrofa je lahko v trenutku izničila celoletni trud in uničila pridelek, ljudi pa prepustila lakoti. Smrt je čakal za vsakim ovinkom. Ohler je mnenja, da so bile najbolj boleče smrti otrok, ki so bili žrtve nesreč. Nesreče s smrtnim izidom so bile med otroki zelo pogoste, saj so bili večino časa prepuščeni sami sebi, brez pravega varstva. Ko so matere opazile smrt svojega otroka, so planile v neutolažljiv jok in globoko žalost. Ohler smatra tako obnašanje mater za očiten dokaz, da otroštvo le ni povsem odkritje novega veka. Materinska ljubezen in skrb za otroka je obstajala tudi v srednjem veku. Sam avtor priznava, da je lahko bil nautolažljiv jok matere tudi

posledica bojazni, da ne bi bila sama osumljena detomora. Poraja pa se nam še nek pomislek. Mar ni mogoče, da je bilo omenjanje materinega neutolažljivega joka le ena od nešteti faz, ki so jih uporabljali srednjeveški pisarji in na katere Ohler sam pogosto opozarja.

V zadnjem daljšem poglavju se avtor ukvarja predvsem s kaznovanjem in načinom usmrtnitve. S smrtjo so kaznovali celo vrsto prestopkov: prevaro, bigamijo, požig, rop, bogokletje, nezakonit premik mejnika, čarovništvo, herezijo, posilstvo, prestop v judovstvo, občevanje z živalmi. Enaki prestopki so bili v različnih časih različno obravnavani, tako da je zgodnjemu srednjemu veku s humanejšim načinom kaznovanja sledilo obdobje, v katerem je kazen dobila bolj vlogo zastraševanja kot pa popravljanja krivic. Do tedaj skoraj nedolžen prestop se je začel kaznovati s smrtjo. Tudi sami »preiskovalni« postopki so postajali vse bolj nasilni in grozljivi. Avtor opozarja, da je prav neverjetno, s kakšnim užitkom so ljudje opazovali trpljenje obsojenca. Najčastnejša in pa tudi najhitrejša je bila usmrtnitev z mečem, vendar so jo bili deležni le najvišji sloji, ki so se pregrešili proti zakonu. Ostalo ljudstvo je bilo kaznovano, pač odvisno od prestopka, z obešanjem, utopitvijo, živim pokopom (ženska za uboj, moški za premik mejnega kamna, občevanje z živalmi), z natikanjem na kol, sežigom, razčetrvenjem. Najmučnejši način usmrtnitve je bilo natikanje na kolo, saj so kaznjencu, preden so ga privezali na kolo in ga povzdignili pod nebo, polomili vse ude. Tako poškodovan je lahko umiral več dni, truplo pa so, podobno kot pri obešanju, pustili več tednov razpeto, v opomin preostalemu ljudstvu.

Prav neverjetno je, kako malo se je v tisoč letih spremenil človeški pogled na smrt in umrlega. Srednjeveško, če že ne staroveško jedro navad in ritualov si je nadelo samo novo, sodobnejšo preobleko, ali pa še te ne, in se »sprehodilo« skozi novi vek vse do današnjih dni. Še vedno si postavljamo enaka vprašanja, še vedno si želimo hitre in neboleče smrti, še vedno postavljamo spomenike in poimenujemo ulice in institucije po ljudeh, da bi ubežali prekletstvu pozabljenja. Edino, kar se je v teku stoletij izgubilo, je umiranje v krogu prijateljev, znancev in sorodnikov. Danes ljudje umiramo sami, brez prisotnosti soljudi, priključeni na razne aparature. Knjiga Norberta Ohlerja seveda ne odgovarja na vsa filozofska in eshatološka vprašanja o smrti, kar seveda niti ni njen namen, podaja pa lepo koncipiran sumaren pregled tematike, ki obogati predvsem samega bralca.

Janez Mlinar

Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Koper, Rovinj : Pokrajinski arhiv Koper, Center za zgodovinske raziskave Rovinj, 1993. 421 strani.

Akademik dr. Lujo Margetić nedvomno sodi med najuglednejše in najprizadevnejše pravne zgodovinarje istrskega polotoka. Njegov znanstveni polet je bil med drugim izpričan že z vrsto znanstvenih edicij zgodovinskih virov. Med te sodi tudi najnovejša izdaja *Statuta koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668* (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668), ki je nastala kot skupni projekt Pokrajinskega arhiva Koper in Centra za zgodovinske raziskave iz Rovinja (*Centro di ricerche storiche di Rovigno*) v soizdajateljstvu z Založbo Lipa iz Kopra.

Pomembno pri tej izdaji je, da je dvojezična, ali, bolje, trojezična, saj je tako predgovor kot daljši strokovni uvod v slovenščini in italijanščini, transkripcija, torej prepis prvih štirih knjig koprškega statuta, ki tvorijo osnovo koprške zakonodaje, kot so jo zakonodajalci sestavili leta 1423, pa kot je v navadi za tovrstne znanstvene edicije virov, v prvotnem, to je latinskem jeziku. Zanimivo so se izdajatelji odločili, da so tako imenovano peto knjigo koprškega statuta, ki jo tvorijo dodatki zakonskih določil k prvim štirim od leta 1394 do 1668, objavili kot faksimil, torej preslikavo izdaje iz leta 1668, ko je izšla prva tiskana izdaja vseh petih knjig koprškega statuta. To je bila sploh edina tiskana verzija koprškega statuta do predstavitvene publikacije, in že zaradi tega in zaradi izredno redkih primerkov, ki so še ostali na razpolago v nekaterih knjižnicah in arhivih, je bila potrebna in upravičena ponovna izdaja statuta nekdanj najpomembnejšega mesta na istrskem polotoku.

Če bi nadaljevali z večjezičnostjo te izdaje, pa bi na koncu knjige, poleg za take edicije običajnega Kazala pomembnih pojmov in Glosarija ter osmih privlačnih barvnih posnetkov značilnih podob iz koprške zgodovine, opazili še povzetek v hrvaščini in nemščini.

S povedanim je nedvomno izpričan velik napor, ki so ga tako prireditelji objave kot izdajatelji vložili v pripravo tega dela. Kljub temu pa akademik Lujo Margetić že v predgovoru opozarja, da zaradi objektivnih okoliščin, ki so odtegnile možnost primerjalne uporabe izdaje koprškega statuta iz leta 1380 (tega poleg drugega obsežnega arhivskega gradiva koprškega komuna iz obdobja beneške nadoblasti od medvojnega časa še vedno skrivaj hranijo nekeje v Italiji), ni mogel povsem zadovoljiti sodobnim kriterijem pomožne zgodovinske vede - ekdotike, ki se ukvarja z znanstvenim preučevanjem izdajanja tovrstnih zgodovinskih virov in pri tem zahteva pritegnitev vseh znanih izdaj. Pri tem kaže opozoriti še na izdajo koprškega statuta iz leta 1394, ki se omenja v prvem poglavju pete knjige in jo v posameznih poglavjih prinaša tudi delo F. Semija *Capris, Justinopolis, Capodistria* iz leta 1975. Tako je v tej ediciji uspel Lujo Margetić pritegniti le primerek izdaje koprškega statuta iz leta 1423, ki ga sedaj hranijo v Zgodovinskem arhivu na Reki, ter tiskano izdajo statuta iz leta 1668.

Več o usodi koprškega statuta in zgodovinskem razvoju koprškega prava je prireditelj izdaje Lujo Margetić napisal v uvodu. Medtem ko se pisci uvodov tovrstnih objav običajno omejujejo na opis upravnih, oblastnih ter drugih uradnih struktur tedanjih komunov, se je tokrat avtor poglubil zlasti v značilnosti koprškega civilnega prava, ki je v posameznih pogledih tudi eno najbolj dodelanih srednjeveških civilnih prav na istrskem polotoku. Na podlagi svoje temeljite študije posebnosti srednjeveškega istrskega prava, ki je bila izdana leta 1983 z naslovom *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* v zbirki *Collana degli Atti rovinjskega Centra za zgodovinske raziskave (CRSR)*, je opisal zlasti obligacijsko, lastninsko ter dedno pravo in svoja dognanja strnil v povezavi z značilnostmi v drugih tedanjih istrskih in bližnjih italijanskih mestih, zlasti z

vidika lastninskih pravic žensk pa v uvodni razpravi pogrešamo pritegnitev podobnih posebnosti z iberskega polotoka. Kljub temu je uvodno poglavje nadvse koristen napotek za raziskovalce srednjeveškega civilnega prava, ljubiteljem zgodovine in prava pa resnična poslastica v spoznavanju včasih prav nenavadnih in današnjim predstavam nepojmljivih odnosov.

Temeljnost pa je po našem mnenju avtor nekoliko zanemarljivo ob opisu obsega koprškega ozemlja v 11. stoletju. Nedvomno je pomembno vprašanje obsega enega največjih in najpomembnejših istrskih komunov, tako po razvojni strani kot v primerjavi z drugimi istrskimi in sosednjimi komuni in teritorialnimi ozemlji, ki so se razvila v bližnji in daljni sosesčini.

Iz leta 1035 namreč izhaja znana listina cesarja Konrada II., s katero naj bi koprskemu mestu dodelil nekatere kraje v zaledju, ki jih v nasprotju z dosedanjimi razlagami De Franceschija (L'Istria. Note storiche, Poreč 1879, s. 124) in Benussija (Nel Medioevo, Poreč, 1897), deloma pa tudi F. Kosa (Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, Ljubljana 1911, s. 64), locira v kraje ob kraškem robu in ob Dragonji (meni, da gre za Črni Kal, Kubed, Movraž, neki stolp med Movražem in Bričem, imenovan *Turris Capriaca* ter Brič), medtem ko so omenjeni avtorji kraje iz darovnice Konrada II. iskali v okolici Momjana (Oskoruš, Brda, Merišče, Hrvoji, Brič), z izjemo F. Kosa, ki je smatral naselje Valis Mauriaca za Movraž, kar mu Margetič pritrjuje.

Če se ozremo le na naslovnico zbirke istrskih zemljevidov, poimenovane *Descriptio Histriae*, ki jo je izdal CRSR leta 1981, opazimo na zemljevidu Istre Izolčana Pietra Coppa iz prve polovice 16. stoletja kraj *Muras* na mestu, kjer se nahaja današnji Movraž. Toponim kaže očiten izvor iz *muras*, to je zidovje ali v tem primeru obzidje oziroma utrdba, kar je bil Movraž nedvomno še v 17. stoletju. Tako kraj imenujejo tudi drugi sestavljalci zemljevidov do srede 17. stoletja (prim. Descriptio, tav. XXXVI, LVI, LVII, LXIV, LXXXIII), medtem ko se šele po tem obdobju udomači italijanska oblika *Valmorasa* ali *Valmourasa*. Domačini svoj kraj očitno imenujejo po prvotni latinski predlogi v slovanizirani obliki Movraž, kar dokazuje razmeroma zgodnjo slovensko prisotnost v tem kraju. V bližini Movraža tudi ni moč zaslediti kraja, posvečenega sv. Mavru, na kar kraj Valis Mauriaca prej spominja kot pa na obzidje, zato pa sta "začuda" kar dva sv. Mavra med Krkavčami in Momjanom, prav med njima v dolini reke Dragonje pa vas Merišče, ki sta jo De Franceschi in Benussi smatrala za iskano Valis Mauriaca.

De Franceschi in Benussi sta za omenjene kraje *Fontana Fusca* pomislila na Oskoruš, za *Vardaveglo* na Berda, *Valis Mauriaca* je bila zanj *Val di Merischie*, to je Merišče, *Turris Capriaca* Hrvoji, *Curtis Bruze* Brič, vsi štirje pa so si edini, da je težko locirati omenjeni Novi grad (*Castrum novum*), medtem ko Margetič za zaključni del teksta darovnice, ki se glasi: "...., *per latere Mimiliano, que pertinent ad monasterium sancti Michaelis et per Arganem usque ad mare salsum*", odpravi z razpravljalci: "*per Arganem* povsem očitno pomeni 'ob reki Argili', ki teče severno od Momjana in se izliva v Dragonjo." (str. XIII), ne da bi se zamislil nad tekstem darovnice, ki "povsem očitno" pojasni, da se *Arganem* izliva v morje (*et per Arganem usque ad mare salsum*) in gre v tem primeru lahko le za Dragonjo.

Ko smo že pri Dragonji, naj omenimo, da že Anonim Ravenski v 7. stoletju med štirimi navedenimi istrskimi rekami zapiše poleg *Formiona* (Rižane), *Nenga* (Mirne) in *Arse* (Raše) tudi *Argaon*, omenja torej le največje istrske reke, in bi tudi zato težko pritegnili Margetičevemu mnenju. Da gre pri *Argaonu* v Konradovi darovnici za rečico Argilo (Poganja). Gre za Dragonjo, kot to meni poleg De Franceschija in Benussija tudi F. Kos.

Pri branju zemljevida je bil Margetič nekoliko neroden tudi pri določitvi kraja *Vardaveglia*, saj je opazil edino Vardo v bližini današnjega Kubeda, medtem ko le bežen pogled na Izletniško karto Slovenske obale in zaledja (1:50.000) odkrije vsaj še Zabavsko vardo in pod Škofijami zaselek Na Vardi, vpogled v Osnovne državne karte Republike Slovenije (merilo 1:5.000) in ogled na terenu pa bi mu razkril, da skoraj vsaka severnoistrska vas premore to langobardsko poimenovanje za stražarsko mesto. De Franceschi, Benussi in F. Kos so zaradi glasoslovnih podobnosti ter bližine drugih krajev, ki se omenjajo v darovnici in se po njihovem mnenju oklepajo tedanjih meja Momjana, pomislili na Brda (Berda).

Margetič lociranje kraja *Fontana Fusca* za Črni Kal utemeljuje s tem, da "tudi v italijanščini pomeni 'temno mlakuzo' (*fontana fosca*)" (str. XIII), kar ga je po našem mnenju tudi zavedlo pri tem prodornem postavljanju nove hipoteze. Če se ozremo na temeljito razpravo M. Kosa iz leta 1950 (O starejši slovanski kolonizaciji v Istri) in D. Klēna (Valput u Istri, Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb, 1961), mu tudi v tem primeru le težko pritegnemo. M. Kos je namreč nazorno pojasnil, da Slovani "najstarejše" kolonizacije Istre (8.-ok. 12/13. stoletje) krajevnih imen niso prevajali, temveč so jih glasoslovno priredili (npr. Koper iz Capris, Kapra; Poreč iz Parenzio itd.), medtem ko so nova ali neimenovana naselja poimenovali po morfologiji tal ali rastlinja. Tako poleg Belega gradu (*Belogradus*) in Črnega gradu (*Cernogradus*) pri Roču in Gračišča ter Gologorice pri Pazinu naletimo v Istri le še ob kraškem robu do izvirov Mirne na naslednje toponime z značilnostmi najstarejše slovanske kolonizacije: Gabrovica, Črni Kal, Hrastovlje, Bezovica, Rakitovec, Brest in Trstenik že v Čičariji. Zato te kraje lahko mirno pripišemo naselitvi Slovanom v času, ko krajem niso prevajali imen (v kolikor so jih v Istri sploh prevajali, razen kraje z imeni po svetnikih).

D. Klen v omenjeni razpravi podaja politično-upravno podobo koprškega ozemlja v razvitem srednjem veku. Ugotavlja, da so kraji od Ospa do Rakitovca prišli izpod tržaškega pod koprski komun v drugi polovici 13. stoletja, ko je tržaška škofija in z njo komun doživljala notranje pretrse, medtem ko je ozemlje župnije Osp in Loka (pod slednjo je bil tudi Črni Kal) v cerkveno-upravnem smislu spadalo pod tržaško škofijo še vse do reform Jožefa II. v osemdesetih letih 18. stoletja, ko je pripadlo koprski škofiji (ponovno ustanovljeni 1186). Zato bi bilo po našem mnenju le malo verjetno, da bi cesar Konrad leta 1035 podelil del tržaškega ozemlja Koprpu potem, ko so tržaški škofiji in s tem v tedanjem času vsej mestni skupnosti slabih 100 let prej (948) nemški cesarji podelili poseben status knežjega mesta, ki se je raztezal 3 frankovske milje (21 km) v tržaško zaledje in je tako zajemal tudi ozemlje črnokalskega naselja, Koper pa tedaj ni imel niti svojega škofa, saj je tega nadomeščal prav tržaški škof.

Margetičeva hipoteza je namreč vprašljiva predvsem v odnosu do tržaškega mesta, ki je v času nastanka darovnice posedoval ozemlje Kraškega roba do izvirov Rižane. Tedaj je namreč tržaška škofija utrjevala svoje pozicije na tem območju, njena moč se je vzpenjala in le izjemne okoliščine, ki jih v zgodovinopisju in virih za ta čas ne zasledimo, bi lahko privedle do odvzema tržaških posesti in pripojitve le-teh h koprskemu mestu, ki v tem obdobju ni imel svojega škofa, marveč je tega nadomeščal ravno tržaški škof.

Povrh tega je znana darovnica nemškega kralja iz leta 1067, s katero podeljuje vasi Kubed (Cubida), Loko (Lovnca), Osp (Ozpo), Rožar (Razari) in Truške (Trvscvlo) škofijski cerkvi iz Freisinga. Očitno je tukaj šlo za kronsko zemljo, s katero je vladar razpolagal, ne za zemljo, ki bi pripadala koprski mestni občini, ki se v tej listini ne omenja (prim. M. Kos: *O starejši slovenski kolonizaciji v Istri*. Razprave ŠAZU, Ljubljana 1950, str. 12). Gre torej, razen Kubeda, ki tedaj očitno ni bil koprski, za ozemlje zahodno od domnevnega Margetičevega koprškega ozemlja, zato je še manj verjetno, da bi Koper tedaj posedoval ozemlja vzhodno od krajev, omenjenih v darovnici iz leta 1067, kakor trdi Margetič, ki te okoliščine ne upošteva.

Zato je po našem mnenju prepričljivejša razlaga De Franceschija in Benussija, ki podeljena ozemlja locirata v okolico Momjana, kjer je koprski komun obdržal svoje ozemlje vse do propada Beneške republike (1797), saj je v darovnici tudi govora o pridobitvi starih pravic za Koprčane, tako da lahko domnevamo, da so sporna ozemlja v poznoantičnem obdobju že pripadala koprskemu mestu, medtem ko tega za kraje ob kraškem robu od Ospa do Rakitovca ne moremo trditi (prim. P. Kandler: *Dell'antico agro Giustinopolitano*. L'Istria, III, 1848, 227).

Nekaj nedoslednosti je pri redakciji koprškega statuta opaziti tudi v *Kazalu pomembnih pojmov*, saj navedeni podatki včasih ne ustrezajo stanju (Npr. po kazalu naj bi bili notarji (*notarius*) omenjeni tudi v 49. poglavju III. knjige, pa jih ni, zato pa so v 49. pogl. II. knj., kar iz kazala ni razvidno. Dalje se notarji omenjajo še v IV. knj., v 20., 37. in 39. pogl., kar je kazalu neznano, medtem ko napovedano *ars notario* zaman iščemo v 33. pogl. IV. knj. itd.).

Sicer je vtis ob pogledu na knjigo izredno privlačen, saj bralec že po oblikovni plati dobi občutek, da gre za pomembno knjigo srednjeveških pravnih in drugih običajev ter navad, za kar gre vsekakor pohvaliti oblikovalca Dušana Podgornika.

Darko Darovec

Influenze ed echi della Rivoluzione francese a Trieste e nel Friuli. Maggio 1789 – Maggio 1797. Trieste : Italo Svevo, 1991. 119 strani.

18. maja 1989 je bilo v Trstu strokovno srečanje posvečeno razpravi o vplivu in odmevih francoske revolucije v Trstu in v Furlaniji, zlasti v osemletnem razdobju med majem 1789 in majem 1797. Gradivo je izšlo v knjigi *Influenze ed echi della Rivoluzione francese a Trieste e nel Friuli* pri tržaški založbi »Italo Svevo«, izdajatelja knjige pa sta tržaška sekcija društva italijanskih francezistov ter tržaška univerza. Knjigo je uredila Gabriella Casa.

Cas francoske revolucije, ki poleg Napoleonovih vojn obsega tudi obdobje Ilirskih provinc, je v krajevni tržaški in furlanski historiografiji našel precejšen odmev. Toda s tem problemom se Fulvio Salimbeni v razpravi *La rivoluzione francese tra politica e storiografia. A proposito de »l'albero della rivoluzione«* di Bruno Buongiovanni e Luciano Guerci (13–26) ni ukvarjal, pač pa s knjigo Buongiovannija in Guercija *L'albero della rivoluzione. Le interpretazioni della rivoluzione francese*, nekakšnim biografskim leksikonom poznavalcev in interpretov francoske revolucije. Krajevni historiografiji je posvetil manjši del svoje analize zlasti v zvezi z deli prosvetljenih piscev Tržačana Antonia de Giulianija in Koprčana Gian Rinalda Carlija. V nemškem jeziku in z daljšim italijanskim povzetkom je objavljena študija Leopolda Kammerhoferja *Jakobinismus in Trieste* (39–59). Članek sestavljata dva dela, razprava o jakobincih v avstrijski monarhiji in pregled dejavnosti »partito franco-italiano« v Trstu. Ta stranka pa po sodbi pisca ni bilo pravo jakobinsko združenje, pač pa so predstavljali nekaj zametek italijanske združitvene ideje. Antonio Trampus je obdelal knjigo Alberta Azunija *Dissertazione sullo stato naturale dell'uomo*, ki je izšla v Trstu leta 1797, pravno študijo, ki se dotika tudi problema človekovih pravic.

Članek Doima Frangipaneja o jakobincih v Furlaniji je napisan v bolj poljudni obliki. Zato je bolj izvirin pregled Xavierja Pastierja o odmevih francoske revolucije v sodobnem tržaškem tisku. Razprava Fabiane Lucciardi je muzikološka, govori o tržaškem glasbenem življenju za časa francoske okupacije (1797, 1805–1806, 1809–1813).

Zbornik ne prinaša nekih temeljnih študij, gre za objavo prispevkov o problemih, ki zaradi dosedanje obravnave niso doživeli ustreznega zanimanja zgodovinopisja.

Branko Marušič

Žarko Lazarević, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994. 171 strani.

Do druge svetovne vojne proučevanje novejšje gospodarske zgodovine Slovencev zagotovo ni bilo v ospredju. Po letu 1945 se, kljub temu, da je komunistična oblast pri udejanjanju svoje vizije družbene preobrazbe osrednjo pozornost namenjala prav ekonomskemu in socialnemu področju, zanimanje za tovrstno problematiko ni okrepilo, temveč se je celo zmanjšalo, zlasti potem, ko je bila konec 50-tih let na Ekonomski fakulteti v Ljubljani ukinjena gospodarska zgodovina jugoslovanskih narodov kot poseben predmet in se je s poglobljeno analizo gospodarskih procesov profesionalno ukvarjalo le nekaj raziskovalcev. Posledice tega, da je bila novejšja gospodarska zgodovina desetletja potisnjena na rob resne strokovne obdelave, so danes več kot očitne: raziskave pomembnejših vidikov gospodarskega življenja v slovenskem prostoru v tem stoletju še niso končane ali so se šele začele, zato ne premoremo niti splošnega gospodarskega pregleda. Morebiti se težja posledica opisanega stanja pa je obče pomanjkanje historičnega mišljenja in spomina, zlasti med sociologi in ekonomisti. Na oboje, po besedah Nevena Boraka, »odločilno vpliva to, kar se dogaja na tujih univerzah, na misel pa jim ne pride, da bi analitični aparat, ki ga obvladajo, cepili s preteklostjo in se lotevali rekonstrukcije«.

Žarko Lazarevič je eden izmed petih raziskovalcev, ki se na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani načrtno in (posebno) v zadnjih letih pospešeno ukvarjajo s proučevanjem novejših gospodarske zgodovine. Po prihodu na Inštitut – pred tem je bil kratek čas kustos za zgodovino PTT v Tehniškem muzeju Slovenije – je prevzel raziskavo agrarne zgodovine Slovencev v času med obema svetovnima vojnama. V okviru te tematike in časovnega okvira se je v doktorski disertaciji, ki jo je napisal in ubranil v rekordnem času, lotil zgodovinske analize problema kmečkih dolgov v Sloveniji v stoletju kapitalističnega razvoja, ki je trajal od srede 19. stoletja do prvih let po koncu druge svetovne vojne. Pričujoča knjiga, ki je konec marca 1994. leta prišla na knjižne police in bila sredi aprila predstavljena strokovni javnosti, je za tisk prilagojena in dopolnjena doktorska disertacija.

Lazarevič je v svojem knjižnem prvencu obdelal proces zadolženosti (in prezadolženosti) kmetij, do katerega ni prišlo toliko zaradi nespametnega ravnanja kmečkih posestnikov, temveč zaradi kriznih razmer in strukturnih neskladnosti v kmetijstvu oziroma zaradi prevlade takšnega tipa kmetij, ki niso bile sposobne preživetja v tržnih pogojih gospodarjenja. Ker je bilo tovrstnih kmetij približno dve tretjini, na katerih je živila četrtina prebivalcev Slovenije, je njegovo delo tudi prikaz počasnega in bolečega gospodarskega propadanja velikega dela podeželskega prebivalstva in seveda tudi kronika in skrbna razčlemba posegov države, ki tako velikega števila prebivalstva v pretežno agrarni državi ni mogla prepustiti njegovi usodi ob tem, da so bile zaposlitvene možnosti v drugih gospodarskih področjih premajhne in ker se je nelikvidnost največjega gospodarskega sektorja (kmetijstva) prenašala na bančno področje, kar je zaviralo nemoten razvoj drugih sektorjev.

Tako kot v vseh dosedaj objavljenih razpravah je tudi v obravnavani monografiji prisotna avtorjeva težnja, preseči iztrgano in necelovito historiografsko obdelavo določenega pojava ter se čim bolj približati kontinuiranemu in kompleksnemu zgodovinskemu prikazu. Zato si je avtor zastavil, da bo problematiko kmečkih dolgov obravnaval »skozi narodno gospodarsko optiko« oziroma »s stališča gospodarstva kot celote«, saj se je zavedal, da je brez prikaza širših gospodarskih ter političnih ozadij težko razumeti vzročno-posledične povezanosti dogajanja, v katerem je nastajala in naraščala kmečka zadolženost. Tak metodološki pristop mu je ustrezal tudi zato, ker je skozi obravnavo kmečkih dolgov v Sloveniji lahko izpostavil in na novo ovrednotil nekatere temeljne dileme slovenskega kmetijstva v letih 1848 do 1948, ki jim dosedanje zgodovinopisje ni namenilo ustrezne pozornosti.

V skladu s svojim izhodiščem je Lazarevič v uvodnem poglavju obdelal pojav zadolženosti v avstrijski dobi, to je v času od zemljiške odveze v letu 1848 do konca prve svetovne vojne, pri čemer je posebno pozornost namenil predstavitvi programov od smereh izhoda slovenskega podeželja iz gospodarske krize, ki sta ju izoblikovala Josip Vošnjak in Janez E. Krek, ter orisu kreditnega zadrugištva na Slovenskem. V drugem poglavju je razčlenil ekonomsko-finančno politiko Jugoslavije v obdobju med obema svetovnima vojnama, torej v času, ko je Jugoslavija kot pretežno agrarna in industrijsko slabo razvita država, hitro zabredla v krizo in se kljub številnim in premišljenim ukrepom centralne državne oblasti in delni stabilizaciji gospodarskih razmer vse do začetka druge svetovne vojne ni povsem izvlekla iz krize, zlasti pa si ni opomoglo kmetijstvo.

V tretjem in četrtem poglavju se je pisec poglobil v jugoslovansko in slovensko kmetijsko politiko v času prve jugoslovanske države, ko je bil slovenskemu kmetijstvu otežkočen dostop do tradicionalnih trgov zaradi carinskih pregrad, doma pa je moralo konkurirati pridelkom iz drugih predelov Jugoslavije, kjer je kmetijstvo prevladovalo. Pri tem pa se ni omejil le na ovrednotenje agrarno političnih ukrepov osrednjih državnih ustanov ter na prizadevanja kmetijskih oddelkov v Dravski banovini, temveč je tudi osvetlil odnos slovenskih političnih strank do kmetijske problematike ter izčrpno orisal socialno in posestno strukturo slovenskega kmetijstva. Prav slednja je bila zelo neugodna, saj je bilo skoraj 60 odstotkov majhnih kmetij, ki so si tudi v ugodnih gospodarskih razmerah komaj pokrivale svoje izdatke.

Osrednji del knjige, to je peto in šesto poglavje, je Lazarevič posvetil zadolževanju in razdolževanju kmetov, kar je bil zagotovo eden najpomembnejših gospodarskih in socialno političnih problemov jugoslovanskega prostora, zlasti v tridesetih letih, ko so kmečki dolgovi hromili celotno gospodarsko življenje v državi. Iz avtorjeve analize je razvidno, da se je v Sloveniji ponovna (to je druga) rast kmečkega zadolževanja začela kmalu po nastanku prve jugoslovanske države, se nato v drugi polovici dvajsetih let začela naglo krepiti, dokler ni dosegla svojega vrhunca v letu 1932, ko je bilo zadolženih skoraj 40 odstotkov vseh kmetov, ki so skupaj dolgovali približno milijardo in tristo milijonov dinarjev. Po avtorjevih ocenah je obstajala vrsta tehtnih razlogov, zaradi katerih je bila jugoslovanska vlada precej okorna in počasna pri reševanju dolžniške krize, saj so pretekla štiri leta in pol, to je od aprila 1932 (proglasitev moratorija) do septembra 1936 (uredba o likvidaciji kmečkih dolgov), da je sprejela zaščitno zakonodajo. Nato pa se je postopke konverzije kmečkih dolgov zavlekel do 1940. leta. Slovenski kmetje, ki so pričeli z odplačevanjem dolga v letu 1937, so do začetka vojne skoraj v celoti odplačali anuitete, medtem ko je bil v drugih jugoslovanskih pokrajinah delež teh vplačil iz leta v leto manjši.

V sedmem poglavju je Lazarevič spregovoril o odplačevanju dolgov med okupacijo ter o končni razdolžitvi, ki jo je izvedla povojna oblast, deloma takoj po prevzemu oblasti 1945. leta, deloma pa z zakonskim predpisom tri leta pozneje. Tako so slovenski kmetje stopili v nov družbeni red, ki jim ni bil naklonjen, brez dolgov, kar je bilo prvič po stotih letih.

V zaključnem poglavju, ki je pravzaprav sklepna beseda, so strnjena avtorjeva nova in temeljna spoznanja, do katerih je prišel pri raziskavi obravnavane tematike. Med njimi je na tem mestu treba opozoriti, da je izpopolnil dosedanje periodizacijo v agrarni zgodovini tako, da je uvedel pojma prva in druga strukturna kriza v kmetijstvu. Po njegovih ugotovitvah je tako do prve krize (konec 19. stoletja) kot do druge (v tridesetih letih 20. stoletja) prišlo zaradi strukturne neprilagodnosti kmetijstva oziroma zaradi razdrobljenosti kmetij, nizke donosnosti in prenaseljenosti podeželja.

Na koncu je obsežen seznam uporabljenih virov in literature, ki dokazuje, da je monografija odraz natančnega in večletnega trdega raziskovalnega dela v osrednjih slovenskih in beograjskih arhivskih ustanovah ter različnih knjižnicah.

Dr. Žarko Lazarević je v svoji knjigi proces kmečkega zadolževanja in razdolževanja obdelal od začetka do konca, ga vpel v družbeni prostor in širše gospodarsko dogajanje ter nakazal tudi temeljne probleme in dileme kmetijske politike v slovenskem prostoru. Poleg tega mu je še uspelo na prepričljiv in objektivni način povezati sintezo dosedanjih spoznanj z lastnimi novimi ugotovitvami in ocenami. Zato lahko njegovo delo postavimo kot primer celovitega zgodovinskega prikaza, kakršnega pozna le malo tovrstnih raziskav.

Vrednost dela pa ni samo v tem, da je izjemno kvalitetna historična publikacija, ki zapolnjuje praznino v poznavanju gospodarske zgodovine Slovencev, temveč tudi v njeni aktualnosti, kajti »zgodba« o krizah v kmetijstvu še ni končana in se bo na naših tleh zagotovo zopet pojavila. Prevelika protekcionistična naravnost sedanje oblasti – ki mimogrede tako kot bivša komunistična oblast stoji na stališču, da je vse, kar je bilo prej, slabo – kaže, da se bo to zgodilo že v bližnji prihodnosti.

Ker dr. Lazarević obvlada pripovedno večščino, je knjiga napisana tekoče in so v njej tudi zapleteni ekonomski problemi predstavljeni na razumljiv, jedrnat in zanimiv način. Zato bo poleg ožjih poznavalcev problematike pritegnila k branju tudi povprečno razgledanega bralca, ki bi se žele poučiti o tej plati naše gospodarske zgodovine. Zagotovo pa bo knjiga, ki jo je izdalo Znanstveno in publicistično središče v Ljubljani, dobrodošel pripomoček ne samo študentom Filozofske ampak (upajmo) tudi študentom ekonomske in biotehnične fakultete.

Jože Prinčič

Mario Gariup, **La Val Canale fra le due guerre mondiali**. Cividale del Friuli : Società Cooperativa Editrice Dom, 1993. 254 strani.

Zgodba se prične s frapantno ugotovitvijo: v Kanalski dolini je leta 1918 prebivalo 8.700 oseb, od tega 50% nemške narodnosti, 50% slovenskega etničnega pokolenja, dve družini sta bili italijanski. Pripojitev tega ozemlja Italiji radikalno spremeni demografsko sliko in, kar je morda še pomembnejše, spreminja se socio-politična »zavest« prebivalstva: Italija pošilja v te kraje funkcionarje in policaje po kazni (str. 29) in to v pokrajino, ki je do tedaj poznala le strogo legalističen odnos. Primesi spreminjajoče se politične kulture (na prvem mestu je korupcija) so močno modificirale lokalno ekonomijo (str. 30). Med prišleki in avtohtonim življenjem je bil tako izoblikovan obojestransko odbijajoč odnos, ki se je ohranil, kot ugotavlja avtor, čeprav oslabiljen, vse do danes (str. 30). Priključitev tega ozemlja k Italiji je pomenila uničenje skozi stoletja izoblikovanega socio-ekonomskega in administrativnega sistema. Italija se je v mednarodnih pogodbah sicer obvezala, da bo spoštovala in ohranila stare pravice in običaje, vendar se je tega dogovora držala le toliko časa, da se je poglela »zmagovita« evforija. Množica neizpolnjenih obljub na ekonomskem področju (npr. odrekanje različnih služnostnih pravic, pridobljenih v poprejšnji državi), majhne možnosti zaposlitve lokalnega prebivalstva v državni upravi in predvsem globalen odnos Italije do manjšin (nemške in slovenske) je obilo pripomogel k uspešni realizaciji opcije za nemški rajh leta 1939. Da je lokalno prebivalstvo izražalo odpor do nove stvarnosti, ni potrebno posebej poudarjati. Največjo »zabavo« je tako dolga leta predstavljalo ruvanje in uničevanje novo postavljenih mejnih oznak.

Proces asimilacije je bil, kot ugotavlja avtor, vsestranski in celovit. Ob pomoči socio-antropološkega prikaza ga sklene z ugotovitvijo (str. 39), da sta upanje in borba vodili v »utrujenost«, vrednote o lastni pripadnosti določenemu ljudstvu in narodu pa so postopno nadomestile skrb in težave vsakdanjega življenja. Za prvo obdobje priključitve tega ozemlja k Italiji je značilna revščina z vsemi družbeno deviantnimi pojavi, ki ta stanja navadno spremljajo: kraje, alkoholizem, celo umori. Tehnika preživetja je nadvse pestra: od klasičnih obče poznanih metod do lokalno specifičnih. Med slednjimi je bilo še posebej »popularno« zbiranje in prodajanje kosti. Glede na povojni čas tovrstnega gradiva ni manjkalo – in čeprav so se zbirale samo živalske kosti, nam kronika govori o primerih, ko se je teža pridobivala tudi s kostmi človeškega izvora.

Dokaj natančno popisovanje vsakdanjih težav in problemov, s katerimi so se ljudje ukvarjali (npr. vzreja živine; pravica do sečnje-servitù di legnatico; težave rokodelcev, obrtnikov in trgovcev; problemi drobne industrije), je prikazano ob pomoči zanimive tehnike pisanja: delo je »mešanica« dolgih citatov iz dnevniških zapiskov lokalnih duhovnikov in ostalih dokumentov, katerim avtor dodaja kratke observacije in zapazanja. Delo zato spominja na nekakšen scenarij za ekranizacijo dogajanj v manjši lokalni skupnosti, kjer se popisovalec dogodkov pojavi v prvem kadru s primernim uvodom. V tem smislu delo nekolikanj asociira na zapiske beneškega duhovnika A. Cuffola, Moj dnevnik. La seconda guerra mondiale vista e vissuta nel »Focolaio« della canonica di Lasiz. – Cividale, 1985. Podobnost je mišljena le v smislu »tipologije« zapisovalcev (duhovnikov), vse ostalo pa deli čas, prostor in problematika zapisovanja.

Množica navidezno nepomembnih podatkov se le počasi oblikuje v zanimivo zgodbo. Ta postane za poznalca etnične problematike ob slovenski zahodni meji še posebej zanimiva tedaj, ko se poleg običajnih »vaško-tekmovalnih« navad v zgodbo spretno vpletajo nacionalni problemi. Na primer: potrjevanje oz. zavračanje trgovinskih licenc tistim Slovincem, ki so javno izkazovali lastno slovensko »politično« pripadnost ter so bili zato opredeljeni kot »politično nevarni, njihovi lokali pa zbirališča onih, ki vodijo antiitalijanske aktivnosti« (str. 62). Kot ugotavlja avtor, so bile te težave več kot razumljive, saj je »gladio v teh letih deloval bolj kot kadarkoli« (str. 65).

Stil pisanja je v celoti »podrejen« osnovnemu namenu dela – je suhoparno realističen: dogodilo se je to in to, s temi in takšnimi posledicami, o ostalem razmišljaj bralec sam. Grotesknost posameznih zgodb je del tako zamišljene pripovedi. Sem sodi, na primer, zgodba Antonia Wedama, ki je leta 1932 prejel od davčnega urada obvestilo o plačilu družinskega davka v višini 80 lir ter istočasno zahtevek, da je dolžan plačati še 72,30 lir davka kot samska oseba. Ko je davkoplačevalec protestiral, da se ena in druga vrsta davka izključujeta, so se davčne oblasti z vsebino njegovega ugovora sicer strinjale, vendar so ga istočasno opozorili, da mora oba davka vseeno plačati, saj je bila njegova pritožba vložena po izteku pritožbenega roka. »La legge è legge!« (str. 90).

Fašizem je pospešil vsestransko brisanje sledov slovensko-nemške prisotnosti na tem področju. Še leta 1922 je v žigu župnijskega urada mogoče prebrati ime »Ovčja vas – Volza/Woifsbach« (o čemer nam M. Gariup poroča v svojem delu z naslovom Valbruna/Ovčja vas. – Est/ZTT, Trst, 1986, str. 16), kmalu pa se ime Ukve spremeni najprej v Ucovizza in kasneje v Ugovizza, Volza pa v Valbruna (R.D. z dne 29. 3. 1923, n. 800). Fašizem je odstranjeval vse tiste, ki bi lahko bili spodbujevalci ohranjanja slovenske identitete. Glede na to, da so bili to skoraj izključno duhovniki, ni nič nenavadnega, da so od nastopa fašizma pa do leta 1933 odšli iz Kanalske doline kar trije. Pri tem početju pa so bili močno aktivni (kot poroča Gariup) lokalni fašisti nemške narodnosti. Kot da bi želeli na ta način reševati lastno kožo ter napredovati na lestvici sprejemljivosti etničnih skupin v očeh italijanskih fašistov. Da ta avtorjeva trditev ni povsem iz trte izvita, je mogoče sklepati iz podatka, da se je ob koncu »opcijskega procesa« leta 1939 skoraj v celoti zrušil državni, politični in šolski sistem, ki ga je fašizem uspel zgraditi v Kanalski dolini (str. 239). Vsekakor pa ni bil »kaj prida«, če je za nemški rajh optiralo iz trbiškega okrožja 355 oseb nemške narodnosti ter 824 oseb slovenske in italijanske narodnosti (str. 240). Zgolj premoč nacistične propagande?

In na koncu. Avtorju gre pritrlditi, da knjiga ni »rigorozno znanstveno delo« (v knjigi zaman iščemo kazalo, seznam uporabljene literature in povsem izdelan sistem citiranja). Je pa nedvomno posrečen zbir dokumentov, informacij in dogodkov o življenju v Kanalski dolini. Morda je prav v tem njena največja vrednost. Zbirka nerafiniranih »listin« dovolj plastično ponazarja večkrat zanikano oziroma političnim potrebam prikrojevano narodnostno-manjšinsko problematiko.

Miran Komac

Adrijan Pahor, *Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952–1954)*. Trieste : Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1993. 171 strani.

Knjiga z naslovom »Somrak Svobodnega tržaškega ozemlja in samostojne slovenske stranke (1952–1954)«, v Založbi Krožka za družbeno vprašanje Virgil Šček iz Trsta, bi veljalo uvrstiti v sklop »samorefleksije« dela pripadnikov slovenske manjšine o političnem bivanju v času, ko je bila usoda »našega« Trsta in njegovega zaledja bolj ali manj odločena in določena. Izraz »samorefleksija« bo poznavalcem problematike jasnejši, če pričujoče delo uvrstimo ob bok monografij izpod peres A. Sfligoja, Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969, Gorica, 1969; N. Maganja, Trieste 1945–1949. Nascita del movimento politico autonomo Sloveno, Trieste, 1980; A. Breclj, I gruppi politici autonomi Sloveni a Trieste 1949–1952, Trieste, 1983; in B. Ciani, Trieste 1954–1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni, Trieste, 1993.

Delo je sicer diplomska naloga, ki jo je Adrijan Pahor opravil na tržaški Univerzi pod mentorskim vodstvom prof. Jožeta Pirjevca. Glede na to, da namen naloge določa vsebino dela, obseg problema, ki bo predmet obravnave, in »globino« analize, ki naj bi ja zapisovalec obvladal, je povsem razumljiva struktura monografije: od diplomanda se težko pričakuje prezentacija povsem novega vedenja, ampak predvsem prikaz obvladovanja »obrti«, za katero se je bil izučil, ter poznavanje že obstoječe literature o obravnavani problematiki. Tem kriterije ustreza struktura monografije: prva dva dela (76 strani), ki ncsita naslov: 1) Trst od konca druge svetovne vojne do obravnavanega obdobja in slovenska skupnost; 2) Od volitev leta 1952 do Londonskega memoranduma: mednarodno politično in diplomatsko delovanje in lokalni okvir, ustrežata kriteriju poznavanja literature o problematiki – predstavljata zgoščen pregled že postorjenega.

Preostali del monografije je mogoče opredeliti kot novost na področju že močno seciranega raziskovalnega polja, poznane pod skupnim imenom »tržaško vprašanje«. Novost ne toliko v smislu odkrivanja novih dejstev, kot predvsem prikaz razlogov za točno določeno politično obnašanje. Kaj imamo v mislih? Del slovenskih političnih organizacij, ki so predmet analize Adrijana Pahorja, je v celotnem obdobju »boja« za zahodno mejo, stal na stališču, da je zamisel o celoviti uresničitvi ideje o svobodnem tržaškem ozemlju (STO) najboljša garancija za spoštovanje slovenskih narodnostnih pravic, za sožitje italijanskega, slovenskega in hrvaškega življa ter za ekonomski razvoj Trsta. Takšno stališče je te stranke (zanje so uporabljali nekolikaj neoprijemljiv naziv »samostojne«) nujno vodilo v globalno konfrontacijo tako z italijanskim aneksionističnim gibanjem kot tudi s slovenskimi levičarskimi organizacijami – tistimi, ki jim je bil politični ideal politična ureditev v Jugoslaviji, kot onimi kominformistične provenience. Reakcija na tovrstne ideje v »neavtonomnem« delu slovenske manjšine ni podrobno opisana, se jo pa poznavalci problematike zagotovo spominjajo. Ker je bilo razreševanje slovenskega narodnega vprašanja povezano z združitvijo celotnega etničnega ozemlja s skupno državno enoto, so bile klasifikacije o narodnih izdajalcih pogosto prisotne v političnem vokabularju.

Zanimivo je, da so bile ideje o Svobodnem tržaškem ozemlju kot samostojni upravni enoti prisotne tudi znotraj dela italijanske populacije, s katerimi so slovenske avtonomne organizacije iskale stike in zaveznitva.

Da politično in etnično ni mogoče analizirati in klasificirati zgolj skozi državniške vizije v smislu, da je »naš« samo tisti, ki se zavzema za »našo« državo, se lepo kaže skozi prezentacijo boja za realiziranje sklopa posebnih pravic slovenske manjšine. Tudi pripadniki avtonomnih političnih gibanj so se »krvavo« borili za uresničevanje jezikovnih, šolskih, kulturnih, ekonomskih in teritorialnih pravic. V tem smislu so bili torej vsaj toliko »naši«, kot tisti, ki so bili »naši« po političnih usmeritvah. In ko smo že pri političnih usmeritvah: delo nadaljuje z analizo velike »shizme« znotraj avtonomskih slovenskih gibanj; na žalost je časovna zamejitev dela tako rigorozna, da te dodatne delitve znotraj slovenske skupnosti ni bilo mogoče dodatno elaborirati.

Delo, ki ga je pripravil Adrijan Pahor, je zagotovo vredno branja. Še enkrat nam prikljče v spomin politični ekskluzivizem kot obliko politične kulture na Slovenskem; nekaj, kar se kot stalnica političnega obnašanja kaže tudi tedaj, ko nismo znali ali pa nam ni bilo dano, da odločamo o lastni usodi. Kot opomin.

Miran Komac

OBVESTILA

PRIPRAVE NA 27. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV

Vse člane Zveze zgodovinskih društev Slovenije obveščamo, da bo letošnje 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev od 29. septembra do 1. oktobra 1994 v Ljubljani. Prva dva dneva, 29. in 30. septembra, se bomo po ustaljenem običaju srečevali na občnem zboru in na predavanjih, ki bodo potekala v Cankarjevem domu. Predavanja bodo predstavila dosežke najnovejših raziskav iz vseh obdobjev slovenske zgodovine. Udeleženci bodo že na začetku simpozija prejeli natisnjeno vsebino predavanj, da bi se lažje vključili v razpravo.

Tretji dan zborovanja pa se bomo odpravili na strokovni izlet v nekdanj »zaprt« kočevsko območje. Cena ekskurzije (vračunano je tudi kosilo) je 2.500 SIT.

Ker je z letom 1993 ukinjeno državno subvencioniranje osnovne dejavnosti društev, je kotizacija za naše tokratno srečanje nekoliko višja in znaša 5.000 SIT, za študente pa simboličnih 500 SIT.

Naše člane, ki poučujejo na slovenskih šolah, obveščamo, da je Zavod za šolstvo RS potrdil, da jim bo udeležba na trodnevnem znanstvenem simpoziju pri ocenjevanju njihovega usposabljanja prinesla eno točko.

Zaradi dosedanjih izkušenj z velikim številom prijav Vas to pot prosimo, da po prejemu osebnih vabil organizatorjem v čim krajšem roku vrnete izpolnjene prijavnice za hotelske rezervacije in ekskurzijo, s tem pa tudi potrdite udeležbo na zborovanju. Plačilo kotizacije bo pogoj za prisostvovanje na zborovanju. V mesecu avgustu pa boste prejeli še natisnjen program predavanj.

UDK 940.1 (497.12) + 929.7 Celjski : 929 Kos VOJTE Ignacij, dr., redni profesor v pok., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Prikaz zgodovine Celjskih grofov v Kosovih delih Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 1, str. 47–53, 39 cit. Sn. (De., Sn., En.) Milko Kos se znanstveno ni posebej ukvarjal s Celjskimi grofi, ali napisal o razvoju te fevdalne rodline na Slovenskem izberne monografije, je pa prispeval več zanimivih pogledov na njihov razvoj in prispeval k razčiščevanju njihovega pomena in vloge v slovenski zgodovini. Prav na te poglede opozarja avtor v svoji študiji in kritično ovrednoti nekatera Kosova stališča. Avtorski izveleček	UDK 940.1 (497.12 Ajdovščina) 939.940.1 (093) BRATOŽ Rajko, dr., izredni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 1, str. 5–45, 147 cit. Sn. (De., Sn., En.) Bitka pri Frigidu 5. in 6. sept. 394 pomeni ključni dogodek v državljanski vojni med cesarjem Teodozijem in proticesarjem Evgenijem. Obširneje jo opisuje ali jo kratko omenja kar 14 antičnih in 15 srednjeveških avtorjev (do srede 14. stol.). Avtor podrobno analizira antična poročila o bitki in sumarno predstavi srednjeveško izročilo o dogodku, pri čemer posveča posebno pozornost doslej neupoštevanim zahodnim latinskim virom. V sklepnem delu posreduje na podlagi antičnih virov rekonstrukcijo poteka bitke in okoliščine državljanske vojne leta 394. Avtorski izveleček
UDK 373.54 (091) (436) GRIMM Gerald, Dr. Phil., asistent na oddelku za historično pedagogiko, Institut für Unterrichtswissenschaft und Hochschuldidaktik, Universität Klagenfurt, A-9022 Klagenfurt/Celovec, Universitätsstraße 65–67 Raziskovanje gimnazijske zgodovine v Avstriji Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 1, str. 63–78, 109 cit. Sn. (De., Sn., En.) Avtor daje kritičen pregled avstrijske historiografije o gimnaziji z obsežno bibliografijo pomembnejših del od začetka 19. stoletja do današnjih dni in današnjih problemov. V. Melik	UDK 262 (497.12) DOLINAR France Martin, dr., docent, svetovalec vlade, Arhiv Republike Slovenije, SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1 Cerkvenopravna ureditev slovenskega prostora do ustanovitve slovenske metropolitije 1968 Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 1, str. 55–61, 39 cit. Sn. (De., Sn., En.) V prispevku je najprej razložena beseda metropolitija (cerkvena pokrajina) in njen pomen v cerkvenopravni ureditvi nekakega ozemlja skozi zgodovino. V nadaljevanju je podan strijnen prikaz razkosanosti slovenskega ozemlja v cerkvenopravnem pogledu v preteklosti (metropolitije: Oglej, Salzburg, Ostrogon, Kalocsa, Gorica, Videm) do ustanovitve samostojne slovenske pokrajine s sedežem v Ljubljani 22. novembra 1968. Avtorski izveleček

UDC 940.1 (497.12) + 929.7 Celjski : 929 Kos VOJTE Ignacij, Ph.D., Retired Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Review of the History of the Counts of Celje/Cilli in the Works of Milko Kos Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 1, pp. 47–53, 39 notes Sn. (De., Sn., En.) Milko Kos neither deal specifically with the counts of Celje/Cilli from the scientific point of view nor he wrote any exhaustive monography about the development of that feudal family in the Slovene ethnic territory, however, he has contributed more interesting views dealing with their development and has also helped to clear up their significance and role in the Slovene history. And these views are exactly what the author points at in his study, critically estimating some viewpoints of Milko Kos at the same time. Author's Abstract	UDC 940.1 (497.12 Ajdovščina) "03":940.1 (093) BRATOŽ Rajko, Ph.D., Senior Lecturer, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 The Battle at Frigidas in the Tradition of Antique and Medieval Authors Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 1, pp. 5–45, 147 notes Sn. (De., Sn., En.) The battle at Frigidas on September 5th and 6th, 394, has the significance of a key event in the civil war between the emperor Theodosius and his rival emperor Eugenius. It has been described or at least shortly mentioned by as much as 14 antique and 15 medieval authors (till the middle of the 14th century). The author analyses in detail the antique reports about the battle and summarily presents the medieval tradition about the event, dedicating special attention to the western Latin sources that haven't been taken into account up till now. In the final part the author gives on the basis of antique sources the reconstruction of the course of the battle and the circumstances of the civil war in 394. Author's Abstract
UDC 373.54 (091) (436) GRIMM Gerold, Ph. D., Phil., Assistant at the Historical Pedagogics Department, Institut für Unterrichtswissenschaft und Hochschuldidaktik, Universität Klagenfurt, A-9022 Klagenfurt/Celovec, Universitätsstrasse 65–67 Researching of History of the Gymnasium in Austria Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 1, pp. 63–78, 109 notes Sn. (De., Sn., En.) The author gives a critical survey of the Austrian historiography on the grammar school together with an comprehensive bibliography of more important works from the beginning of the 19th century until today and today's problems. V. Melik	UDC 262 (497.12) DOLINAR France Martin, Ph.D., Senior University Teacher, Councllor to the Government, Archives of the Republic of Slovenia, SI-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1 Ecclesiastic-administrative Regulation of the Slovene Territory until Foundation of the Slovene Metropolis 1968 Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 1, pp. 55–61, 39 notes Sn. (De., Sn., En.) At first the author explains the word metropolis (an ecclesiastic province) and its significance in the ecclesiastic-administrative regulation of a territory through the history. He continues with a serried survey of dismemberment of the Slovene territory from the ecclesiastic-administrative aspect in the past (metropolises: Aquileia, Salzburg, Ostrogon, Kalocsa, Gorica/Gorizia, Udine) until the foundation of an independent Slovene ecclesiastic region with the seat in Ljubljana, on November 22nd, 1968. Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, telefon 061/12-50-001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 400 SIT	36/1982, št. 1-2 — 340 SIT
2-3/1948-49 (1988) — 520 SIT	36/1982, št. 3 — 220 SIT
4/1950 (1987) — 480 SIT	36/1982, št. 4 — 200 SIT
5/1951 (1987) — 620 SIT	37/1983, št. 1-2 — 300 SIT
6-7/1952-53 (1986) — 800 SIT	37/1983, št. 3 — 200 SIT
8/1954 (1990) — 560 SIT	37/1983, št. 4 — 220 SIT
9/1955 (1989) — 520 SIT	38/1984, št. 1-2 — 300 SIT
10-11/1956-57 (1990) — 560 SIT	38/1984, št. 3 — 200 SIT
12-13/1958-59 (1991) — 560 SIT	38/1984, št. 4 — 220 SIT
14/1960 — (1993) — 840 SIT	39/1985, št. 1-2 — 320 SIT
15/1961 (1989) — 420 SIT	39/1985, št. 3 — 280 SIT
16/1962 (1991) — 460 SIT	39/1985, št. 4 — 220 SIT
17/1963 (1978) — 520 SIT	40/1986, št. 1-2 — 380 SIT
18/1964 (1980) — 500 SIT	40/1986, št. 3 — 300 SIT
19-20/1965-66 (1985) — 560 SIT	40/1986, št. 4 — 340 SIT
21/1967 (1992) — 600 SIT	41/1987, št. 1 — 380 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) — 320 SIT	41/1987, št. 2 — 360 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) — 840 SIT	41/1987, št. 3 — 340 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) — 360 SIT	41/1987, št. 4 — 340 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) — 300 SIT	42/1988, št. 1 — 300 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) — 300 SIT	42/1988, št. 2 — 300 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) — 340 SIT	42/1988, št. 3 — 320 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) — 360 SIT	42/1988, št. 4 — 300 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) — 340 SIT	43/1989, št. 1 — 300 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) — 420 SIT	43/1989, št. 2 — 300 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) — 380 SIT	43/1989, št. 3 — 320 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) — 360 SIT	43/1989, št. 4 — 320 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) — 380 SIT	44/1990, št. 1 — 300 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) — 380 SIT	44/1990, št. 2 — 320 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) — 720 SIT	44/1990, št. 3 — 320 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) — 960 SIT	44/1990, št. 4 — 340 SIT
29/1975, št. 3-4 — razprodan	45/1991, št. 1 — 340 SIT
30/1976, št. 1-2 — 360 SIT	45/1991, št. 2 — 340 SIT
30/1976, št. 3-4 — 340 SIT	45/1991, št. 3 — 320 SIT
31/1977, št. 1-2 — 600 SIT (kmalu razprodan)	45/1991, št. 4 — 340 SIT
31/1977, št. 3 — 560 SIT (kmalu razprodan)	46/1992, št. 1 — 300 SIT
31/1977, št. 4 — 280 SIT	46/1992, št. 2 — 320 SIT
32/1978, št. 1-2 — 380 SIT	46/1992, št. 3 — 320 SIT
32/1978, št. 3 — 300 SIT	46/1992, št. 4 — 400 SIT
32/1978, št. 4 — 300 SIT	47/1993, št. 1 — 560 SIT
33/1979, št. 1 — 360 SIT	47/1993, št. 2 — 560 SIT
33/1979, št. 2 — 320 SIT	47/1993, št. 3 — 600 SIT
33/1979, št. 3 — 300 SIT	47/1993, št. 4 — 600 SIT
33/1979, št. 4 — 260 SIT	
34/1980, št. 1-2 — 440 SIT	
34/1980, št. 3 — 220 SIT	
34/1980, št. 4 — 220 SIT	
35/1981, št. 1-2 — 360 SIT	
35/1981, št. 3 — 240 SIT	
35/1981, št. 4 — 200 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 3000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 3000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 50 SIT zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

